

3
4

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVII 1990

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVII, ŠT. 3-4, STR. 257-496,
MAREC-APRIL 1990, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja
v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne
skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc
Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnič (delegati univerz in
širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič,
Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igličar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko
Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

za leto 1990: za študente in dijake 70,00 din, za druge individualne naročnike 100,00
din, za podjetja in ustanove 150,00 din, za tujino 200,00 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 25,00 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNI ZAPIS

VLADO BARABAŠ: »Sistem« za enkratno rabo	259
--	-----

ČLANKI, RAZPRAVE

ZDENKO ROTER: Konec nekega obdobja	265
VELJKO RUS: Alternativne oblike privatizacije družbenih dejavnosti	277
LEO MATES: Neuvrščenost po devetem vrhunskem srečanju	284
ROBERT A. DAHL: Problemi pluralistične demokracije (1)	293

NAŠ INTERVJU:

METKA POTOČNIK, MIRAN GOSLAR: Trgovina med nakovalom politike in podjetništva	299
---	-----

VPRAŠANJA POLITIČNEGA SISTEMA

BOJAN ZABEL: Pravo, gospodarstvo in politika v konkurenčnem pravu	316
JANEZ ŠMIDOVNIK: Lokalna skupnost in lokalna samoupravna občina	326

RETORIKA IN POLITIKA

BORIS GRABNAR: Retorika in naši konflikti	339
---	-----

POGLEDI, KOMENTARJI

DANILO TÜRCK: Razmisleki ob branju komentarja pravnika Nowaka	358
BISERKA POVŠE: Odnosi z javnostjo – nujnost poslovne kulture	363
JOŽE VOLFAND: Vzhodni veter plaši arabske sisteme	366

SPREMEMBE V VZHODNI EVROPI

PETER KLINAR: Zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav	372
DARIJAN KOŠIR: Temeljne značilnosti sprememb v vzhodni Evropi	382
TONE HOČEVAR: Prehodno obdobje	387
JOVAN TEOKAREVIĆ: Konec obdobja simuliranih sprememb v Bolgariji	390

IZ GOSPODARSKIH RAZISKAV

MARKO KOS: Neukrotljive želje za samostojnostjo v podjetništvu	394
VINKO GOBEC: Sistem pomoči gospodarsko manj razvitim republikam in SAP Kosovo	402

IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

ANDREJ LUKAN: Empirično proučevanje stavk v Jugoslaviji	412
MARJAN MALEŠIČ: Obramba in varnost – podružbljanje, profesionalizacija, voluntarizem	422

TEORIJE ZNANOSTI

Uvodni zapis	430
ANDREJ KIRN: Znanstvene revolucije in znanstvene paradigme	431
ANDREJ ULE: Nove paradigme v znanosti	440
FRANC MALI: Pojem paradigme in njegova uporaba v družbenih znanostih	447

MEDNARODNI ODNOSI

HANS MORGENTHAU: Teorija in praksa mednarodnih odnosov	454
--	-----

REFORMA ŠTUDIJA NA FSPN

VLADO BENKO: O prenovi študija na FSPN	466
ANTON GRIZOLD: Pravica do obstoja	470

PRIKAZI, RECENZIJ

JAN-ERIK LANE, SVANTE O. ERSSON: Politika in družba v zahodni Evropi (Igor Lukšič)	474
ZVONKO LEROTIĆ: Jugoslovanski politični razred in federalizem (Mirko Štifanić)	476
TH. BERGMANN, G. SCHÄFER: Ljubljenec partije (Avgust Lešnik)	478
Med preteklostjo in prihodnostjo (Jovan Teokarević)	480
MIODRAG ŽIVANOVIĆ: Konec marksizma (Braco Kovačević)	481
ANDRIJA GAMS: Freud o družbi (Braco Kovačević)	482
ARNE EGGBRECHT: Zgodovina dela od starega Egipta do danes (Bogomir Novak)	484

IZ DOMAČIH REVIJ	488
-------------------------	-----

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	490
---------------------------------------	-----

AVTORSKI SINOPSIS	493
--------------------------	-----

KAZALO LETNIKA 1989 (priloga)	
--------------------------------------	--

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXVII, št. 3–4, str. 259–496,
Ljubljana, marec–april 1990

VLADO BARABAŠ

»Sistem« za enkratno rabo

Novotarija jugoslovanskega političnega sistema, imenovana delegatski sistem (kot celovit in popoln nadomestek volilnega sistema, enega izmed najpomembnejših podsistemov političnega sistema), je po petnajstih letih »uspešnega delovanja« (vegetiranja?) – od sprejetja jugoslovanske ustave leta 1974 – v Sloveniji že preteklost. Na ustavni ravni so zanesljiva znamenja o možnem slovéu od delegatskega sistema prinesli že amandmaji k ustavi SR Slovenije, sprejeti konec lanskega septembra, tako napovedano možno slovo od delegacij in konferenc delegacij – kot temelja skupščinskega sistema – pa je sankcionirala nova volilna zakonodaja, sprejeta v republiški skupščini tik pred novim letom. Na prvi pogled (vendar samo na prvi pogled) smo v sistemu ohranili delegacije in vse, kar sodi zraven, vendar delegacije dejansko nimajo prav nobene funkcije in bodo tam, kjer jih bodo (po nepotrebnem) obdržali, zgolj in samo »okras« in »spomin na preteklost«. V izogib očitkom, da v političnem sistemu ni potrebne kontinuitete, smo v terminologiji ohranili delegate namesto odbornikov in poslancev. Ne glede na to terminološko sramežljivost ostaja v ospredju predvsem vprašanje, ali smo s sprejeto zakonodajo konstituirali nov volilni sistem. Odgovor je najprej pritrdilen, hip pozneje pa nikalen. Zakaj? Novega je res veliko, vendar bi ob skrajni nekritičnosti le stežka vsemu temu novemu priznali, da je sistem.

Nastajanje nove volilne zakonodaje zgovorno priča o klasični lastnosti jugoslovanske in slovenske socialistične države in družbe. To lastnost bi najenostavneje označili z besedami »korak za časom«. Dokler sta se v monistični družbi »nestrankskega tipa« (s »stranko«, ki ni bila na *oblasti*, zadnje čase pa si prizadeva sestopiti z *oblasti*), »korak« in »čas« lepo ujemala, so se vse družbene in politične spremembe dogajale »ob pravem času« (ne prezgodaj ne prepozno) in seveda vselej »v skladu s potrebami in interesi delovnih ljudi in občanov«, ki jih je zanesljivo in prepričljivo spoznavala in uveljavljala »stranka«, ki ni bila na oblasti.

Čedalje burnejša in vse bolj razgibana dogajanja na slovenskem političnem prizorišču so vladajočo strukturo potisnili v položaj, v katerem se kar nekaj časa ni znašla. Slovenska skupščina je že po sprejetju amandmajev k ustavi SFRJ proti koncu leta 1988 sklenila, da v svoj program za leto 1989 uvrsti obravnavo in sprejem nove volilne zakonodaje. Potrebna gradiva bi moral pripraviti republiški izvršni svet. Toda stvarne politične spremembe v slovenski družbi so ga prehitvale (bolje rečeno: zaostajal je za temi spremembami). Kot dodatni izgovor je bila dobrodošla zamuda pri sprejemanju amandmajev k slovenski ustavi (namesto pred poletjem šele septembra). Tako izvršni svet ni predložil republiški skupščini ničesar – in skupščina je pod pritiskom razmer ukrepala tako, da so odbori vseh treh zborov za družbenopolitični sistem imenovali delovno skupino, ki naj bi pripravila izhodišča za volilno zakonodajo, pa je bila le-ta spričo časovne stiske in pod silo

razmer prisiljena pripraviti ne samo izhodišča, temveč tudi celotno volilno zakonodajo, torej nov volilni sistem, in to v slabih treh mesecih (sic!).

Skupščina SR Slovenije je 27. decembra 1989 sprejela novo volilno zakonodajo* in z njo vzpostavila novi volilni sistem, toda očitno le za enkratno rabo, za letošnje aprilske splošne in druge volitve. Razloge za trditev o »enkratni rabi« lahko razdelimo na tri področja. Prvič, zvezni ustavni diktat ne dopušča odprave »tridomne« skupščinske strukture (zbor krajevnih skupnosti oziroma občin, zbor združenega dela, družbenopolitični zbor), enako ureditev pa brezprizivno terja tudi amandmajsko novelirana republiška ustava. Drugič, časovni pritisk na pripravljalce volilne zakonodaje je bil takšen, da objektivno niso mogli dovolj preučiti številnih pomembnih vprašanj, ki bi terjala temeljito znanstveno in strokovno razčlenjevanje, obdelavo in valorizacijo. In tretjič, spričo časovne stiske in velikega obsega nalog, ki jih je bilo treba opraviti (štirje zakoni), in tudi zavoljo raznolikih in neredko protislovnih pripomb v skupščinski razpravi v posameznih zakonodajnih fazah predložena in sprejeta volilna zakonodaja ni dovolj konsistentna in medsebojno vsebinsko usklajena, kar povzroča številne nejasnosti pri izvajanju.

Kritično vrednotenje rezultatov dela je nehvaležno opravilo, če je avtor kritike hkrati sooblikovalec teh rezultatov in zato zanje soodgovoren in tudi sokriv. Navzlic tem zadržkom poskusimo osvetliti nekatere pomanjkljivosti novega volilnega sistema.

O razmerju moči na političnem prizorišču

Politična pluralizacija slovenske družbe se je stopnjevala ves čas pripravljanja nove volilne zakonodaje, in to v takšnih razsežnostih, da je bila delovna skupina naravnost prisiljena pripraviti tudi zakon o političnem združevanju, čeprav sprva ni kazalo, da bo tudi ta zakon prišel v skupščinske klopi (v volilnem zakonu so bile namreč že predvidene prehodne rešitve in tudi predstavniki politične alternative in opozicije v delovni skupini in na javnem prizorišču so skeptično gledali na možnost, da bi politični pluralizem oziroma večstrankarski sistem zakonsko uredili že pred volitvami). Iskanje in oblikovanje konsistentnih volilnih rešitev je bilo v takšnih okoliščinah precej oteženo, saj so se politični pogledi posameznih udeležencev spreminjali skoraj od sestanka do sestanka, kakor se je pač spreminjalo slovensko politično prizorišče. Nove politične zveze so iskale skupne točke za čimbolj enoten (in učinkovit) nastop, etabrirane politične zveze (tj. družbenopolitične organizacije, predvsem ZK, SZDL in sindikati) so iskale svoje (čimbolj zanesljivo) mesto v novih razmerah, ZSMS – kot, pogojno, zasnitek tretjega, vmesnega bloka, – pa ni ravno najbolj aktivno posegala v pripravljanje volilne zakonodaje.

Splošno o sprejetem volilnem sistemu

Gotovo drži ocena, da je nova volilna zakonodaja uveljavila rešitve, ki vsaj v osnovi omogočajo demokratične, neposredne, tajne in poštene volitve. Z vidika pasivnega volilca bodo spomladanske volitve prav gotovo takšne, saj bo po dolgih

* Zakon o volitvah v skupščine, zakon o volitvah in odklicu predsednika in članov predsedstva SR Slovenije, zakon o določitvi volilnih enot za volitve delegatov v zbor skupščine SR Slovenije in zvezni zbor skupščine SFRJ, zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o evidenci volilne pravice, zakon o političnem združevanju (Uradni list SRS, št. 42, 29. 12. 1989).

letih – najprej vnaprej znanih izvoljencev (izvoljenih), nato pa neznanih delegacij – imel pravico izbirati in voliti svoje predstavnike. Aktivni del volilnega telesa je v drugačnem položaju. Tega zanimajo vsi volilni postopki in vse podrobnosti v njih. In ker gre za novo ureditev, je nujno potrebno imeti dovolj časa ne samo za površno seznanitev z novostmi, temveč predvsem za poglobljeno preučitev vseh možnih posledic teh novosti. Prav časovni dejavnik (tako kot že pri sami pripravi volilne zakonodaje) je tisti, ki v izhodišču narekuje dvome, ali bodo velika pričakovanja uresničena. Politične organizacije – vsaka zase ali več skupaj – pričakujejo volilni uspeh in v zakonodaji iščejo vse možnosti, ki bi jih zagotovile ali vsaj omogočile uspešen nastop na volitvah. Volilci pričakujejo (zaman!) preprosta volilna opravila in (utemeljeno!) volilno izbiro med najprimernejšimi in najboljšimi kandidati. Žal zakonodaja ni tista, ki bi lahko postavila objektivna ali vsaj objektivizirana merila za »najprimernejše« in »najboljše«. Rezultati dosedanjega dela le redkim dajejo zanesljivo izkaznico za uspešen nastop na volitvah. Zato se v glavnem vse vrtilo okrog obljub. Toda teh nam že doslej ni manjkalo. Kljub že dolgo uzakonjenim štiriletnim mandatom izpolnitev predvolilnih obljub ni bila temeljni kriterij za ponovno izvolitev. Torej bo treba počakati še štiri leta, da bo ta kriterij lahko dejansko uveljavljen.

O glavnih pomanjkljivostih

Vse rešitve v volilni zakonodaji zaslužijo kritično vrednotenje in prizadevanja za izboljšave, kjer se izkaže, da so le-te nujne ali potrebne. V osnovi pa največ nejasnosti, zmede in težav povzročajo tiste rešitve, ki so v novi volilni sistem vpeljane na starih osnovah. Te stare osnove določajo ustavne določbe, ki zahtevajo tri skupščinske zборе in ki jim neposredno ali posredno dajejo praktično enake ali skoraj enake pristojnosti.

Na republiški ravni sta zbor občin in družbenopolitični zbor popolnoma izenačena v pristojnostih, le nekaj manj pa jih ima še vedno ohranjeni zbor združenega dela. Podobno se razmnejitev pristojnosti ureja tudi v občinah. Zbori so torej enako pristojni, razlike so le v načinu volitev, pri zborih združenega dela pa tudi pri volilnem telesu. Takšna ustavna zasnova skupščinskega sistema je po eni plati zavora za uveljavljanje vseh elementov parlamentarne demokracije, po drugi plati pa povzroča še hujšo zapletenost in obsežnost volilnega sistema.

Žal nimamo na voljo popolne primerjalne analize volilnih sistemov po svetu. (Takšna analiza bi morala biti nujna strokovna osnova za oblikovanje sedanjega volilnega sistema!) Vendar je že na osnovi dostopnih podatkov mogoče z gotovostjo zapisati, da smo v Jugoslaviji – tudi ko gre za delovni princip kot izhodišče za volitve in oblikovanje posebnega skupščinskega zbora oziroma za posebno volilno pravico na podlagi zaposlitve – izjema. Opraviti imamo še z enim ostankom delavsko-razrednega pristopa k oblikovanju družbene in državne ureditve. Njegovi zagovorniki so namesto državljana postavili (na papirju) v središče sistema delavce, delovne ljudi in občane in za delavce in delovne ljudi določili še posebne skupščinske zборе – zборе združenega dela.

O volilni pravici

Dokler bodo v skupščinskem sistemu obstajali zbori združenega dela, se bo zastavljalo resno vprašanje enakosti državljanov, ko gre za splošno volilno pravi-

co. Zaposleni državljani (in tudi tisti, ki se ukvarjajo z različnimi vrstami samostojnega osebnega dela – od kmetijstva in obrti do samostojnih poklicev) imajo namreč dejansko dve volilni pravici, ko gre za volitve v skupščine, in so torej v njih zastopani *dvakrat* – v splošnih zborih (tako kot vsi državljani), torej v zborih krajevnih skupnosti oziroma občin in v družbenopolitičnih zborih, posebej pa še v zborih združenega dela.

Dodatno vprašanje v zvezi z naravo zborov združenega dela (če pustimo ob strani poimenovanje teh zborov, ki nikakor ne ustreza več značaju gospodarskega sistema) se navezuje na zakonsko vpeljano razširitev volilne pravice za volitve v te zборе. Pasivno volilno pravico so z novim zakonom dobili tudi poslovodni delavci in tudi tisti, ki odpravljajo dela s posebnimi pooblastili in odgovornostmi. Ker se je hkrati sindikalna organizacija otrsela svojih neposrednih nalog pri volitvah (doslej je bila neposredni nosilec volilnih opravil v (združenem delu)), se objektivno poraja možnost, da bodo v te zборе pretežno izvoljeni poslovodni delavci (saj imajo ob umiku politike iz podjetij dejansko še večji politični vpliv in moč ne glede na svojo siceršnjo politično oziroma strankarsko opredelitev), zbori pa se bodo spremenili v prizorišče spopadov različnih gospodarskih lobijev, panožno determiniranih interesnih skupin in skupin za pritisk.

O volilnih enotah

Zaradi razvejenosti skupščinskega sistema je razumljivo in nujno oblikovanje volilnih enot, ki pomenijo teritorialni okvir za izvedbo volilnih opravil. Za zборе krajevnih skupnosti oziroma občin je zakon določil razmeroma sprejemljive primerne rešitve, drugače pa je pri družbenopolitičnih zborih in še zlasti pri zborih združenega dela.

Ker je za ugotavljanje izidov volitev v družbenopolitične zборе uzakonjen proporcionalni sistem, bi bilo najbolj pravilno (in tudi pošteno, če že govorimo tudi o »poštenih volitvah«), da se v vsaki volilni enoti voli enako število delegatov, saj je le v tem primeru zagotovljena teoretično enaka dostopnost vseh delegatskih mest vsem političnim strankam, ki se potegujejo za ta mesta. Žal pa so v skupščinski razpravi in pri odločanju prevladali teritorialni (regionalni) interesi, ki za republiški družbenopolitični zbor kot zbor republiških političnih organizacij (in ne zbor njihovih občinskih ali regionalnih predstavnikov) niso in ne bi smeli biti relevantni. Tako se bo v posameznih volilnih enotah za ta zbor volilo od 3 do 7 delegatov, kar pomeni, da bo v prvem primeru potrebno za osvojitve enega mandata več kot 33,3% oddanih glasov v volilni enoti, v drugem primeru pa le dobrih 14,2%.

Pri oblikovanju volilnih enot za družbenopolitične zборе je bilo upoštevano izhodišče približno enakega števila *prebivalcev* (le zakaj ne samo *volilcev*) za izvolitev posameznega delegata, torej v osnovi znano načelo »en človek en glas«, pri zborih združenega dela pa je precej drugače – delavci v nekaterih dejavnostih so »več vredni« kot v drugih. V družbenih dejavnostih bodo v republiški zbor združenega dela volili enega delegata na približno 6500 zaposlenih, v gospodarskih dejavnostih pa na približno 15 000 zaposlenih, in sicer na podlagi »pomena, ki ga imajo posamezna področja za družbeni razvoj«.

Kritično presojo zasluži tudi oblikovanje republiškega zbora občin. Čeravno je po pristojnostih preoblikovan v splošni zbor, je ne samo po imenu, temveč tudi po sestavi ohranil značilnosti predstavništva teritorialnih enot namesto predstavništva državljanov. Vsaka občina (ne glede na število volilcev) je v zboru zastopana

z najmanj enim delegatom, čeprav je brez dvoma bliže naravi splošnega zbora načelo, da je določeno število volilcev zastopano z enim delegatom. V posebnem (privilegiranem) položaju so prebivalci petih ljubljanskih in treh obalnih občin, ker se le-te povezujejo v posebni družbenopolitični skupnosti (mesto Ljubljana in skupnost obalnih občin) ki sta še posebej (s po enim delegatom) zastopani v zboru. Torej imajo volilci v omenjenih osmih občinah – za razliko od preostalih – dvojno volilno pravico, najprej kot volilci v občini, nato pa še enkrat kot volilci v posebni družbenopolitični skupnosti.

O kandidiranju

Najpomembnejše pozitivne premike je nova zakonodaja uveljavila na področju kandidiranja. Posebej pomembna je odprava kandidacijskih konferenc na vseh ravneh, saj so se te konference izkazale predvsem kot zanesljiv filter, na katerem so ostali »neprimerni« knadidati, ki niso bili po volji oblastnim strukturam. Po novem lahko kandidata za vsako delegatsko in državno funkcijo predlaga praktično vsak državljan. Za določitev kandidatov so pristojni zbori volilcev. Na njih morajo predlagani kandidati zbrati razmeroma majhno podporo za uvrstitev na volitve (30 glasov za občinske zборе oziroma 100 glasov za republiške zборе, le pri družbenopolitičnih zbora je število glasov nekoliko višje). Praksa bo pokazala, ali je tako nizko postavljena meja primerna, kajti zgoditi se zna, da bo na posamezni glasovnici vpisana kar zavidljiva množica kandidatov.

Posebej je uzakonjena koristna in potrebna novost, tj. določanje kandidatov s podpisovanjem (pri čemer se zahteva enaka podpora kot pri določanju na zbora volilcev). Tudi o koristnosti te novosti bo mogoče zanesljivo presojati šele na podlagi praktičnih izkušenj, kajti postopek je za volilca, ki želi podpreti določenega kandidata s podpisom, precej zapleten in zahteven. Očitno volilcem še ne zaupamo, saj bodo morali svoje podpise overiti pri upravnem organu, ki vodi evidenco volilne pravice, to pa je organ za notranje zadeve.

Pomemben korak naprej pri določanju kandidatov je tudi pravica političnih organizacij, da same in samostojno določajo svoje liste kandidatov za družbenopolitične zборе.

Ne glede na možno poznejše kritično ocenjevanje zakonskih določb o kandidacijskem postopku že zdaj kaže zapisati, da so prav te določbe tiste, ki največ prispevajo k demokratičnosti volitev.

O glasovanju na volitvah

Številne volitve, ki jih bo treba opraviti na isti dan (8. aprila volitve 1. predsednika predsedstva SRS, 2. članov predsedstva SRS, 3. delegatov v zboru občin skupščine SRS in 4. delegatov v družbenopolitičnem zboru; 12. aprila volitve delegatov v 1. republiški zbor združenega dela in 2. v občinski zbor združenega dela; ter 22. aprila volitve delegatov v 1. zvezni zbor skupščine SFRJ, 2. občinski zbor krajevnih skupnosti in 3. občinski družbenopolitični zbor – posebnosti za kmečke volitve, volitve pripadnikov narodnosti in volitve v Ljubljani in na obali ne navajamo), vzbujajo utemeljeno bojazen, da bo zaradi obsežnosti in različnih tehnik glasovanja precej neveljavnih glasovnic, prav tako pa se utegne zgoditi, da volilec ne bo hotel ali zmoget opraviti vseh zahtevanih glasovanj in bo preprosto zapustil volišče.

Volilna praksa bo torej pokazala, ali je bila – kljub nasprotnim opozorilom – utemeljena odločitev, da se vse volitve razpišejo praktično za dva dneva. Prav tako bo praksa pokazala, kako bo uresničeno jasno zakonsko določilo o tajnosti volitev.

Namesto zaključka

Nova volilna zakonodaja je prav gotovo pomemben in velik korak naprej, če jo ocenjujemo z vidika demokratizacije in pluralizacije družbenega in političnega prostora ter državljanskih pravic in svoboščin. Prav tako gotovo pa je, da se bo spričo že ugotovljenih pomanjkljivosti in tudi vseh tistih, ki jih bo pokazala praktična uporaba zakonskih rešitev, ter zaradi nove politične strukturiranosti slovenske družbe treba takoj po volitvah preiščeno in še bolj strokovno lotiti oblikovanja novega volilnega sistema v širših in novih ustavnih okvirih celotnega političnega sistema.

Konec nekega obdobja

(odnosov med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji)

Pričujoče besedilo je nadaljevanje vrste esejev, ki sem jih prav v tej reviji objavil na temo o odnosih med katoliško cerkvijo in državo v Jugoslaviji – in še posebej v Sloveniji. Za bralce, ki jih to posebej zanima, navajam doslej objavljene: Razvoj odnosov med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji I., Teorija in praksa, Ljubljana, 1970, št. 8–9, str. 1273–1286; Razvoj odnosov med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji II., Teorija in praksa, Ljubljana, 1970, št. 11, str. 1575–1586; Odnosi med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji III., Teorija in praksa, Ljubljana, 1974, št. 7–8, str. 793–807; Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih I., Teorija in praksa, Ljubljana, 1987, št. 3–4, str. 280–297; Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih II., Teorija in praksa, Ljubljana, 1987, št. 5–6, str. 557–572.

V svojem delu *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973*¹ sem, v sorazmerno sociološko težko preglednem in nevzpodbudnem trenutku (sedemdeseta, ledena leta), na vprašanje o socioloških alternativah prihodnjega razvoja med drugim zapisal tudi naslednje: »Kolikor bo socialistična država – ne glede na svojo razredno naravo kot država delavskega razreda in delovnega ljudstva – ostala urejena v pretežno tradicionalni obliki in bodo njene funkcije opravljali z odločilno premočjo poklicni politiki, in kolikor bo katoliška cerkev ostala cerkev v sociološkem pomenu te besede, bodo odnosi med njima ostali tradicionalni. To pomeni, da se bodo ali približevali in zopet oddaljevali od enega izmed doslej zgodovinsko znanih tipov odnosov ali pa se bodo za dalj časa stabilizirali na ravni opisanega sociološkega kompromisa... Z vso upravičenostjo torej lahko postavimo še podmeno: ni se le začela 'drama ateizacije', začela se je tudi 'drama, katere razpleta ni mogoče napovedovati z vso znanstveno gotovostjo in resnicoljubnostjo'.«²

Prva polovica sedemdesetih let je, kot to vemo, v naši državi v znamenju ponovne vzpostavitve »velike koalicije«³ med vodilno politično (komunistično) elito in delavskim razredom. Potem, ko je zaradi neuspele ekonomske reforme (1965) prišlo v državi do resnih nacionalnih in socialnih napetosti, je politokraciji v letih 1971 in 1972 – v ostrem obračunu s t. i. nacionalisti, liberalci, tehnokrati in poslovneži – zadnjikrat doslej uspelo umiriti nezadovoljstvo prebivalstva v vseh delih države s tem, da je pokazala na domnevne krivce za neustrezne družbeno-ekonomske razmere ter z novimi mednarodnimi denarnimi posojili, zvečine preli-

¹ CZ, Ljubljana, 1976.

² Prav tam, str. 283, 287.

³ Josip Županov.

timi v družbeni in osebni standard, uspelo vzpostaviti podobo ne le o svoji uspešnosti, marveč tudi o uspešnosti družbenega, realsocialističnega modela. Cerkve, še posebej katoliška, so se obračunu s »sovražniki socializma« v glavnem uspele izogniti, in to se je zgodilo prvič v povojnih letih. Znana sintagma o cerkvi kot »dežurnem krivcu« za vsakovrstne težave v socialistični družbi to pot ni bila uprabljena. Glavni udar vladajoče politične elite je bil naperjen zoper »nasprotnike« znotraj družbenega sistema (v partiji, skupščinah, družbenopolitičnih organizacijah, vodstvih gospodarskih podjetij). To velja za vse republike: Slovenijo, Srbijo, Makedonijo, Črno goro, Bosno in Hercegovino. Edina izjema je Hrvaška, kjer je zmagovalna politična elita poskusila ustvariti skovanko *kleronacionalizem* v name-ri, da v obračun z »nacionalističnim« političnim vodstvom vključi še katoliško cerkev, vendar se ji to v splošnem ni posrečilo, ker je bila v obdobju t. i. »nacionalistične evforije«⁴ cerkev zelo previdna; delno pa pri obračunu s katoliško cerkvijo niso vztrajali zato, ker so izpostavljali tudi »boj zoper srbski nacionalizem« – kar pa bi zaradi uravnoteženja politike terjalo obračunavanje tudi s pravoslavno cerkvijo na Hrvaškem.

Pa vendar je za večji del obdobja sedemdesetih let in dve tretjini osemdesetih za družbeno in državno politiko do cerkve in verskega vprašanja sploh značilna velika zaverovarnost v prednost znanstvenega marksizma, v neizbežnost sekularizacije, ki bo še bolj marginalizirala verski pojav ter prepričanje, da je mogoče z drobnimi kompromisi in sporazumi cerkve še nadalje zadrževati zunaj sistema, v polju izključno verske in cerkvene dejavnosti, zunaj politike, ne da bi s takim ravnanjem povzročila večje spopade in konflikte med cerkvami in državo.

Globoka, strukturalna in vseobsegajoča družbena kriza v naši državi – in v enaki meri tudi v Sloveniji –, na katero se zdaj osredotočam, je v drugi polovici osemdesetih let, posebej od 1987. leta dalje, tako rekoč prek noči pometla z vsakršnim, tudi sekularizacijskim optimizmom. Prišlo je do razpadanja realsocialističnega družbenega modela in s tem tudi do podiranja partijske države. Vzporedno s tem pa v religioznem polju do *revitalizacije religije*⁵ ter s tem tudi do razkrajanja ali celo izginjanja dosedanje politike partijske države do religije in cerkve. V pogledu tega naj opozorim samo na nekatera kakovostno povsem nova družbena dejstva v polju odnosov med cerkvijo in državo v Sloveniji – prvič po letu 1945, po 44. letih drugačne enoznačnosti:

1. *Vodstvo katoliške cerkve v Sloveniji* (v mesecu decembru 1989 pa tudi episkopat katoliške cerkve v Jugoslaviji) *se zadnji dve leti* (po t. i. procesu pred ljubljanskim vojaškim sodiščem v letu 1988) *občasno nedvoumno izreka v korist sproženim demokratičnim preobrazbam* v slovenski družbi, promoviranju in zaščiti človekovih in državljanskih pravic, političnemu in kulturnemu pluralizmu, zaščiti in polni veljavi slovenske narodne in državne suverenosti... Posebno mesto in vlogo pri tem izrekanju ima slovenska medškofijska komisija Pax et Iustitia (Pravičnost in mir). Pri tem se izrecno drži ključnega pokoncilskega načela o odrekanju neposrednega poseganja cerkve kot institucije v politiko ter o pravici do izrekanja moralnih (krščanskih) presoj o družbenih vprašanjih, ko in kadar gre za temeljne človekove pravice in svoboščine. Zato je res, »da cerkev ni bila med najbolj glasnimi protagonisti ‚slovenske pomladi‘... Novi politični pluralizem jo bo razbremenil neposrednega političnega angažiranja in jo hkrati prek laičnih sil, branil

⁴ Vse te sintagme dajem v navednice zato, ker bo šele objektivna zgodovinska in sociološka analiza, ki še ni bila opravljena, pokazala, ali je bil na Hrvaškem t. i. obračun z »maspokom« sploh utemeljen.

⁵ O tem glej mojo analizo: Revitalizacija religije v Sloveniji koncem osemdesetih let, Slovenski utrip – Javno mnenje 88–89, str. 93–104, Ljubljana, 1989.

pred „skušnjavami“ klerikalizma.«⁶ V tem duhu je zasnovana novoletna poslanica slovenskih škofov »Odgovornost za javno življenje«, ki je prvič doslej po letu 1945 izrecno posvečena pozivanju kristjanov, da se vključijo v politično življenje: »Dolžnost pravega političnega delovanja še posebej veže krščanske laike. Sedaj dobivajo priložnost, da v javnem življenju nastopajo kot kristjani in se svobodno povezujejo. Skupaj z drugimi bodo v enakopravnem pogovoru in sodelovanju iskali rešitve, ki se ujemajo s krščanskim pogledom na družbeno in zasebno življenje. Škofje in duhovniki imamo dolžnost z evangelijskega in moralnega vidika pripravljati in spodbujati vernike k zrelemu in odgovornemu političnemu delu.«⁷

2. Nastanek novih političnih organizacij, zvez in strank ob predpisanim in načelno še veljavnem prokomunističnem modelu t. i. družbenopolitičnih organizacij (od SZDL do sindikatov) *ukinja dosedanji družbeni položaj cerkve*, ko je bila »desetletja potisnjena v opozicijo in bila je edina organizirana institucija v družbi, ki ni bila pod neposrednim nadzorstvom partije. Partija jo je tolerirala, obenem pa je budno pazila nanjo«.⁸ Res je, da vsaj od leta 1960 dalje cerkev ni pristajala ali dovoljevala, da bi se v mejah njenih kult(ur)nih dejavnosti iniciralo ali dogajalo kakršnokoli politično protestacijsko gibanje zoper veljavno družbenopolitično ureditev ali da bi se njen dejansko politični potencial spreminjal iz latentnega v manifestnega. »Upoštevati pa je treba 40 let tihega odpora, ki ga je Cerkev vendarle izvajala, ne da bi se kdaj, kot Cerkev drugod na Vzhodu, spustila v posebne kompromise, posebne španovije. Bila je sicer v ozadju, ni pa se udinjala, ohranjala je samozavest in dostojanstvo, tako da se ji tega obdobja ni treba sramovati. Bilo je tudi veliko trpljenja, preganjanja in šikan. Če torej Cerkev ni bila med najbolj glasnimi protagonisti (demokatičnega odpiranja, op. Z. R.), pa ima dolg staž pasivnega odpora, ki pa po svoje tudi opozarja oblast na tleče nezadovoljstvo.«⁹ Če do določene mere izvezamemo časovno obdobje 1945–1955, torej deset let, lahko v celoti pritrdimo zgornji teologovi oceni. V novih razmerah političnega pluralizma cerkev – brez lastnih »zaslug« – ohranja image dolgoletne izvensistemske ustanove, po svojih »zaslugah« pa še sloves ustanove, ki teže dejanske družbene moči ni dovolila uporabiti ali zlorabiti niti za nasilno rušenje, pa tudi ne za nasilno ohranjanje realsocialističnih struktur in ureditve.

3. Z novimi dopolnili k slovenski ustavi (sept. 1989) – pa tudi po lastni partijski odločitvi – se *ukinja doslej ustavnopravno varovana vodilna družbena politična vloga Zveze komunistov* (komunistične stranke) pri vodenju in upravljanju družbe in države. Razpada t. i. partijska država. V tej luči predlog, da bi bila nereligioznost kot pogoj za članstvo v stranki odpravljen, izgublja svoj obči družbeni in politični pomen ter postaja »notranja« stvar partije. Institucija političnega monopola ZK, povezana s protireligioznostjo njenega članstva, je namreč doslej dajala ne le privilegije tej stranki in načeloma tudi članstvu, marveč je dejansko določala vernikom (še posebej in poudarjeno ob drugih nečlanih ZK) položaj drugorazrednih državljanov. Prav zato so cerkveni dostojanstveniki občasno, vendar pa vedno dosledno poudarjali potrebno po ukinitvi te institucije, če želi država uveljaviti vse vsebine človekovih pravic in svoboščin. Poslej bo odnos cerkve do nove komunistične stranke seveda drugačen, pa tudi kritičnost do nereligioznosti kot pogoju za članstvo je že nekaj časa v cerkveni publicistiki popolnoma v ozadju. »Cerkev je po moje politično pluralistična, v tem svojem pluralizmu pa bo verjetno nekoliko

⁶ A. Stres, predsednik komisije Pravičnost in mir, Delo, 2. decembra 1989, Ljubljana.

⁷ Družina, št. 1/1990, 7. 1. 1990.

⁸ A. Stres, prav tam.

⁹ Prav tam.

selektivna. Podpirala bo torej tista politična gibanja in hotenja, ki bodo po osnovni zamisli bližja krščanstvu; tu najbrž ne bo do vseh popolnoma enaka, čeprav je res, da je tisti najbolj elementarni okvir, ki ga neko politično gibanje mora imeti, da je Cerkev lahko podpira, integralno spoštovanje človekovih pravic. Znotraj tega lahko Cerkev svojo podporo izraža z različnimi poudarki. Kako? Po moje ne z izjavami, ampak v tem smislu: ko bo oznanjala svojo krščansko vizijo človeka, bo s tem avtomatično izrazila svojo naklonjenost tistim, ki so temu bliže.¹⁰ Ni potem-takem realno pričakovati, da bi se cerkev v prihodnje z neposrednimi izjavami opredeljevala za ali proti določeni politični (tudi komunistični) stranki in s tem obnavljala svojo tradicionalno prakso med obema vojnama, ko je z vsemi sredstvi vzdrževala ugled in podporo slovenske ljudske (katoliške op. Z. R.) stranke.

4. V letu 1989 je prišlo v nastajajočem slovenskem pluralnem političnem prostoru tudi do ustanovitve stranke (zveze) Slovenskih krščanskih demokratov, torej do politične (strankarske) organizacije kristjanov (katoličanov), ki se je takoj vključila tudi v Demos (slovensko demokratično opozicijo), skupaj s socialnimi demokrati, slovensko demokratsko zvezo, slovensko kmečko zvezo in zelenimi. Do tega je prišlo navzlic nasprotnim pogledom v laični (marksistični) politični javnosti, da ustanavljanje političnih zvez s krščanskim predznakom ni primerno, saj ponovno vnaša v slovenski politični prostor svetovnonazorsko razlikovanje in v končni posledici škoduje samemu krščanstvu. Sociološko gledano je ustanovitev politične stranke s krščanskim imenom v Sloveniji nekaj naravnega. To najbolj ilustrirajo nastopna predstavljanja te politične organizacije s sloganom: Kristjani po pol stoletja politične abstinence (L. Peterle, predsednik slovenskih krščanskih demokratov). Ne glede na mnoga drugačna zagotavljanja in dokazovanja npr. o tem, da so kristjani kot državljani lahko enakopravno politično sodelovali v SZDL in v samoupravnih organih, je mogoče dokaj uspešno dokazovati nekaj povsem nasprotnega. Z ukinitvijo pravice, da imajo t. i. krščanski socialisti – kot ena izmed ustanovnih skupin OF slovenskega naroda – tudi svojo lastno organizacijo (Dolomitska izjava, 1943), se je tudi po letu 1945 nadaljevala stroga politika nasprotovanja in preprečevanja, da bi katerakoli politična skupina – razen komunistične partije – lahko samostojno nastopala. Sistemska ureditev, kakršna je bila v veljavi vse do leta 1989 (dopolnila k slovenski ustavi o svobodi političnega združevanja), je implicitno pa tudi eksplicitno onemogočala politično nastopanje in delovanje kristjanov kot kristjanov. Nove razmere pomenijo velik izziv tudi za cerkev, in sicer zaradi možnosti neposredne uporabe (instrumentalizacije) politične organizacije slovenskih kristjanov za institucionalne cerkvene cilje, za obnovo t. i. klerikalizma. Čeprav takšne možnosti ni mogoče povsem izključiti – tudi zaradi dejanskega klerikalizma na Slovenskem med obema svetovnima vojnama –, je prav tako sprejemljiva domneva, da se bo Cerkev prav zaradi teh negativnih izkušenj takšni možnosti izognila po lastni presoji in odločitvi. Poleg tega pa je tudi res, da družbena preureditev, ki jo odlikuje pravna država in obstoj civilne družbe, že sama v sebi proizvaja mehanizme za preprečevanje ali vsaj omejevanje zlorabe (uporabe) vere v politične namene. »Po eni strani že nova družbena situacija objektivno veča možnosti za klerikalizem (op. Z. Roter), ker pač sprošča vse mogoče oblike organiziranja. Hkrati pa sprošča javno mnenje, medsebojno kritiko, različne družbene silnice, in tako se lahko družba sama organizira. V bistvu je klerikalizem omogočala tudi totalitarna država... Poglejte demokratične države:

¹⁰ Prav tam.

klerikalizem je tam zelo obroben pojav, pač zaradi institucije javnega mnenja, javne besede, kritike.«¹¹ Nove razmere potemtakem prav tako zanikajo smiselnost in verodostojnost tistih teoretiziranj pri nas, ki so dokazovala, da pomeni vnašanje svetovnonazorskega razsežja v politično delovanje avtomatično revitalizacijo političnega konservativizma (z različnim možnim predznakom), pa tudi hipokritičnost zagovornikov politične prakse, po kateri naj bi imeli kristjani kot državljani vse možnosti svobodnega političnega delovanja v SZDL.

5. Z novimi ustavnimi dopolnili k slovenski ustavi se je iz 229. člena (izpovedovanje vere je svobodno in je človekova zasebna stvar) črtala opredelitev: »in je človekova zasebna stvar«. To je vsekakor velika novost, ki pa je izzvala v delu strokovne (laične) javnosti tudi kontroverze in polemike. Verska in del laične javnosti sta se zavzemali za sprejeto rešitev. Poudarjali so, da je dosedanja formulacija tega člena omogočala razlago, po kateri je zasebnost razumeti tako, da je izpovedovanje vere dovoljeno le v cerkvenih prostorih ter v za to določenih okvirih, deloma tudi v družinskem krogu, pa še tu, vsaj kar zadeva mlado generacijo, mora imeti brezpogojno prednost »idejno angažirana šola«. Religiozno socializacijsko funkcijo družine so ostro zavračali kot motečo, in sicer zato, ker povzroča konflikte v otrokovi osebnosti vsled drugačnih usmeritev šole. Zasebnost so razlagali restriktivno, namreč kot absolutno privatnost, kar je pomenilo, da se veren državljan ne more pojavljati s svojim verskim prepričanjem prav nikjer v javnosti. Paradigmatični primer je bil disciplinski postopek zoper napovedovalko ljubljanske televizije, ki se je pred kamerami pojavila s krščanskim križcem okoli vratu. Odprava načela zasebnosti naj bi v prihodnje vse takšne razlage in postopke preprečila. Drugi del javnosti pa je nasprotoval črtanju dela določbe o izpovedovanju vere kot človekove zasebne zadeve.¹² Poudarjali so, da je donedavna razlaga tega člena skozi 40 let predvsem izraz »duha časa«, posledica zmesi določenega ideološkega negativnega vrednotenja religije in cerkve, negativnih izkušenj tudi samih vernikov, to pa spričo stranpoti in zablod družbeno in politično angažirane vere in cerkve v naši polpretekli zgodovini – zaradi katerih naj bi bilo za samo vero in cerkev bolje, če se vera omejuje na eksistencialna vprašanja v osebni življenju, vidno pa naj se »dogaja« predvsem v družinskih in cerkvenih okvirih (v »zakristiji«).¹³

Tisto, kar je bilo povedanega o izrazito ideološko negativnem vrednotenju religije in cerkve, seveda povsem in v celoti drži kot bolj ali manj odločilna in intenzivna naravnost v celotnem obdobju 1945–1989. Poskusi drugačnega vrednotenja so se dogajali predvsem znotraj akademske filozofije in sociologije, ki pa niso imeli dolgo časa nikakršnega vpliva na ideološko elaboracijo religioznega vprašanja v komunistični stranki, s tem pa tudi ne v celotnem transmissijskem mehanizmu družbenopolitičnih organizacij, organov oblasti in samouprave. Dogajanja v odnosih med državnimi oblastmi in cerkvijo v znamenju medsebojnih stikov, pogovorov ali celo dogovorov so bila – to lahko danes trdimo z vso gotovostjo – izrazito taktične narave, ne pa posledica kake moderne laične strategije pravne države. Namenjena so bila po eni strani umirjanju konfliktov med obema ustanovama iz mednarodnih razlogov, po drugi strani pa strogemu zadrževanju cerkve kot institucije zunaj sistema ter v mejah verskega in cerkvenega delovanja, se pravi delovanja, ki socialno in politično ne bi bilo kompetitivno, konkurenčno partijski državi. Če pa na interaktivne procese med državo in cerkvijo gledamo sociološko,

¹¹ A. Stres, prav tam.

¹² Indikativen je v tem pogledu najbolj članek M. Kerševana, *Država, pravo, religija*, Naši razgledi, 20. okt. 1989.

¹³ Prav tam.

je imela seveda kumulacija dogovorov – posebej od leta 1966 naprej (podpis protokola SFRJ – Vatikan ter obnovitev diplomatskih odnosov leta 1970) – ustrezne kumulativne učinke. Ti in drugi dogovori (tudi na ravni škofijskih konferenc ali posameznih škofov ter republiških vlad) so pravno, politično in moralno omejevali državne, pa tudi partijske organe glede izvajanja nasilnih (represivnih) ukrepov pri utesnjevanju dejavnosti cerkve in duhovnikov. Šele z novimi ustavnimi dopolnili v letu 1989 je bila v Sloveniji cerkvi dovoljena karitativna dejavnost, medtem ko v t. i. verskem zakonu še vedno obstaja določba, da cerkvi ni dovoljeno ustanavljati t. i. vzporednih struktur in ustanov na kateremkoli neverskem področju. To jasno izpričuje o dosedanjem zadrževanju cerkve zunaj sistema.

Z enako gotovostjo bi lahko tudi ugotovili, da v danem primeru ni šlo predvsem za ideološko razlago sicer »dobrega« ustavnega določila o izpovedovanju vere kot človekovi zasebni stvari, marveč je bilo takšno določilo izraz ideološko negativnega vrednotenja vere in cerkve. »Duh časa« je proizvedel prav takšno določilo. To bi lahko dokazovali tudi s tem, da se je tako rekoč do včeraj (v Sloveniji – drugod pa je še vedno tako) komunistična stranka držala znanih Leninih opredelitev iz znamenitega članka Socializem in religija, namreč da je religija privatna (zasebna) stvar le v odnosu do države, ne pa v odnosu do komunistične stranke.¹⁴ Program Zveze komunistov Jugoslavije ne le da določa (še vedno!) nereligioznost kot pogoj za članstvo v stranki, marveč tudi to, da »se komunisti z idejnimi sredstvi borijo zoper vsakršne predsodke...«. ¹⁵ Glede na to, da smo imeli ves čas partijsko državo, je povsem razumljivo, da je bilo ločevanje med državnim in partijskim postopanjem v religioznem polju izredno težavno, skoraj nemogoče; še več: mnogokrat so bili državni organi zgolj v funkciji uresničevanja poprej sklenjenih partijskih odločitev. Vzemimo samo primer upravnih postopkov pri pridobivanju gradbenih in lokacijskih dovoljenj za gradnjo cerkvenih stavb v daljšem časovnem obdobju. Pri tem je šlo celo za to, da se omejuje število izključno cerkvenih prostorov, v katerih bi državljani lahko izpovedovali svoja verska prepričanja, torej za uporabo načela človekove zasebnosti v pravem pomenu te besede, za razumevanje zasebnega izpovedovanja vere praktično le v zasebnih (družinskih) prostorih, če v kraju ni bilo starejših kulturnih objektov. Iz vseh teh razlogov je, po mojem globokem prepričanju, odprava formulacije »... in je človekova zasebna stvar« s sedanjo ustavno ureditvijo simbolno dejanje, ki označuje novega »duha časa« in v povezavi z drugimi ustavnimi določili o veri in cerkvi zagotavlja večji prostor svobodi verovanja in izpovedovanja te vere. Podobno kot je bilo to ugotovljeno tudi za črtanje določbe o nereligioznosti kot pogoj za članstvo v ZKS: »Zdi se mi, da gre za simbolično dejanje novega odnosa do religioznosti. Mislim, da je staro, nevzdržno stališče do vere (v še veljavnem programu) odpadlo iz tega razloga, ne pa iz kakih poceni propagandnih nagibov, saj je najbrž jasno, da partija ne računa, da si bo tako povečala članstvo. Prej ko ne ga bo zmanjšala, saj bodo najbolj zadržti zaradi tega razočarani.«¹⁶

Mislim, da je potrebno ob različnih pogledih na novo ustavno ureditev v pogledu svobodnega izpovedovanja vere razjasniti še nekatera vprašanja. Če drži, in ni razlogov, da temu ne bi pritrdili, da je »vsako izpovedovanje (vere, op. Z. R.) navsezadnje usmerjeno k drugim, «k ožji ali širši javnosti torej«, ¹⁷ in če naj bi morali v ustavi ohraniti še drugi del besedila (»in je človekova zasebna stvar«),

¹⁴ V. I. Lenin, Izbrana dela V., Kultura, Beograd 1960, str. 203–206.

¹⁵ Program ZKJ, slovenska izdaja, str. 246.

¹⁶ Kot v opombi 6.

¹⁷ Kot v opombi 12.

zato, ker »opredelitev svobode izpovedovanja vere kot zasebne/osebne zadeve varuje svobodo izpovedovanja vere pred državnim poseganjem in institucionalnim zlorabami«,¹⁸ potem bi morali zaradi različnih možnih razlag in praks ustavno izrecno zaščititi tako *javnost* kot *zasebnost* tega poizvedovanja. To pa najbolj določa Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, veljaven od 23. marca 1976, ki ga je Jugoslavija ratificirala že leta 1971: »Vsakdo ima pravico do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Ta pravica vsebuje svobodo imeti ali sprejeti vero ali prepričanje, po svoji izbiri in svobodno izražati svojo vero ali prepričanje posamično ali v skupnosti z drugimi, javno ali zasebno, z bogoslužjem, izpolnjevanjem verskih ali ritualnih obredov in poučevanjem.«¹⁹ Besedilo jasno in nedvoumno ter celovito ščiti vsa razsežja svobode vesti in veroizpovedi ter izpovedovanja vere. Ščiti ne samo *status* tega izpovedovanja kot osebno in zasebno človekovo svobodo, marveč zavaruje pred kakršnimikoli omejevalnimi posegi tudi načine izpovedovanja vere, če seveda sprejememo to razlikovanje med statusom in načini, kakor je bilo predlagano v razlikujočih se razmišljanjih o tem.²⁰ Sam mislim, da je med osebnim in zasebnim (privatnim) potrebno razlikovati – in ne delati enačaje. Svoboda izbiranja (ne)verskega prepričanja pa tudi njenega izpovedovanja ima status osebnega, človekove osebne pravice, ki je primarna. Človek kot posameznik ima neodtujljivo in izvirno pravico, da izbere takšno ali drugačno versko (ali neverško) prepričanje, nihče nima pravice, da ga k tej izbiri prisiljuje ali pa mu jo preprečuje.²¹ Človek ima prav tako pravico, da se odloča glede tega, kako, na kakšen način bo izpovedoval svoje versko prepričanje, ali bo to delal zasebno ali javno. Zasebnega izpovedovanja vere ni mogoče reducirati ali enačiti s tajnim izpovedovanjem. Zasebno in javno nista v opoziciji na način, kot je bilo pravilno ugotovljeno: »Posebno dopuščanje svobode tajnega izpovedovanja vere v zasebnosti je očiten nesmisel.«²² Zasebno, če ga ne enačimo z osebnim, pomeni predvsem privatno, v svojem zasebnem »prostoru«, medtem ko javno označuje kakovostno razširitev tega prostora, torej ne samo doma v ožjem družinskem krogu ali v cerkvenih prostorih, marveč tudi v javnosti, seveda v mejah, ki jih določa državni zakon v smislu že citiranega mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah: »Glede svobodnega izražanja vere ali prepričanja so dopustne le tiste omejitve, ki jih določa zakon, in so potrebne za zavarovanje javne varnosti, reda, zdravja ali morale ali pa temeljnih pravic in svoboščin drugih.«²³

Te in takšne celovite ureditve verske svobode, kakor izhajajo iz mednarodnega pakta, bi v našem (slovenskem) primeru – v povezavi z drugimi ustavnimi načeli (o ločitvi cerkve od države, šole od cerkve in pod.), ne glede na »duha časa« – že načeloma onemogočale različne restriktivne ideološke razlage, bodisi tiste, ki bi izhajale iz negativnega, odklonilnega odnosa do religije ali cerkve, bodisi takšne, ki bi bile omejevalne glede svobodnega izpovedovanja neverških prepričanj. Samo hkratna zaščita zasebnega in javnega izpovedovanja vere ali prepričanja, in ne samo zasebnega, bi učinkovito onemogočila morebitne možnosti, da »se v imenu svobodnega izpovedovanja vere lahko« kot »izpovedovalci« pojavijo tudi različne skupne in javne družbene institucije ter njihovi predstavniki. Te v tem primeru

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Navajam po »Človekove pravice«, Zbirka temeljnih mednarodnih dokumentov, Ljubljana, 1988.

²⁰ To predlaga M. Kerševan, opomba 12.

²¹ Mednarodni pakt določa: »Nihče ne sme biti prisiljen k nečemu, s čemer bi bila kršena njegova pravica imeti ali sprejeti vero ali prepričanje po svoji izbiri« (čl. 18, drugi odstavek).

²² Kot v opombi 12.

²³ Kot v opombi 21.

izgubijo sekularni oziroma laični značaj, s čimer je dejansko ogrožena svoboda in enakopravnost različnih veroizpovedi oziroma različnih verujočih in neverujočih ljudi ... Toda za svobodo in enakopravnost ljudi v versko pluralistični družbi in za njihovo mirno in ustvarjalno sožitje je nujen sekularni značaj tudi širšega kroga skupnih in javnih institucij. Najmanj, kar lahko po črtanju tega določila (črtanja dela stavka v novih ustavnih dopolnilih »in je človekova zasebna stvar«, op. Z. R.) prej ali slej pričakujemo po izkušnjah iz drugih dežel, so nepotrebni spori in natezanja okrog uporabe verskih simbolov različnih religij »tudi v različnih javnih in skupnih ustanovah in prostorih«.²⁴

Domnevanje navedenih možnosti se res lahko opira na izkušnje drugih dežel, čeprav »natezanja okrog uporabe simbolov različnih religij v javnih in skupnih ustanovah in prostorih« lahko pravna država razrešuje legitimno, legalno in učinkovito, na kar te izkušnje prav tako opozarjajo. Takšna domnevanja se v našem primeru lahko predvsem povezujejo z možnostmi, da bi se takšne zahteve in prakse začele pojavljati kot radikalna reakcija na doslej dolga leta veljavno drugačno, restriktivno, omejevalno in zaničevalno prakso do verskih simbolov. Pa vendarle bi hkrati morali izhajati iz novega splošnega stališča do cerkve in njenih prizadevanj, stališča, ki v cerkvi ne bi videlo potencialnega državnega nasprotnika, rušilca državne in družbene ureditve in izvensistemsko ustanovo, marveč normalno družbeno ustanovo, ki je neodtujljivi in sestavni del socialnega sistema. Za to imamo oporo tudi v naših družbenih izkušnjah, pa tudi v zagotovilih cerkvenih dostojanstvenikov, ki jih ne bi smeli presoati ali brati s principialnim nezaupanjem, s kakršnim me je še nedavno polemično okaral P. Hainz; očitil mi je »brezmejno zaupanje v cerkvene pisce« in uporabo navedkov, »ki kažejo cerkve ali cerkvene funkcionarje v najlepši luči in noče(m) slišati za druge, ki nam lahko dokazujejo tudi kaj drugega«.²⁵ Sociološko korektno je namreč, da upoštevamo »težo« posameznih izjav. Ta »teža« je namreč sorazmerna vlogi in moči, ki jo v hierarhični cerkvi ima posamični dostojanstvenik. Predsednik komisije Pravičnost in mir dr. A. Stres na vprašanje, ali bo cerkev naravni zaveznik krščanske stranke oziroma gibanja, indikativno ugotavlja: »To bo odvisno od obeh strani. Vsekakor ne bo izključujoč zaveznik, in to tudi ne sme biti. Ta stranka ne bo podaljšana roka Cerkve, ampak, recimo, samo nekaj zaveznik, če bo stranka samo res to, kar hoče biti – krščanska. Vprašanje je, ali bo res ali ne. Ko pride v politično igro, se lahko vsaka stranka preusmeri. Eno so načela, drugo pa je volja volilcev in boj zanje. Ni nujno, da bo volilno telo zavzeto samo za plemenite ideale; to telo je lahko sebično, npr. do emigrantov in tujcev. Cerkev sme po mojem storiti to, da v svojem oznanjevanju spodbuja ljudi k določenim vrednotam družbenega življenja, zlasti k solidarnosti, ki je zelo pereč problem v času, ko grozi, da bomo šli iz socializma, se oprijeli liberalistične zamisli družbenega življenja in pri tem pozabili na element sociale in solidarnosti. Cerkev bo torej vzgajala ljudi za določene vrednote, in če jih bo stranka imela v svojem programu, lahko prihaja do nekega sozvočja in nič več.«²⁶ V povezavi z drugimi izjavami cerkvenih dostojanstvenikov lahko iz povedanega sklepamo z določeno stopnjo verjetnosti in zanesljivosti na to, da je katoliško cerkveno vodstvo v Sloveniji skrajno zadržano do morebitnih pobud, ki bi nastale v znamenju zahtev po desekularizaciji javnih ustanov in uradne socialnopolitične organizacije slovenske družbe.

²⁴ Kot v opombi 12.

²⁵ P. Hainz, Ne priznam drugorazrednosti kot sistem, Delo, Sobotna priloga, 13. december 1986.

²⁶ Kot v opombi 6.

Prvi preizkusni kamen v bližnji prihodnosti glede vprašanj, povezanih z večjo versko in cerkveno svobodo ter ohranitvijo sekularnosti širšega kroga skupnih in javnih institucij, bo zlasti *šolsko vprašanje* oziroma izid napovedanih procesov dezideologizacije zlasti osnovnih in srednjih šol, pa tudi univerz. To bo istočasno preizkus resnosti projekta o demokratični prenovi slovenske družbe, ki ga zagovarjata tako še vedno vodilna, komunistična stranka, pa tudi demokratična opozicija Slovenije (DEMOS) – s skupno oznako zahteve po razrušitvi totalitarnih družbenih struktur – pa tudi preizkus resnosti zagotavljanja katoliške cerkve, da se zavzema za demokratično državo in družbo brez kakršnekoli kulturne, duhovne in politične hegemonije, katoliške hegemonije oziroma sprememb v znamenju desekularizacije. A. Stres odgovarja na vprašanje o nazorsko nevtralni oziroma pluralni šoli takole: »Mislim, da je načelo šolskega pluralizma že bolj ali manj sprejeto. Šolski pluralizem je pravica, vsebovana v vseh mednarodnih dokumentih o človekovih pravicah. Gre za to, da imajo starši po naravnem pravu prvenstveno pravico do vzgoje otrok. Jasno je, da je tudi najbolj pametno, da imajo otroci v šoli tako vzgojo kot doma; potem ne pride do notranjih konfliktov in dvočnosti, ki je silno škodljiva. Ker je pravica do šolskega pluralizma na splošno zajamčena pravica, jo bo Cerkev smela in morala uporabljati.«²⁷ Ta reprezentativna cerkvena izjava je manj transparentna, kot druge, ki sem jih navajal. Medtem ko bržkone ne bo sporov in nesporazumov glede demontaže *privilegirane* položaja marksizma v šolskem sistemu in nanovo konstituirane svetovnonazorske, (idejno) nevtralne javne (državne) šole vseh stopenj, bo zelo verjetno težavneje rešiti vprašanje splošnih šol (kot zasebnih), s cerkvenim ustanoviteljstvom in upravo, torej tisto, kar je v Evropi poznano kot vprašanje verskih (konfesionalnih) šol.

Drugi preizkusni kamen pa bo t. i. *verski zakon* ali zakon o verskih skupnostih, pri nas v Sloveniji z besedilom iz leta 1976: »Zakon o verskih skupnostih pravi, da cerkev ne sme opravljati nobene dejavnosti družbenega pomena, in sem spada tudi karitativna dejavnost. Cerkev pa v svetu v družbenem pogledu pravzaprav opravlja samo dvoje: ima svoje šole in karitativno dejavnost..., so pa že pogovori o tem, da bi ga (verski zakon op. Z. R.) bilo treba spremeniti ali povsem ukiniti. Čemu sploh verski zakon? Če smo v pluralistični družbi, naj se Cerkev organizira kot vse druge ustanove in pade pod zakonodajo, ki ureja razna združenja. Torej ni nobenega razloga, da bi za Cerkev veljal poseben zakon. Hudobni jeziki primerjajo verski zakon z zakoni za Indijance: 'sicer jih ščiti, a jih tudi onemogoča'...«²⁸

Če ta hip povsem zanemarim komparativni vidik pravne ureditve položaja verske in cerkvene svobode v različnih državah in upoštevam samo genezo – nastajanje posebne verske zakonodaje v Jugoslaviji, potem moram gornji oceni v celoti pritrditi. Prvi jugoslovanski verski zakon iz prve polovice 1953. leta je nastal neposredno po prekinitvi diplomatskih odnosov med Vatikanom in Jugoslavijo in iz povsem pragmatičnih motivov: omiliti mednarodne posledice prekinitve odnosov v trenutku uresničevanja zahodne pomoči Jugoslaviji po resoluciji Informbiroja leta 1948 – s poskusom obremeniti v celoti za odgovornost prekinitve Vatikan; do določene mere zaščititi cerkev pred posledicami nekakšnega pravnega brezvladja (v obdobju od leta 1945 do leta 1953); poizkusiti pridobiti soglasje ostalih cerkva (pravoslavne, itd.) za takšno pravno ureditev potem, ko je spodletela namera o neposrednih pogajanjih med jugoslovanskim episkopatom in zvezno

²⁷ Prav tam.

²⁸ Kot v opombi 12.

vlado.²⁹ Podrobna analiza zakona pokaže, da ga lahko glede na poprejšnje stanje štejejo kot pravni in dejansko napredek, čeprav ga v celoti vendarle preveva restriktivni, omejevalni pristop, saj je bil prostor verske in cerkvene svobode določen zelo ozko. Zadnji verski zakon iz leta 1976 (republiški, potem ko je prešla ta zakonodaja po ustavi iz leta 1974 v republiško pristojnost) sicer nekoliko razširi prostor svobode za versko in cerkveno delovanje; vsebuje sicer nekatere izrazito pozitivne določbe, v celoti vzeto pa je še vedno restriktiven, saj je bil sprejet v t. i. svinčenih ali ledenih letih. Verska zakonodaja je bila vse doslej vendarle v funkciji ideološko negativnega vrednotenja religije in cerkve – vsaj v svoji splošni usmeritvi. Izid prizadevanj za novo pravno ureditev bo potrdil ali zanikal mojo osnovno podmeno.

Prevzem ureditve verske in cerkvene svobode iz mednarodnih paktov in deklaracij v novo slovensko ustavo bi potemtakem vzpostavil najboljše temelje za razrešitev navedenih in drugih dilem. Sedanja rešitev z novim ustavnim dopolnilom, za katerega mislim, da ni vprašljivo na takšen način, kot je to tematiziral M. Kerševan, je verjetno nastala tudi pod vplivom rezultatov javnomnenjske raziskave (SJM 1988/89).³⁰ V raziskavi smo respondentom postavili tudi naslednje vprašanje: »V ustavnih dopolnilih sta predlagani glede verske svobode dve različici. Prva se glasi: Izpovedovanje vere je svobodno. Druga različica pa se glasi: Izpovedovanje vere, zasebno ali javno, posamično ali v skupnosti z drugimi je svobodno. Za katero različico bi se zavzeli Vi osebno?« Respondenti so odgovorili takole:

- za prvo, krajšo 60,9%
- za drugo, daljšo 26,5%
- ne vem 12,6%

Delež odgovorov vprašanih je bil, vsaj zame, presenečenje. Pričakoval sem, da se bo večina odločila za daljšo različico, ker natančneje in bolj zaščiti versko svobodo in v bistvu prevzema formulacijo iz mednarodne ureditve. Preizkus pa vendarle pokaže, da je tako oblikovano vprašanje strokovne narave in da ni uporabno za javnomnenjsko sondažo splošne vrste. (Uporabili bi ga lahko le na vzorcu mnenjskih voditeljev). Poleg tega pa sta ponujeni modaliteti odgovora sugestivni v drugem delu besedila (krajšo, daljšo), saj je poprečno človekovo prepričanje vedno nagnjeno k odločitvi, da je boljše tisto krajše in enostavnejše. Rezultati so potemtakem izrazito metodološko defektni. To bo kazalo upoštevati pri pripravi nove slovenske ustave, čeprav velja, vsaj deloma, pritrditi ugotovitvi M. Kerševana: »Bolj pomembna pa se mi zdi ob tej raznolikosti (ustavno-pravne ureditve struktura religije in cerkve v različnih državah op. Z. R.) ugotovitev – do katere je s primerjalnim terenskim proučevanjem prišel ameriški sociolog J. Demerath – da namreč dejanska, življenjska razmerja med religijami in državami v različnih deželah niso taka in tako različna, kot bi lahko pričakovali spričo zelo različnih in včasih prav nasprotujočih si ustavnih in zakonskih ureditev (med državami z državno religijo in cerkvijo na eni strani, in s strogo ločitvijo cerkve od države in statusom religije kot zasebne zadeve na drugi strani). Najblažje formulirano: v enih državah ni take nevtralnosti nasproti religijam, kot se proklamira, v drugih pa državna religija ali cerkev le ni tako zaresno vzeta. Na delu je namreč vedno tudi *interpretacija* ustav in zakonov, in to interpretacija, ki danes bolj ali manj povsod upošteva dvojje: na eni strani razvito zavest o svobodi vesti, svobodi veroizpovedi in prepričanja kot o osebnih zadevah, kot človekovih neodtujljivih pravi-

²⁹ O tem glej Z. Roter, *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973*, Ljubljana, 1976, str. 280.

³⁰ Slovenski utrip, *Javno mnenje* 88–89, Ljubljana, 1989, str. 354.

cah, po drugi strani pa dejstvo, da so konkretne religije (ena ali več) tako zasidrane v življenju ljudi, v družinski, lokalni, nacionalni, civilizacijski tradiciji, da jih država hočeš nočeš mora upoštevati drugače kot tiste religije, ki so res le stvar svobodne izbire posameznikov». ³¹

Sociološka znanost je že pred I. Demerathom, pa tudi po njem razkrila kot notorno dejstvo velike razlike med ustavno-pravnim urejanjem odnosov med državami in cerkvijo ter dejanskimi življenjskimi razmerami. Vso raznovrstnost teh razmer so sociologi po strogih znanstvenih kriterijih poizkusili tudi urediti (v smislu produktivnih znanstveno-raziskovalnih modelov) v različne tipološke lestvice odnosov med cerkvijo in državo, kar je preferirala predvsem fenomenološka sociološka šola. ³² Zato je strokovno skrajno vprašljivo zanemariti te znanstvene doneške ter rahlo samoljubno ugotavljati: »Seveda bi bilo mogoče to raznovrstnost za silo in na silo disciplinirati v neko tipologijo »odnosov med cerkvijo in državo«, kjer bi seveda našli tudi mesto naših specifičnih«. ³³ Kljub vplivu in pomenu t. i. »interpretacije ustav in zakonov« na te dejanske življenjske razmere pa resne sociološke analize razmerij med cerkvami in državo ni mogoče reducirati na to interpretativno hipotezo. Na ta razmerja vpliva vrsta primarnih in sekundarnih dejavnikov, med katerimi je »modus operandi« neke državne oblasti (znotraj katerega »igra« vlogo tudi ustavnopravna interpretacija) v polju religije in cerkve samo eden od socialnih dejavnikov. S tem sem se podrobno ukvarjal v posebni in obsežni raziskavi in med drugim ugotovil: »S sociološkega stališča odnosi med cerkvijo in državo (gledano vertikalno in horizontalno) v svetu niso istovetni. Lahko bi celo rekli, da nista nikoli v preteklosti in tudi zdaj ne – obstajala dva popolnoma istovetna odnosa. Vsaka izmed treh znanih teokracij (če vzamemo to kot primer); tibetansko-lamaistična, islamska in srednjeveško krščanska ima svoje posebnosti. In če vzamemo kot socialni okvir družbenoekonomske formacije, trdimo, da ni istovetnih odnosov med cerkvijo in državo ne v svetu meščanskih družb, ne v svetu socialističnih družb. To raznovrstnost in neistovetnost odnosov med državo in cerkvijo pogojujejo številni sociološki dejavniki. Eden izmed teh dejavnikov je npr. raznovrstnost univerzalnih religij, ki oblikujejo določen, a praviloma različen tip ekleziastične organizacije. Drugi dejavnik je raznovrstnost državnih sistemov, tretji dejavnik so posebnosti družbenega prostora, v katerem poteka interakcija med cerkvijo in državo. Četrty dejavnik je različnost zgodovinske skušnje, ki se ohranja v konkretni družbi kot tradicija in ki se od družbe do družbe razlikuje. Tu moramo iskati odgovor na sociološko vprašanje: kakšni so družbeni odnosi in kakšno je kombiniranje družbenih ali drugih dejavnikov, ki sooblikujejo takšen ali drugačen tip odnosov«. ³⁴

Vsa navedena nova družbena dejstva opravičujejo hipotezo, izraženo v naslovu o koncu nekega obdobja odnosov med cerkvijo in državo; obdobja, ki je trajalo vse od 1945 leta dalje in se zaključuje (tako vsaj kažejo prevladujoče težnje) ob koncu leta 1989. Svojčas sem opravil preliminarno sociološko analizo za obdobje med leti 1945–1973 in ga razdelil v tem pogledu na konfliktni in kompromisni del ter zastavil vprašanje o socioloških alternativah prihodnjega razvoja. Vsaj zaenkrat je zanesljivo, da se končuje t. i. kompromisni del, ki se je začel s šestdesetimi leti. Poimenoval sem ga tako, »ker po našem mnenju, osnovanem na ustreznih dokumentaciji in zgodovinski evidenci, kompromis prevladuje... Na socialnem

³¹ Kot v opombi 12.

³² O tem glej podrobneje Z. Roter, *Katoliška cerkev in država*..., kot v opombi 29.

³³ Kot v opombi 12.

³⁴ Kot v opombi 29, str. 124–125.

prizorišču sta se srečali državna politika kooperativnosti in cerkvena politika prilaganja socialistični državni in družbeni ureditvi . . .³⁵ Zdaj lahko dodam, da bo potrebno z uporabo dodatne sociološke in zgodovinske evidence še posebej pojasniti, zakaj je kljub osrednji kompromisni usmeritvi v drugi polovici sedemdesetih let prišlo ponovno do manifestno izraženih konfliktov med obema institucijama. To možnost sem predvidel že takrat, ko sem v nizu hipotez o odnosih med socialistično državo in (zlasti katoliško) cerkvijo med drugim ugotovil: »Stiki, kooperacija, pogodbe in druge oblike stikov in sporazumevanja med cerkvijo in socialistično državo ne pomenijo nujno novega, nekonfliktnega odnosa med obema družbenima institucijama, marveč imajo lahko v osnovi prav tako zelo empirične, pragmatične povode in vzroke brez globljih teoretičnih temeljev«.³⁶

Novo nastajajoče razmere, ob večji javnosti zgodovinske evidence, zanesljivo ustvarjajo dodatne vzpodbude in osnove za ponovni vpogled v preteklost, v pretečena dogajanja. Hkrati pa se porajajo povsem nove, drugačne razmere. Ali bi lahko pomenile nastajanje odnosov v znamenju svobodne cerkve v svobodni, neodvisni pravni državi, bo pokazala prihodnost.

³⁵ Prav tam, str. 281.

³⁶ Prav tam, str. 135.

Alternativne oblike privatizacije družbenih dejavnosti

Uvod

O reprivatizaciji družbene lastnine in o rekapitalizaciji dela sem obširneje razpravljal v enem od prejšnjih prispevkov (Rus, 1989). Osnovne teze iz omenjenega prispevka so izhodišče tudi za pričujoči tekst. Osnovne teze bi lahko strnili v naslednje stavke:

1. Medtem, ko so kapitalistične družbe uveljavljale popredmetenje dela z dominacijo »mrtvega dela nad živim«, so (real)socialistične družbe uresničevale razpredmetenje dela z odpravo lastnine oziroma z dominacijo živega dela nad mrtvim.

2. Samoupravljanje v razpredmeteni družbi ni mogoče, ker je postal predmet upravljanja nadindividualen, anonimen in imaginaren: rekapitalizacija dela in privatizacija družbene lastnine sta pogoj za rehabilitacijo samoupravljanja; odpravljanje družbene lastnine je pogoj za rehabilitacijo samoupravljanja, ohranjanje družbene lastnine pa njegova nemožnost.

3. Osnovna zmeta (real)socialističnih družb je v tem, ker so proglasile za socialistične vse tiste oblike lastnine, ki so neprivatne; zaradi tega so najprej operacionalizirale socializacijo kot proces prehoda iz individualne v kolektivno lastnino, kasneje pa kot proces prehoda iz individualnih in kolektivnih v družbeno lastnino. Socializmi so na ta način ponovili izvorni greh kapitalizmov: ločili so delo od lastnine.

4. V postkapitalistični in postsocialistični družbi ne gre za socializacijo lastniških oblik, ampak lastniških funkcij: cilj postkapitalistične družbe naj ne bi bila več družbena lastnina, ampak družbenost lastnin. Osnovni pogoj za družbenost lastnin je v rekapitalizaciji dela: samo na ta način se lahko znova vzpostavi tesnejša vez med delom in kapitalom in samo na ta način je lahko delo ponovno legitimna osnova kapitalu, kapital pa sredstvo emancipacije posameznika z delom.

Aplikacija zgornjih tez na gospodarskem področju je sorazmerno neproblematična, saj imamo na razpolago vrsto empiričnih in eksperimentalnih modelov, ki so v večji ali manjši meri ta načela uresničili.

Bolj problematična je realizacija zgornjih načel na področju neekonomskih dejavnosti, zlasti na področju družbenih dejavnosti oziroma javnih služb: te so po svojem položaju bolj heterogene, po svojih funkcijah življenjsko bolj usodne in po svojih učinkih manj merljive. Zaradi večje statusne heterogenosti morajo biti procesi privatizacije bolj heterogeni kot na področju gospodarstva, zaradi funkcionalne pomembnosti teh dejavnosti morajo biti v večji meri pod javno kontrolo, zaradi manjše možnosti merjenja učinkovitosti pa kompetitivni tržni mehanizmi zanje niso zadostni.

Kumulacija vseh treh pomislekov najbolj pogosto vodi k zavračanju procesov privatizacije in k pospeševanju državnoplanske regulacije družbenih dejavnosti. Kardelj je s samoupravnimi interesnimi skupnostmi skušal zaobiti obe skrajnosti – etatizacijo in komercializacijo družbenih dejavnosti, vendar pri tem ni uspel.

Alternativa Kardeljevim SIS-om je po vsej verjetnosti bistveno bolj razčlenjena teorija in tipologija privatizacije, ki pa jih ekonomisti in pravniki brez sociologov ne morejo razviti.

Za organizacijo nacije in za ustrezno regulacijo družbenih služb je potemtakem aktivna vloga sociologov ključnega pomena. S tega vidika predstavlja pričujoči prispevek izziv in poziv vsem kolegom, da se začno intenzivneje ukvarjati z oblikami in funkcijami privatizacije na področju družbenih dejavnosti.

Deinstitucionalizacija družbenih dejavnosti

Vertikalna organizacija družbenih služb se najbolj pogosto obravnava kot proces deinstitucionalizacije in privatizacije; deinstitucionalizacija je negativen, enoznačen in prazen pojem, privatizacija pa je pozitiven, mnogoznačen in sporen pojem. Prvi je nezadosten zaradi tega, ker je preveč splošen, drugi pa zaradi tega, ker je premalo splošen oziroma preveč variabilen.

Deinstitucionalizacija naj bi urejevala razmerja med političnim sistemom in družbenimi službami. Paul Lerman (1985) meni, da je to eden od najbolj pomembnih novih trendov zadnjega desetletja na področju organiziranosti družbenih služb. Medtem ko se je v 30-ih letih tega stoletja intenzivno širila institucionalizacija družbenih služb, ko so se množile javne šole, bolnice in varstvene ustanove, poteka zdaj v 80-ih letih obraten proces zapiranja javnih varstvenih ustanov za otroke in ostarele, zapiranja javnih umobolnic, šol za prizadete otroke in vzgojnovarstvenih zavodov za mladoletne delinkvente. Nathan Glazer (1981) opozarja na to, da se deinstitucionalizacija širi tudi na področje stanovanjske politike, kjer se namesto gradnje socialnih javnih stanovanj vse bolj pogosto uveljavljajo vaučerji.

Deinstitucionalizacija poteka tudi na drugih področjih, vendar pa je najbolj izrazita prav na področju socialne politike, in sicer zaradi tega, ker je prav na tem področju najbolj prišla do izraza neučinkovitost uniformno organiziranih družbenih služb. Predvsem se je pokazalo, da te službe ne morejo opravljati resocializacije tistih oseb, ki so jim bile namenjene. Države oziroma javne institucije namreč ne morejo izvajati resocializacije, ker ne morejo razviti ustreznega socialnega omrežja, v katerem bi resocializacija lahko uspešno potekala. Socialna omrežja pa obstajajo v naravnih, neformalnih okoljih, kot so družine, soseske, prijateljske skupine itd., v katere se vračajo klienti iz javnih institucij.

Seveda pa je institucionalizacija še vedno koristna na tistih področjih, kjer naj bi se uveljavili kompleksni, splošni in uniformni programi; teh je na področju socialnega varstva še vedno veliko in med njimi so zanesljivo najbolj pomembni:

- a) starostno zavarovanje,
- b) obvezno osnovno šolsko izobraževanje in
- c) sistem zaposlovanja.

Mednarodna organizacija dela v Ženevi (ILO, 1984) meni, da bi bilo zelo tvegano deinstitucionalizirati starostno zavarovanje, ker so dolgoročni programi privatnega starostnega zavarovanja preveč izpostavljeni ekonomskim neznankam. Obvezno minimalno zavarovanje vseh državljanov je tista stopnja solidarnosti, brez katere ni mogoče zagotoviti socialne integracije in družbene kontinuitete.

Najbolj kočljiv problem regulacije je v dvojni naravi deinstitucionalizacije; ta se kaže v manj uniformnem, bolj osebnem, bolj kvalitetnem in tudi bolj učinkovitem obravnavanju porabnikov na eni strani – in v manj enakem, manj univerzalnem in manj pravičnem obravnavanju vseh članov ciljne skupine na drugi strani. Od

področja dejavnosti, od institucionalne ravni, od izvajalcev in od uporabnikov je odvisno, ali bo proces deinstitutionalizacije rodil več dobrega ali več slabega, več personalnega, neuniformnega pristopa k uporabnikom storitev, ali pa več neenakosti in nepravičnega obravnavanja le teh. Zaradi tega zahteva sleherni poskus deinstitutionalizacije poprejšnje odgovore na naslednja vprašanja:

- Kaj je glavni cilj deinstitutionalizacije?
- Kdo naj odloča o deinstitutionalizaciji?
- Kako naj se financira deinstitutionalizirana dejavnost?
- Kako zagotoviti svobodo izbire klientom ali njihovim skrbnikom?
- Kako zagotoviti ustrezno socialno omrežje, ki zagotavlja uspešno resocializacijo posameznikov?

Doslej znani odgovori na zgornja vprašanja o deinstitutionalizaciji kot urejevalnem načelu, ki zadeva razmerja med družbenimi službami in političnim sistemom, so dokaj različni. Tako na primer pojmuje Hasenfeld (1985) deinstitutionalizacijo zgolj kot razdržavljenje (degovernmentalization), Glazer (1983) kot decentralizacijo in Senders (1985) kot deregulacijo.

Iz zgornjih izvajanj je razvidno, da imamo že zdaj na prvo vprašanje: »Kaj je glavni cilj deinstitutionalizacije?« – tri odgovore, ki jim je skupno to, da se zavzemajo za prenos nekaterih odločitev iz institucij na neinstitutionalizirane organe, in se pri tem ne ukvarjajo s tem, kdo naj bi bil novi subjekt odločanja. Po drugi strani pa se razlikujejo glede tega, kaj naj bi bil predmet deinstitutionalizacije: državna regulacija družbenih služb, centralistično upravljanje le teh, ali pa institutionalizirano reguliranje nasploh – ne glede na raven in na področje institucionalnega reguliranja.

Ekonomsko in sociološko pojmovanje privatizacije

V zvezi s privatizacijo oziroma z reprivatizacijo kot regulativnim načelom vertikalne organizacije družbenih služb so težave še precej večje kot so tiste, ki smo jih pravkar orisali v zvezi z deinstitutionalizacijo; večje so zaradi tega, ker gre v tem primeru za pozitivno opredelitev regulativnega načela; eni pojmujejo privatizacijo kot prehod od državne k tržni regulaciji družbenih služb (Cohen, 1987), marksisti pa pod tem razumejo uveljavljanje privatne lastnine na področju družbenih dejavnosti (Senders, 1985).

Rob Flynn (1988) skuša vnesti z razlikovanjem med ekonomskim, sociološkim in socialnim pojmovanjem privatizacije več jasnosti. Ekonomisti pojmujejo privatizacijo kot prenos proizvodnje storitev iz javnih, birokratskih institucij na privatne organizacije, ne glede na to, ali so te po svoji naravi pridobitniške, nepridobitniške ali pa volonterske. Privatizacija je zanje sinonim za deinstitutionalizacijo na ravni proizvodnje storitev ali dobrin: diferentia specifica ni v komercializaciji proizvodnje storitev; ni v prenosu proizvodnje na pridobitniška (profitmaking) privatna podjetja, ampak v prenosu proizvodnje storitev iz javnih institucij na katerokoli nejavno organizacijo.

Za sociologe je privatizacija družbenih služb vezana na določene vrednote in na določene vzorce vedenja, za katere je značilno opuščanje kolektivizma in solidarnosti ter uveljavljanje preračunljivega individualističnega in v družino usmerjenega ravnanja (Lockwood, 1975). V tem primeru ne gre za pojmovanje privatizacije kot prenosa proizvodnje storitev na nejavne institucije, ampak za desocializacijo in privatizacijo vrednostne orientacije in vzorcev vedenja.

V literaturi, ki se ukvarja s socialno politiko, najbolj pogosto srečujemo naslednji pojmovanji privatizacije (Leat, 1986)

a) Privatizacija je proces uveljavljanja tržnih principov pri nudenju socialnih storitev, se pravi določanja cen storitev glede na ponudbo in povpraševanje;

b) Privatizacija je proces prenosa odgovornosti za zadovoljevanje osnovnih potreb iz državnih na nedržavne, bodisi komercialne ali pa prostovoljne organizacije.

Obe opredelitvi sta pravzaprav istovetni v toliko, kolikor privatizacijo pojmujeta predvsem kot nedržavno, se pravi kakršno koli drugo neformalno alokacijo storitev; to načelo je v točki a, opredeljeno pozitivno, v točki b, pa negativno. Obe opredelitvi se od ekonomskih in socioloških razlikujeta po tem, da obravnavata privatizacijo na ravni alokacije, ne pa na ravni produkcije ali vedenjskih vzorcev.

Če povzamemo zgornje ugotovitve, lahko rečemo, da je privatizacija družbenih služb pri socialnih delavcih pojmovana predvsem kot prehod od državne k nedržavni alokaciji storitev, pri ekonomistih kot prenos produkcije storitev iz javnih (ali državnih) institucij na nedržavne, pridobitniške ali prostovoljne organizacije, in pri sociologih kot vrednostna in vedenjska preorientacija iz kolektivismu v individualizem.

Oblike privatizacije

Sociološka definicija privatizacije, ki jo Flynn povzema po Lockwoodu, je preveč splošna. Nanaša se na vedenjsko raven nasploh, ne pa na specifične vedenjske obrazce na področju socialne politike. Bolj specifični sta sociološki opredelitvi privatizacije, ki sta jih oblikovala O'Higgins (1985) za socialno varstveno področje in Oyen-ova (1986) za celotno področje socialne politike. Oba avtorja opredeljujeta privatizacijo posredno, z identificiranjem naslednjih oblik:

Oblike privatizacije (O'Higgins)	Oblike privatizacije (Oyen-ova)
– erozija legitimnega sistema, ki naj bi zagotavljal uresničevanje socialnih pravic	– prenos (npr. zdravstvenih) storitev na privatne organizacije; regulacijo oskrbe prevzame trg namesto države
– neustrezna oziroma nepravilna alokacija storitev	– subvencioniranje prostovoljnih organizacij z javnimi državnimi dotacijami
– obvezno privatno zavarovanje pred industrijskimi in urbanimi tveganji	– uvajanje participacije, ki jo morajo plačati uporabniki za storitve
– dodatno zavarovanje po tretji osebi (npr. zavarovanje delavca po delodajalcu v javnih zavarovalnicah)	– zapiranje javnih institucij in vračanje klientov v neformalne skupnosti; finančna podpora teh skupnosti

Kot vidimo, je O'Higginsova opredelitev privatizacije dokaj homogena, saj vsebuje zbolj vedenjske obrazce privatizacije na področju socialnega zavarovanja. Pri tem zasluži posebno pozornost njegovo opozorilo, da privatizacija ne vodi nujno tudi v neenakost in nepravilnost; to je razvidno zlasti iz četrtega vedenjskega obrazca, ki predvideva zavarovanje po tretji osebi: če se takšno dodatno zavarovanje uvaja v skladu z meritokratskim načelom, se s to obliko privatizacije povečuje neenakost med zaposlenimi, če pa se uvaja v skladu z maksimin načelom (maksimirani minimalni dohodek), se povečuje enakost...

Tripologija privatizacij, ki jo navaja Oyenova, je bolj kompleksna, vendar tudi manj homogena. Nanaša se na privatizacijo alokacije storitev, na privatizacijo proizvodnje storitev in na privatizacijo dostopa oziroma uporabe storitev. Oyenova torej opredeljuje privatizacijo kot večnivojski pojav, ki lahko poteka sinhrono ali pa sukcesivno na ravni alokacije, produkcije in konsumacije storitev. Gre torej za prenos različnih funkcij ali različnih faz realizacije socialne politike iz javnih na nejavne organe, ne da bi bili subjekti, na katere prehajajo funkcije, jasno, oziroma homogeno opredeljeni.

Bolj opredeljeno, vendar še vedno večnivojsko privatizacijo, ki ima kumulativni značaj, navajamo v spodaj navedeni rang lestvici državnega intervencionizma. Država lahko na področju socialne politike razvija naslednje oblike intervencionizma:

1. Lahko je brez regulativne vloge na celotnem področju, ali pa na posameznih področjih socialne politike;
2. Lahko regulira oskrbo nevladnih oziroma nejavnih organizacij, ki proizvajajo storitve;
3. Lahko pooblasti neko nevladno institucijo za proizvodnjo in distribucijo storitev;
4. Lahko stimulira druge institucije k večjim prispevkom za socialne storitve s tem, da jim priznava davčne olajšave;
5. Lahko financira, vendar pa hkrati ne oskrbuje z ustreznimi viri družbenih služb;
6. Lahko neposredno financira družbene službe;
7. Lahko neposredno organizira proizvodnjo storitev;
8. Lahko nudi oboje: denarna sredstva in ustrezne storitve, ki so v socialnih programih predvidene.

Iz lestvice je razvidno, da so lahko intervencije države na področju socialne politike zelo različne, tako po obliki kot tudi po intenzivnosti – ne glede na to na katerem področju socialne politike se izvajajo in ne glede na to, na kateri subjekt se nanašajo (rang 1 pomeni najnižjo stopnjo deprivatizacije, rang 8 pa najvišjo). Rangi izhajajo torej iz nasprotne klasifikacije kot smo jo omenjali doslej: iz pozitivne opredelitve deprivatizacije in iz negativne opredelitve privatizacije. Glede na to, da je privatna aktivnost praviloma spontana, nekontrolirana in nenačrtovana, državni intervencionizem pa normiran, planiran in reguliran, je takšno rangiranje državnega intervencionizma smiselno: večja vrednost ranga pomeni višjo stopnjo intervencionizma.

Ravni in oblike privatizacije

Na koncu razprave o privatizaciji moramo opozoriti na Saundersovo mnenje, da so za posameznika vsi procesi privatizacije ali pa deprivatizacije dokaj irelevantni vse dotlej, dokler potekajo na nadindividualni ravni. Za posameznika ni pomembno, ali je posamezna industrijska veja v privatnih, kooperativnih ali pa v državnih rokah. Izredno pomembno zanje pa je, ali so lastniki ali pa samo najemniki stanovanj v katerih prebivajo. »Lastništvo stanovanja je za mnoge ljudi zelo pomembno ne samo iz ekonomskih razlogov (ker posedujejo kapital, ki lahko raste in se kot potencialno premoženje prenaša na generacije...), ampak tudi kulturnih in socialnih. Lastniško stanovanje nudi vsaj do neke mere možnost samostojne kontrole nad tem, kje želimo živeti in kako želimo živeti (Saunders,

1985 : 167). Privatizacija na področju šolstva in zdravstva ima lahko po Saundersu podobne učinke na posameznikovo življenje, saj zmanjšuje njegovo nemoč, ki jo doživlja zaradi »brezbrižnosti administracije, sebičnosti ekspertov in birokratske neobčutljivosti« (Saunders 1985 : 167).

Ker je za Saundersa ključna razmejitev med individualno in nadindividualno privatizacijo, je razumljivo, da je klasifikacijo različnih oblik zasnoval prav na razlikovanju med proizvajalci in uporabniki uslug: to klasifikacijo posredujemo v spodnji tabeli (Saunders, 1989):

Spremembe v upravljanju	Ciljne skupine	
	proizvajalci	potrošniki
Spremembe v lastnini	1. denacionalizacija	2. individualizacija
Spremembe v kontroli	3. deregulacija	4. gotovinski prenos

Iz tabele je razvidno, da temelji klasifikacija privatizacij tudi na razlikovanju dveh oblik upravljanja: na tisti, ki izvira iz lastniškega statusa, in na tisti, ki izvira iz managerskih kompetenc.

V prvem kvadratu opredeljuje avtor denacionalizacijo kot proces prenosa lastniških pravic od države oziroma državnih institucij na privatne organizacije, ki se ukvarjajo s proizvodnjo in z dostavo ustreznih storitev. Prenos lastniških pravic poteka torej na nadindividualni ravni, in sicer med vladno institucijo in privatno podjetniško organizacijo.

V drugem kvadratu gre za tisti tip privatizacije, pri katerem se lastniške pravice prenašajo direktno iz državnih institucij na posamezne potrošnike: v tem primeru gre za prenos lastniških pravic iz nadindividualne institucije na posamezne uporabnike, potrošnike ali kliente. Če bi bili natančni, bi morali reči, da se s takšno privatizacijo klienti spreminjajo v partnerje, saj gre za statusno spremembo, ki se uresničuje s prenosom lastniških pravic na posameznika.

V tretjem kvadratu gre za privatizacijo, ki poteka s prenosom upravljalških pravic na nevladne organizacije: državne institucije zadržijo lastniške pravice in podeljujejo pravice upravljanja nevladnim organizacijam, ki postanejo s tem partnerji vladnih institucij.

V četrtem primeru gre za prenos finančnih sredstev iz vladnih institucij na posamezne kliente ali uporabnike: s tem finančnim transferom se seveda povečuje moč klientov in možnost njihove izbire, ne spreminja pa se status odvisnih klientov v neodvisne partnerje.

Na tem mestu ne moremo izčrpno obravnavati političnih, ekonomskih in socioloških implikacij, ki jih vsebujejo navedene oblike privatizacije. Opozorimo lahko le na to, da med omenjenima ciljnim skupinama, se pravi med proizvajalci in uporabniki uslug ne vladajo harmonični odnosi, ampak odnosi, ki so obremenjeni s prikritimi napetostmi in odkritimi konflikti. Proizvajalci dominirajo nad uporabniki na osnovi političnega, ekonomskega ali pa profesionalnega monopola. Ravnovesje med njimi je mogoče le, če se takšen monopol prepreči in če se ustvari ravnovesje moči in s tem podlaga za partnerske odnose med klienti in eksperti – oziroma med proizvajalci in uporabniki storitev. Takšni partnerski odnosi so bolj verjetni tedaj, ko gre za prenos lastninskih pravic na uporabnike, kot pa tedaj, ko gre za dodeljevanje denarne pomoči. Razlika med tema dvema privatizacijama je

tudi v tem, da prevzema uporabnik z individualizacijo sredstev bistveno večjo odgovornost kot pri finančnem transferu oziroma pri denarni pomoči, ki jo dobi od vladnih institucij.

Individualizacija na področju socialne politike je torej najvišja stopnja liberalizacije, ki jo je mogoče doseči v šolstvu, zdravstvu in stanovanjski politiki. Individualizacija omogoča resnično emancipacijo uporabnikov in zadosten vpliv na eksperte.

Po drugi strani pa se z individualizacijo povečuje možnost nekontrolirane socialne diferenciacije, ki vodi v socialno dezintegracijo avtonomnih uporabnikov v anarhično kolektiviteto. Zaradi tega je treba hkrati z individualizacijo uveljavljati tudi kontrolno regulativno in redistributivno vlogo državnih organov, ki zagotavlja vsaj dvojje:

- a) univerzalni dostop vsem državljanom do družbenih služb in
- b) tisto stopnjo enakosti, ki je pogoj družbeni pravičnosti.

V realni družbi lahko poteka več procesov privatizacije hkrati, zato je potrebno posvetiti posebno pozornost interaktivnim in kumulativnim efektom vzporednih procesov privatizacije. Tako je na primer zelo verjetno, da bo prišlo do prevelike avtonomije producentov, če se hkrati širita denacionalizacija in denarna pomoč – in obratno: zelo verjetno bo prišlo do neodgovorne avtonomije potrošnikov, če se bosta vzporedno širili individualizacija in deregulacija.

Seveda pa imajo lahko iste oblike privatizacije zelo različne učinke v različnih družbenih okoljih in na različnih področjih družbenih služb. Anna Wyka (1989) meni, da privatizacija družbenih služb na Poljskem ne pomeni nič drugega kot to, da država prek trga, ne pa prek davkov, pobira sredstva za njihovo dejavnost, vse drugo pa ostane enako – lastništvo, razmerja moči itd. Zato ima privatizacija na Poljskem povsem drugačne učinke kot na primer na Nizozemskem ali pa v Angliji. Prav tako ima privatizacija osnovnega šolstva ali osnovnega zavarovanja povsem drugačne posledice kot privatizacija univerz ali pa privatizacija posebnih dodatnih zavarovalnih programov.

CITIRANI VIRI

- Cohen L., H. Babit, and D. Barnes (1987) International Collaborative Study of Oral Health Outcomes, *International Sociology*, Vol. 2, No. 4, December: 414–426.
- Glazer Nathan (1981), Roles and Responsibilities in Social Policy; in OECD, *Welfare State in Crisis* OECD, Paris.
- Glazer Nathan (1983), Decentralization: Thesis for Self-Help, *The Public Interest*, No. 70, Winter: 66–90.
- Hasenfeld Yeheskel (1985), Administration of Human Services, *Annals*, Vol. 479 May.
- ILO (1984), Dokument o starostnem zavarovanju Ženeva.
- Leat David (1986), Privatization and Voluntarism, *Quarterly Journal of Social Affairs*, Vol. 2, No. 3: 285–320.
- Lerman Paul (1985), Demistification of Welfare Services, *Annals*, Vol. 479, May.
- Lockwood David (1975), Sources in Variation in Working Class Images of Society; M. Bulmer(ed), *Working Class Images of Society*, Routledge and Kegan, London.
- O'Higgins Michael (1985), Welfare Redistribution and Inequality; Dissillusion Illusions and Reality; in Bean P. and Alters (eds), *In Defence of Welfare*, Tavistock Publication, London.
- Oyen Else (1986), Identifying the Future of Welfare State; in E. Oyen(ed) *Comparing Welfare States*, Cambridge Gower.
- Rus Veljko (1989), *Neekonomski vidiki lastništva, Družboslovne razprave*, Vol. 4., štev. 6.
- Saunders Peter (1985), The New Right is Half Right; in A. Seldon(ed), *The New Right Enlightenment*, Economic and Literary Books, London.
- Wyka Anna (1989), Alternatives to Social Policy; in Bakker, Steenbergen (eds), *Social Change and Macroplanning*, IUC, Dubrovnik.

Neuvrščenost po devetem vrhunskem srečanju

PROBLEMI NEPOSREDNE PRIHODNOSTI

Problemi neposredne prihodnosti neuvrščenosti se razvijajo v okviru revolucionarnih sprememb v sodobnem svetu. Minulo 1989. leto je bilo v tem pogledu posebej vsebinsko polno. Gre, seveda, predvsem za preobrazbo, do katere je prišlo v vzhodnoevropskih državah in v Sovjetski zvezi. Ne glede na svojo nedokončanost so ti procesi na starem evropskem kontinentu že ustvarili novo realnost. Kar zadeva gibanje neuvrščenih, je tudi to istočasno, vendar na povsem drugačnih temeljih, spodbudilo globoko reformsko akcijo. Temelji te reforme so bili ustvarjeni še pred omenjenim prevratom v Vzhodni Evropi, pretežno že leta 1988.

Tako se je zgodilo, da je bil tudi način sklica devetega vrhunskega srečanja neuvrščenih držav drugačen od običajne prakse. Od tretjega vrhunskega srečanja v Lusaki leta 1970 so konference šefov neuvrščenih držav postale rutinski dogodek, ki se je ponavljal vsako tretje leto. Ta rutina se je ohranila tudi ob morebitnem prisilnem odlaganju vrhunske konference, ki je bila po ustaljeni praksi napovedana tri leta poprej, za leto 1982, v Bagdadu. Tedaj je bila v zadnjem trenutku odpovedana zaradi vojne z Iranom. Indija, ki je sprejela vlogo gostiteljice, je prosila za (in ga dobila) odlog do leta 1983, da bi v tem času mogla opraviti potrebne priprave. Do krhanja rutine je prvič prišlo v zvezi z napovedjo zadnjega, devetega vrhunskega sestanka. Rutinsko določanje gostiteljev ni bilo uspešno. Poleg tega sta se, ko se je bližal čas srečanja, pojavila zaskrbljenost v zvezi z zelo slabimi rezultati na gospodarskem področju in potreba po večji učinkovitosti gibanja.

Ministrska konferenca v Nikoziji je bila zadnja priložnost za rešitev vprašanja gostitelja. Potekala je septembra 1988, le leto dni pred načrtovanim vrhunskim sestankom. Tu je bilo dokončno sklenjeno, da se za gostiteljico povabi Jugoslavijo. Ta nenavadni postopek je izražal težnjo večine, zagotoviti določene bistvene spremembe v načinu in vsebini dela gibanja v naslednjih letih. To je bilo med drugim tudi glavno in prevladujoče vprašanje na dnevnem redu te ministrske konference.

Povsem jasno je bilo, da je prvič v zgodovini gibanja prišlo do obravnave politične vloge in usmeritve države gostiteljice, neodvisno od prakse rotiranja po regionalnem ključu. Ker nobena izmed držav kandidatk ni bila sprejemljiva, je dobil izbor politično konotacijo. Jugoslavija je bila povabljen, čeprav ni kandidirala. Ta postopek je dal izbiri pomen izjemnega postopka, zato je treba postaviti vprašanje, zakaj je bila v teh razmerah izbrana prav Jugoslavija. To je navidezno povsem neobičajno, glede na to, da Jugoslavija ne pripada nobeni izmed regionalnih skupin z večjim številom pripadnikov. Je le ena izmed treh evropskih držav v gibanju.

Prav ta položaj zunaj velikih regionalnih skupin je stvar olajšal do te mere, da izbor ni izzval ljubosumnosti na regionalni podlagi. To je bil nedvomno eden izmed razlogov za povabilo Jugoslavije. Celotni potek ministrske konference pa je pokazal, da je za takšno izbiro obstajal še veliko večji razlog. Glavni predmet

razprave je bilo opozarjanje na vse težje gospodarske probleme neuvrščenih držav, pa tudi na vse slabše možnosti za izboljšanje sodelovanja s Severom. To je povezano tudi z neučinkovitim načinom delovanja gibanja. V ospredje je bilo postavljeno kopičenje raznih problemov in vprašanj, ki so bila postavljena na dnevni red kot prioriteta, pa tudi težnja k formalizmu in verbalizmu – namesto k praktičnemu delovanju in poslovnim pogajanjem s Severom.

Na podlagi te razprave je bilo sklenjeno, da je treba dejavnost gibanja brez odlašanja »modernizirati«, to pa naj bi bila pretežno naloga novega gostitelja. Potem je bilo načrtovano, da bi tudi v obdobju po vrhunskem srečanju morali v sočasno dejavnost vpeljati inovacije, ki naj bi povečale možnost doseganja konkretnih in stvarnih rezultatov. Zato je tudi iskanje novega predsedujočega postalo izjemno pomembno vprašanje, ki ga ni bilo moč prepustiti naključni, rutinski rotaciji po vnaprej določenem zaporedju. Z eno besedo: zahtevalo se je, da novi gostitelj ustreza postavljenim zahtevam in kriterijem. Izbira Jugoslavije v tem kontekstu ni presenetljiva. Naj še enkrat ponovimo: glede na regionalno pripadnost ni zbujala tekmovalnosti, še bolj pa je treba poudariti to, da je vsa njena dotedanja aktivnost zagotavljala, da bo voljna in sposobna zastopati splošne in skupne interese držav gibanja.

V zvezi s tem se je nujno ozreti nekoliko nazaj. Jugoslavija je dala pobudo za sklic prve, druge in tretje konference, se pravi tedaj, ko še ni bilo sklepa o rednem organiziranju vrhunskih srečanj. Gibanja nikoli ni obremenjevala s svojimi specifičnimi problemi, pri vseh spornih vprašanjih pa je kar najbolj dosledno zastopala splošni interes. Ta nesebična vloga Jugoslavije seveda ni posledica kakšne izjemne nesebičnosti, ampak izraža njen poseben položaj na evropski celine in potrebo, da svoje probleme rešuje na svoj način in neposredno z zainteresiranimi državami. To je bilo – med drugim – že leta 1961 ustaljena metoda razvijanja mednarodnih odnosov. Izhajala je iz posebne izkušnje Jugoslavije v povojnem svetu. Zanj je bilo gibanje zanimivo z vidika zunanje politike, ne kot zaveznik v njenih posebnih sporih, ampak kot legitimacija njene neuvrščenosti nasproti blokom, in to kljub ideološkim afinitetam do Vzhoda. Delovala je kot evropska dežela, ki je kot neuvrščena utrjevala svoj položaj v Evropi.

Že v prvih mesecih po vrhunskem sestanku je čutiti povečano aktivnost in nove impulze neuvrščenih na zasedanju generalne skupščine Združenih narodov. To je vsekakor posledica novega duha in smeri, pa tudi bolj učinkovitega delovanja na podlagi sklepov, ki so bili sprejeti na vrhunskem sestanku v Beogradu. Seveda pa moramo preučiti tudi razmere, v katerih je do tega novega impulsa prišlo.

Že priprave na vrhunski sestanek so potekale v izjemno pomembnem kontekstu svetovne politike in mednarodnih odnosov. To obdobje je zaznamoval predvsem konstruktivni dialog med največjima svetovnim silama, in to v vseh odprtih vprašanjih. Ti dve državi sta bili desetletja – od konca druge svetovne vojne – v bolj ali manj siloviti konfrontaciji. Trudili sta se kar najbolj okrepiti in razširiti svoj vpliv in prevlado v svetu. Gibanju neuvrščenih je – kar je eno njegovih največjih dosežkov – uspelo preprečiti popolno razdelitev sveta na dva nasprotna tabora. Ta akcija pa kljub vsemu ni mogla preprečiti, da se ti dve sili ne bi bili pojavljali kot pokrovitelja, skrbnika, pa tudi neposredna dejavnika v vrsti konfliktov in kriznih stanj v tretjem svetu, znotraj območja neuvrščenih. V novi eri odnosov med Vzhodom in Zahodom pa se je pojavila možnost, da se ta tendenca spremeni v prid večje varnosti vseh in vsake posamezne dežele v svetu zunaj blokov.

Od razprave o omejitvi oboroževanja, ki je dala že pomembne rezultate, je bil

dosežen tudi velik napredek pri omejevanju medsebojnega spopadanja v tretjem svetu. Kratkotrajno prenehanje na tem področju je bilo doseženo na začetku sedemdesetih let, in sicer z dogovorom med Brežnjevom in Nixonom, vendar ni trajalo dolgo. Tokrat so rezultati nepopolni, vendar veliko bolj trajni, ker se gasijo žarišča, ne pa zgolj umirjajo konfrontacije, se pravi posledice rivalstva. Ti sporazumi so zato prispevali k trajnejšim in pomembnejšim spremembam v svetovni politiki.

Nepopolnost doseženih pozitivnih rezultatov pa kaže na potrebo po zelo velikih in zahtevnih nadaljnjih prizadevanjih, da bi v celem svetu vzpostavili politično stabilnost in trajni mir. Na to kaže tudi okoliščina, da takšni pozitivni rezultati niso bili doseženi v najstarejšem konfliktu, se pravi na Bližnjem vzhodu. Niti tu niti v nekaterih drugih sporih trajna rešitev vendarle ni mogoča brez soudeležbe tistih, ki so v teh konfliktih kar najbolj neposredno zainteresirani, pa tudi ne brez široke mednarodne akcije, ki si je spet ni mogoče zamisliti brez gibanja neuvrščenih na območjih, v katerih obstajajo konflikti.

Ta kratki pregled stanja v svetu, v katerem naj bi delovalo gibanje po deveti vrhunski konferenci, smo predstavili kot podlago, na kateri se je pred vrhunskim sestankom utemeljilo upanje, da bi lahko prišlo do daljnosežnih sprememb, ki bi pospešile napredovanje vloge gibanja. V tem duhu je bil razglašen namen, da bi na vrhunskem sestanku »modernizirali« gibanje in na ta način dosegli izboljšanje položaja zadolženih manj razvitih držav. Vendar pa vrhunsko srečanje ni prineslo nikakršne bistvene novosti v strukturi in temeljnih pravilih, po katerih gibanje deluje. Poskus gostitelja, da bi s svojim načrtom spodbudil skrajšanje, zgostitev končnega dejanja, je dal samo delne rezultate. Končno besedilo je bilo pozneje »dopolnjeno« in je ostalo oblikovno zgoščeno, vendar pa podobno prejšnjim dokumentom te vrste.

Ostalo je samo upanje, da bo pod vplivom novega predsedujočega in koordinatorja praksa v prihodnje bolj učinkovita. To je bilo dokaj realno pričakovanje, ki bi verjetno tudi dalo kakšne pomembnejše rezultate, če ne bi prišlo do odvrčanja pozornosti svetovne javnosti in državnikov na probleme Vzhodne Evrope. Jugoslavija je med generalno skupščino Združenih narodov spodbudila problem manj razvitih in močno zadolženih držav. Septembra 1989 pa je v središče pozornosti že prišlo gibanje v Vzhodni Nemčiji in kmalu zatem še na Češkoslovaškem. Potem je gibanje v Bolgariji in posebej v Romuniji v celoti prevzelo osrednje mesto na svetovni sceni.

Tudi pri drugih problemih se je v generalni skupščini pokazal učinek nastalih sprememb v vzhodni Evropi. Neuvrščene države so bile navajene igrati v plenarnih forumih svetovne organizacije osrednjo vlogo. Ta vloga je bila povezana z delitvijo svetovnega Severa na Vzhod in Zahod, pa tudi na bolj ali manj ostro konfrontacijo med tema dvema skupinama. Po devetem vrhunskem sestanku pa je prišlo do temeljite spremembe. Sodelovanje in dogovori med Združenimi državami Amerike in Sovjetsko zvezo so povzročili, da je posebna vloga neuvrščenih držav postala nepotrebna do te mere, da je bila njihova vloga na zasedanju veliko manjša kot kadarkoli dotlej. To je otežilo tudi vlogo, ki so jo imele kot zastopniki manj razvitih držav. Neuvrščeni so na tem področju razvili veliko aktivnost, vendar je bilo prehajanje interesov z Juga na Vzhod preprečeno v vrstah razvitih zahodnih držav, ki naj bi odigrale vlogo glavnega partnerja neuvrščenih pri obnavljanju globalnega dialoga v problemih razvoja v svetu, in sicer posebej glede na probleme Juga.

V ospredju svetovnega interesa ni bilo več vprašanje problemov Juga, ampak

zagotavljanje čim hitreje in kar najmanj boleče konsolidacije novega stanja v državah vzhodne Evrope. Prejšnja skrb za probleme Juga, pa tudi nova usmeritev na Vzhodu nista temeljili na altruizmu ali skrbi za dobro ljudstev v teh državah, ampak na političnih ocenah. Prej je prevladovala skrb za to, da bi se izognili temu, da krize in gospodarski problemi ne bi privedli do nemirov in spopadov v tretjem svetu, v katerem sta se spopadali svetovni sili. Njuno sodelovanje je v največjem številu protislovnih območij omejilo te probleme na minimum. Celo v tako občutljivem primeru, kakršen je vprašanje Namibije in Južne Afrike sploh, je bilo ustvarjeno zelo daljnosežno sodelovanje.

Po drugi strani so bile spremembe v vzhodni Evropi polne problemov, ki so grozili, da bi namesto prehoda iz avtokracije v demokratičen politični sistem in iz etatizma v tržno gospodarstvo prišlo do anarhije in splošne dezintegracije. Drugače rečeno, rušenje starega režima bi se prav lahko končalo z vzpostavitvijo morda še hujše samovolje na razvalinah zrušene ureditve. To je grozilo posebej v tistih izmed teh držav, ki so se v času političnega prevrata znašle v najtežjem položaju. Skupni, vendar v različni meri zaostren problem vseh teh dežel se zožuje na to, da so bila njihova gospodarstva voluntaristično vzpostavljena in modelirana ter zato niso bila sposobna tekmovali na mednarodnem tržišču. Poleg tega tu pretežno povsod prevladujejo slaba ali zastarela organizacija dela, oprema in zaostala tehnologija. Poleg teh čisto praktičnih ekonomskih pomanjkljivosti politični in gospodarski sistemi otežujejo prehod v tržno gospodarstvo, kar je edina pot k enakopravnemu nastopu na svetovnem tržišču.

Razen tega začaranega kroga, v katerem so prvi pogoj za napredek prav tisti rezultati, ki se od njega pričakujejo, je tu še akutno pomanjkanje, ki zmanjšuje sposobnost prebivalstva za prenašanje neizogibnih težav in žrtev. V tem kontekstu je poseben problem pomnjanje blaga za široko potrošnjo in hrane, morda še težje breme pa je vse večja inflacija, ki je ni mogoče premagati s sredstvi, ki so na razpolago. Da bi odpravili inflacijo, je nujno reformirati ekonomski sistem, reforma s preходом iz državnega gospodarstva v tržno pa je sama po sebi generator inflacije. Tako se ob tistem poprej omenjenem začaranem krogu pojavlja inflacija kot še dodatni, morda še nevarnejši dejavnik.

Praktični zbirni rezultat teh okoliščin, na katere pa vplivajo tudi nekateri drugi dejavniki, ki jih tu ne omenjamo, je nujno podaljšanje celotnega procesa na večje število let. Ta ugotovitev je v kontekstu obravnave problemov tretjega sveta dejansko najpomembnejša. Iz nje izhaja nujni sklep, da bodo – ne glede na drugačna prizadevanja – problemi vzhodne Evrope dlje ostali v središču pozornosti. Natančno tega ni mogoče napovedati. To ni tako samo zato, ker je to sploh težko narediti, ampak tudi zato, ker se razmere in okoliščine od države do države tako razlikujejo.

Za države svetovnega Juga obstaja še neka neugodna okoliščina, in sicer, da je gospodarska pomoč v odnosu do njih in do vzhodnoevropskih držav zelo podobna glede na izdelke, ki jih je treba pošiljati. V povprečju so vzhodnoevropske države na višji ravni gospodarske razvitosti od držav na jugu, čeprav obstajajo med skupinama precejšnje razlike. V enem in drugem primeru gre za veliko povpraševanje po investicijskih dobrinah, potrebnih za nastajanje ali za modernizacijo industrij. Poleg vseh bistvenih razlik med tema dvema primeroma eno in drugo nalogo rešuje ista kategorija dobrin, zato to obremenjuje podobne zmogljivosti v državah, ki nudijo pomoč.

Po drugi strani so razsežnosti problemov različne. Absorpcijska sposobnost za investicije na prebivalca je v vzhodni Evropi precej večja kot v tretjem svetu.

Odstotek mestnega prebivalstva, ki je navajeno delati v modernih industrijah in usposobljeno za to, je precej večji. Še več, tu že obstajajo kompletni kolektivi, ki zdaj delajo v podjetjih, ki morajo modernizirati opremo in organizacijo dela. Natančneje rečeno: dejansko gre predvsem za uvajanje nove opreme v gospodarstvo in za prekvalifikacijo že obstoječe delovne sile in tehnične inteligence, ne pa za ustvarjanje takšnih kadrov.

Seveda bo realizacija opisanih načrtov za vzhodno Evropo nujno pritegnila zelo velike vsote finančnih sredstev. Vse te države so prezadolžene, prav tako kot države Juga, njihova sposobnost, da bi si na svetovnem trgu pridobile konvertibilno valuto, pa je nenavadno majhna. Praktično je zato problem pomoči razvoju Juga v neposredni prihodnosti vsestransko obremenjen s konkurenco podobnih potreb, ki so se nepričakovano hitro in obsežno pojavile v vzhodni Evropi. To postavlja pred gibanje neuvrščenih v zvezi z njegovimi najbolj prednostnimi nalogami trenutno in še bolj v naslednjih letih zelo težke probleme.

DOLGOROČNI PROBLEMI

Akutni problemi neuvrščenosti na pragu zadnjega desetletja dvajsetega stoletja nam hrati kažejo, v kakšni smeri je treba pričakovati razvoj položaja in vloge gibanja neuvrščenih držav v daljšem obdobju, se pravi v času prehoda v prvih letih novega stoletja. Neuvrščenost je nastala v dvajsetem stoletju, natančneje v njegovi drugi polovici. Razvila se je iz živahnega gibanja in konfliktov svojega časa v politiki in gospodarstvu. Njeni ustanovitelji so se zavedali zgodovinskih razsežnosti problema, ki se je razvil z delitvijo sveta v manjšino razvitih industrijskih držav in večino slabo razvitih držav. Toda verjeli so, da je mogoče to oviro odstraniti z zavestno politično akcijo teh držav, z opiranjem na njihov vpliv v mednarodni skupnosti, predvsem pa s pomočjo Združenih narodov.

V prvih letih obstoja gibanja so se ti upi lahko zdeli celo realni. Kot je bilo že poprej povedano, je leto 1989 pokazalo, da se je obstoječi sistem delitve v svetu bistveno spremenil in da ni več podoben tistemu iz časa nastanka gibanja. Prenehalo je predvsem sistematično in nepomirljivo spopadanje med Vzhodom in Zahodom. Kot je bilo že povedano: to je ustvarilo neposredne in trenutne posledice, ki so škodile manj razvitemu južnemu delu sveta. Odpadle so tudi zadnje možnosti za to, da bi lahko prišlo do hitrih ukrepov in prizadevanj, da se problemi Juga bistveno omilijo, če že ne tudi rešijo. V nastalem položaju je ostalo odprto upanje, da bi bila lahko to še ena izmed prehodnih oteževalnih okoliščin v odnosih med Jugom in Severom oziroma Zahodom. Po tistem, kar je bilo o stališčih neuvrščenih držav objavljeno doslej, se zdi, da so ta pojav dejansko tako ocenile. Na to kažejo posamezne in še naprej optimistične izjave o akcijah in načrtih gibanja.

Tudi visoko razvite države gojijo v svojih izjavah te in takšne upe, kar kaže, da nočejo pustiti vtisa, da so enostransko usmerjene zgolj v pomoč državam vzhodne Evrope. Vendar pa je to izraz stališč, ki so se oblikovala na podlagi trenutnih razmer v svetu še pred iztekom procesa transformacij v vzhodni Evropi, torej pred koncem leta 1989. Če gledamo na te probleme zgodovinsko, se pravi na podlagi dolgoročnih trendov, ne pa političnih sklepov, sprejetih na podlagi že zastarelih ocen državnikov, slika za Jug ni niti malo ugodna. Ne glede na težnje te ali one države ali cele kategorije razvitih držav, pomoč vzhodnim državam glede na bistvene značilnosti tega pojava ni nekaj podobnega pomoči Jugu. Razlike so bistvene tako z ozemeljskega vidika kot glede na politično vsebino. Na Vzhodu ne

gre za premalo razvite države, marveč za države, ki spadajo v isto kategorijo in ki so na evropskem kontinentu sosede. Spomnimo se samo, da mednje spada tudi Vzhodna Nemčija, ki jo v Zahodni Nemčiji pojmujejo kot kandidatko za združitve. Tudi druge države so prav tako bolj ali manj sosede in kandidirajo za vključitev v enotno Evropo. Po drugi strani vsebuje definicija manj razvitih držav pojem nečesa, kar je zunaj ožje skupnosti, ki jo zgodovinsko sestavlja vsa Evropa, in to kljub razlikam, ki jih v zadnjem stoletju tako poudarjajo. To velja tudi za Sovjetsko zvezo, čeprav se ta iz zgodovinskih razlogov najbolj razlikuje od drugih delov Evrope. Zato je tudi novi odnos med Vzhodom in Zahodom bolj odnos znotraj ene, ozemeljsko in kulturno vse bolj pristno povezane skupnosti.

Poleg tega se z odpravo sistema realnega socializma vzpostavljata tudi na političnem ter na kulturnem področju podobnost in občutek pripadnosti, ki nista določena samo z geografskim položajem; tu ne gre za »moderniziranje«, tako kot v večini držav tretjega sveta. Ta pojem je pravzaprav samo drugačno poimenovanje za evropeizacijo izvenevropskih držav, kar je povsem drugačen problem od tistih, ki se odpirajo v vzhodni Evropi. Domneva, da so Sovjetska zveza in z njo povezane države nekaj bistveno različnega, je temeljila na zgolj površinskem premazu, s katerim se je poskušalo ustvariti fikcijo o tem, da je bila izpeljana globoka družbena in kulturna preobrazba. Dogodki s konca leta 1989 so pokazali, da je bila to samo ideologizirana fikcija in da so bile te domnevno globoke preobrazbe le kratkotrajne voluntaristične odločitve državne oblasti, ki jih je mogoče s prav takšnimi dekreti brez problemov spet razveljaviti.

V prihodnje je zato treba pričakovati prizadevanje evropskega Vzhoda in Zahoda za ustvarjanje enotne evropske skupnosti, to pa ni prehodni pojav niti ga ni mogoče izenačevati s ponujanjem pomoči izvenevropskim državam. Zato je sedanja usmeritev proti Vzhodu nekaj novega in trajnega, pa tudi nekaj, kar se dogaja znotraj zaprtega kroga severa, kar vse bolj izgublja razliko, ki ga je delila na Vzhod in Zahod. Drugače povedano: novi odnosi sodelovanja, pa tudi enostranske pomoči od Zahoda, kot tudi notranji odnosi na Severu bodo imeli vselej prednost pred odnosi s katerikoli državami zunaj tega kroga.

Okoliščina, da so pritegnjena sredstva, podobna onim, ki prevladujejo pri pomoči Jugu, samo še bolj otežuje položaj manj razvitih držav. S tem se tako tehnično kot materialno otežuje paralelno delovanje v obeh smereh. To za notranjееvropsko politiko do Vzhoda ni nikakršna alternativa. Gibanje neuvrščenih je zato pred najtežjo preizkušnjo v svojem obstoju. Verjetno bo ohranilo svojo enotnost, ker za države Juga druge možnosti razen ohranjanja lastne solidarnosti ni. Celo tudi posebno povezovanje s posameznimi državami Severa je sedaj težje izvedljivo. Na severni strani manjka glavna spodbuda za takšne operacije, se pravi prejšnja tekmovalnost. S tem ni rečeno, da je treba pričakovati hitro in popolno pojemanje interesov Severa oziroma najbolj razvitih držav za posamezne države Juga. Tako kot doslej bodo tu posebni interesi še naprej obstajali in delovali – oprti na zgodovinske povezave ali na posebne gospodarske potrebe.

To hkrati kaže, da se je danes nujno lotiti svetovnih problemov na nov način. Nov sicer samo glede na nenavadno stanje, ki se je razvilo v dvajsetem stoletju, ki pa ga večina sodobnikov sprejema kot nekaj permanentnega in zgodovinsko danega. Gre za grupiranje in kategoriziranje držav v določene skupine, v katerih glede na druge dele sveta nastopajo kolektivno. To nenaravno razvrščanje v skupine je bilo le rezultat delitev na vrhu svetovne moči v prav tako trdne skupine. Zato nov odnos pravzaprav pomeni vračanje k tistemu, kar je veliko bolj normalno in kar veliko bolj ustreza modernim državam. Gre za popolno politično samostojnost, pa

tudi za prostovoljno združevanje v gospodarske skupnosti. Ta dvojna tendenca poudarjanja nacionalne samobitnosti in transnacionalnega združevanja je v bistvu posledica nenavadnega prehodnega obdobja, v katerem so razvite države sveta pravkar na pragu enaindvajsetega stoletja.

Dvajseto stoletje je bilo stoletje burnih prevratov in vsakovrstnih sprememb. Velika mobilnost prebivalstva od kmetijstva proti industriji, pa potem iz enega in drugega sektorja v servisne dejavnosti. Razvijanje produktivnosti človeškega proizvodnega dela, potem pa vse hitrejšo izganjanje človeškega dela iz proizvodnje, postavljanje robotov in umetne inteligence na mesto človeka. Industrializacija navadnega življenja, pa tudi bojne veščine kot uvod v svetovne vojne, revolucije in ideološke spopade. Vse hitrejšo odkrivanje naravnih skrivnosti, pa tudi uničevanje tega istega naravnega okolja, tja do ogrožanja človekovega obstoja. Vse to so pojavi določenega obdobja v zgodovini, v katerem človek, vsaj v enem delu sveta, prihaja iz okovov zaostalosti; ni pa še vstopil v novo dobo osvobajanja od potrebe po tem, da sam, s svojim delom, ustvarja bogastvo; prisiljen ga je deliti ob nasilju in množično organiziranem kriminalu v boju za večji delež pri še vedno premajhnem bogastvu komaj začetega prehoda v postindustrijsko obdobje.

Hkrati se vse bolj ustvarja podlaga za združevanje, temelječe na že doslej doseženem napredku v tem prehodnem obdobju. Rezultat je koeksistenca pozitivnih tendenc vstopa v novo dobo osvoboditve človeka od nuje, vzporedno s tem pa kar najbolj razgretih nacionalnih, transnacionalnih in internacionalnih konfliktov. Še bolj nenavadno je to, da se prav na podlagi takšnih spopadov in neprizanesljivih obračunov ustvarja jedro bodočega združevanja v okviru najbolj razvitih industrijskih držav. Na teh spopadih in protislovjih temelji tudi njihova najnovejša skupnost, v kateri se ta protislovja korak za korakom premagujejo. Spremembe v vzhodni Evropi so morda eno najbolj pomembnih.

V krogu razvitih držav obstaja kot eno od protislovij tendenca ločevanja po kriteriju visoke razvitosti, pa tudi volja za širjenje kroga z vključevanjem tistih, ki se lahko vključijo v transformacijo, ki jo zahteva ta stopnja razvitosti – se pravi za vstop v enaindvajseto stoletje. S tem se odpira možnost prav za tiste evropske države, ki so zaostale in ki se zdaj trudijo, da bi kar najhitreje nadomestile tisto, kar so zamudile in žrtvovala na oltar ideoloških predsodkov. Za države Juga je izziv veliko težji, vendar tudi tu obstajajo razlike in privilegirane države. Najprej sodijo mednje »na novo industrializirane države«, potem pa tiste z močno evropsko tradicijo, kakršne so latinskoameriške države. Ta protislovja ne dajejo celovite slike stanja, vendar so dovolj za to, da opozorijo na dezintegracije v tretjem svetu, ki so neposredno posledica razvoja na Severu v dvajsetem stoletju.

Gibanje neuvršenih se glede na to na pragu dvajsetega stoletja ne sprijema le z zmanjšano neposredno zainteresiranostjo industrijsko razvitih držav, ampak tudi s progresivnim zmanjševanjem tiste homogenosti v svojih vrstah, ki je bila prvotno njegova temeljna značilnost. Enotnost se je že do zadnjega vrhunskega sestanka pretežno utemeljevala na občutno zoženem in konkretno opredeljenem skupnem interesu. Ta skupni interes je vseboval vse manj specifičnih skupnih točk, vse bolj pa je temeljil na upanju, da bi enotnost lahko okrepila vpliv na Sever, da bi obnovil pogajanja, posebej v zvezi z bremenom dolgov in s tem povezanimi gospodarskimi vprašanji razvoja.

S pojemanjem možnosti kolektivnega vpliva velikega števila držav se zmanjšuje tudi korist od skupne akcije v gibanju. Prej bi takšen razvoj spodbudil vračanje vse večjega števila držav k taktiki individualnega ali skupinskega povezovanja s posameznimi državami ali skupinami razvitih držav. V novih razmerah to očitno

tudi ne daje veliko možnosti za uspeh, zato je sicer upravičeno pričakovati nadaljnji obstoj gibanja, vendar z vse manjšo aktivnostjo in z vse bolj ohlapno povezovalno močjo.

Po drugi strani je mogoče pričakovati vse bolj izrazito združevanje držav ob interesih, ki izhajajo iz opisane dezintegracije. To se največ nanaša na ugodne možnosti razvoja ekonomskih odnosov z razvitim svetom. Sem spadajo omenjene »na novo industrializirane« azijske države, ki se (le) z velikimi naporji lahko bojujejo za obstanek na tržišču Severa.

Drugo skupino podobnih držav je mogoče zaslediti v Latinski Ameriki, kjer se države, ki imajo po svoji razvitosti in po svojih materialnih in človeških zmogljivostih tudi možnosti za vključitev v bolj intenzivno izmenjavo z industrijskim Severom in doseganje morebitne ugodne rešitve za svoje posebne probleme, vključno z njihovo veliko zadolženostjo. Kar zadeva druge države, je njihovo usodo težko predvideti, vendar je mogoče domnevati, da bodo ostale zainteresirane za klasični način delovanja gibanja neuvrčenih kot kolektivnega pogajalca z večjim ali manjšim uspehom. Nadaljnje delitve po interesih je težko načrtovati, ker bo to odvisno od nadaljnjega gibanja na Severu in na Jugu, pa tudi od hitrosti integracije Vzhoda in Zahoda.

Ostaja nam še preizkus splošne odvisnosti Severa od Juga, to je medsebojne odvisnosti v obratni smeri od tiste, ki smo jo spremljali doslej. Pri tem se navadno misli na odvisnost od energetskih virov in surovin. Nafta kot vir energije je z vidika enaindvajsetega stoletja vsekakor samo kratkotrajna rešitev, zato imajo države, ki so z nafto bogate, vse manjše možnosti. To med drugim kaže tudi na njihov položaj v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja. Nafta bo verjetno služila kot surovina, ne pa kot vir energije. Kar zadeva surovine nasploh, pa tudi energetske vire v bližnji prihodnosti, je odvisnost že zdaj pretežno enostranska. To pomeni, da je nuja, ki imetnike sili k prodaji, veliko večja od potrebe kupcev. To je – hkrati z drugimi prednostmi – že temeljito omajalo tudi položaj OPEC-a na tržišču, ki je vsekakor daleč najmočnejši in najbolje organiziran kartel tretjega sveta.

V prihodnosti je treba računati s tem, da bo nakup surovin po razsežnostih in po prioriteti vse manjši. Verjetno bodo že v bližnji prihodnosti na njihovo mesto v veliki meri stopili novi proizvodi biokemije in drugi, zdaj še neznani viri. Seveda pa to ne pomeni, da bi morali računati s popolno ravnodušnostjo Severa do usode Juga. Posebej je treba računati s tem, da bo nadaljnji razvoj združenega Severa ustvaril možnosti za olajšanje težav, v katere vse bolj že zdaj prihajajo manj razvite države. Skratka, prenehati je treba s predvidevanjem preteklosti, se pravi z naslanjanjem na zdaj že zastarele modele razmišljanja pri obravnavi svetovnih problemov enaindvajsetega stoletja.

Prihodnji odnosi med Severom in Jugom, recimo to pred končno oceno, bodo v veliki meri odvisni tudi od sposobnosti tretjega sveta, da obvlada demografsko eksplozijo, ki more uničiti vsa prizadevanja za doseganje vsaj delnega olajšanja revščine, ki zdaj vlada tam. Ta problem je bil zastavljen na zadnje mesto, vendar vsekakor ni najmanjši. Nasprotno, verjetno je to prav najtežji problem, ki lahko uniči možnosti tudi tistim državam, ki imajo sicer komparativne prednosti, da se vključijo v tokove prihodnosti. To se nanaša tudi na latinskoameriške, ne pa samo na azijske in afriške države. Glavna težava izvira iz že doseženega pomlajevanja prebivalstva s pospešeno rastjo v preteklih letih. Tako tudi precejšnje zmanjšanje fertilitnosti ustvarja veliko odstotkovno rast prebivalstva, to pa zaradi velikega odstotka potencialnih mater. Po drugi strani so izkušnje pokazale, da je najboljši dejavnik omejevanja rojstev varnost, da bodo dojenčki preživeli in zares odrasli.

Vse to priča, da je položaj tretjega sveta vse težji in da ustavitev spopada med Vzhodom in Zahodom ni bila pogoj za izboljšanje njihovega položaja; spodbija pa tudi druge, s tem povezane poceni parole. Gibanje se zato mora usmeriti na nove okoliščine in postaviti nove cilje. Posebej to pomeni obrniti se k notranjemu političnemu razvoju. V večini držav je politični in ekonomski sistem neustrezen. Nujne so globoke reforme in povezovanja z razvitimi, brez fetišiziranja zastarelih institucij.

Problemi pluralistične demokracije* (1)

Če trdimo, da obstoji v demokratičnih deželah množstvo pomembnih in relativno avtonomnih organizacij, to samo po sebi ne pomeni, da njihov obstoj ustvarja kakšen resen problem. Če bi organizacijski pluralizem porajal samo prednosti, sploh ne bi obstajal noben problem; če bi sicer obstajale negativne posledice, bi pa bile neznatne v primerjavi s prednostmi, problem ne bi bil resen; če bi neodvisne organizacije z lahkoto izločili, ne da bi pri tem povzročili kakšno večjo škodo, bi problem lahko razrešili. Problem demokratičnega pluralizma pa je resen ravno zaradi tega, ker so neodvisne organizacije zelo zaželeno in jim istočasno njihova neodvisnost dopušča, da utegnejo povzročiti škodo.

Zakaj so neodvisne organizacije zaželeno?

Pisci kot je bil Durkheim in kot so bili zgodnji legalni pluralisti, so poudarjali, da so asociacije bistvene za temeljne človekove potrebe, za družabnost in intimnost, naklonjenost, prijateljstvo, ljubezen, zaupanje in vero; za individualno rast, osebno integriteto in socializacijo v skupnost; za ohranitev in prenos kulture; za človeške kvalitete človeških bitij. Tocqueville in drugi so trdili, da so asociacije bistvene za svobodo.

To so vsekakor, v to sem prepričan, veljavni argumenti. Toda bližja problemu demokratičnega pluralizma sta dva nadaljnja razloga, zakaj so relativno neodvisne organizacije zaželeno.

Za vzajemno kontrolo

V velikih političnih sistemih neodvisne organizacije pomagajo k temu, da preprečijo dominacijo in da ustvarjajo vzajemno kontrolo. Glavna alternativa vzajemni kontroli pri vladanju v državi je hierarhija. Če bi hoteli upravljati sistem, ki je tako velik, kot je neka dežela, izključno s hierarhijo, bi to bilo isto, kot da kličemo po dominaciji tistih, ki imajo v rokah kontrolo državne oblasti. Neodvisne organizacije pomagajo k temu, da zavirajo hierarhijo in dominacijo.

Kakorkoli se ta sklep zdi jasen, je v bistvenem nasprotju s pogledi družboslovnih teoretikov, ki trdijo, da je dominacija neizogibna. Dve šoli, ki prikazujeta dominacijo kot bistveno značilnost vseh političnih sistemov – vsaj do zdaj – sta bili še posebej vplivni. Tako trdi standardni marksizem, da nad buržoazno družbo nujno dominira manjšina, ki sestoji iz izkoriščevalskega kapitalističnega razreda. Toda v tem pogledu dominacija ni inherentna socialnemu obstoju, ampak ji je usojeno, da jo bo presegla svoboda in vzajemnost, ko bo socializem zamenjal kapitalizem. Na drugi strani pa so teorije o vladavini elit, ki so jih razvijali Pareto, Mosca in Michels, mnogo bolj pesimistične. Po njihovem je dominacija manjšine, pa najsi gre za razred, elito ali socialni sloj, bistvena za vsako veliko družbo. Tako

* Odlomek iz knjige Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy and Control*, Yale University Press, New Haven and London 1982. Založbi in avtorju se zahvaljujemo za dovoljenje za objavo.

je ta trio elitnih teoretikov spremenil Marxov globok optimizem v prav tako globok pesimizem.

Ali se odločimo za to, da sprejmemo pogled, da je dominacija bistvena za samo socialno eksistenco ali pa da bo zginila v socializmu, je odvisno vsaj deloma od tega, kaj pravzaprav razumemo z izrazom dominacija. V zadnjem poglavju sem ponudil razloge za zavračanje ene od verzij dominacije, katere veljavnost je odvisna bolj od definicije kot od opazovanja in analize. Toda bilo bi možno, da bi zagrešili nasprotno napako tako, da bi namreč izključili dominacijo s samo definicijo. Tendenco k dominaciji pa so tako na široko opisovali družboslovni teoretiki, da je ne moremo kratkotalno zavreči kot neutemeljeno ali brezpomembno. Poskušajmo torej doumeti pomen tega spolzkega termina tako, da sprejmemo približno tole trditev: Alfa dominira Beti, če je kontrola Alfe a) strogo enosmerna, b) če traja relativno dalj časa, c) če se razteza na več akcij, ki imajo velik pomen za Beto in d) prisili Beto, da deluje na način, ki se konec koncev zanjo izkaže kot zelo drag. Sedaj: predstavljajmo si sistem, v katerem vladajoči dominirajo nad svojimi podrejenimi glede njihovih delovnih pogojev ali nad političnimi in religioznimi verovanji ali nad dostopom do sredstev za produkcijo ali nad zakoni, ki definirajo kazniva dejanja in kaznovanje ali nad pogoji pristopa k izobrazbi ali glede vseh teh stvari in še nekaterih drugih. Nastane vprašanje: Ali si je možno zamišljati, da bi lahko podrejeni spremenili takšen sistem dominacije v sistem vzajemne (čeprav ne nujno enake, poštene ali demokratične) kontrole glede pomembnih stvari, kot so bile omenjene?

Pogledi na dominacijo, ki jih najdemo v standardnem marksizmu in v italijanski elitistični teoriji, imajo gotovo prav v tem, da poudarjajo moč in univerzalnost tendenc, ki teže k dominaciji. Ti pogledi pa so napačni ravno v tem, da podcenjujejo moč tendenc v smeri politične avtonomije in vzajemne kontrole. Skozi vso zgodovino so se razvijale relativno avtonomne organizacije v zvezi z določenimi univerzalnimi človeškimi situacijami, ki so porajale skupne izkušnje, identifikacije in vrednote: mi in oni; tisti ki so znotraj, in tisti, ki so zunaj; prijatelj in sovražnik; sveti in profani; resnični vernik in brezbožnik; civiliziranec in barbar. Sorodstvo, jezik, rojstni kraj, prebivališče, religija, poklic so povsod vzpodbujali k organizaciji in neodvisnosti. Poleg Michelsovega slavnega zakona o oligarhiji – »kdor pravi organizacija, pravi oligarhija« – stoji drugi: vsaka organizacija razvija impulz v smeri svoje lastne neodvisnosti. Obe univerzalni tendenci sta zlitii in v tej zlitini se zakon oligarhije lažje upogiba kot železo.

Če govorimo manj metaforično, podrejeni lahko včasih dobijo določeno stopnjo neodvisnosti od svojih vladajočih o zadevah, ki so pomembne za njih, če lahko povzročijo, da postanejo stroški dominacije tako visoki, da se le-ta vladajočim več ne splača. Resursi konec koncev niso neskončni – in izvrševanje kontrole skoraj vedno zahteva uporabo resursov. Dominacija, to je treba povedati, pa to vedno zahteva. Kontrola skoraj vedno v neki meri tistega, ki vlada, dosti stane; in dominacija prav gotovo dosti stane – čeprav je lahko tudi poceni, pa vendar ni nikoli zastoj. Vladajoči se morajo torej odločiti, kdaj je in če sploh je igra z dominacijo vredna, da jo plačajo. Včasih res ni.

Ko opisujemo, kako se lahko to zgodi, je koristno, da si predstavljamo, da vladajoči vsaj zmerno ravna racionalno. Tisti, ki vlada, in katerega akcije bi bile usmerjene samo k temu, da bi maksimiral svoje lastne cilje in ki bi racionalno presojal, ne bi angažiral svojih sredstev nad točko, prek katere bi višina stroškov preseгла dobiček, ki ga pričakuje. Vrednost kontrole bi lahko opredelili kot presežek pričakovanih ugodnosti nad pričakovanimi stroški. Če stroški kontrole prese-

gajo ugodnosti, efektivna kontrola v danem obsegu ali na danem področju nima vrednosti za tistega, ki vlada. Ko bodo soočeni z verjetnostjo, da bodo stroški kontrole presegli ugodnosti, se bodo celo vladajoči, ki imajo sicer velike, toda vedno le omejene resurse, racionalno odrekli temu, da bi popolnoma dosegli svoje cilje, in bodo torej kontrolo izvrševali znotraj meja danih resursov. Racionalni vladajoči bi razporedili svoje omejene resurse med cilje tako, da bi maksimalizirali neto ugodnosti (kot jih vrednotijo s perspektive svojih ciljev). Kjerkoli so stroški kontrole večji, kot so ugodnosti, bi bilo za vladajoče racionalno, da zmanjšajo stroške s tem, da prepustijo določene zadeve zunaj svoje kontrole ali pa se sprijaznijo z večjo stopnjo nezanesljivosti in nepredvidljivosti v njihovi kontroli. S stališča podrejenih je seveda vsa modrost v tem, da dvigajo stroške dominacije in tako zmanjšujejo njeno vrednost za tiste, ki vladajo.

To se sicer zelo lepo sliši v teoriji, bi lahko kdo ugovarjal, toda kaj z ubogim hudičem, katerega vrat je popolnoma pod škornjem tistega, ki vlada? Trditi, da se bodo podrejeni lahko zmeraj izognili dominaciji, bi bilo nemodro. Vendar obstoji vrsta faktorjev, ki lahko omogočijo podrejenim, da dvignejo stroške dominacije. Naj omenimo najprej to, da je nemogoče za posameznega akterja ali združeni tim, da bi imel monopol nad vsemi resursi. Torej imajo podrejeni vedno določen dostop do nekaterih resursov, kakorkoli so ti lahko pičli. Razen tega lahko podrejeni včasih sodelujejo, povezujejo svoje resurse in tako povečajo stroške kontrole. Dodatno k temu, vladajoči so redko solidarna skupina. Čeprav ima lahko vsak član vladajoče elite interes za to, da ohranja dominacijo elite nad ostalo družbo in tako tudi interes, da obzida notranje spore pred tistimi, ki so zunaj, pa vendar varnost okrog zidu ni vedno čisto popolna in promet skozi ta zid se lahko pokaže kot koristen za obe strani. Če imajo nekateri, tisti ki so zunaj, resurse, ki bi jih lahko vrgli v igro, bi bila lahko njihova pomoč bistvenega pomena za zmago frakcij znotraj zidov.

Zaradi takšnih in podobnih razlogov lahko podrejeni včasih dvignejo stroške kontrole nad določenimi zadevami do točke, ko vladajoči menijo, da ni več vredno, da glede teh posebnih zadev poskušajo dominirati nad svojimi podrejenimi. Podrejeni dobijo tako določeno stopnjo politične avtonomije. Spremembe v smeri religiozne tolerance v Evropi po krvavih in destruktivnih verskih konfliktih v 16. in 17. stoletju odražajo spoznanje, do katerega so se dokopali monarhi, namreč da so dobički od izsiljene religiozne konformnosti veliko manjši kot so domnevali, stroški pa veliko večji, in tako so gledano s stališča salda, stroški bistveno presegli dobičke. V 16. in 17. stoletju niti cesar niti papež nista uspela, da bi dominirala nad vsemi mestnimi državami severne Italije. V svoji želji po neodvisnosti so mestne države dosegle, da je bila zunanja dominacija preveč draga, kljub temu, da sta imela, grobo vzeto, oba nasprotnika nadmočne resurse. V Britaniji, na Švedskem, Norveškem, in Nizozemskem so parlamenti dobili neodvisnost nasproti dominaciji centralnih monarhij. V 18. stoletju je bilo vse večje sprejemanje organiziranih političnih opozicij v Britaniji izraz bistveno spremenjene perspektive, v kateri – podobno kot prej glede religije – so se stroški, ki so jih pričakovali od tolerance političnih oponentov, zmanjševali, medtem ko so stroški, ki so jih pričakovali od represije, naraščali. V 19. stoletju in v zgodnjem 20. stoletju so delavci svoje pičle resurse združevali v sindikate in so uspešno premagali enostransko dominacijo delodajalcev glede mezd, delovnih ur in delovnih pogojev.

Lahko bi neskončno množili zgodovinske primere, ki kažejo, kako so pripadniki šibkejših skupin povezovali svoje resurse, dvigali ceno kontrole in premagovali dominacijo glede nekaterih zadev, ki so bile za njih pomembne in tako širili

določeno mejo politične avtonomije. Rezultat tega je često sistem vzajemnih kontrol. Tako je bilo potem, ko so parlamenti pridobili neodvisnost od monarha, saj dolgo časa ni mogel dominirati niti eden niti drugi; vsak pa je delno kontroliral drugega na različne pomembne načine. Kasneje se je vzajemna kontrola razvila med kabinetom in parlamentom in še kasneje med parlamentom ter volilci in še kasneje je nastanek neodvisnih sindikatov prispeval k temu, da je prišlo do vzajemne kontrole med sindikati in delodajalci.

Tako se lahko dominacija spremeni v sistem vzajemnih kontrol. Da ne bi kdo pretiral glede teh možnosti, naj opozorim na nekatere probleme. Medtem ko dominacija ni inherentna socialni eksistenci, pa vendar podrejeni ne morejo vedno dokončno opraviti z njo. Vprašajte ujetnike v koncentracijskih taboriščih, če lahko strmoglavijo svoje ječarje. Poleg tega je tudi res, čeprav je Michels pretiraval glede moči železnega zakona, da tendenca v smeri oligarhije vedno obstaja. Organizacija, ki uspešno preprečuje dominacijo zunanjih faktorjev, lahko hkrati sama zagotovi sredstva, kot Michels pravilno ugotavlja, s katerimi njeni voditelji dominirajo nad svojimi člani. Tudi je res, da vzajemna kontrola ni enaka pravični kontroli, še manj pa enaki ali demokratični kontroli. Torej trdimo, da neodvisne organizacije prispevajo k temu, da preprečujejo dominacijo in da ustvarjajo vzajemno kontrolo, ne trdimo pa, da zagotavljajo pravičnost, enakost in demokracijo. Dani politični sistem je lahko pluralističen, pa vendar nima demokratičnih institucij. Nedemokratični sistemi vsebujejo lahko pomembne organizacije, ki so relativno avtonomne nasproti državni oblasti. In take organizacije v nekaterih avtoritarnih državah res obstajajo.

Za demokracijo na velikem prostoru

Če relativno avtonomne organizacije niso zadostne za demokracijo, so vendar nujen element v vsaki demokraciji na velikem prostoru: so temeljni pogoj za njeno delovanje, so pa tudi nujna posledica njenih institucij.

Pravice, ki jih zahteva demokracija na velikem ozemlju, omogočajo istočasno relativno avtonomne organizacije in jih tudi zahtevajo – npr. volitve se ne morejo v velikem sistemu kontestirati brez organizacij. Prepovedati politične stranke bi pomenilo, da državljani ne morejo koordinirati svojih naporov pri kandidiranju in volitvah svojih kandidatov, ki jih najbolj cenijo, kar bi kršilo kriterija enakosti pri volitvah in tudi učinkovite participacije. Prepovedati vse politične stranke, razen ene, bi pomenilo, da dajemo izjemne prilike tej edini stranki v primerjavi z drugimi državljani. Če prepovemo državljanom, da se svobodno organizirajo, da bi sporočali svoje poglede zakonodajalcem in drugim državljanom, bi to pomenilo, da kršimo kriterija učinkovite participacije in razsvetljenega razumevanja. In hkrati bi bil to porog ideji končne kontrole nad dnevnim redom, ki pripada državljanom. Tako uvedba demokratičnih procesov v vladanje neke dežele in kot uveljavljanje pravic, ki jih zahteva učinkovito varstvo demokratičnih procedur hkrati omogočata in tudi dajeta prednosti različnim skupinam, da oblikujejo avtonomne organizacije, ker so organizacije mogoče in ker iz tega izhajajo prednosti, so tudi nujne.

Iz perspektive prejšnjega razdelka institucije poliarhije v demokratični deželi omogočajo organizacije, ker nalagajo zelo visoke stroške prizadevanju, da se uniči relativna avtonomija organizacij, ki so bile ustanovljene, da bi oporekale obnašanju vlade.

Kjer so institucije dobile široko podporo, kot se je to zgodilo na splošno v deželah, ki imajo že dalj časa vzpostavljen sistem poliarhije, stroški zatrtja teh organizacij zdaleč presegajo pričakovane verjetne koristi, celo za najbolj vplivne akterje, ki imajo največji dostop do političnih resursov, to je, celo za politične elite. Če institucije poliarhije v dani deželi omogočajo skupinam, da oblikujejo avtonomne organizacije, dajejo s tem hkrati tudi prednost tistim, ki tako storijo – kar velja celo za same politične elite. Posebno je pomembno to, kar so elite odkrile sorazmerno zgodaj z razvojem poliarhičnih institucij, da se organizirajo politične stranke in skupine pritiska, da bi tako pridobili maksimalni vpliv na obnašanje, politike, osebe in strukturo državnih aparatov bodisi s tekmovalnim za uradne položaje na volitvah ali z vplivanjem na to, da bo zakonodajalec (ali iz splošnih volitev izhajajoče izvršno telo) ponovno izvoljen. Ko pa že obstajajo stranke in skupine pritiska, jih ne more uničiti nobena elita, ne da bi uničila institucije, ki razlikujejo poliarhijo od bolj avtoritarnih režimov. Kajti eno izmed prvih dejanj novega avtoritarnega režima je praviloma to, da uniči opozicijske stranke; ena izmed prvih dejanj režima, ki je bil izoblikovan, da bi uvedel demokracijo, je to, da dovoli strankam njihov obstoj.

Toda avtonomija ni samo omejena na organizacije, ki so kot stranke izrecno politične. Demokratične dežele se odlikujejo po tem, da obstaja v njih široka svoboda za oblikovanje organizacij in vključevanje v organizacije, kot so npr. religiozne, kulturne, intelektualne, delavske, kmečke, trgovske, profesionalne itn. Ni potrebna posebno velika sposobnost za razločevanje, da ugotovimo prednosti, ki jih imajo določene osebe s tem, da smejo sodelovati v subsistemi, ki so neodvisni glede določenih zadev in sicer tako od državne vlade kot od drugih organizacij. Težnja po organiziranju se povečuje vzporedno z rastjo prednosti, ki jih pridobivamo s sodelovanjem in z združevanjem resursov. V modernih deželah obstaja visoko razvit občutek za prednosti, ki izhajajo iz organizacije. Ta občutek je dejansko značilnost tistega, kar imenujemo modernost. V vsaki moderni deželi torej lahko pričakujemo, da se bodo organizacije množile, če tega ne prepreči prisila. Ker je v demokratičnih deželah obstoj neodvisnih organizacij najbolj zavarovan z institucijami režima, cvetijo organizacije prav v teh demokratičnih deželah.

Ali so take trditve kaj več kot samo domneve? Naj predlagam dvostopenjski test: najprej mentalni eksperiment, potem nekatere posebne izkušnje. Za naš mentalni eksperiment si zamislimo deželo, za katero so značilne velike razlike v njenem prebivalstvu glede znatnega dela karakteristik: jezik, religija, ideologija, regija, etnične skupine, nacionalne identifikacije itd. Domnevajmo, da se te razlike ne manifestirajo v političnih konfliktih. Da se preprečijo ti razcepi v političnem življenju, je potreben, domnevajmo, režim, v katerem bo majhna združena skupina vladajočih lahko mobilizirala pretežno večino političnih resursov za lastno uporabo in za to, da ohrani močno hierarhično birokracijo in ki bo lahko preprečila vsakemu drugemu praktično vsakršen dostop do političnih resursov. Če imamo visoko avtoritarni režim take vrste, se pojavlja le malo ali sploh nič odkritih konfliktov, pa tudi latentni konfliktni vzorec ostane v političnem življenju nezaznaven.

Sedaj pa si zamislimo, da se postopno zmanjšujejo ovire za opozicijo. Ali ni utemeljeno pričakovati, da se bodo vzporedno s tem, ko se bodo ovire zmanjševale, pojavljale relativno avtonomne organizacije in da bodo nekatere od teh organizacij skušale artikulirati zahteve doslej politično latentnih skupin in subkultur? Ali ne bomo pričakovali, vsaj do določene meje, da kolikor bolj se bodo zmanjševale ovire za organizacijo in participacijo, tembolj se bodo množile relativno avtonomne organizacije in da se bodo sčasoma pojavili tudi njihovi dokaj trajni vzorci?

Na srečo nam zgodovinska izkušnja lahko postreže z dogodki, ki pomenijo

dejansko testiranje našega pravkar omenjenega mentalnega eksperimenta. Kajti nekaj zelo podobnega se je dogajalo po odpravljanju avtoritarnih režimov – kot reakcije na njihovo vojaško angažiranje v 2. svetovni vojni – v povojni Italiji, Avstriji, Nemčiji, na Japonskem. Ali če vzamemo drug primer: destalinizacija v Jugoslaviji po letu 1950 je vodila k mnoštvu interesnih skupin, čeprav se je proces na pragu poliarhije zaustavil. Na Čehoslovaškem se je med slavno »praško spomladjo« leta 1968 nenadoma razcvetelo zelo bogato organizacijsko življenje. V novejšem času sta imeli demokratizacija in liberalizacija avtoritarnih režimov na Portugalskem in Španiji enake posledice.

Kot film, ki se vrti nazaj, je do obratnega procesa prišlo tedaj, ko je določena skupina vzpostavila hegemonsko kontrolo nad oblastjo, uničila vse avtonomne organizacije, preprečila manifestacijo javnih konfliktov in izrabila hierarhično strukturo reda nad ostanki utišane opozicije. Tako se je zgodilo v Čilu po vojaškem uničenju poliarhije. Dejansko se je to zgodilo že prej v Italiji, Nemčiji, Avstriji in na Japonskem, in tako je bilo tudi na Čehoslovaškem, ko je praško pomlad zatrla sovjetska vojaška invazija.

V isti deželi so v času, ki je prekratek za pomembne spremembe, do katerih naj bi prišlo v latentnem vzorcu socialnih razcepov, spremembe v režimu povzročile velikanske spremembe v količini organizacijskega pluralizma. Zatorej je komaj lahko z razumnimi razlogi dvomiti v to, da je organizacijski pluralizem povezan tako kot vzrok in tudi kot učinek z liberalizacijo in demokratizacijo hegemonskih režimov.

(Nadaljevanje sledi)

Prevedel Adolf Bibič

METKA POTOČNIK, MIRAN GOSLAR

Trgovina med nakovalom politike in podjetništva

Velika in mala podjetja – ni zveličavnih receptov

Pogovarjali smo se z Miranom Goslarjem, predsednikom Splošnega združenja trgovine Slovenije in Metko Potočnik, sekretarko tega združenja o preobrazbi velikih sistemov v delniške družbe. Predvsem nas je zanimal Mercator, največji družbeni delniški in poslovodni sistem v Sloveniji in njen predsednik Miran Goslar. Ustanovna skupščina poslovnega sistema »M«, d.d. je bila 27. decembra preteklega leta. Navzočim na Skupščini so v smislu spremenjenega novoreka poročali, da se je zasedanja od skupno »1000 glasov« udeležilo 919 glasov ustanovne skupščine, ki predstavlja 64 delničarjev.

Miran Goslar je bil rojen 5. 1. 1928; po poklicu je ekonomist in Kraigherjev nagradenec (leta 1986). Začel je z asistenturo na Ekonomski fakulteti. V treh desetletjih je bil predsednik Skupščine občine Ljubljana Šiška, delal je na Gospodarski zbornici SRS, v Kreditni banki in hranilnici Ljubljana, bil predsednik gospodarskega in potem predsednik republiškega zbora Skupščine SR Slovenije, član Izvršnega sveta SRS. Predsednik poslovnega odbora Mercator je od 1975. leta. Danes je na volilni listi ZKS – stranke demokratične prenovе.

V zadnjih 15 letih je na čelu trgovinskega sistema »M«, ki združuje tudi kmetijstvo, industrijo, gostinstvo, storitve ter izvoz. Mercator sodi danes v najožjo skupino največjih, pretežno trgovinskih organizacij in izvoznikov Slovenije. Z malo-prodajno mrežo oskrbuje dobro tretjino potreb prebivalstva po osnovnih prehrabnih izdelkih. Podeželju daje kulturnokrajinska in ekološka obeležja v obsežni kmetijski živilski dejavnosti. Hiša delovne skupnosti na Titovi cesti je ena zadnjih večjih investicij celotnega sistema. Mercator je uveljavil ob Smeltu eno najboljše izoblikovanih arhitekturnih podob ljubljanskega poslovnega stavbarstva. Tu sta se v imenu našega uredništva in bralcev revije z M. Goslarjem in M. Potočnikovo pogovarjala dr. Janez Škerjanec in Ivan Hvala, ki je besedovanje tudi pripravil za objavo.

UREDNIŠTVO: Po našem ideologiziranem marksizmu trgovina ne spada med produktivne panoge. Zaradi tega smo v začetku gradnje našega gospodarskega sistema trgovino zapostavljali. Pozneje smo to napako deloma popravili, v obdobju po letu 1974 pa je trgovina spet postala v glavnem le distributer dobrin. Ali nam lahko poveste, kako je danes s trgovino in njeno vlogo pri nas?

M. POTOČNIK: Naši ideologizirani pogledi na primarnost proizvodnje v procesu reprodukcije so odrinili vlogo trgovine na nekakšno nujno menjalno dejavnost v prehodnem obdobju do komunizma, vendar je večina naših teoretikov tudi

zavestno zamolčala pozitivno vlogo, ki jo je trgovini pripisal Marx s svojo ugotovitvijo, da opravlja trgovina posredovanje blaga med proizvodnjo in potrošnjo mnogo ceneje, kot bi to lahko izvajali proizvajalci sami. S tega vidika je treba opredeliti bodočo vlogo trgovine pri nas, saj je bilo v razvitih tržnih gospodarstvih že davno dokazano, da opravlja trgovina številne tržne funkcije mnogo bolj učinkovito kot proizvodnja, zlasti pa posredniško, sortimentsko, finančno, skladiščno in tržno informacijsko funkcijo. Tržno usmerjena in tehnološko sodobno razvita trgovina bo ustvarila sodobne razmere za modernizacijo proizvodnje.

Vpliv naše trgovine na proizvodnjo in potrošnjo je bil večji v letih gospodarske in družbene reforme po 1965. letu. To je bilo obdobje intenzivnega povečevanja in posodabljanja prodajnih in skladiščnih zmogljivosti, poleg samopostrežb in blagovnic so se začeli razvijati prodajni centri kot posebne oblike koncentracije ponudbe v prodaji na drobno. V začetku sedemdesetih let pa je bil razvoj trgovine na načelih in metodah t.i. dogovorne ekonomije ustavljen. Trgovina je bila prisiljena v enostransko obvezno sodelovanje oz. poslovanje s proizvajalci. Trgovini na drobno je bil detajlno predpisan idealiziran in že zato nerealen model sodelovanja s potrošniki. Izjemno dolgo je opravljala svoje dejavnosti v režimu administrativno predpisane razlike v ceni. Glede na druge veje gospodarstva je bila bolj obremenjena z različnimi prispevki. To je slabilo njen ekonomski položaj in njeno akumulativno in reprodukcijsko sposobnost. Naloga trgovine namreč ni le prevzeti in prodati blago. Trgovina prevzema zbiranje, sortiranje, kreditiranje, skladiščenje, iskanje najprimernejših prodajnih poti, svetovanje, pospeševanje prodaje in trženja. Ekonomsko močna trgovina lahko spodbuja razvoj proizvodnje po načelih tržne usmeritve.

UREDNIŠTVO: Z razvojem tržnega načina gospodarjenja se bo nedvomno krepila tudi vloga trgovine. Ali v sedanji situaciji, ko se na veliko govori o tržnem gospodarstvu, že občutite spremenjeno in aktivno vlogo trgovine?

M. POTOČNIK: Ta trenutek ne bi mogli eksplicitno prikazati aktivnejše vloge trgovine, saj je bila do nedavna le distributer ob pogostem pomanjkanju blaga in restriktivnem administrativnem urejanju pogojev njenega gospodarjenja. Leto 1990 je prelomno v tržnem in konkurenčnem poslovanju trgovine, v odpravljanju oligopolnih ali celo monopolnih zaprtih trgov, v večjem prilagajanju časa poslovanja trgovin, v uveljavljanju vseh oblik cenovne in necenovne konkurence.

UREDNIŠTVO: Kaj sodite o splošnem mnenju, da je ravno trgovina največji krivec za inflacijo pri nas?

M. GOSLAR: Polemika o tem, kdo je največji krivec za hiperinflacijo, se je začela jeseni lanskega leta, ko je inflacija prerasla v hiperinflacijo. Pod vplivom nekaterih ekonomskih teoretikov, ki so začeli govoriti o psihološki hiperinflaciji in pri tem razglasili trgovino za glavnega krivca, je ZIS sprejel neživljenjski, nedorečen, štirikrat popravljeni odlok o oblikovanju cen, pomembnih za vso državo. Po tem odloku je bilo prepovedano vračunati stroške financiranja v ceno. Ker so stroški financiranja dejansko povezani z rokom plačila v pogodbenih odnosih med proizvodnjo in trgovino, je bilo seveda zelo dobrodošlo in primerno najti dežurnega krivca v trgovini. Odlok ni dal nikakršnih rezultatov, nasprotno, cene so se v naslednjih mesecih še bolj dvignile. Skrajšanja plačilnih rokov, na katere je trgovina morala v veliki meri pristati, pa proizvajalci niso izkoristili za znižanje

cen, pač pa celo za dodatno zvišanje. Trgovina seveda po logiki stvari ne more biti glavni krivec za inflacijo, pač pa je njen delež tolikšen, kolikor sama sodeluje v procesu proizvodnje in menjave blaga. Ker je trgovina zadnji člen v verigi, se je v drobnoprodajnih cenah izražal agregatni kazalec hiperinflacije, ki so jo povzročili pred njo vsi drugi, sama pa je dodala le tolikšen del, kot je njen delež v družbenem proizvodu. Vse tisto torej, kar je bilo pod vplivom odloka »odvzeto« trgovini, ni šlo v prid znižanje cen, pač pa v »rezerve« ki si jih je hotela proizvodnja zagotoviti za prihodnje hude čase.

UREDNIŠTVO: K tej temi se bomo še vrnili. Kaj menite o pričakovani inflaciji in vračunavanju pričakovane inflacije v prodajno ceno? Eni menijo, da sta ravno pričakovana inflacija in obračunski sistem osnovna vira hiperinflacije pri nas.

M. GOSLAR: Fenomen vračunavanja pričakovane inflacije v prodajno ceno je bil nujno posledica cene kapitala ($R+r$), saj so mesečne obresti daleč presegle povprečno maržo, to je razliko v ceni, ki pokriva stroške trgovine in njen dohodek. Če bi blago prodali še isti dan, kot smo ga kupili, bi v hiperinflacijskem obdobju odpadel fenomen vračunavanja pričakovane (psihološke) inflacije. Ker pa blago ni bilo prodano takoj po nabavi, je bilo nujno potrebno v ceno vračunati strošek financiranja zalog glede na hitrost obračanja. Če organizacije ne bi tako ravnale, bi hitro propadle. Ker so povprečni časi obračanja po blagovnih skupinah različni, je trgovina to upoštevala pri oblikovanju cen, če so bile cene dogovorjene kot proizvajalčeve cene.

Če pa so bile dogovorjene drobnoprodajne cene, je bila pričakovana inflacija kalkulativni element pri proizvajalcih, odvisno seveda od rokov plačila. Z določitvijo obrestnih mer na normalno višino in s stabilnim denarjem bo financiranje zalog zopet del marže kot preostali stroški posredovanja blaga.

UREDNIŠTVO: V kolikšni meri postaja trgovina usmerjevalcev proizvodnje in aktivni korektor odločitev v proizvodnji?

M. POTOČNIK: Morda trgovina dozdej zaradi posebne narave distributerja te vloge ni imela, vendar pa v vsakem tržnem gospodarstvu prav tržne informacije, ki prihajajo v proizvodnjo iz trgovine, najpomembneje usmerjajo proizvodnjo. V konkurenčnih razmerah poslovanja bo uspešnejše tisto trgovinsko podjetje, ki bo bolje poznalo svoje tržne segmente in ki bo znalo bolje zadovoljiti želje in potrebe potrošnikov. Trgovina bo morala temeljito raziskovati trg, z rezultati raziskav pa sproti seznanjati svoje partnerje v proizvodnji ter tako vplivati na proizvodne odločitve in izločati tiste proizvajalce, ki ne bodo sposobni prilagoditi proizvodnih programov potrebam potrošnikov. Prav zato pa je nujno potreben razvoj tehnike in nove tehnologije v trgovini, v informatiki, pri registraciji podatkov o poslovnih dogajanjih, kar bo omogočilo večjo kakovost načrtovanja in vodenja poslovanja, na drugi strani pa bo tudi možno dati kupcem veliko tistih podatkov, ki bodo vplivali na odločitve za nakup blaga, čemur se bo morala prilagoditi tudi proizvodnja.

UREDNIŠTVO: Ali nam lahko navedete osnovne probleme trgovine v sedanjem trenutku?

M. POTOČNIK: Med temeljne probleme trgovine v sedanjem trenutku lahko štejemo predvsem: tehnološko in tehnično zaostalost naše trgovine za trgovino razvitega sveta – po raznih ocenah za 15–20 let, skromno marketinško usmerjenost in nerazvitost tržnih raziskav, ki bi bile podlaga za oblikovanje komercialne poslovne politike, kronično pomanjkanje lastnih obratnih sredstev, ki so temelj učinkovitega poslovanja trgovine v razvitem svetu, kjer je prav trgovinski kapital omogočil razvoj številnih predelovalnih industrijskih panog.

UREDNIŠTVO: Omenili ste problem pomanjkanja kapitala. Kako bi po vašem mnenju prišli do prepotrebne kapitala?

M. POTOČNIK: Virov za pridobitev obratnega kapitala je nedvomno več, prav gotovo pa bi bili najustrežnejši lastni viri: iz ustvarjenega dobička, iz združevanja prostega denarja prebivalstva, če bi družbena trgovska podjetja prešla v mešane oblike lastništva kot delniške družbe in ustanavljanje zadružne trgovine, ki bi povezala sredstva zadružnikov v trajne vire obratnega kapitala. Vsako trgovinsko podjetje mora seveda računati s sezonskimi gibanji nabave in prodaje, zato sodijo med vire obratnih sredstev tudi normalne obveznosti do dobaviteljev v vsaki panogi, ki s tem prevzemajo del finančnega bremena do končne prodaje blaga, in seveda premostitvena posojila pri bankah.

V razvitem svetu razpolaga trgovina s približno 60–70% lastnega obratnega kapitala, pri naši trgovini pa lastna obratna sredstva ne presegajo v povprečju 15% vseh potrebnih sredstev. Zaradi tega je pretežni del zalog končnih izdelkov pri proizvajalcih, kar se kaže v slabši založenosti in strukturi sortimenta, to je v dveh temeljnih instrumentih trženja in poslovne politike trgovine.

UREDNIŠTVO: O tržni vlogi marž in rabatov še ne moremo govoriti. Kaj bi bilo treba po vašem mnenju storiti, da se ustrezno razreši vloga marž in rabatov v sistemu trženja?

M. POTOČNIK: Politiko marž in rabatov je treba v celoti prepustiti trgovinskim organizacijam, da jo oblikujejo po tržnih razmerah. Lahko pa trdimo, da v sedanji fazi oligopola ali celo lokalnega monopola niso bili vidni konkurenčni učinki prostega oblikovanja marž. Že v letu 1990 bo nedvomno prišlo do ostrega konkurenčnega boja med ponudniki blaga. Cene enakih proizvodov bodo precej različne, kar bo postopno ustvarilo »normalno« višino trgovinskih marž in rabatov, kot jih poznajo v svetu za posamezne skupine blaga, s katerimi trgovina trguje. Tiste trgovinske organizacije, ki s takšno »normalno« maržo ne bodo mogle poslovati, bodo morale prepustiti prostor na trgu drugim, sposobnejšim.

Sedaj se že za več kot 80% blaga cene prosto oblikujejo, odvisno od trga. Pod neposrednim družbenim nadzorom cen so ostali nekateri proizvodi črne in barvaste metalurgije, soli, negorljivega materiala, bazičnih kemičnih izdelkov ter zdravila (Odlok o načinu oblikovanja cen proizvodov v prometu na debelo in na drobno, Ur. l. SFRJ, št. 69/88, z dopolnitvami in spremembami v letih 1988 in 1989).

UREDNIŠTVO: Kakšna je vloga znanosti v trgovini?

M. POTOČNIK: Trgovina premalo vlaga v razvoj oziroma se pri dosedanjem sistemu financiranja raziskovalnega dela (PORS) sredstva, ki jih s prispevno stopnjo zbere trgovina, odlivajo drugam. Poleg raziskav, ki jih naročajo posamezne

trgovinske organizacije za svoje potrebe, financira trgovina v okviru dosedanje Posebne raziskovalne skupnosti raziskovalni projekt Trgovina v slovenskem gospodarstvu v naslednjih tematskih sklopih: dolgoročne razvojne možnosti trgovine, sistem trženja v trgovinskih organizacijah, informatika in uvedba računalništva v trgovini, pospeševanje in racionalizacija blagovnih tokov na notranjem trgu in v izvozu ter sistem trženja v širšem smislu. Posebej je treba omeniti Strategijo razvoja jugoslovanske trgovine, ki so jo oblikovali v organizaciji Naučno istraživač kog centra Ekonomske fakultete v Beogradu znanstveno raziskovalni delavci, strokovnjaki za notranjo in zunanjo trgovino, marketing, turizem, teorijo in politiko cen, ekonomiko in organizacijo podjetij, kadrovske politiko in sociologijo. Sodelujejo ekonomske fakultete v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Dubrovniku, Mariboru, Nišu in v Subotici.

UREDNIŠTVO: Vi ste predsednik poslovnega odbora Mercatorja, ki povezuje celo vrsto različnih dejavnosti. Ali je tako pestra dejavnost smotrna in kako razmišljate ob novem zakonu o podjetjih?

M. GOSLAR: S stališča kriterijev tržne ekonomije so bile naše integrirane gospodarske organizacije svojevrstni pohabljeni nedonošenčki, ki jih je takšne ustvaril in vzdrževal sistem, kakršnega smo imeli. Vsi poznamo vse glavne pomankljivosti tega sistema:

- vsa moč je v TOZD-ih, sredstva in odločanje na višjih ravneh na načelu konsensa, kar je paraliziralo kakršnokoli učinkovito strateško politiko v integracijah;

- prepletanje interesov znotraj in zunaj integracije, v glavnem konfliktno oblikovanje interesov TOZD-a, občinskih ali regionalnih interesov in interesa integracije kot celote (ki bi moral prevladovati);

- nerazmejene upravljalске in samoupravljalске funkcije in pristojnosti;

- nepriznavanje kakršnekoli hierarhije odnosov, kar je v praksi reduciralo funkcijo DO oz. SOZD-ov na usklajevanje, refleksi intervencionizem, vsaka avtoriteta pa je bila možna le na osebnih prizadevanjih posameznih menedžerjev;

- pomanjkanje tržno utemeljene kadrovske politike in prevladujoči vpliv kadrovske kombinatorike kot posledica splošne vladavine politike in birokracije družbenopolitičnih skupnosti nad gospodarstvom;

- nemoč izvajanja organizacijskih, tehnoloških, kadrovskih sprememb, ki so v gospodarstvu potrebne kot dinamična spremenljivka, utemeljena na funkcionalni delitvi dela;

- celo tiste zadeve, ki so bile opredeljene v integracijah kot skupne, so se težko uveljavljale, a so se morale stalno in vedno znova potrjevati v mučnih postopkih usklajevanja in merjenja moči med tako imenovanimi skupnimi in posamičnimi (lokalnimi, TOZD-ovskimi) interesi. Načelni kompromisi so bili prirodna posledica takšne situacije.

Zaradi vseh teh vzrokov integriranih gospodarskih organizacij iz naše preteklosti pravzaprav ne moremo označevati za prava velika podjetja, ki bi bila primerljiva z velikimi sistemi ali celo z multinacionalkami v razvitem svetu. Poleg tega smo imeli zlasti med SOZD-i izredno velike razlike v stopnji integriranosti oz. združevanja raznih skupnih funkcij, torej od zelo rahlih, najbolj enostavnih, do bolj intenzivnih, z različnim poudarkom na pomembnosti teh funkcij. Od tod tudi različne ocene njihove uspešnosti oz. neuspešnosti.

Vsi vemo, da se je politika sčasoma zavedla pogubnosti, ki jo je dogovorna

ekonomija udejanjala. Še preden smo menjali ustavo in sistemske zakone, zlasti zakon o združenem delu, je prišlo do preobrata v političnih poudarkih. Od vsemogočnosti in nedotakljivosti TOZD-a do njegove relativizacije in poudarjanja tistega, kar naj bi bilo podrejeno skupnemu, širšemu interesu v integriranih podjetjih. V skladu s tem se je menjal tudi odnos do menedžerjev. Spreminjale so se razmere ob formalnopravno isti zakonodaji in sistemu! Poudarjati so začeli potrebo po prestrukturiranju gospodarstva, kar pa seveda ni moglo ostati kaj več kot politična parola, saj je potreba po prestrukturiranju imanentna trajna potreba tržnega gospodarstva in razvoja podjetij. Mora torej sama od sebe kot potreba preživetja in napredka nastajati znotraj samega gospodarstva. Bilo bi iluzorno pričakovati, da bo nova sistemska zakonodaja, če začnemo z zakonom o podjetjih, lahko pretrgala s preteklostjo. Ne more v začetku, pa še dolgo vrsto let ne, premagati obremenjenosti, ki izhaja iz preteklosti.

Sledovi preteklosti bodo še dolgo dvojne narave. Ena se kaže v napakah, slabih rešitvah, nedorečenosti v sami zakonodaji, druga pa, morda še hujša, je v naši lastni obremenjenosti, miselnosti in pomanjkljivem znanju, ki ni doraslo zahtevam tržnega gospodarstva. 40 let nekega načina življenja se pač ne da spremeniti, premagati čez noč.

Zakonu o podjetjih gre očitati dve najpomembnejši napaki. Prvič – da je priznal nekdanjo TOZD kot temeljno celico, ki odloča o obliki in načinu svojega preoblikovanja v podjetje. Posledica: osamosvajanja TOZD-ov v samostojna podjetja in razpadanje mnogih, tudi dobrih integriranih nekdanjih OZD. Pravo sliko o tem bomo dobili šele tedaj, ko bo proces končan. Gotovo bo v celoti gledano manj subjektov – če ne upoštevamo povsem novih pretežno privatnih podjetij, toda veliko bo takšnih, ki nastajajo z izločitvami, večinoma izvedenimi po neekonomskih kriterijih: referendum kot neustrezna oblika odločanja, potrditev malih kraljev na Betajnovi, ki jih je ustvaril zakon o združenem delu. Ta prva napaka pa ni najhujša, trg bo potrdil ali ovrgel odločitev teh nekdanjih TOZD-ov, ki so pač izpostavljeni tveganju samostojnega poslovanja.

Druga napaka je mnogo hujša. Gre za nerazrešen, nato pa v zakonu o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom napačno rešen problem družbene lastnine. Za večino sedanjih OZD bo preobrazba v podjetje formalna stvar – izsiljena kot zakonska nujnost, ne pa kot notranja organska potreba. To velja za vse tiste, ki se preoblikujejo v družbena podjetja! Uveljavljen je status quo. Ohranjajo se vse slabosti starega. Nedefinirana je družbena lastnina. Ostaja samoupravljanje namesto lastniškega upravljanja. Ni zunanjih lastnikov – nadzora kapitala. Največ bo takšnih formalnih preobrazb. Razen v tistih redkih primerih, kjer so se odločili ali pa se bodo odločili za kapitalske povezave. Napredek v primerjavi z dosedanjim stanjem bo v teh podjetjih le to, če so in kjer so uspela ukiniti TOZD-e in namesto njih vzpostaviti notranje nove odnose (profitni centri).

Tem napakam – da bo glavna, prevladujoča oblika podjetja pri nas še dolgo t. i. družbeno podjetje, je sledila *tretja, še hujša*: v zakonu o družbenem kapitalu. Ta je poveril pravice upravljanja nad družbenim kapitalom delovnemu kolektivu podjetja. Tako naj bi zdaj delavci upravljali na podlagi živega dela in dodatno še na podlagi udeležbe družbenega kapitala v celotnem kapitalu podjetja. Napaka je dvojna: normalno je, da so lastniki kapitala v podjetjih tržnega sistema zunanji, torej izven podjetja, in opravljajo v bistvu funkcijo nadzora gospodarjenja s kapitalom. Pri nas bo torej to narobe. Še usodnejše je zakonsko določilo, da mora biti delitev dobička za poslovni sklad (torej družbeni kapital) in za sklad vlagateljev proporcionalna. Pravilna rešitev bi bila takšna, da bi v družbenih podjetjih zausta-

vili rast poslovnega sklada in sprožili ob njem nastajanje in večanje sklada vlagateljev (torej znanih lastnikov pravnih in fizičnih oseb). Tako bi v strukturi kapitala naših podjetij sčasoma postajal družbeni kapital (poslovni sklad) vse manjši, sklad vlagateljev pa vse večji. In naša podjetja bi postala normalna podjetja, kakršna pozna ves svet, saj bi se vsa postopno preoblikovala v delniške družbe ali v družbe z omejeno odgovornostjo. Zavzemam se torej za to, da bi družbeni kapital (poslovni sklad) v podjetjih prišel pod skrbništvo republiške države oz. od nje pooblaščenice institucije. Donosa (recimo temu dividende) na ta kapital torej ne bi uporabljali za nadaljnje povečevanje poslovnega sklada v podjetjih, pač pa kot dajatev v korist republiškem razvojnemu skladu (ali podobni profesionalni instituciji) za njegove naložbe v razvojno-sanacijske programe podjetij in bank, za prestrukturiranja, za infrastrukturo itd. Seveda ob istočasnem ustreznem zmanjšanju drugih davčnih in podobnih obremenitev gospodarstva.

Zvezni zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom pravzaprav nekakšen sklad za razvoj že predvideva, čeprav naj bi se napajal le s sredstvi od prodaje družbenega kapitala. Te prodaje po mojem mnenju ne bo veliko, razen morda špekulativne, torej družbeno škodljive. Tako je ta nesrečni zakon postal zamujena priložnost ZIS-a, da razreši vprašanje družbene lastnine na ustrežnejši način.

Preostali del dobička, razen tistega dela, ki gre skladu vlagateljev, kjer ga že imajo, pa bi lahko uporabili za emisijo delavskih delnic v kapitalu podjetja.

Dokler bo namreč poslovni sklad v naših podjetjih absolutno prevladujoč – in ob sedanjih zakonskih rešitvah bo to očitno še dolgo, ne bo procesa kapitalske, lastniške in upravljalške preobrazbe podjetij.

UREDNIŠTVO: Uresničitev vaših zamisli zagotovo močno ovira nerazčiščeno vprašanje lastnine pri nas. Kako rešujete vprašanja lastnine?

M. GOSLAR: Mercator se je medtem že preoblikoval v poslovni sistem Mercator, delniško družbo, ki je nastala s t. i. navzkrižnim prenosom kapitala med dosedanjimi članicami SOZD-a. Mislim, da gre za naše največje družbeno delniško podjetje, z največjim ustanovnim kapitalom, ki presega 73 milijonov ECU-jev, in ima največje število družbenih delničarjev (64). Podobno, vendar ne enako, so se v Sloveniji med večjimi podjetji reorganizirali le še Emona, Gorenje, Iskra in IMV.

V primeru Mercatorja gre za tipično konglomeratsko organizacijo, ki kot sistem povezuje kmetijska, industrijska, storitvena in trgovinska podjetja. Trgovina je pretežna dejavnost (pribl. 60 %) in mislim, da je tudi za proizvodna podjetja v poslovnem sistemu Mercator glavni integracijski faktor. Podobne sisteme najdemo tudi v svetu, čeprav tam trgovina v njih še bolj prevladuje. Seveda je treba priznati, da bo vsako naše po zakonu o podjetjih preoblikovano podjetje še dolgo nosilo za sabo in s seboj slabosti, ki jih je vsilila dogovorna ekonomija.

To velja tudi za Mercator in podobne sisteme. Imeli bomo še vedno nekatere nekonsistentnosti. Novo bo vendarle upravljanje na podlagi kapitala, in sicer tako, da bodo v Mercatorju podjetja v družbeni lastnini na podlagi svojih kapitalskih vložkov v poslovni sistem Mercator upravljala to delniško družbo. Hkrati pa poslovni sistem Mercator kot družba-mati soupravlja »svoja« podjetja, ki so se organizirala bodisi kot delniške družbe bodisi kot družbe z omejeno odgovornostjo. Toda poslovni sistem Mercator bo imel v »svojih« članicah manjšinski delež, neke med 20–35%, ostalo pa bo še vedno družbeni kapital. Večinskega deleža ni bilo mogoče doseči, preveč je bilo neznank, strahu in usedlin preteklosti. Jugoslovan-

ska posebnost upravljanja v teh podjetjih bo med drugim tudi v tem, da bodo upravljske pravice in glasovi v skupščini razdeljeni med »zunanje« lastnike, to je v tem primeru poslovni sistem Mercator, in med delavce, ki pa bodo nastopali v dvojni funkciji – kot upravljalci na podlagi družbenega kapitala in kot upravljalci na podlagi živega dela. Če je npr. kapital podjetja sestavljen iz 25 enot, ki pripadajo Mercatorju, in 75 enot, ki pripadajo družbenemu kapitalu, bruto osebni dohodki pa znašajo 20 enot, bodo glasovi razdeljeni takole: 20.8% Mercator, 62,5% delavci na podlagi družbenega kapitala, 16.7% delavci iz naslova živega dela. Seveda v kratkem nadaljujemo z drugo fazo preobrazbe, ki jo bo začel razpis delnic za delavce Mercatorja, nato pa tudi za občane.

UREDNIŠTVO: Kdo v Mercatorju se je upiral večjim deležem centrale v delih?

M. GOSLAR: Praktično vsi, vsi bivši TOZD-i oz. bivše delovne organizacije, čeprav moram reči, da je bil odpor različno pogojen in utemeljen. Opaziti je bilo pomanjkanje znanja in izkušenj, nezaupanje do vsega novega, npr., zelo so bila značilna vprašanja, kaj bo odslej boljše, če bomo uveljavljali kapitalske povezave. Novi odnosi so bili nerazvidni zaradi prepletanja stare in nove zakonodaje, to pomeni delna veljavnost zakona o združenem delu, obenem uveljavljanje novega zakona o podjetjih, ki pa ima še vedno usedline starih odnosov. Glavni razlog odporov je bil v institutu družbene lastnine, ki se kaže kot mnogo večja ovira spremembam, kot smo to pričakovali. Kolektivi in vodilni delavci so družbeno lastnino sprejemali kot svojo kolektivno lastnino v podjetjih, čeprav de iure to ni, dejansko pa je, ker zanjo nikomur ne odgovarjamo. Če je dobiček, toliko bolje, ob izgubi pa se že najde nek vir sredstev. Ali se kapitalna vrednost podjetja povečuje, ni najvažnejša naloga. Družba je še vedno nekakšen imaginaren, odsoten lastnik, ki nikogar ne obvezuje.

V Mercatorju so novi solastniški odnosi vpeljali predstavnike »krovnega« podjetja v sistem upravljanja podjetij, da bi zavarovali, recimo, finančne naložbe, razvojno usmeritev v teh organizacijah. Marsikje so to sprejemali kot omejevanje podjetniške samostojnosti. Začudili smo se prvi hip temu, da je udeležba »zunanjih« predstavnikov v organih upravljanja podjetij nekatere šokirala. Tudi zaradi tega, ker so nastajajoče povezave s tako imenovanimi navkrižnimi prenosi družbene lastnine po zakonu o podjetjih še vedno jugoslovanska posebnost. Ne gre namreč za nov kapital. Z zakonom o podjetjih smo nekako le popravili napako, ki jo je povzročil zakon o združenem delu, po katerem so bile vse pravice odločanja pridržane osnovnim celicam, se pravi TOZD-om. Z navkrižnimi kapitalskimi povezavami vendarle nastaja nekakšen hierarhičen odnos v upravljanju, kar je v svetu normalno. Vendar v svetu nastajajo nova podjetja ali pa spreminjajo strukturo lastnikov v obstoječih podjetjih le s svežimi naložbami.

Poseben problem je bil zaradi različne uspešnosti posameznih podjetij. Mercator je imel doslej kot SOZD več kot 100 TOZD-ov, po novem pa imamo 64 podjetij. To so podjetja – hčere v katerih ima Mercator kapitalske deleže. Normalno bi bilo, da bi bile manj uspešne delovne organizacije bolj zainteresirane za kapitalske povezave. Nepoznavanje stvarnih odnosov pa je povzročilo, da tudi manj uspešni niso bili navdušeni nad novimi odnosi. Danes je stanje naslednje: razen v dveh podjetjih, ki sta se odločili, da ima matično podjetje pri njih večinski delež, ima pri vseh drugih manjšinski – približno 25% delež. V svetu je večinska udeležba pri podobnih firmah nekaj normalnega. Sprejeli pa smo neko posebnost. V 18 mesecih po podpisu pogodbe – ti prvi meseci pa že minevajo – se morajo tudi

podjetja med seboj povezati tako, da bo udeležba določenega kapitala, ki izvira iz Mercatorja, pri vsaki organizaciji večja kot 50%. Gre za horizontalne povezave med podjetji, ki poslovno sodelujejo med seboj. Pri tej odločitvi smo uveljavili pomemben kompromis. Ker so podjetja različno akumulativna, smo s pogodbo določili, da matično podjetje ves dobiček, ki izhaja iz njegove kapitalске naložbe, reinvestira v podjetja. S tem smo se izognili uveljavljanju nekih novih kriterijev, ki bi kratkoročno lahko povzročili preveliko prelivanje kapitala. Poleg tega bi to storili le, če bi lahko realno ocenili vrednost kapitala v naših podjetjih. To pa je naloga, ki nas še čaka. Danes lahko izhajamo le iz knjigovodske vrednosti kapitala, vemo pa, da je vrednost vsakega posameznega podjetja odvisna predvsem od pričakovane donosnosti.

UREDNIŠTVO: Ekonomski razlogi za kapitalске povezave so bili v prvi fazi v ozadju. Močno ste upoštevali psihološke obrambne reakcije v kolektivih. To pač glede na to, da se zaposleni bolj ali manj identificirajo s svojim podjetjem, kakršnikoli so že razlogi.

M. GOSLAR: Mercator je poleg Gorenja eden redkih velikih sistemov, ki je skoraj vse nekdanje delovne organizacije v SOZD-u tudi obdržal. To je znak zaupanja, ki izhaja iz dosedanjih uspešnih poslovnih odnosov med SOZD-om, delovnimi organizacijami in TOZD-i. V svetu se popolnoma samostojne firme kapitalsko med seboj močno povezujejo. Znano je, da je med 70 in 75% nemških delničarskih družb in družb z omejeno odgovornostjo še posebej med seboj povezanih z raznimi kapitalskimi povezavami.

UREDNIŠTVO: Kako razmišljate o uveljavljanju kompetenc delavcev, na katerih osnovah? Kdo lahko učinkovito kontrolira direktorje, ko ni zunanjega lastnika, koliko bi pomagale delavske in direktorske delnice? Ali nastaja hibridnost položaja?

M. GOSLAR: Navzkrižna kapitalska povezava je samo prvi korak k pravim lastninskim odnosom. Nekateri zagovarjajo tezo, naj menežerji bdijo nad usodo družbenega kapitala. Dejansko so menežerji tudi v tej vlogi, dokler ne bo zunanjih lastnikov. Predvsem pa so pod pritiskom delavcev. Kjer bo država zunanji lastnik, bo že veliko bolje, kot je danes z gospodarjenjem, oplojevanjem kapitala in usmerjanjem razvoja. Ne bi želel ob tej priložnosti komentirati pogromov nad direktorji v Srbiji, ker take okoliščine za nas niso značilne, spomnil pa bi na štrajke. Kakovostna sistemska zakonodaja še vedno zamuja. Predvsem delamo pod pritiskom tekočih gospodarskih gibanj. Delavske delnice bodo zanimive, ker še dolgo časa ne bo veliko možnosti za vključevanje tujega kapitala. Kapitalski vrednostni papirji in delavske delnice so za nas prvostopenjska šola. Kot zanimivost naj povem, da smo v pogodbah z našimi vodilnimi delavci že predvideli, da so dolžni kupovati delnice. Za delavce to ne bo obvezno. S tem želimo povečati soodgovornost vodilnih delavcev za podjetje. S podjetniško konkurenčno klavzulo smo tudi določili, da se vodilni delavci ne morejo v nekem določenem času zaposliti na podobnih delovnih mestih v sorodnih podjetjih. Imamo pravico, da iztožimo odškodnino, če je to določilo prekršeno, kar je v svetu običaj, čeprav je morda ta določba pomembnejša v tehniških strokah in na raziskovalnih področjih.

UREDNIŠTVO: Kako skušate v Mercatorju povezati zaslužke delavcev s poslovnimi rezultati?

M. GOSLAR: Mercator kot poslovni sistem se s tem ne ukvarja, pač pa njegova podjetja. Mercator je odgovoren za strategijo razvoja, za usmerjanje financ in za splošno trženje, po domače povedano za usmerjanje blagovnih tokov med organizacijami znotraj sistema in navzven, predvsem pri nabavi. Podjetja imajo zelo različne sisteme nagrajevanja, da bi zaslužke delavcev ustrezno povezali z uspehom posamične trgovine. Čeprav je res, da ni mogoče upoštevati vseh stroškov v posamezni trgovini. Vendar je nasplošno v vseh naših – zlasti specializiranih organizacijah – tako ali drugače oblikovan sistem nagrajevanja. Uveljavljeno je načelo, da se kot izhodišče oceni lokacija trgovine, optimalno pričakovani promet in dohodek in na tej podlagi dosežen ali presežen promet.

UREDNIŠTVO: Zanima nas, ali si je trgovina v obdobju inflacije odrezala večji del »pogače« kot produkcija?

M. GOSLAR: Vprašanje je zastavljeno napačno, je pa značilno. Problem je bil izostren zaradi kalkulacije stroškov financiranja proizvodnje in prodaje ob visokih obrestih na kredite, in sicer zlasti v drugi polovici 1989. leta. Uveljavili so se zelo različni interesi. Vsak subjekt se je boril za svojo eksistenco oz. za to, da bi si v reprodukcijskem ciklusu odrezal čimboljši kos kruha, kar je normalno. To pomeni, da bi na drugega prenesel določene stroške financiranja proizvodnje oz. prodaje. Kjer so imeli proizvajalci monopolni položaj, je bilo za trgovino slabše. Tam pa, kjer je bila velika ponudba, je trgovina lahko izkoristila svoje prednosti. Zaradi visokih obresti je bil ta problem zelo aktualen. Letos pa je izgubil pomen. Vemo, da so v svetu stroški kreditov zanemarljivi zaradi tega, ker so obrestne mere le za malenkost večje od inflacije. Ta pa je zelo majhna.

UREDNIŠTVO: Toda tema je širšega pomena. Septembrski odlok ZIS je prepovedal vkalkuliranje stroškov financiranja, t. j. obresti na kredite v ceno proizvodov. Kaj je nagnalo zvezno vlado, da poskuša nemogoče, namreč prisiliti podjetja, da »delijo ceno na pol« in da prikazujejo, kaj v njej predstavlja ceno kapitala, kaj pa samega proizvoda (Ekonomska politika, 9. 10. 1989).

M. GOSLAR: Ocena je slikovita. Popularno je postalo vse, kar je obljubljalo hiter zlom inflacije, pa čeprav bi bil samo preprost obliž. Imeli pa bi grešnega kozla, trgovino za glavnega krivca hiperinflacije, kar se dejansko v trgovini pokaže velik del mizerije naše inflacije, vsaj v psihološkem smislu. Naenkrat so postali vsi pravi vzroki in pravzroki inflacije nepomembni. Zveličavni so postali čeki, kreditne kartice, menice, pa kreditiranje kupcev in omenjeni stroški financiranja proizvodnje in prodaje.

Najprej bi se morali vprašati, kaj kaže statistika. Kako to, da so največje rasti cen tam, kjer trgovine sploh ni zraven, ali pa se plačuje celo z avansi? Kakšne strahotne rasti cen so bile tedaj v gradbeništvu, elektrogospodarstvu, pri storitvah, pri stanarinah? Ali pa tam, kjer trgovina sproti plačuje, recimo večino artiklov dnevne potrošnje. Konstrukt tega odloka je bil v zahtevi, da je treba ločiti kupoprodajne in kreditne pogodbe. Preprosta resnica pa pravi, da so stroški financiranja neločljiv del reprodukcijskih stroškov od začetka proizvodnje do prodaje blaga končnemu potrošniku, da jih mora na nek način vključiti v cene. Odgovora na to

vprašanje ni bilo, ampak le zahteva, naj ločimo kupoprodajo od kreditiranja. Še v času Mikuličeve politike programirane inflacije pa so nam dokazovali, da realne obresti v ničemer ne vplivajo na inflacijo. Danes dokazujejo, kako vkalkulirane obresti vplivajo na hiperinflacijo.

Realne obresti, ki jih seveda vsi zagovarjamo, pomenijo samo odpravo neekonomskega prilivanja od upnikov k dolžnikom, vplivajo na realno realokacijo kapitala in na realno vrednotenje učinkov gospodarjenja. Zaradi tega je nesporno, da so realne obresti pogoj za zdravo gospodarstvo. Žal pa so seveda vsake obresti strošek, ki ga je treba vkalkulirati v ceno. Da to vpliva na inflacijo, najbrž ni treba dvomiti. Čim večje so obresti, tem večji je njihov delež v strukturi cene, temu se ne bomo izognili. Tisto, kar se nekomu kaže kot inflacijsko hiperkreditiranje trgovine, maskirano v kreditiranje kupcev, ni nič drugega kot kreditiranje reprodukcijskega ciklusa, ki je seveda za posamezne blagovne skupine različno. Od kreditov, ki jih proizvodnja mora imeti za surovine in reprodukcijski material in jih mora vračunati v svojo (proizvajalčevo) ceno, pa do kreditov, ki so potrebni, da se bo pokrila normalni povprečni prodajni cikel te blagovne skupine. Znotraj gospodarstva, pa ne samo med proizvodnjo in trgovino, tudi med proizvajalci samimi, med proizvajalci repromateriala in končnimi proizvajalci se pač na tej podlagi oblikujejo razmerja, kolikšen del ustreznih stroškov kdo nosi. Odlok naj bi vplival na prerazdelitve v bremenih, ki sodijo v posamezne faze reprodukcijskega procesa, ne more pa skrajšati reprodukcijskega ciklusa, ki je normalen za posamezne blagovne skupine, kot tudi ne more zmanjšati inflacije. Interesi raznih subjektov v gospodarstvu so si vedno nasprotujoči, torej tudi trgovine in proizvodnje. Odlok je skušal po administrativni poti še bolj zaostri ta boj. Ker je bil pisan na kožo končnih proizvajalcev, je normalno, da so ga skušali tolmačiti tako: v 8 dneh morate plačati (pa če je že stokrat preverjeno, kakšni so prodajni cikli). Vzemimo za primer težko konfekcijo. S stališča cen je povsem nebitno, kako sta si proizvodnja in trgovina razdelili stroške financiranja in kreditiranja. Tudi s stališča kupca je postransko, ali v prvem mesecu prodaje plača blago s popustom ali pa po nižji ceni, v naslednjem mesecu z manjšim popustom in po nekaj višji ceni, da bi nato v tretjem mesecu isto blago plačeval po najvišji ceni brez popusta. Kaj sedaj mešajo v vse to nesposobnost naše statistike, ali je pomembna cena, ki je zapisana na blagu, ali cena s popustom. Dejanska cena je vedno tista, po kateri se blago realizira; če je popust, je pač stvarna cena cena s popustom.

Odlok je izrecno silil proizvajalce k zahtevam, da mora trgovina vsako dobavo blaga plačati takoj, ne glede na to, ali gre za blago dnevne potrošnje ali pa za blago, za katerega se ve in obstajajo normativi, kolikšen je njen prodajni cikel. Pri tem so pozabljali, da je odlok veljal tudi za odnose v reprodukcijskem ciklusu proizvodnje in mnogi proizvajalci so bili v situaciji, da so njihovi dobavitelji zahtevali promptno plačilo.

Ko se danes sredi februarja o tem pogovarjamo, odlok še velja. Takrat je bil neuresničljiv, danes ni več aktualen. Sodi v skupino neuspešnih administrativnih intervencij, ki na srečo ni več uspel povzročiti veliko težav in škode.

UREDNIŠTVO: Ali imajo proizvodne enote od članstva v Mercatorju pri tem kakšno korist in kakšna je ta?

M. GOSLAR: V Mercatorju je precej proizvodnih podjetij, npr. mesna in mlekarška industrija, del neživilske industrije itn., ki pa nima prednosti v trgovini. Mercator je zanje privlačen zaradi zelo široke trgovske mreže. Npr., ko je Oljarica iz

Kranja pred leti prišla v sistem Mercator, se ji je v nekaj letih obseg prodaje izredno povečal. Vsak proizvajalec se bori za čimvečjo prodajo. V Mercatorju smo odprti do drugih proizvodnih sistemov, da bi kupcem zagotovili široko izbiro blaga. Tisti, ki ima večje težave s prodajo, bolj sili v našo prodajno mrežo. Naši proizvajalci uveljavljajo prednosti prvega med enakimi. S konkurenco imajo enake pogoje. Prednost pri dobavah blaga podobne ali enake vrste si izposlujejo s konkurenčnostjo svoje ponudbe. Trgovska Mercatorjeva mreža pa je dolžna, da ob teh enakih pogojih vendarle daje prednost proizvajalcem iz sistema Mercator. To je pomembno že pri pozicioniranju blaga. Koliko je naš sistem odprt, se najbolje vidi ob morebitnih pritožbah drugih proizvajalcev. Preprosto se zavedamo nevarnosti, da bi z morebitnimi prednostmi določenim proizvajalcem, npr. našim, tolerirali slabše delo. Proizvajalci in tudi trgovci morajo imeti skupen interes v enotni nabavi, obsežni prodajni mreži in združevanju sredstev za skupne razvojne cilje. Na teh osnovah je Mercator močan integrativni dejavnik. Delovne organizacije, ki v prvem obdobju po sprejetju zakona o podjetjih niso bile za to, da bi ostale v sistemu, napovedujejo sedaj pogovore o ponovni združitvi.

UREDNIŠTVO: Večina velikih sistemov ima težave, je v krizi, razpada. Kako razmejujete upravičene od neupravičenih kritik velikih sistemov?

M. GOSLAR: Teoretiki pravite, da imamo strukturno praznino, da je premalo majhnih in srednjih podjetij. Vendar je precej znamenj, da zahajamo iz ene skrajnosti v drugo. So resne zadrege glede razvrstitve podjetij po velikosti. Znani so različni kriteriji, ki jih uporabljajo različne organizacijske šole. Zakon o računovodstvu je uvedel razvrstitev podjetij na majhne, srednje in velike pravne osebe po kriteriju števila zaposlenih, velikosti letnega prihodka v primerjavi s številom 8000 oz. 40.000 povprečnih mesečnih bruto osebnih dohodkov na delavca in seštevka poslovne aktive v zadnjih dveh letih (zopet v primerjavi s 6000 oz. 30.000 povprečnih mesečnih bruto osebnih dohodkov na delavca). Po tej klasifikaciji smo v letu 1989 v Sloveniji imeli:

	Pravne ose- be število	Delež v %	Zaposleni število	Delež v %	Prihodki din	Delež v %
velike	529	15,7	432.894	49,2	33.623,90	64,5
srednje	1.613	47,7	297.098	42,7	16.389,70	31,5
majhne	1.237	36,6	56.534	8,1	2.075,20	4,0
VSE	3.379	100,0	696.526	100,0	52.088,80	100,0

Če bi upoštevali samo kriterij števila zaposlenih, bi bila slika nekoliko drugač-
na:

	subjekti	zaposleni
majhne (do 50 zaposlenih)	1034	21.671
srednje (50 do 250 zaposlenih)	1552	194.123
velike (nad 250 zaposlenih)	793	480.732

Težko bi sprejeli tezo, da so podjetja z nad 250 zaposlenimi res velika podjetja. Zato moramo pogledati in razčleniti teh 793 velikih podjetij:

Grupacija	Število organizacij	Število zaposlenih
250– 500	481	168.580
501– 750	154	93.315
751–1000	63	54.262
nad 1000	95	164.575
	793	480.732

Številka postane še jasnejša, če upoštevamo, da je z več kot 2000 zaposlenimi samo še 19 podjetij, nad 3000 le še 6 in nad 5000 samo eno. Nad 3000 zaposlenih: TAM Maribor (8257), Sava Kranj (4712), Litostroj Ljubljana (4133), Krka Novo mesto (3829), Železarna Štore (3392), IMV Novo mesto (3006).

K takšni statistični razvrstitvi podjetij po kriterijih SDK bi imeli marsikatero pripombo. Težko pa bi sprejeli tezo, da imamo socialistično črno luknjo, ki se kaže v nesorazmerno majhnem številu majhnih podjetij. Mnogi trdijo, da so le majhna podjetja zdrava, prodorna, tržno naravnana, uspešna itd., velika pa sumljiva v vsakem pogledu. K temu seveda pripomore, da težave velikih podjetij bolj odmevajo v prostoru. Zaradi problemov, ki jih sprožajo, pa so nedvomno za družbo lahko usodnejše, še posebej za tako majhno družbo, kot je slovenska. Upal bi si trditi, da so marsikatero težavo velikih podjetij pri nas nastale zaradi sistemskih omejitev, ki jih je vzpostavila dogovorna ekonomija oz. neučinkovito obvladovanje problemov na relacijah SOZD–DO–TOZD. Avtonomija TOZD z anomalijami, ki jih je vnesla v naše gospodarstvo, bo še dolgo naše breme. Seveda sem daleč od trditve, da je naša podjetniška struktura dobra. Nastala je v netržnih razmerah, pod vplivom političnih faktorjev. Spomnimo se na teze, propagirane v sedemdesetih, pa še tudi v začetku osemdesetih let, o škodljivosti tako imenovanih decentraliziranih investicij. Organska rast podjetij od majhnih k postopnemu večanju bi bila pač najbolj zdrava pot, kajti poslovne napake, ki jih normalno prinašajo tržne odločitve, pri takšni poti niso tako usodne za celotno gospodarstvo kot pa neuspeh velikih naložb v velika podjetja brez delovne, tržne in proizvodne tradicije. To se je še bolj drastično kot v Sloveniji pokazalo v drugih republikah. Problem torej ni v slabosti velikih podjetij kot takšnih, pač pa v tem, ali njihova velikost ustreza strategiji tehnologije in trga. Velikost podjetja mora biti odvisna od funkcije, ki jo opravlja. Zato si je npr. težko zamisliti uspešno avtomobilsko, petrokemijsko ali farmacevtsko proizvodnjo, ki bi ne bila velika. Podjetja na področju energetike, proizvodnje bazičnih surovin so velika podjetja, podjetja končnih izdelkov pa so po velikosti precej fleksibilnejša. Pri tem bi se lahko strinjali z ugotovitvami, da so slovenska podjetja, zlasti v lesni in obutveni industriji, prevelika, delno pa to velja tudi za tekstilno industrijo.

UREDNIŠTVO: Gre za drugačno filozofijo. Če je bil doslej osnovni podjetniški cilj čimmanjši strošek na enoto proizvoda, kar velja za velikoserijsko proizvodnjo, je cilj odslej inovacija, do nje pa se lažje pride v majhnem podjetju.

M. GOSLAR: Mnogi SOZD niso razpadli zato, ker so bili veliki, temveč zaradi tega, ker niso znali razviti notranjih povezav v interesu svojih članic. Mnogi veliki sistemi so nastajali s političnim združenjem. Po drugi strani pa je še ena skrajnost neekonomske narave. Številni direktorji v TOZD so si izborili tolikšno samostojnost na podlagi zakona o združenem delu oz. dogovorne ekonomije, da se od tega ne morejo posloviti. Morda je v posameznih primerih pravilna ocena, da je možna

samostojna pot. Če je tako, naj se preveri. Druga skrajnost pa je nastajanje majhnih podjetij za vsako ceno. Zagovarjam postopno izboljševanje strukture slovenskega gospodarstva. V bolj tržnih razmerah podjetja ne bodo težila k samozadostnosti. Storitveno dejavnost kot del proizvodnje, ki ne predstavlja osnovne dejavnosti (servisi, transport, projektni in računalniški program, administracija, prehrana, itd.) bodo večja podjetja prepuščala majhnim podjetjem na pogodbenih osnovah (franzizing).

Vpogled v registracijo novo nastajajočih zasebnih podjetij, deloma v celoti zasebnih, deloma pa mešanih družb, ne vzbuja optimizma, da bo sproščena podjetniška pobuda izboljšala strukturo slovenskega gospodarstva. Prej bi trdil, da bo pripomogla k novim deformacijam. V letu 1989 (podatki do konca decembra) je nastalo 879 novih podjetij, od tega manj kot 10%, t. j. 76 mešanih, v glavnem družb z omejeno odgovornostjo. Vodijo ljubljansko področje (340 + 44), kranjsko (106 + 4), novogoriško (84 + 10), mariborsko (83 + 2) in obalno (63 + 8). Daleč prevladujejo svetovalna, inženirska, računalniška, zelo malo je proizvodnih podjetij, celo trgovinskih je malo. Trgovinska podjetja ustanavljajo pretežno po obrtnem zakonu, kar je dodatna anomalija. Cenzus 2000 din je po svoje pripomogel k tej evforiji, ki se v mnogih primerih ne bo dobro končala. Marsikje bodo seveda v tem procesu družbena podjetja izgubila svoj denar. Videti je, da je to nujni davek, ki ga bomo morali plačevati za dolga leta zatirano zasebno podjetniško pobudo, ki pač kot reakcija na prejšnje obdobje mora v začetku doživeti svojo eksplozijsko fazo.

Dileme torej ne more biti. Ekstremna stališča, ena, ki vidijo optimalni razvoj samo v velikih podjetjih, in druga, ki navijajo smo za majhna, ne pridejo v poštev. Pravilna usmeritev je takšna struktura odnosov medsebojne odvisnosti in dopolnjevanja, ki pospešuje organsko rast obeh in vzdržuje razvojno ravnovesje. Nesporno je prednost velikih podjetij v veliko močnejšem obsegu kapitala. Zlasti vstopne naložbe v strateške tehnologije so izjemno velike. Te zahtevajo tudi ogromna sredstva za raziskave, ki jih majhna podjetja ne zmorejo. V svetu se celo največja podjetja, ki so konkurenti, povezujejo na določenih segmentih, skupaj razvijajo nekatere materiale oz. ustanavljajo skupne strokovne time za nekatere specialne naloge.

Za majhna podjetja, zlasti v njihovi začetni razvojni fazi, ni lahko dobiti najbolj kvalitetnih kadrov. Velika podjetja si laže privoščijo in pritegnejo najsposobnejše menežerje in tehnologe. Pri novih tehnologijah, inovacijah in novih tržnih prijemih so veliki riziki, zato je pri velikih podjetjih ob neuspehu mnogo laže pokriti izgubo kot pri majhnih. V svetu je značilno, da v avtomobilski ali elektronski industriji praviloma prevladujejo konglomeratne kompanije, ki so sposobne znotraj prelivati dobičke in vlagati v nove komponente in nove raziskave (primer pokrivanja in nadomeščanja japonskega uvoza). Notranja prelivanja – bodisi dobičkov bodisi izgub, so še posebej potrebna tam, kjer se gospodarska struktura oblikuje brez razvitega trga kapitala, kar je značilno tudi za našo ekonomijo. Kot dodatni program omejevanja rizikov na ožja področja pa je seveda priporočljivo, da velika podjetja ustanavljajo majhna in jim poverjajo določene rizične ali manj pomembne dejavnosti. V prvem primeru ni velike škode, če program propade, v drugem primeru pa se ta, manj pomembna, vendar nujna dopolnilna ali spremljevalna dejavnost v majhnem specializiranem podjetju lahko bolj razvija. Pri tem so zanimive nekatere primerjave razvoja v državah, ki veljajo kot primeri najhitrejšega razvoja v zadnjih dveh desetletjih. Južna Koreja je npr. začela z več tradicije kot Tajvan. V Južni Koreji je nekaj pomembnih, velikih, v bistvu družin-

skih konglomeratnih podjetij (Dalwoo, Samsung, Hyundai, Lucky Goldstar) odigralo vlogo pospeševalca razvoja množice kasneje nastajajočih manjših podjetij. Najprej so nastopili tudi izvajalci (na ključ), nato pa sami. Zato je bil tam razvoj celo mnogo hitrejši kot npr. v Tajvanu, ki je začel praktično samo z majhnimi podjetji. Za Južno Korejo je bila dodatno ugodna razvojna podlaga v uspešni sinhronizaciji vladnih in podjetniških ukrepov. Izvajali so nekakšen prosvetljeni absolutizem, usmerjen izključno v gospodarski razvoj, in ni jim bilo treba preveč paziti na socialne in druge ukrepe, ki so v bolj demokratičnih vladavinah potrebni, da si ohranjaš podporo državljanov. Kjer je demokracija bolj razvita, je tudi trg kapitala, blaga in dela tako rekoč edini regulator razvoja gospodarstva, vlada pa mora imeti v rokah sredstva socialne politike, da brzda prevelike apetite.

Ali pa drug primer: hiter in uspešen japonski prodor na svetovne trge pripisujejo dejstvu, da so bile na Japonskem banke najpomembnejši financer njihove ekspanzije. Pri bankah prevladuje dolgoročnejši interes kot pri delničarjih, ki jim je treba zagotoviti tudi bolj kratkoročne apetite po donosnosti. Poleg tega je zelo zanimivo, da imajo na Japonskem sicer 1.100.000 delniških družb in le 3200 družb z omejeno odgovornostjo, vendar je nad 95% vseh delnic imenskih. Imenske delnice pa so neprimerno bolj vezane na občutek pripadnosti firmi in njenemu uspehu, zato je profitni interes šele v drugem planu.

Za Jugoslavijo je bila prav gotovo velika napaka, ki je tudi eden od vzrokov za neuspešno razvojno politiko, ignoriranje velikanskih civilizacijskih razlik in razlik v začetni razvitosti njenih posameznih predelov. Gigantski projekti v nerazvitih okoljih so morali pripeljati do neuspeha. Za Slovenijo, ne glede na spodrsjlaje, ki smo jih tudi imeli, je bila manjša nevarnost neuspeha velikih naložb, medtem ko bi bila postopna rast od manjših podjetij k njihovem postopnemu organskemu večanju edino pravilna pot za manj razvite republike. Z nasilno, neekonomsko, netržno razvojno politiko se pač ne dá preskočiti iz zaostalosti v neodvisno, produktivno ekonomijo, zlasti če je grajena na filozofiji, da bo račune neuspeha tako ali tako moral plačati nekdo drug. In to je še vedno prevladujoča filozofija jugoslovskega pojmovanja enotnosti, bratstva in solidarnosti.

Splošne dileme v odločanju med velikimi, srednjimi in majhnimi podjetji ne more biti. Imperativ vsakega gospodarstva je v nujnosti horizontalne in vertikalne integracije gospodarstva. Zanimarjanje lastne proizvodnje kapitalskih dobrin in lastnih tehnoloških rešitev lahko privede gospodarstvo v veliko odvisnost od tujine. Še danes velja trditev, ki so jo posebej uveljavljali pisci s področja industrijske analize v sedemdesetih letih, da imajo velike firme veliko več tržne moči, kar jih usposablja za vodilno vlogo v inovacijskih in tehnološkem razvoju. To so ugotavljali iz empiričnih raziskav, med drugim iz obsega vlaganj v raziskovalno dejavnost, prijavljenih patentov, seznamov uspešnih inovacij itd. To pa seveda velja le pod pogojem, da visoka stopnja koncentracije vodenja teh firm ne postane ovira za pobude, ki nastajajo znotraj nje.

Velika podjetja imajo torej katalizatorsko vlogo strukturiranja celotnega gospodarstva. Morajo pa se zavedati nevarnosti prevelike togosti, slabše sposobnosti strukturnega prilagajanja, samozadovoljnega tržnega obnašanja. Prav obstoj in možnosti za široko nastajanje majhnih podjetij ustvarja pogoje za drugačno obnašanje velikih, posebej pa brzda njihovo nagnjenost h konzervatizmu. Povsod tam, kjer usmerjenost k inovacijam ustvarja potrebno ozračje za nastajanje tudi majhnih firm, bodo velike firme svoje prednosti v kapitalu, znanju, opremljenosti, informacijah, obvladanju trga lahko pozitivno izkoristile. Za vsako podjetje tudi velja, da je del raznovrstnega okolja, od koder prihajajo impulzi, pomembni za

obstoj in poslovanje podjetja, ali pa to okolje izvaja nanj tudi različne pritiske, ki utegnejo celo porušiti ravnovesje, nujno za napredek podjetja.

UREDNIŠTVO: Ali v Mercatorju razmišljate, da bi privatizirali večji del malo-prodajne mreže? Ali nameravate razviti določeno obliko franšizinga za svoj model trgovine?

M. GOSLAR: Ta proces se pri nas še ni začel. V Mercatorju smo začeli pogovore o franšizingu v tem smislu, da bi vrsto majhnih trgovin, gostinskih obratov, del transportnega parka, manjših obratov v kmetijski proizvodnji dali v franšizing. Zaposleni ali pa tudi drugi bi na podjetniških osnovah začeli sodelovati z nami. Vendar ne pričakujemo hitrih sprememb. Odpor je pri vodilnih delavcih, ker mislijo, da so s tem ogroženi, čeprav bi jim dohodek na osnovi teh pogodb lahko celo več pomenil kot sedaj. Na drugi strani so oprezní delavci in potencialni podjetniki zaradi dosežene socialne varnosti v preteklih desetletjih. Dodatna zavora je v zakonodaji, ki je zelo tolerantna do presežkov delavcev, do slabih delavcev.

UREDNIŠTVO: Kako trgovina premaguje upadanje kupne moči domačih potrošnikov v 80. letih ob težnji k večji diferenciaciji dohodkov, kar v večji meri tudi razlikuje skupine delavcev?

M. GOSLAR: Realni obseg prodaje je pri Mercatorju upadel 1988. leta za približno 8%, v lanskem letu za okoli 12%. Trgovina se veliko lažje prilagaja padanju realne prodaje kot pa proizvodnja, kjer so potrebne inovacije, novi proizvodi, večja privlačnost ponudbe. Prehod od starega k novemu, bolj atraktivnemu proizvodu ni enostaven. Kljub temu iščemo nove razvojne možnosti v trgovini, in sicer v smeri vedno bolj specializiranih prodajaln, delikatesne prodaje. Zato pa so potrebna precejšnja finančna sredstva, znanje in inovacije. V trgovini se tudi lažje zgledujemo po dobrih izkušnjah v razvitih okoljih. Glede ponudbe smo seveda omejeni z obstoječo, predvsem domačo proizvodnjo. V zadnjem času je uvoz močno liberaliziran, toda zato ni pričakovati, da bo prišlo do zniževanja cen pri domačih proizvajalcih. Za primer vzemimo olje, ker imamo oljarno v sistemu Mercator. Uvoženo olje je dejansko cenejše v primerjavi z našim, ki je dražje zaradi cen v primarni proizvodnji. Toda ali ne bomo s tem uničili domače proizvodnje, kljub temu, da imamo konkurenčne primerjalne pogoje. Toda to je že druga tema. Problemov primarne proizvodnje ne bomo mogli reševati samo s tem, da bomo rekli, toliko pripada kmetu, toliko mlekarni in toliko trgovini.

Padanje kupne moči odpira tudi vprašanje strukture naše proizvodnje. Ni problem prodati zelo poceni ali zelo drago in kakovostno blago. Problem naše proizvodnje je vsesplošna povprečnost, ki jo je ustvaril netržni sistem. Proizvajalci so zelo hitro zadovoljni, da so nekako v srednjem cenovnem razredu. To dokazuje, da je bila naša ponudba skoz daljše obdobje zelo revna. Mnogi trgovci podobno razmišljajo. Šele s specializiranimi trgovinami dosegamo široko in kakovostno izbiro blaga. Zato pa je riziko pri prodaji nekoliko večji. Ne moreš imeti iste marže, npr., če ponujaš 20 vrst ali pa samo tri vrste sirov.

UREDNIŠTVO: Kaj je za trgovino pomenilo uvajanje brezcarinskih prodajaln? Ali je določen del proizvodov izgubil del trga pri domačih kupcih?

M. GOSLAR: Brezcarinske prodajalne so bile nekakšen tujek, ki ga je ustvaril

sistem zaradi pomanjkanja deviz. Pritegnile naj bi tudi devize iz nogavic. Ukrep je bil kratkoročno uspešen. V Mercatorju smo odprli samo pet takšnih trgovin. Spremenili jih bomo v specializirane trgovine, po možnosti z blagom iz uvoza. Te trgovine se danes že kažejo kot določena anomalija. Poglejte samo cene, ki so že postale vir raznih špekulacij.

UREDNIŠTVO: Kako razmišljate kot direktor Mercatorja o hitrem nastajanju zasebnih trgovin, ki pravzaprav po svoji strukturi ponudbe neposredno konkurirajo Mercatorju? Kako bi reagirali, če bi v Slovenijo vstopila tuja trgovina, npr. KGM s svojimi blagovnimi centri? Ali je Mercator s svojim poslovanjem lahko konkurenčen takšnim trgovinam?

M. GOSLAR: V splošnem združenju trgovine in v Mercatorju podpiramo zasebno trgovino. Razvoj zasebne trgovine je neizbežna in koristna stvar. Večkrat sem rekel svojim sodelavcem, da je sicer vsaka konkurenca zoprna, kakršnakoli že je, je pa ponavadi zelo koristna. Podobno je v politiki. Poglejte, kako hitro prilagajamo odpiralni čas trgovin. Drugo je vprašanje enakopravnih pogojev gospodarjenja in konkurenčnih možnosti. Kdor registrira zasebno trgovino po obrtnem zakonu, ima prednosti. Družbena in tudi majhna podjetja morajo izločati sredstva za skupne rezerve gospodarskih organizacij. Za skupine podjetij so še vedno pristojne davčne uprave, za druge SDK. Zanimivo je, da sprašujete glede tujih firm. Lahko rečem samo to, da se dogovarjamo, da nismo edini, da gre za skupne naložbe, seveda z ustrezno dodatno ponudbo glede organizacije, menežmenta, izvoza blaga. Problem je naša prisilovična politična nestabilnost. Čudijo se tolikšni liberalizaciji uvoza, bojijo se možnih restrikcij v okviru zakona o tujih vlaganjih, v okviru uvoznih možnosti. Prenosljivost dobička je zanje najpomembnejše, nas pa zanima jo možnosti izvoza.

Sprašujete, katere so šibke strani Mercatorja v primerjavi z zasebnimi trgovci in pa morebitne prednosti. Ogromna prednost je finančna moč velikih podjetij, ker bolje prenesejo morebitne neuspehe, spodrsrljaje. Za nekatere proizvodnje so velika podjetja nujna. Enako velja za velike trgovske hiše. Pri nas imajo majhni trgovci in podjetniki kratkoročne prednosti zaradi slabosti, ki so značilne za netržno oblikovan družbeni sektor. Na primer v Avstriji so v vaških trgovinah višje cene kot sicer, obenem imajo lastniki pogosto tudi gostilno in morda še kmetijo. Zasebna trgovina je naš pomemben potencialni partner. Grosisti jih že oskrbujejo, za nas so dragoceni kupci. Samostojni podjetnik v okviru franšizinga bo vezan na določen obseg dobave z naše strani, sicer pa bo svoboden in bo čimbolj smotrno dopolnjeval svojo ponudbo.

Ljubljana, v februarju 1990

Pravo, gospodarstvo in politika v konkurenčnem pravu

I. Samostojnost prava pri urejanju konkurence?

1. Vse smeri (»šole«) ekonomske znanosti se ukvarjajo s trgov. Ne le da proučujejo njegovo sestavljenost in delovanje, ampak oblikujejo tudi svoj odnos do njega, posebej do konkurence.¹

Po drugi strani pa oblikujejo svoj odnos do trga tudi družbena gibanja; pospeševanje prostega delovanja trga, ukrepi za odklanjanje družbeno nezaželenih učinkov trga ali celo ukrepi za omejevanje trga so zelo pogoste sestavine v programih strank in političnih združenj.

Končno se vsi moderni pravni sistemi ukvarjajo s tržnim pravom in v tem okviru tudi s pravom konkurence. Navsezadnje se tudi ekonomski in politični pogledi izražajo v pravni ureditvi. Pravna ureditev trga je torej v veliki meri tudi področje pravne stroke, ki je oblikovala določena pravnotehnična vodila in prijeme: generalna ali kazuistična prepoved določenih dejanj v konkurenci, sistem varstva tržnih udeležencev, nadzor sodnih ali upravnih organov, sankcije za kršitev prepovedi itd.

Navedena tri dejstva, kot so najsplošneje izražena, so nesporna. Dokazujejo pa, da nobeno od treh področij, ne ekonomsko, ne politično in ne pravno, ne more zgolj samo vplivati na pravno ureditev trga.

2. Pravkar povedana ugotovitev nam pomaga razumeti pomen in možnosti za pravno urejanje trga in v njegovem okviru urejanja konkurence. Že takoj na začetku lahko rečemo: pravo ne more norm, ki naj urejajo trg in konkurenco, oblikovati poljubno, če upošteva le načela pravne stroke. Zasnova tržnega in konkurenčnega prava, njun sistem in posamezne rešitve so odvisni od značilnosti ekonomskega sistema in od razmerja med močjo interesov na političnem področju. Z drugimi besedami: če naj tržno in konkurenčno pravo učinkuje kot skladen sistem in če naj bo zagotovljeno uresničevanje pravnih norm tega sistema, mora bolj ali manj upoštevati dejstva ekonomske in politične narave.

3. Zahteve po večjem upoštevanju teženj gospodarstva in njegove znanosti v tržnem in konkurenčnem pravu se danes sprejemajo brez večjih pridržkov, vsaj če gre za načelna stališča. Kar pa se tiče političnih interesov, se depolitizacija in dezideologizacija prava včasih pojmujeta poenostavljeno. Niti ekonomski niti

* Redni prof. Pravne fakultete v Ljubljani

¹ O stališčih teh šol gl. podrobneje npr. Schumpeter, Joseph, A.: *Povijest ekonomske analize*, I in II, Informator, Zagreb, 1975; Stavenhagen, Gerhard: *Geschichte der Wirtschaftstheorie*, 3. Aufl., Venderhoek & Ruprecht, Göttingen, 1964.

pravni sistem nista zaprta sistema; na enega in na drugega deluje družbeno vrednotenje, ki se v veliki meri oblikuje in izraža v politiki. Zato je razumljivo, da izkušnje v vseh zasebnolastninskih sistemih kažejo, da se tudi tržno in konkurenčno pravo vedno oblikuje kot izraz določenih političnih interesov, najpogosteje kot izraz kompromisa med različnimi političnimi interesi: konkurenčno pravo, kakor se je npr. oblikovalo v Veliki Britaniji med laburistično vlado, se po svoji usmeritvi precej razlikuje od tistega, ki velja med konservativno vlado.² Zato ne gre za vprašanje, dopustiti ali onemogočiti vpliv političnih interesov. Mnogo bolj gre za splošno družbeno in ustavno vprašanje, kako zagotoviti oblikovanje teh interesov, reševanje konfliktov med njimi in kako zagotoviti avtentični vpliv (večinskih) interesov v pravu.

4. Jugoslovansko tržno in konkurenčno pravo, kakršno je danes, je v mnogih delih (pravno omejevanje konkurence, varstvo potrošnikov, pogoji in način opravljanja blagovnega prometa itd.) pravnostrokovno slabo, neizdelano in nepopolno, na vsak način pa neprilagojeno modernemu tržnemu gospodarstvu.

Če gre za pripravo nove pravne ureditve – in zdi se, da se bo jugoslovanska zakonodaja morala lotiti tega področja – potem je nujno ugotoviti, kako močan naj bo vpliv ekonomije in politike na pravno ureditev in kako je ta vpliv usmerjen. To pa v demokratični družbi terja sodelovanje vseh treh področij: prava, ekonomije in politike. Soodvisnost vseh treh področij pomeni, da mora pravo poleg načel pravne stroke upoštevati tudi »smotrnost« pravnih norm tržnega in konkurenčnega prava s stališča gospodarske ureditve in političnih interesov.

5. Namen tega prispevka ni odkrivati ekonomske in politične silnice; pisec za kaj takega tudi ni usposobljen. Pač pa je že danes mogoče opozoriti na nekatera pravna vprašanja, katerih rešitev je – po izkušnjah pri nas in zlasti v tujini – odvisna od predhodnih stališč v ekonomiji in politiki. To pa pomeni, da ostaja prispevek vendarle na pravnem področju, skuša pa spodbuditi ljudi na ekonomskem in političnem področju, da bi razmišljali o vprašanjih, ki se pojavljajo pri pravnem urejanju trga in konkurence.

II. Tržno in konkurenčno pravo

1. Niti v zakonodaji niti v pravni teoriji ne moremo govoriti o »tržnem pravu« kot o oblikovani in zaokroženi pravni panogi. Oblikovanje te panoge ovira več dejstev. Predvsem je težko določiti meje tržnega prava. Tudi finančno in monetarno pravo, bančno, carinsko in celo ustavno pravo bistveno vplivajo na trg. Razen tega oblikovanje tržnega prava zadeva v temeljno razvrstitev pravnih norm na javno in zasebno pravo. To pa ima za posledico notranjo neenotnost tržnega prava. V njem se prepletajo različni pravni prijemi, različne metode pravnega urejanja, norme različne kakovosti: dispozitivne in kogentne, prepovedne in stimulative, avtonomne in heteronomne, kazenske, civilne, upravne, finančne itd.

Kljub tem skoraj nerešljivim nasprotjem pa se izplača razmišljati o celovitem tržnem pravu. Čeprav tudi s tem ni dovolj povedano, bi tržno pravo obsegalo vse tiste pravne norme, ki so neposredno usmerjene k trgu, njegovi sestavljenosti in delovanju. To, kar tržno pravo povezuje v celoto, je predmet urejanja, namreč trg. Smisel tržnega prava pa je v tem, da se zagotovi celovita in enotna zasnova pravne-

² Prim. Competition Act 1980, ki je odpravil komisijo za cene (Price Commission) in sploh zmanjšal pristojnost državnih organov.

ga urejanja, kar bi se pokazalo tudi na pravnotehnični strani kot racionalnost pravne ureditve, medsebojna usklajenost posameznih delov, oblikovanje skupnih pravnih pojmov, poenostavitev postopkovnega prava, diferenciacija pravnih sankcij glede na težo kršitev tržne discipline itd. Obstoj enovitega tržnega prava bi bila seveda v največji meri zagotovljena z enim samim zakonom. Seveda pa to ne pomeni, da bi se to področje še naprej ne urejalo – tudi v okviru enega samega zakona – z raznorodnimi pravnimi normami (civilnimi, finančnimi, upravnimi, kazenskimi itd.).

2. Kot konkurenčno pravo bomo v tem prispevku označili tisto pravo, ki neposredno ureja konkurenco gospodarskih osebkov na trgu. Tudi to ožje področje tržnega prava se izmika natančni pravni opredelitvi. Predvsem v pravu ne najdemo splošno sprejete pravne opredelitve konkurence same. Razen tega pa je negotov tudi obseg konkurenčnega prava. Delovno pravo npr. lahko pomembno vpliva na konkurenco s tem, da zagotavlja večjo ali manjšo gibljivost delavcev, pa ga vendar ne štejemo kot del konkurenčnega prava. Res pa je, da so nekatere norme delovnega prava zelo tesno povezane s konkurenčnim pravom (npr. konkurenčna prepoved med trajanjem in po prenehanju delovnega razmerja, kršitev poslovne tajnosti).

Danes je v mnogih pravnih sistemih sprejeta delitev konkurenčnega prava na dva velika dela: na pravo zatiranja nelojalne konkurence in na pravo, ki prepoveduje omejevanje konkurence; zadnje se pogosto označuje tudi kot protimonopolno, protikartelno ali protitrustovsko pravo. Nekateri pravni sistemi, zlasti anglo-ameriški, tega razlikovanja ne čutijo tako močno. Zanje je »unfair competition« lahko tako nelojalno ravnanje kot tudi oblika omejevanja konkurence.

Jugoslovanska pravna teorija je povzela dovolj zanesljiv kriterij za ločitev obeh delov konkurenčnega prava; pri nelojalni konkurenci še vedno obstaja, deluje konkurenca, vendar je ta nepoštena, nelojalna; protikartelno, protimonopolno pravo pa prepoveduje omejevanje ali izključitev konkurence. Vendar tudi ta meja ni povsem zanesljiva. Nekatera dejanja so npr. hkrati dejanja nelojalne konkurence in dejanja omejevanja konkurence.

Kot je znano, ureja sedanje jugoslovansko pravo oba dela konkurenčnega prava v zakonu o zatiranju nelojalne konkurence in monopolnih sporazumov, torej v skupnem predpisu.

3. Področje nelojalne konkurence je v omenjenem zakonu urejeno sorazmerno strokovno dobro. Zakon se je naslonil na sistem splošne prepovedi, ki ima primarni pomen (t. i. generalna klavzula v 2. členu) z dodanimi tipičnimi primeri (t. i. eksemplifikativne navedbe v 8. členu). Nasprotno pa je isti zakon glede omejevanja konkurence izdelan precej nejasno in nepopolno. Tudi kasnejše spremembe in dopolnitve so pravzaprav zgrešile svoj cilj. Eden glavnih razlogov za tako naravo zakona je njegovo vztrajanje pri »monopolu«. Monopolni sporazumi so res najtežja, vendar pa ne edina in morda niti ne prevladujoča oblika omejevanja konkurence. Vendar zakon vse oblike omejevanja podreja monopolu, monopolnemu položaju. Zato bi bilo nujno, da bi bodoči zakon sprejel širšo kategorijo »omejevanja konkurence« in obdelal njene najpogostejše oblike.

4. Ena od zahtev gospodarstva pri preoblikovanju gospodarske ureditve v zadnjem letu in tudi ena od očitnih teženj zakonodajne politike na tem področju je t. i. »deregulacija« gospodarstva, s čimer se razume umikanje državnega predpisovanja, kako naj ravnaajo gospodarski subjekti. To naj ima za posledico vse večjo svobodo, da ti subjekti odločajo v skladu s tržnimi razmerami.

Vendar pa je mogoče ugotoviti, da se deregulacija marsikdaj pojmuje mehanič-

no in da se uveljavlja brez potrebnega premisleka.³ Kar se tiče konkurenčnega prava, torej prava, ki zagotavlja disciplino v konkurenci na trgu, je deregulacija, umikanje prava s tega področja precejšnje slepilo. Država mora s pravnimi normami zagotavljati disciplino v konkurenci in to dovolj učinkovito, kar pomeni – recimo kar naravnost – z represivnimi normami, ki morajo biti dovolj izdelane, da se lahko brez težav uporabljajo v gospodarski in pravni praksi.

III. Pravo zatiranja nelojalne konkurence

1. Videti je, da je ekonomska ocena nelojalne konkurence sorazmerno enotna. Ekonomska stroka šteje kot poglavitni dejavnik za uveljavljanje na trgu ceno, kakovost, uporabnost izdelka, njegov videz, modnost itd. Ne zanika tudi možnosti, da se povpraševanje po proizvodu poveča zaradi močnejšega psihološkega vpliva (potencialne) kupce, ki jih priteguje učinkovita reklama.

Prav zato ekonomska stroka in praksa nasprotujeta nelojalni konkurenci. Temeljni razlog za to je, da je nelojalna konkurenca sposobna popačiti, deformirati ekonomske silnice, ki oblikujejo tržni položaj. Primarni dejavniki konkurence (cena itd.) se morajo umakniti popraševanju, ki je spodbujeno z neekonomskim, v tem primeru nelojalnim, nepoštenim ravnanjem konkurenta. Nelojalna konkurenca prizadeva torej konkurenco kot tako, kot značilnost tržnega gospodarstva, prek nje pa tudi enega ali več konkurentov in/ali potrošnikov.

2. Tudi v politiki velja zelo enotna negativna ocena nelojalne konkurence. To je razumljivo, saj je bistvo te konkurence prav v tem, da gre za ravnanje v nasprotju s široko sprejetim družbenim pojmovanjem poslovne morale. Zato iz politike nikoli ni bilo slišati pomislov zoper prepoved nelojalne konkurence. Prav nasprotno: če se politika zavzema za uveljavljanje trga, se ob tem pogosto poudarja nujnost lojalne, poštene konkurence. Vendar pa ob konkretnih primerih stališča niso vedno enotna. Vsaj v lokalnih in regionalnih okvirih je dnevna politika včasih pripravljena zatisniti oči pred dejanji nelojalne konkurence, če so storili podjetja na »njihovem« območju, prizadeti pa le osebkii z drugih območij.

3. Odgovor na vprašanje, kakšne so možnosti prav za zatiranje nelojalne konkurence, ne more biti enostaven. Po eni strani je ravno zaradi soglasja ekonomije in politike vloga prava lahko sorazmerno močna in samostojna. Naloga zakonodaje je, da v skladu s pravili pravne stroke oblikuje pravne norme, ki so sposobne v kar največji meri preprečevati nelojalno konkurenco in zagotoviti varstvo prizadetim osebkom. S tega stališča je jugoslovanska zakonodaja v velikem delu ustrezna. Treba pa je opozoriti na nekatera posamezna vprašanja, ki niso zgolj pravna. Dopolnitve zakona o kršitvah samoupravnih sporazumov kot dejanjih nelojalne konkurence so bile že od vsega začetka vprašljive, prav tako tudi posebne določbe o nelojalni konkurenci v zunanjetrgovinskem poslovanju. Razmisliti bi bilo treba o obsegu varstva pred nelojalno konkurenco, zlasti v koliki meri bi bilo mogoče zagotoviti možnost tožbe tudi posameznim potrošnikom, ki niso neposredno oškodovani.

Ostaja pa še druga stran vprašanja: koliko je pravo o zatiranju nelojalne konkurence sploh lahko učinkovito. Tu kaže opozoriti na temeljno spoznanje; pravo je sicer sposobno pospešiti uveljavljanje nekih družbenih vrednot, vendar le v določeni meri. Represivne norme, kakršne so tudi te o prepovedi nelojalne

³ Bajt, Aleksander: Samoupravna oblika družbene lastnine. Globus Zagreb, 1989, zlasti str. 38 in 39.

konkurence, so lahko učinkovite le, če se naslanjajo na neko povprečno že uveljavljeno ravnanje. Po drugi strani predpostavlja pravo o zatiranju nelojalne konkurence neke »normalne« tržne razmere in je lahko učinkovito le v takih razmerah. Dosedanji razvoj v Jugoslaviji v zadnjih desetih do petnajstih letih je dokaz za to trditev. V času pomanjkanja blaga, nelikvidnosti podjetij, medsebojnih neizpolnjenih obveznosti, državne intervencije, omejevanja uvoza itd. so podjetja v veliki meri otopela za kriterij lojalnosti, čeprav smo imeli zakonodajo, ki je bila ravno na tem področju sorazmerno dobra. Niti prizadeta podjetja niti potrošniki v večini primerov niso uveljavljali varstva, ki ga zakon zagotavlja. Zato izboljšanje prakse glede nelojalne konkurence ne moremo pričakovati od kakšnih novih ali drugačnih pravnih norm, ampak od uveljavitve urejenega, »normalnega« tržnega gospodarstva. V takem položaju se bo v veliki meri sama po sebi okrepila tudi poslovna morala.

4. Kot je bilo že rečeno, je pravo zatiranja nelojalne konkurence izrazilo represivno pravo. Kot tako dopušča zelo malo možnosti za avtonomno urejanje samih gospodarskih osebkov. Vendar pa to ne izključuje možnosti, da bi v okviru zakona tudi podjetja sama posredno ali neposredno pripomogla k uveljavljanju lojalnosti v konkurenci. Naj navedemo le dva primera. Gospodarske zbornice so že doslej izdale nekaj aktov, s katerimi so pospešile upoštevanje dobrih poslovnih običajev (npr. dobri poslovni običaji pri razprodajah in občasnih prodajah). Taka dejavnost zbornice bi se lahko nadaljevala tudi v bodoče. Enako obetavne so možnosti, da se oblikujejo kodeksi etike za posamezne gospodarske panoge ali za posamezne funkcije podjetij (npr. kodeks etike podjetij za javno obveščanje, kodeks etike ekonomske publicitete).

Dejavnost podjetij v tej smeri seveda ne more spremeniti ali dopolniti zakona, lahko pa precej prispeva k njegovi uporabi, saj bi pojasnila, kaj je treba šteti kot lojalno in kaj ne. Razen tega bi taka dejavnost podjetij omilila očitek, ki je naperjen proti generalni klavzuli, češ da je njena uporaba v konkretnem primeru odvisna od tega, kako sodišče razume dobre poslovne običaje, ki niso sicer nikjer kodificirani.

IV. Pravo proti omejevanju konkurence

1. Mnogo manj soglasja kot glede nelojalne konkurence je na gospodarskem področju – tako v gospodarski politiki, praksi in znanosti – pri omejevanju konkurence s strani samih udeležencev. Enaka ugotovitev velja tudi v politiki, pa naj gre za stranke, vlade ali politološko znanost. Za obe področji lahko rečemo, da se z omejevanjem konkurence ukvarjata mnogo podrobneje in mnogo bolj zavzeto kot z nelojalno konkurenco. To je razumljivo, saj omejevanje konkurence večinoma mnogo močneje vpliva na tržne razmere, nacionalno gospodarstvo in gospodarsko politiko, pa tudi na politična razmerja. Naj omenimo le dogovore o cenah tekočih goriv ali kave, na združevanje in prevzemanje velikih časopisnih podjetij, na omejevanje izvoza proizvodov s tujo blagovno znamko, na omejevanje nastopanja na trgu prejemnikov licenc itd. Vsako od teh področij – gospodarstvo in politika – se loteva omejevanja konkurence s posebnimi metodami in prijemi in s cilji, ki temu področju ustrezajo.

2. Cilj tega prispevka ni, da bi posegal v obravnavo gospodarskih in političnih vprašanj. Pač pa želi v nadaljnjih točkah opozoriti na tista vprašanja, povezana z omejevanjem konkurence, pri katerih se pravo mora nasloniti na predhodno oblikovane odločitve v gospodarstvu in politiki.

a) Zakonodaja mora najprej ob upoštevanju gospodarskih in političnih smer-

nic in odločitev določiti svoj načelni odnos do omejevanja konkurence. To tudi v Jugoslaviji ne more pomeniti splošne dopustnosti omejitev, ampak le izbiro med bolj ali manj intenzivno prepovedjo omejevanja. Čeprav je intenzivnost prepovedi težko pravno natančno izraziti, se vendar kaže v pravu v več vidikih.

Po eni strani se mora zakonodaja odločiti – kot kaže razvoj v Nemčiji – med načelom prepovedi in načelom zlorabe.⁴ Prvo med njima prepoveduje vsakršno omejevanje konkurence. Drugo načelo omejitvam konkurence a priori ne nasprotuje; prepoveduje jih le, kadar gre za njihovo zlorabo. V takem primeru zakon vsaj okvirno določa, kdaj gre za zlorabo. Vendar v nobeni zakonodaji ti načeli nista izpeljani dosledno. Tudi za zakon v ZRN je značilno omiljeno načelo prepovedi.⁵

Temu, v nemškemu pravu izraženem razlikovanju je vsaj deloma blizu absolutna prepoved nekaterih omejitev (per se restraints) oziroma možnost presoje, ali je omejitev utemeljena (rule of reason) v anglo-ameriškem pravu.⁶

Ob intenzivnosti prepovedi so v veliki meri odvisni tudi pristojnost državnih organov in postopek pred njimi ter narava sankcij (glej podrobneje v nadaljevanju).

Vse omejitve konkurence niso enako nevarne, nekatere bi mogle imeti tudi pozitivni učinek. Tu ne mislimo le na omejitve, ki po svojem učinku na trgu pomenijo – govoreč z našo terminologijo – le neznatno družbeno nevarnost (»bagatelni karteli«). Nemški GWB je prav s tega stališča oblikoval več skupin dovoljenih kartelov (karteli, ki jih državni organ lahko dovoli, karteli, ki jih je treba prijaviti, karteli, katerim lahko državni organ ugovarja). Navsezadnje gredo v to smer tudi uredbe EGS na temelju tretjega odstavka 85. člena pogodbe o EGS in na temelju sprejete skupinske oprostitve.

b) Vsi udeleženci na trgu nimajo enakega gospodarskega položaja. Ta je odvisen od vrste gospodarskih okoliščin: velikosti podjetja, možnosti financiranja, dostopa do surovin in potrošnikov itd. V tem okviru je položaj velikih in gigantskih podjetij pogosto ugodnejši kot položaj majhnih in srednjih podjetij. Razvoj je pogosto pokazal, da se majhna in srednja podjetja težko upirajo premoči velikih podjetij. To pa seveda zmanjšuje konkurenco sploh. Z drugimi besedami: svobodna konkurenca lahko pripelje do izločitve šibkejših manjših in srednjih podjetij in s tem do manjše konkurence.

Če se zavedamo tega dejstva, so se nekatere zakonodaje, med njimi nemški zakon o omejevanju konkurence, odločile, da kljub načelu svobodne konkurence podprejo položaj majhnih in srednjih podjetij, s tem da jim zagotovijo možnosti, ki jih velika podjetja nimajo. V nemški zakonodaji je to širša težnja, ki se kaže na različnih pravnih področjih, tudi pri obdavčenju. V kartelnem pravu je v nemškem zakonu taka določba par. 5b GWB (novela iz leta 1973), ki je tudi dovolj poučna.⁷ Kaže namreč, da podpora majhnim in srednjim podjetjem ni absolutna in neomejena. Tudi ta podjetja morajo biti izpostavljena konkurenčnemu boju, ne pa privilegirana. Zato omenjena določba omejuje svoj učinek, t. j. dopustnost nekaterih kartelnih sporazumov, z določenimi predpostavkami: prvič, pri sporazumih gre za

⁴ Rosina, Aleš: Pravni režim omejitev konkurence, Ljubljana, 1973, doktorska disertacija, str. 129; Rittner, Fritz: Einführung in das Wettbewerbs und Kartellrecht, UTB – C. F. Müller, Heidelberg – Karlsruhe, 1981, zlasti str. 134, 207, 263; Baur, Jürgen, F.: Der Missbrauch im deutschen Kartellrecht, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1972.

⁵ Rosina, Aleš, op. cit. str. 129: »... sistem prepovedi s pridržkom veljavnosti«: gl. tudi nemški zakon o omejevanju konkurence, v nadaljevanju citiran kot GWB.

⁶ Oppenheim, Chesterfield, S. – Weston, Glen, E.: Federal Antitrust Laws, West Publishing Co., 3rd Ed, 1968, zlasti str. 100.

⁷ Gl. podrobneje npr. Bechtold, Rainer: Das neue Kartellrecht, C. H. Beck, München 1981, str. 48 in nasl.

racionalizacijo gospodarskih postopkov, ki niso zajeti v par. 5; drugič, kartel med majhnimi in srednjimi podjetji bistveno ne omejuje konkurence; in tretjič, da kartelni sporazum služi krepitvi sposobnosti (*Leistungsfähigkeit*) majhnih in srednjih podjetij. Tovrstni kartelni dogovori torej niso identični z že omenjenimi bagatelnimi karteli.

Očitno je, da gre za dokaj pomembno odstopanje od splošne prepovedi kartelnega sporazumevanja. Odločitev o tem, ali naj zakonodaja tudi na ta način podpre majhna in srednja podjetja, je gospodarske in politične ali gospodarskopolične narave. S pravnega stališča je potrebna predvsem odločitev, na kakšne kartelne dogovore se oprostitev nanaša: ali je vsak kartelni dogovor dopusten, če ga sklenejo majhna in srednja podjetja, ali je kartelni dogovor dopusten tudi, če se nanaša na oblikovanje cen itd.? Drugo, ne samo pravno vprašanje, je določitev pojma majhnih in srednjih podjetij: ali v tem pogledu zadoščajo zgolj kriteriji velikosti (npr. število delavcev, obseg prometa, višina dobička itd.), ali pa je treba upoštevati tudi strukturo trga. To vprašanje je vsaj v določeni meri povezano z naslednjim, namreč, kdaj se šteje, da kartelni dogovor (ne) omejuje konkurenco. Dosedanji poskusi, določiti mejo z 10- do 15-odstotno udeležbo kartelno povezanih podjetij na trgu določenega proizvoda, se niso izkazali vedno kot zanesljivi, še posebej če predmet sporazuma ni bilo določanje cen.

c) Vprašanje, ki terjaja predhodno ekonomsko in politično odločitev, je tudi odnos do že obstoječih podjetij, ki imajo na trgu monopolni ali prevladujoči položaj.⁸ Tu stoji zakonodaja pred težjo nalogo kot pri monopolnih sporazumih. Monopoli ali podjetja s prevladujočim položajem lahko nastajajo po »naravni poti« brez dogovorov podjetij, na način, ki ga pravo dopušča. V nekaterih primerih ne bi bilo niti smotno preprečevati obstoja takega podjetja s tem, da bi zahtevali njegovo razdelitev. Zakonodaje zato računajo z obstojem podjetij, ki imajo na trgu monopolen ali prevladujoč položaj. Sedanji jugoslovanski zakon dopušča sam obstoj takih podjetij. Pri tem pa se ponavlja že omenjena slabost. Zakon izhaja iz pravnega ali dejanskega monopola in ureja zato le tak položaj.

Pravo se zaveda dveh dejstev: prvič, da monopolnega ali prevladujočega položaja ni mogoče preprečiti in včasih to ne bi bilo niti smotno, in drugič, da pomeni tak položaj stalno nevarnost za zlorabo. Deloma so zakonodaje urejale ta položaj že ob združevanju doslej samostojnih podjetij, če bi tako združevanje pripeljalo k monopolnemu ali prevladujočemu položaju in bi obstajala možnost zlorabe.⁹

Vendar združevanje zajema le del problematike monopolnega in prevladujočega položaja. Tu gre za možnost, da se tak položaj ob predpostavkah zakona prepreči. Ostaja pa odprto vprašanje o podjetjih, ki že imajo tak položaj, do katerega ni prišlo z združevanjem. Tu se pravo večinoma odloča za načelo zlorabe. To pomeni: monopolni ali prevladujoči položaj sam po sebi ni prepovedan, prepovedana pa je zloraba takega položaja. S tem namenom se vzpostavlja nadzor kartelnih ali tržnonadzornih organov.

Očitno je, da lahko pravo samostojno oblikuje le določena vprašanja pravne ureditve. Sem sodi zlasti nadzor nad tovrstnimi podjetji, pravne sankcije in postopkovno pravo. Vendar pričakuje pravo od ekonomske stroke in politike predhodne odločitve zlasti o dveh vprašanjih. Prvo je, ali naj pravo sploh posega na to področje, drugo vprašanje pa se nanaša na določitev podjetij, ki sodijo v to kategorijo.

⁸ GWB, par. 22 in nasl.

⁹ Prim. *Standard Oil Co. of New Jersey v. United States*, 1911 v *Oppenheim – Weston*, op. cit. 10; Clayton Act, Sec. 7; *Zusammenschlüsse von Unternehmen* v GWB par. 23 in nasl.

Glede prvega vprašanja bo verjetno tudi na ekonomskem in političnem področju prevladal pozitiven odgovor; pravo mora prepovedati zlorabo monopolnega ali prevladujočega položaja. Na to smemo tudi pri nas sklepati že iz dosedanje zakonodaje, zoper katero glede tega vprašanja ni bilo ugovorov. Razen tega pa je bilo na obeh področjih slišati zahteve, da je treba ostreje ukrepati proti zlorabam tovrstnih podjetij.

Zdi pa se, da je drugo vprašanje bolj zapleteno. Monopolni položaj bo sicer nekoliko lažje opisati, težje pa bo z določitvijo prevladujočega položaja: ta v strogem pomenu besede ni nujno monopolen. Ekonomska stroka bo morala določiti znake, ki bodo vsaj okvirno uporabljivi tudi kot pravni. Tu ne mislimo na dokončen in izključujoč opis, temveč tak, ki bi določil glavne znake, hkrati pa bi pravni praksi ob sodelovanju gospodarskih izvedencev dopustil potrebno gibčnost.

Velikost podjetja, t. j. število zaposlenih delavcev, obseg proizvodnje ali storitev, obseg prometa itd. najbrž niso edini ali glavni znaki. Že pojmovno je prevladujoči položaj podjetja povezan s strukturo trga. Zato bo mnogo pomembnejši znak tržni delež. Ta bi bil lahko izražen količinsko (npr. v odstotkih), kar bi bilo s stališča pravne varnosti primerneje, lahko pa bi bil le po primerih opisan. Velikost podjetja bo pri tem upoštevana le podrejeno, zlasti z namenom, da se izloči uporaba zakona v bagatelnih primerih (npr. edina prodajalna živil v manjšem kraju). Praksa v tujini poudarja tudi druge znake, s katerimi je treba podpreti domneve o prevladujočem položaju podjetja: dostop do surovin, dostop do potrošnikov, možnosti za financiranje itd.

Vprašanje o prevladujočem položaju lahko še razširimo. Ali je treba v ta okvir zajeti, kot je to storil nemški zakon, tudi oligopole? Tu gre za to, da imata dve podjetji ali ima več podjetij skupaj prevladujoči položaj. Nemški zakon je odgovoril pritrdilno in oblikoval tudi ustrezne znake (dva ali tri podjetja, katerih tržni delež je 50 odstotkov ali več; pet ali manj podjetij, katerih tržni delež znaša dve tretjini ali več).¹⁰

Končno sodi v okvir teh vprašanj tudi odnos do podjetij, ki jim že zakon sam zagotavlja monopolen položaj. Gre za javna podjetja v smislu jugoslovanskega zakona o podjetjih, zlasti za podjetja, ki opravljajo ptt promet, železniški promet, ki opravljajo komunalne storitve in javni prevoz, dobavljajo električno energijo itd. Vprašanje postaja v svetu vedno bolj aktualno glede na vedno večjo komercializacijo teh področij. Vendar tudi ob pretežno državni naravi takih podjetij ostaja vsaj del dejavnosti, ki je podrejen tržnim zakonitostim in na katerem podjetja samostojno odločajo.

d) Vprašanje, pri katerem pravo računa na stališča ekonomske stroke in politike, se nanaša na že omenjeno združevanje podjetij. Pravnosistemske gre za dva vidika, ki imata v pravu omejevanja konkurence različno mesto. Po eni strani gre za to, ali se dopuščajo sklepi in dogovori znotraj koncernsko združenih, povezanih podjetij, če taki sklepi in dogovori omejujejo konkurenco nasploh in nastopanje odvisnih (toda navzven samostojnih) podjetij. Drugo vprašanje je, v koliki meri se dovoljuje združevanje doslej samostojnih podjetij, če bi tako združevanje omejilo konkurenco ali celo ustvarilo možnosti, da združena podjetja zlorabijo svoj položaj.

Ob koncernskih podjetjih so se mnoge tuje zakonodaje odrekle sankcioniranju dogovorov in sklepov, ki omejujejo konkurenco. To seveda ne velja za vsakršno obliko povezovanja. Če govorimo o »koncernski« povezovanosti, potem mislimo

¹⁰ GWB, par. 22, 3. odst. tč. 2; gl. tudi Rittner, op. cit. 258.

predvsem na lastniško in zato tudi upravljalno povezanost, ne pa na take oblike združevanja, ki ohranjajo lastniško in upravljalno samostojnost in v njih podjetja usklajujejo le določene funkcije. Ob oblikah združevanja, ki jih dopušča jugoslovanski zakon o podjetjih, bosta morali ekonomska stroka in politika odločiti, katere od teh oblik bodo podrejene prepovedi monopolnih sporazumov.

Drugo vprašanje je mnogo bolj občutljivo. Izkušnje tujih zakonodaj kažejo, da se bo verjetno tudi pri nas treba odločiti za eno od možnosti, ki so se uveljavile v tujini:

- prosto združevanje podjetij, vendar se sankcionira zloraba prevladujočega položaja ob predpostavkah, ki veljajo za take primere;

- prepoved združevanja v primeru, če bi le-to bistveno omejilo konkurenco (»the effect of such acquisition may be substantially to lessen competition, or to tend to create monopoly«¹¹); tu se zahteva le omejitev konkurence, ne pa tudi možnost, da pride do zlorabe prevladujočega položaja;

- prepoved združevanja kot ob prejšnji možnosti, vendar z določenimi olajšavami; v nemškem pravu je dopusten dokaz, da bi zaradi združevanja prišlo »do izboljšanja tržnih pogojev in da bi to dejstvo prevladalo nad negativnimi učinki združevanja.«¹²

e) Končno se je v zadnjih letih pri nas razvnela živahna razprava o prednostih monopolnega podjetja in o tem, da bi se predpisala neka oblika odvzemanja dela dobička takega podjetja. Zdi se, da se je to prepričanje uveljavilo tudi v dopolnilnih k ustavi SFRJ iz leta 1988 (amandma X, tč. 8), v katerih se določa uporaba dohodka, ki je rezultat dela v izjemno ugodnih naravnih razmerah ali v izjemno ugodnih razmerah, ustvarjenih s položajem kraja dela in poslovanja.

S pravnega stališča se dejansko stanje omenjenega ustavnega dopolnila ne ujema s položajem monopolnega ali prevladujočega podjetja; ustavno dopolnilo je mnogo širše. Zato je vprašljivo, ali je lahko navedeno dopolnilo temelj za odvzem dobička monopolnega ali prevladujočega podjetja.

Sicer pa so mnenja o položaju monopolnega in prevladujočega stališča različna. Le v nekaterih primerih je tak monopolni ali prevladujoči položaj trajen, npr., če je vezan na naravne možnosti (npr. edini rudnik živega srebra). V drugih primerih pa ob odprtih možnostih vstopa na trg podjetje vedno lahko računa, da se bo pojavila konkurenca in mora zato skrbeti za krepitev tržnega položaja s primarnimi konkurenčnimi dejavniki (cena, kakovost).

Težave, ki bi nastale pri odmeri zneska, ki se odvzame, smo pravzaprav že omenili. Tudi glede tega bi bilo treba upoštevati stanje, t. j. pridobljeni dohodek, kakršno bi bilo, ko bi konkurenca obstajala. To pa bi bilo dokaj težko z gotovostjo določiti, še celo, če naj se izrazi v denarnem znesku.

Ob tem je treba omeniti institut odvzema presežnega odhodka po nemškem pravu (Mehrerlösabschöpfung).¹³ Po svoji naravi je odvzem dohodka po GWB bolj podoben gospodarko-kazenski sankciji odvzema premoženjske koristi, nastale z nedovoljenim dejanjem. Ta odvzem je strogo vezan na zlorabo prevladujočega položaja, ki jo stori podjetje namenoma ali iz malomarnosti in v tem okviru na dejanja, ki jih ni mogoče razglasiti za izpodbojna.

¹¹ Clayton Act, Sec. 7.

¹² GWB, par. 24, 1. odst.

¹³ GWB, par. 37 b.

Kot je bilo povedano v začetku, želi ta prispevek opozoriti na glavna vprašanja konkurenčnega prava, pri katerih je povezanost med ekonomijo, politiko in pravnimi pogledi najmočnejša. To pa pomeni, da prispevka ne gre razumeti kot sistematičen prikaz dejanj proti pravilom konkurenčnega prava niti kot obravnavo strokovnih ekonomskih vprašanj.

Jugoslovanska konkurenčna in sploh tržna zakonodaja je iz navedenih razlogov potrebna temeljite prenove. Pri tem se na dosedanje gospodarsko in sodno prakso skoraj ne moremo opirati. Vendar to ne dopušča nestrokovnosti v bodoči zakonodaji in čakanja, »kaj bo pokazala praksa«. Primerjalna metoda, ki je v konkurenčnem pravu tudi pri nas dovolj razvita, lahko koristi oblikovanju stališč na pravnem, ekonomskem in političnem področju. To pa je tudi eden od pogojev, da bo bodoča zakonodaja pravno na dovolj visoki strokovni ravni, v dejanskem pogledu pa dovolj učinkovita.

Lokalna skupnost in lokalna samoupravna občina

I. TEHTNOST PROBLEMATIKE

V zadnjem času se v naši javnosti – tudi politični – vse pogosteje slišijo mnenja in zahteve, da je jugoslovanski občini treba dati položaj lokalne samouprave. Te zahteve so očitno posledica razočaranja nad obstoječo ureditvijo komunalnega sistema, v katerem je po ustavi občina razglašena kot temeljna družbenopolitična skupnost (prvi odstavek 183. člena RU SRS); to je skupnost, v kateri »delovni ljudje in občani opravljajo funkcijo oblasti in uresničujejo vse skupne interese, razen tistih, ki jih v skladu z ustavo uresničujejo v širših družbenopolitičnih skupnostih« (prvi odstavek 186. člena RU SRS).

Ta ustavna formulacija opredeljuje sistemski položaj današnje občine v strukturi države kot integralni in obenem bazni člen države, preko katerega nastopa država v odnosu z ljudmi in drugimi subjekti v vseh zadevah izvajanja oblasti in državne politike. S to formulacijo je postavljena ustavnopravna presumpcija, po kateri je občina (komuna) pristojna za opravljanje vseh javnih zadev na svojem območju, in sicer ne glede na to, ali so lokalnega ali splošno državnega pomena, razen tistih, ki so izrecno z zakonom dane v pristojnost širših DPS. Tako funkcioniра občina kot integralni del države, kot njena prva stopnja. Koliko opravlja današnja občina – ob državnih nalogah, ki izhajajo iz zakonov in drugih predpisov države – federacije in republike – tudi lokalnih nalog, ni bilo nikdar raziskano in ugotovljeno; vsekakor pa je to očitno manjši del občinskih nalog. Da današnja občina ni naravnana na opravljanje lokalnih zadev in na zadovoljevanje lokalnih potreb prebivalstva, očitno izhaja iz same strukture občinskih organov, zlasti pa občinske uprave, v kateri prevladujejo organi in službe, ki so v bistvu zgolj podaljški državnih resorov, kot npr.: organi za notranje zadeve, za ljudsko obrambo, inšpekcijski organi, davkarija, itd.; enako sliko dobimo tudi pri pregledovanju občinskih odlokov in drugih splošnih aktov, ki jih izdajajo in objavljajo v uradnih glasilih občinske skupščine in njihovi organi; velikanska večina teh normativnih aktov pomeni zgolj izvajanje zakonov in drugih državnih predpisov. Samo po sebi se razume, da gre za državne zadeve tudi pri reševanju konkretnih upravnih zadev občanov in s tem zvezanim izdajanjem konkretnih upravnih aktov – npr. v upravnem postopku ter pri opravljanju drugih konkretnih upravnih opravil, kar pomeni največji del delovanja celotne občinske uprave.

Na tako vlogo je sistemsko in v praksi reducirana današnja občina, čeprav se je ob uvedbi komunalnega sistema v letu 1955 govorilo drugače. Po Kardeljevih besedah naj bi bila jugoslovanska občina kot komuna *na poseben način integrirana ekonomsko-socialna skupnost vseh prebivalcev in organizacij na določenem območju, v okviru katere se na osnovi družbene lastnine proizvajalnih sredstev kot materialne baze in na osnovi samoupravljanja kot sistema odnosov med ljudmi*

* Dr. Janez Šmidovnik, svetovalec v Republiškem komiteju za zakonodajo SRS; študija je prispevek v uvodnem delu raziskovalne naloge z naslovom: »Komunalni sistem v mestu s poudarkom na posebnostih v mestu Ljubljana«, ki jo izvaja Institut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani – po naročilu Skupščine mesta Ljubljana.

zadovoljujejo praviloma vse najpomembnejše potrebe ljudi kot proizvajalcev in porabnikov; komuna naj bi bila – po idejnem vzorcu, kakor izhaja iz Marxove analize Pariške komune iz leta 1871, – model in osnova nove organizacije družbe, to je družbe samoupravljanja; družbe brez etatističnega prisiljevanja; komunalna ureditev naj bi prekvasila celotno državno zgradbo – od občine do vrhov državnega organizma.¹

Kakor je danes očitno, da so bile navedene ideje o komuni daleč od vsakodnevne stvarnosti in celo od takrat konkretno veljavnega političnega, zlasti pa gospodarskega sistema, pa nimamo podlage za domnevo, da bi šlo pri vzpostavljanju komune – zgolj za »lepe besede« oziroma ideje, za katerimi bi se skrivali drugačni nameni, npr. namen, da se tudi v našem sistemu dokončno likvidira lokalna samouprava kot meščanska politična institucija, kakor je bila likvidirana v Sovjetski zvezi, ker očitno sistemsko ni kompatibilna s sovjetsko koncepcijo države kot monolita iz enega kosa, zgrajenega na partijskem načelu o demokratičnem centralizmu.

Lahko rečemo, da je šlo vsekakor za politično vizionarstvo, ki je bilo najbrž »dobronamerno«, saj je šlo za uveljavljanje ideje o samoupravljanju, ki naj bi pomenila temeljno oznako jugoslovanskega modela socializma, za razliko – čeprav morda zgolj formalno – od sovjetskega modela. Vendar pa je celotna operacionalizacija ideje o komuni v njenem vsebinskem, organizacijskem in teritorialnem smislu dejansko pomenila likvidacijo lokalne samouprave, in sicer ne le kot »meščanske« politične institucije, pač pa kot institucije sploh. Že na samem začetku ob uvedbi komunalnega sistema je bilo očitno, da z novo organizacijo ni nobene šanse, da bi s pomočjo komune moglo prihajati do kakršnegakoli samoupravnega preoblikovanja državnega organizma; pač pa je bilo očitno, da bosta preko te nove ureditve državni centralizem in državna birokracija likvidirali še zadnje ostanke lokalne samouprave, kolikor je ta še živela ob večnih reorganizacijskih posegih vanjo od leta 1945 dalje. V tem je najbrž še en dokaz za spoznanje, da so vse variante realsocialističnega modela socializma – vključno z jugoslovansko samoupravno varianto – zgolj variacije na isti sistemski koncept monolitne družbe, v kateri ne more biti prostora za resnično avtonomijo od državno partijskega monopola. V letu 1955 je bila pri nas dejansko dokončno odpravljena institucija lokalne samouprave, kakor tudi še posebej institucija občinske samouprave; od tega leta dalje nimamo več občine kot temeljne institucije lokalne samouprave. Celo sami pojmi: lokalna skupnost, lokalna samouprava, občinska samouprava so izginili iz besedišča narodov te države. Zato se danes sploh ne moremo več pogovarjati o tej problematiki, če najprej ne pojasnimo in – ponovno – ne uvedemo teh starih in v svetu znanih pojmov ter institucij.

II. LOKALNA SKUPNOST

Malo je družbenih pojavov, ki so tako očitni v sleherni družbeni stvarnosti, in jih vsakodnevno doživljamo s tolikšno intenzivnostjo, obenem pa so – zaradi svoje raznolikosti v odnosu do kraja in časa – tako težko opredeljive, kot je to lokalna skupnost. Zato nas ne sme začuditi ugotovitev, da obstoji v sferi znanstvenega proučevanja toliko definicij o lokalni skupnosti, kolikor je avtorjev, ki so se teore-

¹ Povzeto po dr. Globovniku, *Komuna in problemi njene graditve*, Ljubljana, 1955; podrobneje glej pri J. Šmidovnik, *Koncepcija jugoslovanske občine*, Ljubljana, 1970, str. 126–136 in str. 189–194;

tično ukvarjali s tem vprašanjem. George Hillery je npr. zbral samo na angleškem jezikovnem območju 94 definicij lokalne skupnosti² ter jih klasificiral po značilnih elementih. Iz njegove, v bistvu pa tudi iz vsake druge klasifikacije izhaja, da se kot bistveni elementi lokalne skupnosti zmeraj ugotavljajo: določen teritorij, ljudje naseljeni na tem teritoriju, potrebe teh ljudi, dejavnosti za zadovoljevanje teh potreb, zavest ljudi o skupnosti, ki ji pripadajo.

Navedeni elementi sami po sebi še nič določenega ne povedo o lokalni skupnosti, saj ti elementi sami po sebi veljajo za vse teritorialne družbene skupnosti – od lokalne do nacionalne, državne in celo nadnacionalnih skupnosti; pri vseh skupnostih teritorialnega tipa gre v bistvu za iste elemente; gre pa za to, da se vsak od navedenih elementov lahko pojavlja v neizmerni raznolikosti po obsegu, po vsebini in po obliki. To velja, kot bomo videli, celo za lokalno skupnost samo.

Da bi se lahko približali pojavu oziroma pojmu lokalne skupnosti, si postavimo – kot začasno – določeno njeno opredelitev, s tem da veljajo vse sestavine te opredelitve kot pogojne, ki jih moramo v nadaljnjem šele konkretizirati, precizirati, dokazati ali ovreči v tej študiji. Za izhodišče lahko postavimo, da je lokalna skupnost *tista teritorialna skupnost, kjer se na najnižji ravni pojavljajo določene skupne potrebe prebivalstva, ki jih je mogoče reševati le na skupen način.*

Izkustveno lahko ugotovimo, da je naselje oziroma več manjših povezanih naselij tista elementarna teritorialna enota, v kateri se prvič oziroma na najnižjem, to je lokalnem nivoju, pojavljajo problemi skupaj živečih ljudi, ki jih je treba reševati na skupen način. Lokalna skupnost je naravna družbena skupnost, ki nastane z nastankom naselja oziroma z naselitvijo ljudi na določenem območju. Lokalna skupnost obstoji ne glede na to, ali ji država prizna kak pravni status ali ne. Priznanje določenega pravnega statusa, npr. določenega statusa avtonomije, je sicer zelo pomembno za funkcioniranje lokalne skupnosti, vendar moramo zaenkrat opazovati lokalno skupnost samo po sebi, v njeni »naravni« podobi. S tako – čeprav začasno – opredelitvijo smo že napravili korak v smeri precizacije in konkretizacije pojma: lokalna skupnost je prva in najnižja v hierarhiji teritorialnih skupnosti, ki se na višjih nivojih pojavljajo bodisi kot lokalne skupnosti širšega pomena, zlasti pa kot državne teritorialne skupnosti; vsem teritorialnim skupnostim je skupno to, da se v njihovem okviru pojavljajo skupne potrebe ljudi, ki jih je potrebno reševati na skupen način.

Pri lokalni skupnosti imamo torej opravka z najožjo teritorialno, takorekoč elementarno teritorialno skupnostjo ljudi, ki jo bomo v nadaljnjem označevali enostavno kot lokalno skupnost, čeprav bomo pozneje videli, da lahko obstoje tudi širše lokalne teritorialne skupnosti, torej teritorialne skupnosti širšega pomena, ki pa imajo sekundarni pomen za to našo obravnavo.

Poskušamo sedaj nadalje precizirati pojem lokalne skupnosti po vrsti elementov v spredaj navedeni opredelitvi; najprej si moramo odgovoriti na vprašanje, kakšno je območje lokalne skupnosti, opredeljeno s pojmom naselja oziroma več med seboj tesno povezanih naselij?

V toku stoletnega in tisočletnega zgodovinskega razvoja so nastajala naselja, različna po svoji naravi; vaška ali mestna, različna po obliki naselitve: strnjena ali z raztreseno gradnjo, različne velikosti tako po teritorialnem obsegu kakor tudi po številu prebivalstva; nastajala so v odvisnosti od konfiguracije terena, od ekonomskih, obrambnih in najrazličnejših drugih pogojev; nastajala so naselja z nekaj sto ali nekaj tisoč prebivalcev – do velikih mestnih aglomeracij s stotisoči in celo

² Glej E. Pusić, Lokalna zajednica, Zagreb, 1963, str. 11 in naslednje;

z milijoni prebivalcev. Glede velikosti naselij ni in ne more biti nobenih pravil. Zato tudi glede velikosti lokalnih skupnosti ne more biti nobenega pravila, zlasti nobenega administrativnega pa tudi nobenega tehničnega pravila. Lokalno skupnost predstavlja majhno naselje v Alpah, ki je živelo svoje skromno in zaprto lokalno življenje, in se je ohranilo skozi stoletja, kakor je lokalna skupnost veliko mesto, kakor je npr. Ljubljana, pa tudi London ali Pariz. Med tema dvema skrajnostima je brez števila tipov lokalnih skupnosti, med katerimi je komaj kaj skupnega; skupna jim je zgolj osnovna opredelitev, da gre v vseh primerih za družbene skupnosti, torej skupnosti ljudi, ki jih povezujejo elementarni problemi, ki jih je treba reševati na skupen način zaradi skupnega življenja na ustreznem območju; seveda se ti problemi kažejo – v odvisnosti od velikosti, kraja in časa, stopnje družbene razvitosti, itd. v povsem neprimerljivi raznolikosti.

Čeprav se torej glede teritorialnega obsega lokalne skupnosti nujno opiramo na obstoj naselij, pa ni mogoče trditi, da imamo s tem v rokah kakšno dokončno in fiksno teritorialno opredelitev lokalne skupnosti. Ta se nam izmika, ker sam pojem naselja ni povsem opredeljena kategorija; vemo namreč, da obstoje naselja s svojimi bolj ali manj izrazitimi naselitvenimi jedri, ki pa nato prehajajo v širše okoliše – tudi nenaseljene – ki pokrivajo v administrativnem smislu ves teritorij republike oziroma države; naselja imajo torej svoje administrativne meje. Lokalnih skupnosti pa ne moremo razmejevati s takimi administrativnimi mejami, ker lokalne skupnosti niso administrativne enote. Lokalne skupnosti so zgolj družbeni fenomen oziroma pojem, ki se ne more podrežati administrativnim ukrepom, pač pa bi moralo biti obratno; razmejitve administrativnih teritorialnih enot bi morale sloneti na lokalnih skupnostih. Zato je sploh težko govoriti o mejah lokalnih skupnosti, razen v skrajno fleksibilnem smislu. Fenomen lokalnih skupnosti ima vsekakor svojo teritorialno dimenzijo, vendar pa je to dimenzijo mogoče dokončno opredeliti šele v povezanosti z vsemi drugimi elementi, ki sestavljajo vsebino tega družbenega fenomena.

Drugi element opredelitve lokalne skupnosti so ljudje. Ta element je obsežen že v samem pojmu »skupnost«, pa tudi v pojmu »naselje«. To so vsekakor stalno naseljeni ljudje na določenem teritoriju, ki prav z naselitvijo postane naseljen prostor, družbena skupnost, kjer stanujejo, živijo in delajo ljudje. Pri tem pa je očitno, da mnogi ljudje živijo in delajo tudi drugod; saj je za sodobni svet značilno, da ljudje stanujejo v enem kraju, delajo pa v drugem; to pomeni, da tudi živijo – vsaj deloma, v različnih krajih. Vendar pa skoraj vsakdo nekje »stanuje« in tam zadovoljuje tudi določene svoje elementarne življenjske potrebe, ki se lahko zadovoljujejo zgolj v lokalni skupnosti, in je zato »član« oziroma del lokalne skupnosti.

S tem pa smo že pri potrebah, ki vežejo ljudi v lokalno skupnost. Kakšne so te potrebe ljudi, ki se zadovoljujejo v okviru lokalnih skupnosti? Ne glede na neizmerno pestrost potreb sodobnega človeka, ki praktično nimajo nobenih meja, pa lahko postavimo, da se v okviru lokalnih skupnostih zadovoljujejo najbolj elementarne potrebe ljudi, ki pomenijo splošne pogoje za življenje in delo. To so npr. v podeželski skupnosti v prvi vrsti potrebe ljudi po varnosti – osebni in premoženjski, po redu in miru, po elementarni socialni varnosti (vzajemna pomoč ob nesrečah, skrb za socialno ogrožene, itd.) ter po določeni opremljenosti ustreznega teritorija z napravami in storitvami – pretežno komunalnega značaja (preskrba z vodo, energijo, vzdrževanje poti, pokopališč in drugih skupnih naprav), cerkev, osnovna šola, itd. Z rastjo naselij in z razvojem družbe se te potrebe večajo in širijo, čeprav obstoje v bistvu zmeraj na istih področjih, to je v okviru t. i. »lokalnih zadev«; danes so tudi v podeželskih lokalnih skupnostih na listi elementarnih

človekovih potreb npr.: asfalt, javna razsvetljava, kanalizacija, športne in rekreacijske naprave, na bolj razvitih območjih pa celo bazeni, žičnice in podobna »fina« komunalna infrastruktura, ki predstavlja splošne pogoje za sodobno gospodarsko usmeritev npr. v turizmu, itd. Razume se, da so elementarne potrebe ljudi v mestih neprimerno bolj številne, zahtevne, raznovrstne; kajti tudi skupno življenje ljudi v mestih je neprimerno bolj zapleteno, zahtevno. V mestih se kot elementarne pojavljajo zahteve po višjih oblikah šolanja, zdravstvenega varstva, kulturnih športnih in umetnostnih dejavnostih, po daleč bolj razvitih napravah t. i. materialne infrastrukture, zlasti komunalne, prometne, energetske, informacijske, itd. Tudi tu gre za zadovoljevanje elementarnih potreb ljudi; ki pomenijo splošne pogoje za njihovo življenje in delo; le da se te potrebe pojavljajo v velikih urbanih aglomelioracijah v povsem drugačnih dimenzijah, pa tudi v drugačnih variacijah, kot v manjših podeželskih skupnostih; lista potreb ljudi v lokalnih skupnostih se elastično in avtomatično prilagaja razmeram okolja in stopnji razvoja, ki mu lahko sledimo od najstarejših časov do današnjega dne.

Potrebe so eno, dejavnosti za zadovoljevanje potreb pa so drugo. Potrebe se zadovoljujejo z dejavnostmi. Dejavnosti pa se lahko opravljajo povsem neformalno, amatersko, z medsebojno pomočjo v soseski, s prostovoljnim delom ali prispevki; ali pa se zadovoljujejo v organizacijskih oblikah, ki delujejo profesionalno in načrtno kot javne institucije, ki jih organizira in vzdržuje institucionalizirana oblast v lokalni skupnosti, npr. občina. Prav tu se pokaže stična točka, obenem pa tudi razlika med lokalno skupnostjo, ki živi in deluje ne glede na to, ali je institucionalizirana, torej od države priznana in potrjena, npr. kot samoupravna občina. Če je lokalna skupnost institucionalizirana kot občina, potem pač ta prevzame zadovoljevanje največjega števila navedenih potreb ljudi v lokalni skupnosti kot svoje samoupravne oziroma upravne naloge.

Seveda si skoraj ne moremo predstavljati celo najbolj elementarnih dejavnosti v lokalni skupnosti brez sleherne organizacijske vodstvene strukture. Pred nastankom lokalne samouprave so delovali v naseljih tradicionalni mehanizmi vodstva – kot stalni aličasni – za posamezne akcije, ki jih je bilo treba opraviti. Nuja, ki je narekovala dejavnosti, je sama po sebi izsilila tudi oblike njihovega izvajanja; pri tem so prihajale do izraza v skupnosti obstoječe družbene vezi – sorodstvene, plemenske, razredne, delovne, in obstoječe vrednote – zlasti tiste, ki so temeljile na veri, ki so pogojevale, da so prihajali v ospredje, v vodstvo, prav določeni »funkcionarji« oziroma določeni ljudje, ki so bili zaradi svoje avtoritete predestinirani za vodilne funkcije v lokalni skupnosti. Prav tako je v bistvu tudi še dandanes v preprostih podeželskih skupnostih, kamor ne seže neposredna roka oblasti s svojim birokratskim organizacijskim modelom; ljudje opravljajo svoje skupne zadeve na svoj način, vodstvena organizacijska struktura pa se pojavi sama od sebe, zmeraj v skladu z odnosi in vrednotami, ki so prevalentne v skupnosti.

In končno smo pri elementu: zavest ljudi o njihovi skupni pripadnosti kraju oziroma družbeni skupnosti tega kraja. Skupne potrebe na ozkem prostoru skupaj živečih ljudi rodijo skupno zavest; to je zavest, da pripadajo kraju, da jih veže usoda na isti prostor, zavest določene enakosti in solidarnosti med seboj, zavest interesne povezanosti, obenem pa tudi različnosti nasproti drugim ljudem, nasproti tujcem, ki niso del njihove skupnosti. Občutek skupne zavesti je bil neprimerno bolj kot dandanes izražen v preteklosti. V zgodovini nastajajoča naselja so bila praviloma majhna, teritorialno izolirana, avtarkična, osamljena, pa tudi ogrožena od tujcev iz bližnje in daljnje okolice. Zato pa so bili ljudje v njih navznoter toliko bolj interesno in duhovno povezani, solidarni; vse, kar je bilo izven njihovega

okolja, je bilo oddaljeno, neznano, celo sumljivo, nezanesljivo in tudi sovražno. Na teh okoliščinah je temeljil izredno močan emotivni naboj ljudi o usodni pripadnosti in lojalnosti kraju in ljudem, kar vidimo ob proučevanju zgodovinskih dogodkov, ko so šla npr. cela mesta raje v smrt, kot pa bi se podredila zunanjemu osvajalcu.

Današnja naselja niso več tako izolirana niti ogrožena, vendar pa je zavest pripadnosti kraju in ljudem v njih še vedno element, s katerim je treba računati, in sicer tako v pozitivnem kakor tudi v negativnem smislu. To lahko vidimo zlasti na primeru naših podeželskih skupnosti, ki se morajo same prebijati iz zaostalosti in si ustvarjati splošne pogoje za življenje, delo in za razvoj. Večji del vse lokalne infrastrukture na našem podeželju je bilo zgrajene s prostovoljnim delom in s samoprispevki. Ljudje so pripravljeni na neverjetne žrtve za dobrobit svojega kraja, če gre seveda za stvari, ki so v skladu z njihovimi interesi; težko pa jih je pripraviti za akcijo v stvari, ki je izven njihovega neposrednega interesa, za stvari, ki jih ne občutijo kot svoje³. Najbolj značilna izkušnja iz prakse naših krajevnih skupnosti na podeželju⁴ je vsekakor ta, da se vsak vloženi proračunski dinar v teh skupnostih bogato oplemeniti z dodatnimi naporji ljudi, kar sicer ni ravno odlika proračunskega gospodarjenja z denarjem. Evidentna pa je tudi druga plat medalje, namreč odbojnost in zavračanje vsega tujega v naseljih. Ljudje so nezaupljivi nasproti tujcem in jih le počasi in to poredkoma sprejemajo medse. Nenaden vdor tujega pa zavračajo energično. Dandanes se npr. ljudje vsepovsod izrekajo proti različnim urbanističnim projektom, s katerimi naj bi se na njihovem območju gradila naselja »tujcev«. Včasih so bili na dnevnem redu pretepi fantov iz različnih sosednjih krajev; ti so danes stvar preteklosti; vendar pa je znano, da se tudi danes posamezni kraji »ne trpijo« med seboj; če so bili taki kraji nasilno in brezobzirno združevani v skupne teritorialne organizacije (npr. občino), kakor se je dogajalo pri nas v teku graditve t.i. komunalne ureditve, je bil s tem vnešen element razdora v skupnost, ki bi morala temeljiti na skupnih interesih. Pojem pripadnosti je tako viden tudi v svojem negativu.

Tako imamo pred seboj vse bistvene elemente lokalne skupnosti in vsakega posebej v njegovi raznolikosti; le vsi skupaj predstavljajo okvir lokalne skupnosti. Skupnost sama pa je več kot okvir in več kot vsota navedenih svojih delov; lokalna skupnost predstavlja določeno njihovo medsebojno razmerje, določeno ureditev in strukturo; predstavlja skratka: *družbeni sistem*. Za razliko od vseh družbenih sistemov, zgrajenih na teritorialni osnovi, gre pri lokalni skupnosti za prvobitni, tako rekoč naravni družbeni sistem, kakor ga značilno opisuje npr. Robert Mac Iver: »Ljudje spletajo mrežo medsebojnih razmerij, kadar kupujejo in prodajajo, kadar molijo, kadar se veselijo in kadar žalujejo. Ta mreža razmerij je družba; lokalna skupnost pa je omejeno območje znotraj družbe. V tkivu lokalne skupnosti nastajajo številni mehanizmi kontrole, ki so različni od državne kontrole, številna združenja, ki niso politična, številni običaji in merila obnašanja, ki jih nikakor ni zgradila država. V tej skupnosti se ustvarja zakon, ki je podlaga vseh zakonov; zakon z mnogimi sankcijami, ki je obstojal pred nastankom države in ta zakon država nikdar ne more razveljaviti. Brez poprejšnjih zakonov skupnosti bi bili vsi državni zakoni le prazna formula.«⁵

³ Zato je razumljivo, da praviloma propadajo tisti samoprispevki, s katerimi namerava občinska oblast zgraditi različne objekte, ki so teritorialno ali interesno daleč od ljudi in naselij;

⁴ Tu ne mislim na krajevno skupnost kot institucijo, pač pa na teritorij krajevnih skupnosti; o sami instituciji krajevnih skupnosti bo govora v nadaljevanju;

⁵ Povzeto po Pusiču, prav tam, str. 11–12.

III. LOKALNA SKUPNOST KOT OBČINA

Lokalna skupnost je torej naravna skupnost in obstoji in »deluje« ne glede na to, ali jo država oziroma oblast prizna ali ne, ali ima kakšen organizacijski status ali ne. Vendar pa je za lokalno skupnost izredno pomembno, da ima določen organizacijski status, npr. status avtonomije od državne oblasti, ker ji ta status olajšuje izvajanje njenih funkcij in ji omogoča nastop navzven, zlasti tudi nasproti oblasti sami, nasproti državi. Iz te naravne težnje po večji funkcijski mobilnosti in učinkovitosti se je rodila v zgodovini v nedrih lokalne skupnosti občina kot temeljna institucija lokalne samouprave. Občina se je rodila najprej v srednjeveških mestih; njen nastanek sledimo v Evropi vse od 12. stoletja naprej, ko so mesta dobivala mestne pravice. Srednjeveška mesta so se razvijala v prvi vrsti kot trgovski in obrtniški centri; zato so se borila za pravice, ki bi jim omogočala samostojno izvajanje teh dejavnosti, zlasti pa za sejemske pravice. Večina naših mest je dobila svoje mestne pravice in s tem svojo avtonomijo v 13. in 14. stoletju.⁶ Priborila oziroma odkupila jih je od fevdalnih gospodov, deželnih knezov ali neposredno od vladarja; fevdalni gospodje so bili po srednjeveškem fevdalnem pravu fevdalni lastniki vseh zemljišč, obenem pa so izvajali tudi oblast nad podložniki, tlačani, ki so ta zemljišča obdelovali. Srednjeveška mesta so postala na ta način pravne in politične oaze sredi fevdalnega podeželja; njihov poseben status z vsebino njihovih pravic je bil zabeležen oziroma potrjen v njihovih statutih ali v pisanih privilegijih. Bolj skromni zametki občinske samouprave so nastali pozneje tudi na vaškem podeželju. To je bila soseskina oziroma vaška samouprava, ki se je razvijala na skupnih gospodarskih potrebah takratne podložniške vasi; vas, soseska, srenja, itd. je na sestankih vseh gospodarjev urejala stvari, ki so bile vsem skupne, niso pa prizadevale interesov zemljiškega gospoda; na teh sestankih so odločali o, npr., izkoriščanju skupnih pašnikov, o vzdrževanju poti, o vzdrževanju napajališč, o čiščenju vodnih izvirkov, o udinjanju vaškega črednika, itd.⁷

Do pravih institucionaliziranih občin je prišlo mnogo pozneje, in sicer šele po vzpostavitvi države z njeno upravo v sodobnem smislu, kar se je zgodilo na našem območju v času prosvetljenega absolutizma. Šele takrat so se namreč »srečale« država in lokalne skupnosti; prej, v času fevdalizma, so enostavno eksistirale druga ob drugi, ne da bi se »opazile«. Prosvetljenska država pa je s svojimi uradi in službami, s katerimi naj bi obvladovala vso državo, prepledla ves državni teritorij; pri tem pa je trčila na lokalne skupnosti: na mesta z njihovo zgodovinsko avtonomijo na eni strani ter na fevdalno podeželsko oblast z navedenimi skromnimi zametki vaške avtonomije. V Avstriji – vključno z našim območjem – so bile za časa absolutistične države formirane kresije (okrožni uradi) kot državna upravna oblastva na srednji deželni stopnji, pod njimi pa okraji in pozneje upravne občine kot najnižje upravne enote države. Te enote v začetku niso imele nobene samouprave: okraji so imeli zlasti naborne funkcije, opravljali so splošne upravne zadeve, davčne zadeve, civilno sodstvo in sodstvo o prestopkih. O nastanku upravnih občin (kot državnih teritorialnih enot) lahko govorimo za časa Jožefa II, ko so bili posameznim katastrskim oziroma davčnim občinam postavljeni na čelo t. i. rihtarji ali župani s posebnimi odbori, ki so se ukvarjali z manipulacijo v zvezi z davki. Tam, kjer so bili ti odbori voljeni, kot npr. na Koroškem, je bil s tem nakazan razvoj k nastanku občinske samouprave, do česar pa je prišlo šele dobrega pol stoletja kasneje.

⁶ S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 149 in sledeče;

⁷ S. Vilfan, *prav tam*, str. 149 in sledeče;

Prave politične samoupravne občine so bile v Avstriji uvedene šele po marč-ni revoluciji leta 1848, to je po odpravi zemljiškega gospodstva. Neposredno po objavi marčne ustave iz leta 1849 je podpisal cesar provizorični zakon o občinah. V naslednjih letih so se nato začele počasi – ne brez odporov – formirati samoupravne občine; na Kranjskem so bila občinska zastopstva izvoljena v letu 1850. Leta 1862 je bil izdan okvirni državni zakon o občinah; na njegovi podlagi pa so bili v naslednjih letih izdani občinski redi in občinski volilni redi v posameznih avstrijskih deželah, ki so – bolj ali manj novelirani – ostali v veljavi vse do razpada Avstrije leta 1918.⁸

Tako smo dobili na našem nacionalnem območju občino, kakršna je bila v tem času že formirana v nemških deželah, v bistvu pa v vsej Evropi: to je politična samoupravna občina v okviru lokalne skupnosti; občina, ki je po svoji teritorialni strukturi pa tudi po svoji idejni zasnovi naravna skupnost z naravnim delovnim področjem v lokalnih zadevah. Taka občina še danes prevladuje v Evropi in v vseh razvitih delih sveta. Ne glede na okoliščino, da je za svoj institucionalizirani obstoj morala dobiti priznanje države, jo moramo šteti za naravno enoto, natürliche Einheit, kot pravi nemški pravni teoretik Hans Peters,⁹ ki stoji na liniji posameznik – družina – narod – država med družino in narodom. Občina ni proizvod načrtnega človeškega ali državnega ukrepanja, ali, kot pravi francoski teoretik Laubadère,¹⁰ občina ni iznajdba administracije, pač pa je nastala sama po sebi v dolgem zgodovinskem razvoju. Po Đorđeviću¹¹ šteje občina v vseh razvitih delih sveta – ne glede na svoj politični status in obliko – kot temeljna družbena skupnost. Podobno je po Vavpetiču¹² občina ljudstvu najbolj približana politično teritorialna enota in se mora zato po naravi stvari ukvarjati s tistimi splošnimi vprašanji in z vsemi tistimi nalogami, ki se tičejo vsakodnevnega sožitja med ljudmi.

Taka občina je v povprečju seveda majhna, tako po številu prebivalcev kakor tudi po teritorialnem obsegu. Francija ima npr. 37.983 občin; od tega jih ima 22.665 manj kot 500 prebivalcev, okoli 16.000 občin ima celo manj kot 200 prebivalcev in 581 občin celo manj kot 50 prebivalcev; občina Marseille ima npr. preko 650.000 prebivalcev, občina Lucelle v Pirenejih pa le 92 prebivalcev; občina Pariz, ki zajema komaj polovico prebivalstva pariške aglomeracije, šteje okoli 3 milijone prebivalcev¹³. Potemtakem ima 99% občin v tej deželi manj kot 2000 prebivalcev, povprečje pa znaša 1300 prebivalcev na občino. Podobno kažejo podatki za Zahodno Nemčijo – s to razliko, da je ta dežela bolj gosto naseljena. Zahodna Nemčija ima 24.153 občin; od tega jih ima 20.914 manj kot 2000 prebivalcev; povprečno šteje zahodnonemška občina 2400 prebivalcev¹⁴. Predvojna Nemčija je imela leta 1933 51.246 občin; od tega jih je imelo 47.200 manj kot 2000 prebivalcev, 32.143 pa manj kot 500 prebivalcev¹⁵.

Podobno sliko kažejo tudi podatki o občinah v drugih evropskih deželah; tako ima občina v povprečju: v ČSR 1200 prebivalcev, v Grčiji 1500, v Švici 1900, v Avstriji 1900, v DR Nemčiji 1900, na Danskem 3700, na Madžarskem 3500, na

⁸ Vsi podatki po S. Vilfanu, prav tam;

⁹ Hans Peters, *Lehrbuch der Verwaltung*, Berlin, 1949, str. 282;

¹⁰ A. Laubadère, *Manuel de droit administratif*, V. izdaja, Pariz, 1957, str. 162;

¹¹ J. Đorđević, *Novi ustavni sistem*, Beograd, 1964, str. 631;

¹² L. Vavpetič, *Temeljni pojmi naše javne uprave*, druga knjiga, Ljubljana, 1963, str. 21;

¹³ Vsi podatki sozeti po B. Chapman, *L'administration locale en France*, Pariz, 1955, str. 14–15, 212;

¹⁴ Podatki po M. Jovičiču, *Struktura i teritorialna osnova lokalne samouprave v evropskim zemljama*, Beograd, 1974, str. 99;

¹⁵ Podatki po E. Pusić, *Lokalna zajednica*, str. 106–107;

Poljskem 3500, v Španiji 3700, v Belgiji 3600, v Romuniji 4700, na Norveškem 5300, itd.¹⁶.

Tudi podatki o površini občin pokažejo isto sliko; občina ima v povprečju: v ZR Nemčiji 10,2 km², v ČSR 10,6 km², v Belgiji 11,4 km², v DR Nemčiji 11,7 km², v Angliji 12,0 km², v Švici 13,0 km², v Franciji 14,6 km², v Avstriji 21,0 km², v Grčiji 22,2 km², na Danskem 30,0 km², na Holandskem 32,7 km², na Poljskem 35,0 km², itd.¹⁷.

V ilustracijo teh števil navajam, da ima Jugoslavija le 533 občin (komun), in da ima povprečna jugoslovanska občina – po popisu iz leta 1981 – 42.072 prebivalcev ter obsega 479,93 km²¹⁸. Iz teh podatkov izhaja, da jugoslovanska občina tudi po svoji teritorialni strukturi ni občina.

Navedeni podatki o velikosti evropske občine nam povedo dvoje: prvič, da so občine v povprečju izredno majhne, zlasti če jih gledamo iz jugoslovanske perspektive, kar pa samo dokazuje njihovo naravno bit; drugič pa to, da glede njihove velikosti ne veljajo nikakršna pravila racionalnosti, pač pa zgolj sociološka stvarnost obstoja naseljenih krajev najrazličnejših velikosti in najrazličnejšega pomena, kakor jih je oblikoval razvoj v dolgih stoletjih. Ti podatki dokazujejo, da občina ni produkt zavestne in racionalne družbene organizacije oziroma reorganizacije; izoblikovalo jo je življenje samo, obstoječa zakonodaja pa jo je sprejela in pravno sankcionirala njen obstoj. Občina je nastala kot naravna združba prebivalcev v naselju za opravljanje najbolj nujnih skupnih zadev, ki so omogočale sožitje v naseljih. Glede na svojo vlogo in po svojih notranjih silnicah ta skupnost ni mogla biti obsežna; morala se je omejevati na območje, na katerem so obstojali neposredni skupni interesi prebivalcev. Taka občina se v skladu s svojo naravno vlogo avtomatično prilagaja rasti in razvoju naselij. Raznolikost naselij je materialna osnova za raznolikost občin po njihovih velikostih in njihovih nalogah – ne glede na zmeraj isto osnovno družbeno funkcijo. Osamljeno alpsko naselje s par sto prebivalci potrebuje svojo občino za opravljanje neobhodnih skupnih nalog enako, kot jo potrebuje mnogomilijonski Pariz za opravljanje skupnih nalog v tem mestu.

Razume se, da obstoje med tako oblikovanimi občinami ogromne razlike, kakor so pač ogromne razlike med naselji samimi. Ne glede na razlike v pravnem statusu (podeželske in mestne občine) so med majhnimi podeželskimi občinami ter med občinami v velikih mestih ali celo v milijonskih velemestih tolikšne dejanske razlike, da razen osnovnega skupnega cilja ni videti med njimi nikakršnih skupnih potez; to so razlike v obsegu in raznovrstnosti nalog, v organizaciji organov in služb in v načinu njihovega dela, v finančnih sredstvih, itd.; povprečna podeželska občina v Franciji, v Nemčiji, v Angliji, v Švici, v Avstriji, itd. s ca. 1000 ali manj prebivalci ima malo nalog in je skoraj brez administrativnega in strokovnega aparata. Njeno upravno poslovanje je minimalno in ga opravlja deloma župan sam ali s pomočjo dodatno zaposlene moči, ki dela le po nekaj ur dnevno. Po podatkih B. Chapmana¹⁹ obstoje v Franciji tudi občine, katerih letni proračunski izdatki ne presegajo 30.000 frankov (starih). Taka občina skrbi za občinsko poslopje, za pokopališče, za vzdrževanje občinskih poti, za red in mir v občini, ki ga zagotavlja poljski čuvaj, in eventuelno še za požarno varnost (ponavadi skupno z drugimi občinami). To so dejavnosti, ki pokrivajo najbolj elementarne potrebe vaških

¹⁶ Vsi podatki po M. Jovičiču, prav tam;

¹⁷ Vsi podatki po M. Jovičiču, prav tam.

¹⁸ Podatki iz Statističnega godišnjaka SFRJ za leto 1989;

¹⁹ B. Chapman, *L'administration locale en France*, str. 46–47;

naselij. To so prvobitne oziroma naravne naloge vsake občine in se pojavljajo skozi stoletja zgodovinskega razvoja v skoraj isti vsebini in obliki. V bistvu enake naloge, kot jih ugotavlja Chapman za podeželsko francosko občino 20. stoletja, navaja E. Pusić za vinodolsko občino, kakor izhajajo iz vinodolskega zakona iz leta 1288: »občina skrbi za skupno občinsko premoženje, za občinske gozdove in pašnike, določa red sečine in red izkoriščanja, vodi skupne akcije za obrambo pred vodami in za vzdrževanje krajevnih poti²⁰.

Drugače je z občino v velikih mestih. Tu pomenijo stalno naraščajoče potrebe npr. samo na področju komunalnih zadev praktično neomejene naloge za občino. Enako velja tudi za naloge na področju šolstva, kulture in prosvete, socialnega skrbstva, zdravstva, itd. To so seveda dodatne naloge – poleg tistih, ki jih na teh področjih opravlja država. Take občine imajo organizirano svojo upravo z več tisoč uslužbenci. Občina Frankfurt npr. je imela leta 1957 nekaj čez 20.000 uslužbencev v svoji upravi – vključno z vsemi občinskimi ustanovami; občina Lyon pa je imela v tem času preko 2000 zaposlenih (od tega 88 inženirjev) samo v tehničnih službah na področju komunale²¹. Take občine vzdržujejo – poleg neobhodnih komunalno-tehničnih služb in naprav še številne svoje socialne ustanove, šole, zlasti pa kulturne ustanove (gledališča, muzeje, galerije, knjižnice, zoološke vrtove, obsežne športne objekte in naprave in celo univerze). To so naravne naloge občine v sodobnem velikem mestu. Tudi tu gre za zadovoljevanje osnovnih družbenih potreb, ki jih zahteva urejeno sožitje ljudi v naselju, le da se te potrebe pojavljajo v popolnoma drugačnih dimenzijah pa tudi v drugačnih variacijah kot v majhnih podeželskih krajih.

Seveda povzroča tak naravni koncept tradicionalne občine, ki danes prevladuje v svetu, tudi vrsto težav in postavlja v mnogih deželah na dnevni red vprašanje teritorialne reorganizacije občin. Problematične so majhne podeželske občine. Glavne pomanjkljivosti majhnih občin so v tem, da take občine ne morejo s potrebno kvaliteto opravljati svojih nalog, ker v njihovih ozkih mejah ni na razpolago sposobnega strokovnega in tudi ne političnega kadra niti ni potrebnih finančnih sredstev za opravljanje kakršnihkoli zahtevnejših nalog. V okviru majhnih občin tudi ni mogoče organizirati in racionalno opravljati sodobnih javnih služb; njihovo opravljanje zahteva integracijo širših območij, meje občin pa to integracijo otežkočajo oziroma preprečujejo. Zato take občine ne morejo opravljati kakšnih zahtevnejših nalog. Zato se vse zahtevnejše funkcije pridružujejo drugim, višjim teritorialnim skupnostim; to pa pomeni, da vztrajanje na prav majhnih občinah v končni posledici krepi centralizem in izpodkopava temelje, na katerih sloni sama ideja občine.

Proti taki argumentaciji za večje občine pa obstoji vrsta utemeljenih argumentov. Občine, ki bi nastale z združitvijo obstoječih občin, bi bile umetne administrativne tvorbe, odrezane od svoje naravne osnove. V takih občinah bi bile nasilno uničene prav tiste vrednote, ki so bistvene za občino, zlasti pa občutek solidarnosti prebivalstva v razmerju do lastnih problemov, njihova emocionalna zavzetost za lastno občino, za opravljanje skupnih zadev v tej občini, možnost neposrednega odločanja o takih zadevah oziroma vsaj občutek posameznika, da lahko vpliva na reševanje takih zadev; izgublja se neposredni kontakt med posameznikom in občinsko skupnostjo; med prebivalce in občinsko skupnost stopa uslužbenški aparat in z njim birokratske delovne metode ter birokratski odnosi do skupnih občin.

²⁰ E. Pusić, Lokalna zajednica, str. 26;

²¹ To so podatki po lastnih zapisih avtorja iz študijske prakse v Franciji in Nemčiji;

skih zadev; ustvarjajo se antagonizmi med posameznimi naselji, katerih interesi se poskušajo uveljavljati drug proti drugemu; občinske zadeve postajajo oddaljene, nepregledne in nerazumljive.

Navedeni argumenti za velike občine in proti njim dokazujejo sami po sebi, da gre za izredno težavno vprašanje, pri katerem ni idealne rešitve niti v praksi niti v teoriji. Vsaka od obeh tendenc ima svoje pozitivne in negativne strani. Gre tedaj za vrednotenje posameznih elementov, ki se navajajo v podporo eni in drugi tendenci. Rešitve je treba iskati v kompromisu med obema skrajnostima, kot pravita avtorja S. Humes in E. Martin: »Občine morajo biti dovolj velike, da imajo lahko ustrezno osebje in druge pogoje; vendar pa morajo biti tudi dovolj majhne, da bi lahko ohranile atmosfero skupnosti, v kateri vsak posameznik lahko občuti, da ima možnost uspešno vplivati na politiko te skupnosti.«²²

V soočanju med zahtevami po racionalizaciji upravljanja v lokalnih skupnostih in med tradicijami »naravne« občine še zmeraj prepričljivo zmaga tradicija. Vsi teoretiki pa tudi praktiki ugotavljajo, da bi vsaka akcija za racionalizacijo upravljanja v lokalnih skupnostih, ki bi nujno zahtevala odpravo velikega števila majhnih podeželskih občin, naletela vsepovsod na energičen odpor – tako od strani prizadetega prebivalstva, kakor tudi od strani ustreznih forumov in funkcionarjev. Zato se vsaka vladajoča stranka izogiba take reorganizacije in jo odriva v bodočnost. Edina evropska dežela z »meščansko« demokracijo, ki je izpeljala teritorialno reorganizacijo majhnih podeželskih občin, je Švedska. Tu je bilo zaradi urbanizacije dežele še zlasti očitno, kako prihajajo male vaške občine v mejah srednjeveških cerkvenih župnij čedalje bolj v nasprotje s sodobnim razvojem in potrebami. Zaradi naglega izseljevanja prebivalstva iz vasi v mesta je število majhnih občin vse bolj naraščalo. Reforma je bila sprožena leta 1949 in se je končala leta 1952. Število vaških občin se je zmanjšalo na tretjino (od 2.292 na 816), povprečno število prebivalstva teh občin pa je naraslo od 1.585 na 4.045.²³

IV. SKLEPNE UGOTOVITVE

Navedene ugotovitve, ki veljajo za dežele z »meščansko« demokracijo, same po sebi pojasnjujejo, v kakšnih okoliščinah je bilo mogoče v Jugoslaviji vzpostaviti komunalno ureditev, v kateri je prišlo do likvidacije »normalne« občine in občinske samouprave. To so bile okoliščine, kakršne je ustvarila vladavina socialističnega samoupravljanja, ki je zgolj posebna oblika diktature proletariata, vladavina, v kateri se uveljavlja načelo demokratičnega centralizma in centralno-plansko odločanje v vseh javnih zadevah. V taki ureditvi ni bilo nobenega javno zaznanega odpora proti navedeni radikalni reorganizaciji jugoslovanske občine, kakor ni bilo odpora tudi proti drugim reorganizacijam na področju teritorialne ureditve države in seveda tudi na drugih področjih, ki so si sledile v nepretrganem procesu vse od leta 1945 dalje. Te ugotovitve samo dokazujejo, kako brez moči so bili ljudje na »terenu« s svojimi problemi in svojimi stališči nasproti mogočnemu oblastvenemu aparatu, ki je gradil »socializem«.

Ali to pomeni, da je bila obenem z nasilno odpravo občine iz političnega sistema odpravljena tudi lokalna skupnost kot naravna skupnost ljudi v njihovih naseljih? Odgovor je: ne! Za odpravo lokalnih skupnosti samih bi bilo treba storiti

²² S. Humes – E. Martin, *The Structure of Local Government through the World*, Hague, 1961, str. 19;

²³ Podatki po M. Jovičiču, prav tam, str. 118–119;

še korak naprej; to je korak, ki ga je storil romunski socialistični diktator Ceausescu, ki se je nameril porušiti podeželska naselja in preseliti vse ljudi v stanovanjske bloke v novih »socialističnih« naseljih.

Naši reorganizatorji tako daleč niso šli. Naše občine so bile sicer – s preoblikovanjem v komune – odpravljene, lokalne skupnosti s svojimi problemi pa so ostale in se poskušale celo uveljavljati. Kljub brezobzirnim teritorialnim reorganizacijam, ki jih je vodil politični vrh, ni bilo mogoče docela spregledati oziroma zanemariti problematike ljudi v lokalnih skupnostih. Praznino, ki je nastala z umikom občine v daljnje centre, so zapolnili v lokalnih skupnostih najprej *krajevni odbori*, pozneje pa *krajevne skupnosti*, ki so dobile svojo potrditev v ustavi iz leta 1963, še bolj pa z ustavo iz leta 1974. Čeprav se na tem mestu ne utegnemo podrobneje ukvarjati s problematiko krajevnih skupnosti, pa je treba ugotoviti, da krajevne skupnosti niso niti nadomestek za občino. Njihova ureditev je – kljub gostobesednosti ustavnih določb o krajevnih skupnostih²⁴ – povsem ohlapna in neopredeljena in ji ne daje sistemskega položaja, s katerim bi lahko uspešno opravljala neobhodne naloge v lokalni skupnosti. Status krajevne skupnosti je še najbolj podoben statusu društva kot organizacije, kjer je stvar članov, ali organizacija deluje in kako deluje in se to vprašanje družbe kot celote neposredno ne tiče. Naloge, ki jih je treba opravljati v lokalni skupnosti, pa so *nujne javne naloge*, ki se na sodobni stopnji družbenega razvoja morajo opravljati; po eni strani zaradi interesov ljudi samih, po drugi strani pa tudi zaradi interesa cele države. V razvitem svetu je že zdavnaj prevladalo spoznanje, da se razvoj celotne družbene skupnosti začne v lokalni skupnosti; da morajo biti tam ustvarjeni čim boljši pogoji za življenje in delo ljudi – po možnosti na podeželju enaki kot v mestih. Tega pa ni mogoče zagotoviti drugače kot s čvrsto avtonomno organizacijo, kakršno predstavlja občina povsod v razvitem svetu in kakršno smo imeli svoj čas tudi pri nas.

Vsekakor pa se postavlja vprašanje, ali lahko štejem obstoječe krajevne skupnosti – vsaj glede njihovega teritorija – za zametke bodočih občin. Po uradnih podatkih imamo v Jugoslaviji 14.056 krajevnih skupnosti,²⁵ kar pomeni, da obsega povprečna krajevna skupnost v Jugoslaviji 18,19 km² in da ima 1560 prebivalcev. To so vrednosti, ki so v okviru vrednosti spredaj navedenih podatkov o velikosti občin v evropskih deželah. Ti podatki povedo, da gre pri krajevnih skupnostih dejansko za območja lokalnih skupnosti, ki so, kot smo videli, pravi reziduum »naravne« občine. Vendar pa je pri tem treba apriori izločiti mestne krajevne skupnosti, ki so oblikovane tako, da so mesta razdeljena na več krajevnih skupnosti; te mestne krajevne skupnosti niso lokalne skupnosti, pač pa so umetne administrativne tvorbe; lokalna skupnost je mesto kot integralna urbanistična celota, pa naj bo mesto majhno, srednje ali veliko; taka mora biti tudi mestna občina. Glede podeželskih krajevnih skupnosti pa bi lahko rekli, da so njihova območja lahko opora za razmislek o obsegu bodočih občin. V večini od teh območij so bile svojčas občine. Koliko pa so še žive te tradicije, se bo pokazalo z vzpostavitvijo pluralističnega političnega sistema. Predpostavlja se lahko sicer, da so ljudje marsikaj pozabili; to kar doživljajo z obstoječo občino, pa jih ne more vzpodbujati za formiranja »lastne« občine. Vsekakor bo pri oblikovanju novih občin treba spoštovati in upoštevati obstoječe prometne in druge vezi, ki dejansko vzpostavljajo lokalne skupnosti na določenih širših območjih, kot je bilo to v preteklosti. V naših razmerah, ki torej najbrž niso tako obremenjene s tradicijo lokalne zaprtosti, kot drugod

²⁴ Glej 72. do 74. člen ter 139. do 142. člen republiške ustave SR Slovenije;

²⁵ Glej statistični godišnjak za leto 1989.

v Evropi, bo morda lažje bolj racionalno oblikovati občine, tako da bi se izognili prav majhnim občinam (kakor jih imajo veliko število npr. zlasti v Franciji). Po drugi strani pa bi se morali na vsak način izogniti vsakemu nasilju nad interesi ljudi in vsakemu birokratskemu oziroma tehnokratskemu gledanju na občino. Samo občina, ki bo oblikovana v skladu z interesi prebivalcev, bo lahko funkcionirala kot generator ustvarjalne energije v lokalni skupnosti, občina kot birokratska izmišljotina pa bi bila jalova.

Ljubljana, 27. 12. 1989

BORIS GRABNAR

Retorika in naši konflikti

RETORIKA IN DIALOGIKA V DEMOKRATIČNI DRUŽBI

Siloviti politični konflikti, ki jih doživljamo v Jugoslaviji, so za mnoge med nami velika nesreča in tudi sramota. O bistvenih vprašanjih našega sožitja se ne moremo več pametno pogovarjati, kaj šele sporazumeti. Naša komunikacija doživlja nekakšne karambole in za njimi ostajajo razbitine dobrih odnosov, o katerih smo nekoč menili, da so trajni.

Hočem pa opozoriti, da je konfliktno stanje za demokratično družbo – normalno stanje. *Demokracija lahko obstoja samo kot stalni konfliktni procesi, ki se odvijajo v besedni komunikaciji.* Iluzija politične harmonije nam je prinesla samo zastoj. Konflikt je priložnost za reševanje družbenih problemov, ki sicer ostajajo neopazni. Naša preteklost, ki jo je označevala lažna idejna monolitnost, zagotovljena s sistemom »demokratičnega centralizma«, je kriva, da so danes bruhnili na dan čustva in nasprotja z neštevilnimi problemi, o katerih se zdi, da jih ni mogoče rešiti na nobenih sejah, konferencah, skupščinah itd. – noben sporazum ni več možen.

Pozabljamo, da obstoja starodavna znanost, ki se ukvarja z govornimi konflikti že od pamtiveka – to je *retorika*, ki je kar najstarejša družbena znanost, kar jih človeška kultura pozna. Stara je že kar 2500 let. Prve šole, ki so jih ustanavljali stari Grki, so bile retorične šole in drugačne sploh niso mogle biti. Tisočletje razvoja antične demokracije je prineslo vrsto spoznanj, ki so še danes živa, aktualna in koristna. Usoda, ki jo je ta znanost doživljala v srednjem in tudi v novem veku, pa je tudi poučna in vredno jo je študirati.

Mi pa danes uporabljamo besedo retoriko samo kot nekakšno psovko. Retoriko enačimo s prevaro, z lažjo, z zapeljevanjem, z manipulacijo množic. To je kajpak zgodovinsko utemeljeno. Retoriko kot umetnost prepričevanja je prav pogosto to tudi res bila. Obenem pa je bila tudi temelj vsakega izobraževanja. Retorika z dialektiko kot večino uspešnega pogovarjanja in disputacij je bila osnova vsega šolstva v srednem veku in vse tja do 18. stoletja. A za vso srednjo Evropo, za vse nemške in slovanske dežele je bilo usodno, da ta dva šolska predmeta kratko in malo nista prestopila praga iz latinskih šol v šole v narodnih jezikih. V Ljubljani je bil poslednji učitelj retorike, Janez Nepomuk Novak, ki je poučeval v jezuitskem kolegiju, vržen iz službe leta 1795 in potem retorike nikoli več nihče ni poučeval.

Zdaj na primer pouk slovenščine razpada v dva dela: na slovnico in literaturo in nič drugega. Nihče nas ni učil govornega nastopanja, urejene improvizacije in zato ni čuda, da smo slabi govorniki. Nihče nas tudi ni učil dialektike kot kulturnega pogovarjanja, čeprav je jasno, da prav tu slovenski jezik in vsa kultura primarno eksistira. To velja tudi za vso Jugoslavijo.

Ker ne poznamo retoričnih pravil, ni prav nič čudnega, da se naša srečanja izrode v prepire, ki ne rešujejo problemov, temveč izzivajo nered, nasilje, fizične spopade in celo kri. Prekinitev gospodarskih odnosov je normalna posledica nekulturnega komuniciranja in naše nesposobnosti pri organiziranju »kulturnega dialoga«.

Vseh dosežkov, ki jih ponuja moderna retorična znanost demokratični družbi in kako je do teh dosežkov v zgodovinskem razvoju prišlo, na kratko ni mogoče povedati. Naj omenim le to, da je bil razvoj v Angliji precej drugačen kot v Evropi, da je tam retorika z dialektiko prestopila iz latinskih šol v angleške že v 16. stoletju in da je danes temelj vsake izobrazbe in demokratične kulture. Angleži so ponosni, da že več kot 300 let vse svoje notranje probleme rešujejo z diskusijo in debato in da od leta 1653, to je od Cromwella dalje, ni bilo na njihovem otoku nobenega krvavega spopada. Kulturno govorjenje in debatiranje je pri njih danes nekakšen ljudski šport, ki je prav tako popularen kot pri nas recimo nogomet. Na koncu vsakega šolskega leta imajo t. i. »speech day« – množična tekmovanja v govorništvu in debatiranju – običaj, ki ga ne pozna nobena evropska dežela. V Evropi, zlasti seveda na Balkanu, pa smo se vsa ta stoletja raje pobijali in klali.

Britanska retorična tradicija se razvija dalje tudi v ZDA, kjer retoriko kot posebno znanost poučujejo ne le kot politično veščino namenjeno vsakomur, temveč tudi kot svojevrstno vzgojno metodo pri vseh učnih predmetih od otroških vrtcev do univerze.

Pouk v njihovih šolah se tako bistveno razlikuje od pouka pri nas. Pri nas sestoji pouk iz razlage, učenja doma in potem izpraševanja. Ocenjuje se le pomnjenje. Pri njih pa sta v osnovi dve temeljni načeli: *raziskovanje in ustvarjanje (research and creativity)*; učenec si mora sam pridobiti znanje z raziskovanjem in ga potem tudi podati pred razredom v pravilno sestavljenem govoru. *Govorjenje je ustvarjanje – speaking is making.*

Politično in tudi gospodarsko dogajanje je retorično dogajanje in drugačno sploh ne more biti. Kultura tega dogajanja pa je seveda odvisna ne samo od »dobre volje« in »kulturnega obnašanja« udeležencev, temveč predvsem od poznavanja pravil organiziranega »dialoga«. Pravila, ki jih nudi sodobna retorična znanost, je treba torej poznati, se jih naučiti in jih upoštevati. Politični besedni boj je svojevrstna »igra« za nadvlado in oblast. V tej politični igri je mogoče zmagati ali biti poražen – prav kakor recimo pri šahu. In kakor ni mogoče igrati šaha brez poznavanja pravil, ki jih nihče ne sme kršiti, tako je tudi politična igra nemogoča brez določenih pravil.

Naj omenim, da ameriške univerze (pa tudi politične in druge institucije) prirejajo vsako leto na tisoče javnih debat, ki so strogo podvržene pravilom organiziranja, nastopanja, obnašanja, prepričevanja, dokazovanja in protidokazovanja. Natančno raziskujejo in objavljajo učinke prepričevanja te ali one strani. Pri teh debatah, ki so že tradicionalne (ta tradicija je stara kar nekaj stoletij!), sodeluje na tisoče in desetisoče profesorjev in študentov, strokovnjakov in vsakovrstnih intelektualcev. Pri tem pretresajo prav vsa notranja in zunanja, politična, gospodarska in kulturna nasprotja. Del teh silovitih govorniških prireditev prenaša tudi televizija in to so najbolj priljubljene oddaje.

Ni si treba misliti, da v njihovem notranjem političnem življenju, gospodarstvu in kulturi vlada harmonija. Prav nasprotno: spori in spopadi so nenehni, prav tako tudi užaljenosti, pozivanje na dostojanstvo in prekinjanje stikov in odnosov – prav kakor pri nas. Imajo pa institucijo, ki se ukvarja z govorništvom, publicistiko, mediji in svobodo besede kot temeljno človeško pravico (FCC – Federal Communi-

cation Commission). Mi pa nobene takšne institucije nimamo. Pa tudi ne znanja o tem, kaj naj bi takšna institucija počela.

Javnih debat pri nas sploh ne poznamo. Ko recimo Predsedstvo SFRJ ali Predsedstvo CK ali kak drug organ pozove k »strpnemu dialogu«, nihče ne ve, kdo in kako naj bi to organiziral in kakšna naj bi bila pravila »politične igre« in »kulturnega obnašanja«.

Pravila so pa pravila, treba jih je nekeje napisati, potem se jih je treba naučiti in jih upoštevati. Kršitelj mora biti izključen iz igre – prav kakor pri nogometu, kjer sodnik izključi igralca, ki nasprotnika na primer preboksja. Pri boksu pa izključi tistega, ki nasprotnika obrca.

Dejstvo, da pri nas pravil političnega govorništva ne poznamo, je torej zgodovinsko utemeljeno. Pravzaprav je absurdno, da maksizem, ki je teorija družbenih konfliktov, retorike ne pozna. Retorika v marksizmu kratko in malo ni prisotna – niti kot filozofski problem. Dialektika pa je dobila povsem drug pomen in je prenehala biti komunikološka teorija, teorija dialogov, iz katere izvira.

Ta tradicija je starejša od samega marksizma: že Kant je menil, da »sofisti« samo kvarijo delovna »čistega uma«, Hegel pa, da je govor le »odtujevanje« absolutnega duha od samega sebe in potemtakem le laž in prevara. Marx je svoje stališče povedal zelo nazorno ob nekem obisku v Angliji leta 1856, ko je proučeval dogajanja v angleškem parlamentu:

Govor ni nosilec dejavnosti, ampak hinavščina dejavnosti ustvarja priložnost za govor. Zares, takšna zna biti klasična in končna oblika parlamentarnega govorništva, vendar pa, kakorkoli že, končna oblika parlamentarnega govorništva deli usodo vseh končnih oblik parlamentarizma: navsezadnje postane prava nadloga. Zaplet je, kot bi rekel Aristotel, vladajoči zakon drame. Isto velja za politično govorništvo... (Prawer, Karl Marx in svetovna literatura. CZ, Ljubljana 1981, str. 225.)

Ta citat je zelo zanimiv in vredno si ga je podrobno ogledati, da bomo razumeli tudi teoretični temelj našega problema in demokracije sploh. Marxu so bili politični govorniški zapleti »prava nadloga«. Bil je pač revolucionar in njegov končni cilj je bila revolucija in nasilno rušenje buržoazne oblasti – ne pa neskončno govorniško »zapletanje«.

Zanimivo pa je tudi, da se pri tem sklicuje na Aristotelovo Poetiko, ne pa na njegovo Retoriko. Aristotel je namreč napisal oboje in zelo dobro je znal razlikovati, kaj je prvo in kaj je drugo. Dogajanja in zapletanja v parlamentarni demokraciji ni mogoče primerjati z dogajanjem in zapletanjem v tragediji. Dramski zapleti so plod enega samega uma, avtorja. Ta vse dogodke zaplete in konstituira po določenih pravilih, tako da vodijo do nekega čisto določenega in vnaprej zamišljenega cilja, ideje. Dogajanje, zapletanje in dialogi v resničnem demokratičnem življenju, pa niso napisani vnaprej in niso plod enega samega uma. Političnih iger in zapletov ne vodi noben ne človeški ne božanski razum.

Vsaka drama, tragedija ali komedija se enkrat konča. Življenje v demokratični družbi pa nima konca in se pleče in zapleta kar naprej, brez konca in kraja. Vsakdo samo projektira ali programira neko odločitev, a rezultata ni mogoče predvidevati. Iz tega izvira spopad. In človeška narava je takšna, da besedni spopad vodi nujno v stopnjevanje spora, naslednja stopnja je vedno prekinitvev odnosov – potem pa tudi orožje in ubijanje... Če seveda med nasprotnima silama ne pravlada »razum«, to pa je lahko le sporazum o pravilih in proceduri besedne komunikacije. Nadstrankarskega, nadčloveškega ali svetovnega »razuma« pa – ni!

Zmaga tega ali onega v demokratičnem besednem spopadu je odvisna od vrste

okolisčin. Retorična spretnost je samo ena med njimi. Vendar pa je od retorične spretnosti, od upoštevanja pravil politične igre, odvisno, da besedno vojskovanje ostane besedno vojskovanje in ne preide v nasilje. Če je retorično vojskovanje in zapletanje »prava nadloga«, kaj naj potem rečemo o pravem vojskovanju in ubijanju?

A pustimo filozofske probleme in zaplete (tudi ti so za marsikoga »prava nadloga«) in spustimo se v prakso in med aktualne probleme!

Naj samo na kratko definiram: retorika je torej znanost, ki proučuje govorne procese v družbi. V nasprotju z Marxom menimo, da je govor nosilec vsakršne dejavnosti, politične in gospodarske, saj brez govorjenja ni mogoče ničesar odločiti, narediti, proizvesti, prodati ali kupiti.

Retorika pa ni samo znanost, ampak tudi veščina. Nudi nam torej norme in napotke, kako dobro in uspešno govoriti na različnih zborovanjih in kako odkrivati in uporabljati vsa možna sredstva prepričevanja pri katerikoli zadevi.

Pomemben del retorike je tudi dialogika (ta beseda je zamenjala dialektiko, ki danes pomeni nekaj drugega), ki proučuje vse kar najbolj raznovrstne oblike pogovorov. Obenem pa je tudi veščina uspešnega pogovarjanja in daje nam napotke, kako organizirati in voditi raznorazna srečanja. Podaja torej tudi pravila politične igre in obnašanja v demokratični družbi.

Sodobna retorika torej ne uči, kaj je res in kaj je prav, kaj je resnica in pravica, kaj je etično in kaj neetično, nudi pa navodila za pota, kako doseči najvišjo stopnjo verjetnosti med poslušalci in udeleženci vsakovrstnih političnih spopadov, različnih prepričanj in verovanj.

RESNICA IN SVOBODA NA MNOŽIČNEM ZBOROVANJU

Svobodno govorjenje seveda ni samo temeljna človeška pravica, zajamčena z ustavo in zakoni, ampak je tudi temeljna človeška narava. S tem hočemo reči, da človeška govorica ni nekaj, kar bi bilo podvrženo razumskemu projektiranju, ampak je rezultat naravne evolucije – prav kakor na primer človeško telo. Z govorjenjem je človek – človek. A ta narava je takšna, da poraja tako spore kot sporazume, ljubezen in prepir, združevanje in razdruževanje in tudi nasilje, pobjanje, kri in smrt. Naloga znanosti o govornem komuniciranju, retorike, je, da besedno vojskovanje ureja, da ga spravlja v okvire določenih pravil. V demokraciji je besedno vojskovanje, nenehno medsebojno prepričevanje, dokazovanje in protidokazovanje – samo sebi smisel in cilj.

Posamezne odločitve in sporazumi, volitve in menjavanje politikov na oblasti, so le kratke postaje na tej poti, ki nima konca. Ni je stvari v veselju, ni odločitve, ideje ali spoznanja, ni sodbe, zakona ali ustave, ki bi ne bila sporna. *Retorika ni znanost o absolutni resnici, temveč znanost o odkrivanju in uporabljanju sredstev prepričevanja pri sleherni možni zadevi.* In moderna dialogika je znanost o oblikah vseh teh procesov in daje nam vrsto pravil, ki se jih moramo držati, kakor pri vsaki igri, pri šahu ali športu in vsakem tekmovanju.

Teh pravil pri nas ne poznamo. Ne poznajo jih niti naši najvišji politiki. Povsod vlada katastrofalna ignoranca. Zato smo zabredli v labirint sporov, ki jih doživljamo kot težko nesrečo.

Že prastaro je spoznanje, kako je z resnico na množičnem zborovanju – danes pravimo temu recimo »miting«. Že v antiki so ugotovili, da tu nobene resnice ni mogoče povedati, ker se mora govornik prilagoditi čustvom poslušalcev in nobeno

nasprotno prepričevanje ni možno. (Nekaj takega je poskusil Ceausescu, pa jo je skupil!) Govornik se mora množici »laskati«, da doseže soglasje, uspeh. Resnico brezpogojno mora maličiti, prilagajati, »lakirati«. Zaradi tega je že Platon retoriko obsodil kot grdo in nepošteno spretnost in povzdignil je dialektiko kot edino možno pot k resnici. Takozvani »miting resnice« je torej absurd. V takšnih govorih ne more biti nobene resnice, ampak samo čustven vihar, ki lahko vodi – v razmerah kakršne so – samo do nasilja. Aristotel, ki retorike ni proučeval z vidika morale, ni govoril o tem, kakšna naj bi bila, temveč jo je raziskoval, kakršna pač je. Zato je resnico sploh izločil iz retorične znanosti, saj gre samo za verjetnost, za prepričanje in verovanje. Obenem pa je tudi avtor teorije dokazovanja in protidokazovanja – to pa je proces, ki v družbenem življenju nima konca.

V moderni retoriki in dialogiki je ta teorija doživela velikanski razvoj in prišlo je do spoznanj, ki so izrednega pomena za vsako demokracijo.

Množična politična zborovanja so danes realnost in njihovo vlogo moramo razumeti. Tu nikoli ne gre za resnico, ampak samo za izraz množične volje in čustev, ki se jim vsak govornik mora prilagoditi. Nobeno nasprotno prepričevanje ni možno. V tem smislu so takšna zborovanja vedno tudi določeno nasilje – ali vsaj razkazovanje moči. Marsikje, na Poljskem, v Vzhodni Nemčiji, na Češkem, Madžarskem in v Bolgariji, pa tudi v Srbiji in Sloveniji so na ta način izsilili določene družbene spremembe. S takšnimi mitingi pa sta nekoč prišla na oblast tudi Hitler in Mussolini, tega ne smemo pozabiti. Tu gre vedno samo za neko določeno čustveno enodušnost, za razkazovanje volje in moči – in nič drugega.

Napovedani »miting resnice« v Ljubljani je bil torej izziv k nasilju. Ker imamo mi neko drugo »resnico«, nobena mitingaška enodušnost ni bila možna s Slovenci. Zaradi tega ni bil to samo napad na našo svobodo in suverenost, nasilje nad našo »resnico«, naša čustvovanja in verovanja – to pa je mogoče samo v vojni. Zato je bilo nujno in zelo prav, da smo ga – seveda spet z nasiljem – prepovedali. Nič drugače ni bilo mogoče. Noben organiziran »dialog s Slovenci« ni bil predviden in tudi ni mogel biti. Množica ne more biti »v dialogu« z množico, narod z narodom. Tudi oni niso pokazali nobenega zanimanja, da bi »slišali našo resnico«, saj jo, jasno, že vedo, kakor mi vemo za njihovo. Saj ne živimo več v primitivni predpismeni družbi, kjer je bilo govorništvo edini informacijski sistem. V dobi tiska, radia in televizije vsi že davno vse vemo.

S strani Predsedstva SFRJ je prišel medel poziv k »dialogu«. A nihče ni mogel in ni vedel povedati nič konkretnega, kako naj bi takšen »množičen dialog« organizirali. »Dnevnik« je ponudil dve svoji strani, kjer naj bi oni povedali svojo resnico, nekaj podobnega je ponudila tudi televizija. Tega pa oni niso sprejeli in tudi niso mogli sprejeti, saj se na tem področju ne čutijo dovolj močne.

Tako se soočanje različnih »resnic« še vedno odvija samo v tradicionalnih oblikah države in političnih organizacij: v raznih predsedstvih, plenarnih in skupščinah. In priče smo neznanskemu »zapletanju«, živčnosti in merjenju sil v raznoraznih postopkih – kar pa, jasno, ne more prinesiti nobene rešitve.

Posledica vsega tega so prepiri, zahrbtno in nečedno žaganje politikov in funkcionarjev – in medijska vojna.

Prišlo je tudi že do prekinitve gospodarskih odnosov, kar je še večji absurd. In nekdo je tudi že rekel, da v sporu niso samo politiki – ampak kar narodi. Tako smo priče vsesplošnemu vretju in norosti ljudi, ki bi bili morda v normalnih razmerah še kar pametni...

Moderna dialogika zelo natančno raziskuje vse takšne procese, nudi pa tudi norme in pravila, ki skušajo zagotoviti miren in nenehen razvoj dokazovanja in protidokazovanja, kar je bistveno za vsako demokracijo. Ta pravila spravljajo težke konflikte, v katerih divjajo čusteni viharji, v razumne okvire. Razumeti moramo, kaj je to politični spor in kakšno priložnost za rešitev problemov nudi takšen položaj.

Gre za pravila politične igre, ki je boj za nadvlado in oblast. Za pravila prepričevanja množic, ljudstva, ki mu v demokraciji pač pripada najvišja pravica in poslednji postopek pri odločanju: volitve, plebiscit itd. Vse odločitve seveda ne morejo biti plebiscitarne, so pa vsebina nešteti pogovorov ne le med sprtimi političnimi voditelji, ampak tudi med ljudstvom.

Natanko moramo razumeti celo vrsto pojmov. Obravnavali bomo samo konverzacijo, diskusijo, prepir in debato.

KONVERZACIJA

Konverzacija je najbolj elementarno, naravno in neorganizirano dogajanje. Tu so vsi v enaki meri govorci in poslušalci. Dialog je pravzaprav samo dvogovor, če so prisotni trije, je to že nekaj drugega, spet drugače se odvija konverzacija, če so tu štirje ali če jih je pet. Pri večjem številu udeležencev konverzacija ni možna in je ni.

Številni teoretiki in raziskovalci, psihologi in komunikologi, trdijo, da je nekakšen konflikt, čeprav latentno, vedno prisoten – tudi v najlepšem ljubezenskem pogovoru. Le včasih se stopnjuje v *prepir*, ki ga moramo prav tako raziskovati in razumeti kot naravo človeka in družbe.

Vse to je pomembno za razumevanje ljubezenskega in zakonskega življenja, družinskih odnosov – pa tudi poslovnega delovanja. Takozvana »*managerska retorika*«, ki se je v zadnjem času izredno razvila, proučuje poslovni dvogovor in pogovore med več udeleženci, razne konference itd. Zelo natanko je treba razlikovati poizvedovanje in informiranje, pogajanja in prepričevanja pri nakupovanju in prodajanju, svetovanje in izmenjavo informacij. Tu gre tudi za vprašanja neposrednega vodenja proizvodnje in poslovanja.

Rezultati so pomembni za spoznavanje internih procesov v vsakem podjetju. Nobeno podjetništvo ni možno brez ustvarjalne konverzacije in prijaznega medsebojnega prepričevanja. Managerska retorika raziskuje tudi značajne in različne taktike, ki jih posamezniki ubirajo pri pogajanjih, dogovarjanjih in podobno.

Gre za naravo dogajanja, kjer pa je mogoče tudi precej več kot samo improvizacija.

Tako je na primer zlasti važno, kakšno taktiko ali stil bomo ubrali pri takšnih in drugačnih pogajanjih: ofenzivno ali defenzivno, ali bomo pokazali našo zaskrbljenost ali se delali brezbrizne, ali bomo ponujali svoje usluge ali bomo pustili, da nas partner na vse načine prosi. Itd., itd.

Konverzacija je torej naravno in običajno neorganizirano dogajanje, ki je temelj življenja slehernega posameznika. Ni samo naša vsakdanjost, temveč je v nekem smislu tudi sladkost našega življenja, biti mora nekaj prijetnega, nekaj, kar nas nenehno duhovno bogati, pa še zabava in razvedri.

Včasih takšno konverzacijo tudi nehote organiziramo: v gostilno ne gremo

samo zaradi pijače in jedače, ampak tudi zaradi prijetne konverzacije. V Ameriki je neki Ralph Smedley ustanovil mednarodno mrežo klubov, ki se imenuje »*Toast-makers International*«. Vodenje prijetne konverzacije je umetnost, pravijo, ki jo le redkokdo obvlada. V tistih klubih pa jo gojijo kar sistematično in menda tudi znanstveno.

Ni treba posebej poudarjati, da ima vsa zadeva ne le družaben, ampak tudi poslovni pomen. Prava umetnost je spraviti sprte partnerje ali stranke v prijetno konverzacijo in tako ustvariti ustrezno vzdušje za sklepanje poslovnih dogovorov.

Čeprav so torej nasprotja in latentna konfliktna stanja vedno prisotna, nikakor ni treba, da se izrode v prepir, ki je nekaj nesrečnega, sramotnega in nekulturnega. Ljudje, ki se sicer prikrito sovražijo in zaničujejo, se morajo v kulturni družbi znati drug drugemu tudi prijazno nasmihati in prijetno pogovarjati o čemerkoli.

Svoje probleme pa bodo reševali v drugih oblikah medsebojne komunikacije.

DISKUSIJA

Naša teorija samoupravljanja, ki ni poznala retorike in dialogike, ni izumila in razvila nobenega posebnega ali izvirnega razumevanja govornih procesov. Vsi delavci naj bi bili enakopravni in enakopravno naj bi odločali pri vseh zadevah podjetja ali organizacije združenega dela. To je bilo uzakonjeno v Zakonu o združenem delu in v vseh statutih in poslovnikih so bili predpisani nenavadno komplicirani postopki, ki so urejali odločanje na nešteti sestankih upravnih odborov, delavskih svetov, zborih združenega dela, raznih komisijah itd. Poznamo seveda raznorazne institucije – pa samo eno dialoško obliko, diskusijo.

Tudi naše politične in državne organizacije poznajo samo diskusijo in nič drugega.

Diskusija je oblika skupinskega medsebojnega dogovarjanja in prepričevanja, kjer so vsi udeleženci odločeni, da bodo prišli do neke skupne odločitve. Problem, ki je na dnevnem redu, vsak po svoje razčlenjuje in če se pokažajo različna stališča, so odprti dokazovanju nasprotnika; nobena sramota ni popustiti in tako doseči sporazum – ali pa se podvreči večini po morebitnem glasovanju.

Resnično ustvarjalna diskusija je možna samo ob omejenem številu udeležencev, kjer lahko vsakdo pride do besede – 10 do 20, največ 30 udeležencev. Diskusija na kongresnih in plenarnih, kjer je po več sto in tudi po več tisoč udeležencev, ni možna. To so dejansko samo množična zborovanja somišljenikov, kjer je mogoče samo ploskati. Parlament pa zahteva zelo stroga protokolarna pravila in tu je možno pravzaprav samo merjenje sil med različnimi strankami ali skupinami. Problemi se rešujejo neke druge.

Prav tako nesmiselno je razglašati samoupravljanje v podjetju ali tovarni, kjer je več tisoč delavcev in uslužbencev in kjer naj bi imel vsakdo – s pomočjo svobodne diskusije – enako pravico do upravljanja in odločanja pri vseh najpomembnejših zadevah. Samoupravni sestanki naj bi imeli moč razreševati prav vse konflikte, in še ne tako davno so razglašali, da je štrajk pri nas nesmiseln, saj vendar delavci ne morejo štrajkati zoper same sebe.

»*Bistvo samoupravljanja je, »* je neke zapisal Kardelj, »*da delavec hkrati dela in opravlja iste funkcije, ki jih je v kapitalistični družbi izvrševal kapitalist, v etatični pa država.*« To načelo je zelo prepričljivo in vanj smo dolgo verjeli. Vendar pa je ta delavec, ki tu nastopa kot upravljalec in proizvajalec obenem – samo abstrakcija. Delavci so govoreči posamezniki. To načelo povsem ignorira konkretne retorič-

ne procese, ki naj bi ob upravljanju in odločanju potekali med njimi. Načelno in pravno so lahko vsi enakopravni, med dejanskimi govorjenimi procesi pa igrajo kaj različne vloge in piramidalne strukture nadrejenosti in podrejenosti nikakor ni mogoče eliminirati. Če jih je veliko, večina sploh ne pride do besede in morajo samo ubogati. Med njimi samimi, zlasti pa med neposrednimi proizvajalci in upravo, so se ostrili konflikti, ki jih na stari samoupravni način – to je s prijateljsko diskusijo in prepričevanjem – nikakor ni bilo več mogoče razreševati. Prišlo je do štrajkov, ki so danes postali nekaj vsakdanjega.

Diskusija je torej ustrezna oblika samo dokler se ne zaostre protislovja. Tedaj pa povsem odpove, nobenega sporazuma ni mogoče več doseči. Grozi vsesplošen prepir, nered, kričanje, štrajki in nasilje.

Celo takšna institucija, kot je npr. plenum CK, lahko diskutira dan in noč, tri dni in tri noči – in ne samo da ne pride do nobenega sorazuma ali odločitve, temveč tudi nihče ne more več povedati kaj pametnega. Lahko sledi samo popoln razkol in polomija.

OKROGLA MIZA

V tej zvezi si moramo ogledati tudi takšno obliko diskusije, kot jo predstavlja okrogla miza, ki je nekakšna modna krilatica. Nekaterim se zdi, da je to imenitna demokratična oblika, ki naj rešuje vse. A doživeli smo tudi razpad Okrogle mize pri SZDL. Nekakšno Okroglo mizo so nekateri predlagali tudi Kosovarjem, a je ti kajpada niso sprejeli.

Okrogla miza ima svoj mitski izvor v srednjeveški legendi o kralju Arturju. Kralj Artur je zbral svoje viteze za okroglo mizo, jim rekel, da so z njim vsi enakopravni in potem so tako dolgo diskutirali, da so prišli do neke skupne odločitve, do neke Resnice, ki so jo proglasili za sveto. Takemu pogovarjanju so v antiki in srednjem veku rekli »dialektika«, in ta je bila rezervirana za aristokrate, filozofe in najvišje duhovnike. Ko je bila takšna sveta Resnica dosežena, so vsi ti vitezi odšli vsak v svojo deželo in jo razlagali ljudstvu v lepo okrašenih in umetno sestavljenih govorih. To je bila pa »retorika«. Retorika je bila torej neka vzvišena umetnost prepričevanja o sveti Resnici in je bila usmerjena k ljudstvu.

Že v antiki je nastala znamenita metafora o *stisnjeni pesti in iztegnjeni dlani*, ki imenitno predstavlja takrat edino možni »komunikacijski model«: dialektika je kot stisnjena pest, torej neko tajno a vzvišeno dogovarjanje, retorika je pa kot dlan z iztegnjenimi prsti, ki v javnost usmerjajo sveto resnico. Dialektični govor mora biti kratek in jedrnat, stvari mora predstavljati gole in takšne, kakršne so. Retorični nastop pred množicami pa mora biti daljši in kar se da lep, umetno stiliziran, stvari mora predstaviti oblečene, okrašene in takšne morajo biti.

Ta komunikacijski model je veljal v rimskem imperiju in se obdržal ves srednji vek, uzakonil ga je Karel Veliki v 8. stoletju, v 16. stoletju pa ga je teoretično natančno obdelal Melanchton, pri katerem so se učili tudi naši protestanti. Takšen in nič drugačen naj bi bil Cerkveni red (Kirchenordnung), Cerkovna ordnunga, ki je bil takrat pač splošni družbeni red in sistem.

Ta sistem je razpadel šele v 18. in 19. stoletju z razvojem meščanske družbe in svobode tiska. Zdaj je nastala neka drugačna javnost, javnost, ki je brala in ne samo poslušala. In kadar so se meščani zbirali v svojih salonih, so tudi svobodno govorili in razpravljali o vsem mogočem. Ena sama sveta Resnica je razpadla in moderni demokratični sistem je ustvaril tudi drugačen komunikacijski model, saj

je moral priznati obstoj in enakopravnost različnih resnic. Novinarji so s svojimi beležnicami in pozneje tudi z mikrofoni in kamerami prodrli v »stisnjeno pest« in razkrili skrivnosti tajnega dogovarjanja na vzvišenih in nekoč povsem nedotakljivih mestih. Zdaj je »dialektika« postala vseljudeški proces. Parlamentarna retorika je dobila svoj podaljšek v novinarskih poročilih. S tem pa so tudi vsi strankarski zapleti prešli v javnost meščanske, civilne družbe.

Model »stisnjene pesti in iztegnjene dlani« se je na kar najbolj nenavaden način obnovil v ilegalni organizaciji Komunistične partije, ki jo je ustanovil Lenin. Ta sistem je imenoval *demokratski centralizem*. Direktive Centralnega komiteja so bile obveze, o drugih zadevah pa so lahko v celicah svobodno, tovariško in demokratično diskutirali in odločali. Člani vseh celic, vključno s CK, so enakopravni, vsi so »tovariši« in nekoč je bilo obvezno tudi tikanje. (Prav tako kot kristjani, ki so bli nekoč vsi »bratje v Gospodu«). Iztegnjene prste – tisto, kar je bila nekoč retorika za široke množice – pa zdaj predstavljajo tiskana glasila, »sredstva obveščanja« o neki »resnici«, ki je obvezna za vse.

Ta sistem, ki je v ilegalnem boju edino možen in izredno učinkovit, ostane nespremenjen tudi po revoluciji, ko partija prevzame oblast in državo v svoje roke. Vsestransko razvejan sistem celic, ki obvladuje vse družbene ustanove in organizacije, si tako zagotavlja vodilno vlogo. Krog članov v celici je tovariški, demokratično diskutira, spoštovati pa mora resnico, ki prihaja od zgoraj in ki jo prinašajo »sredstva obeščanja«. V starem žargonu smo temu rekli »linija«, in neznansko smo se trudili, da bi bili vsi vedno kar se le da »na liniji«.

Poleg tega ima ta sistem še eno značilnost, ki je ne gre zanemariti: nujno namreč poraja nedotakljivo avtoriteto, »božanstvo«, karizmatično osebnost in njen kult. In seveda iluzijo o nezmotljivem in modrem vodstvu in družbeni harmoniji.

Nastaja tudi neko posebno psihološko razpoloženje, ki se mu po angleško reče »groupthinking«, pri nas pa smo uporabljali izraze kot »vistosmerjenost« ali »glajhšaltunga«. Ta psihološki faktor je izredno močan, ne trpi nobene herezije, vsaka beseda, ki ni v skladu z »linijo«, je že »družbeno nevarna«. Krivoverci in »frajgasti« so zdaj lahko samo »disidenti«, »oporečniki«, ki so vedno povsem osamljeni – in jih je treba nemudoma izločiti iz družbene komunikacije (v Srbiji so za tak postopek izumili izraz »diferenciacija), strpati v ječe ali celo pobiti. Zgodovina socializma je – prav kot zgodovina Katoliške cerkve – polna takšnih primerov.

Demokratski centralizem je razpadel nenavadno hitro in to na širokem prostanstvu od Kamčatke do Triglava.

Nihče seveda nima in ne more imeti nič proti Okrogli mizi kot posebni obliki diskusije enakopravnih udeležencev. Vendar pa je treba vedeti, kakšen domet ima njena zmogljivost pri sporazumevanju. Okroglina, ki na nek mističen način simbolizira enakopravnost, ni nobena čarovnija, ki naj izgadi nasprotja. Če so nasprotja prehuda – okrogla miza razpade.

Možni sta pa dve posledici, kajti komunikacija brezpogojno teče dalje: ali neorganiziran prepir – ali pa organizirana debata.

PREPIR

V Jugoslaviji (in tudi še marsikje) se je po razpadu demokratičnega centralizma razdivjal prepir. Prepir je svojevrstno dogajanje v človeški komunikaciji, ki je nekaj povsem naravnega. Ni dvoma, da mora biti prav tako kakor tudi vse druge

oblike besedne komunikacije, podvržen znanstvenemu raziskovanju. Znanost ga mora pravilno definirati in odkriti neke naravne zakonitosti.

Je pa tudi nekaj, kar je – po splošnem prepričanju – vredno vsega zaničevanja. Zato je teh raziskav izredno malo in rezultati so pičli. Pri starih Grkih je že Empedokles razumel prepir kot naravno dogajanje in govorico je razlagal na eni strani kot »ljubezen« in privlačenje in na drugi strani kot »prepir« in odbijanje. Retorika mu je bila »meč in ščit« in enačil jo je z borilskimi veščinami in tudi s samo vojno. Grki so imeli tudi boginjo prepira Eris in po njej se veda o prepiru imenuje »eristika«.

Pozneje sta v Atenah dva brata z otoka Hios menda ustanovila šolo, kjer sta javno učila, kako se je treba dobro in uspešno prepirati. Menda sta na trgu v Atenah tudi prirejala javne prepire, ki naj bi bili nekakšen šolski vzor dobrega prepira. Napisala sta baje celo učbenik eristike, ki pa se ni ohranil. Platon je ta nauk obsojal kot nemoralen.

Edini filozof, ki se je v 19. stoletju skušal znanstveno ukvarjati s prepirom, je bil Arthur Schopenhauer. Po njegovi smrti so objavili njegovo delo, ki pa je bilo nedokončano: »*Eristika ali 36 trikov, kako imaš vedno prav.*« Knjižico so nedavno prevedli v Novem Sadu in je na razpolago v srbsčini in to – v latinici. Uvod je napisal dr. Milan Damjanovič.

To seveda ni učbenik prepira, kakor bi se utegnilo zdeti iz naslova, temveč resno filozofsko delo o besednih trikih, ki jih po naravi stvari same uporabljajo prepirljivci. Gre zato, da bi te trike lahko prepoznavali in se jim izogibali, ne pa da bi jih uporabljali.

Narava prepira je seveda takšna, da se dogaja, ne da bi se ga udeleženci učili.

Z vprašanji političnega prepira se ukvarjajo tudi nekateri sodobni filozofi in sociologi in tema je postala del sociologije konflikta. Knjigo o teh raziskavah je napisal H. J. Krysmanski (*Soziologie des Konflikts, Materialien und Modelle. Rowolts deutsche Enzyklopädie, Universität München, 1971*).

Gre seveda predvsem za razumevanje prepira kot svojevrstnega družbenega fenomena, ne pa za pouk uspešnega prepiranja – kakor pri retoriki, kjer gre tudi za pouk uspešnega govorenja. Dialogika je znanost, ki uči, kako se prepiru izogniti – ne pa, kako v prepiru zmagati.

Velja, da je spor neka nerazumna naravna sila, ki je prizadeti udeleženci ne morejo obvladati. V prepiru so logični, razumski dokazi potisnjeni v stran, vso moč pa razkazujejo čustva, kot so jeza, sovraštvo, zavist, užaljenost, pretirana občutljivost za osebno čast in dostojanstvo, zaničevanje nasprotnika itd. To se kaže že v tem, da ljudje v prepiru stopnjujejo moč glasu, kričanje je normalen pojav in nikomur ni do tega, da bi nasprotnika tudi pazljivo poslušal. Moderna znanost se seveda ne more ukvarjati samo z osebnimi prepiri, ampak tudi s prepiri, ki divjajo med skupinami, razredi, strankami, narodi in državami. Vse te zakonitosti so tu še potencirane, angažirane so vsa sodobna sredstva komuniciranja, časopisi, radio in televizija – in razvija se »medijska vojna«, katere izdi je povsem nepredvidljiv.

V prepiru vladajo določene naravne človeške zakonitosti: kar je prvemu veliko, je drugemu majhno, kar je prvemu pomembno, je drugemu brezpomembno, kar je enemu zoprno, je drugemu prijetno; v prepiru skuša prvi nasprotnika speljati na napačen problem in ga potem nekje drugje spodnesti; nasprotnikov ugled je treba izpodkopati z vsemi sredstvi, proglasiti ga je treba za nekompetentnega in bedaka, zlasti pa etiketirati s prilastki. Prihaja do prav smešnih situacij: v prepiru med srbskimi in slovenskimi komunisti sta oba režima – »fašistična«, »policij-ska«... Itd., itd.

Prepir je običajno svojevrstno merjenje sil in po tradiciji priprava na oborožen spopad. Zanimivo, da pri tem tisti, ki se počuti močnejšega, samega sebe vedno proglašja za velikega revčka, izkoriščenega in nesrečnega, užaljenega in zatrtga. Užaljenost je vedno svojevrstna agresija – prav kakor ženske solze – ki jih ni mogoče premagati z nobenim logičnim dokazovanjem. Še huje je seveda, če nekdo reče, da je »užaljen ves narod«. Na ta način skuša nasprotnika kar se le da prizadeti, raniti. Mazohizem, združen s sadizmom, je najstrašnejši element hudih preprirov. Tudi Hitler je v pripravah na agresijo razglašal Nemce za največje revčke na svetu, stisnjene in izkoriščane na premajhnem življenskem prostoru. Srbi in Črnogorci so kljub okupaciji JLA na Kosovu še vedno pod strašnim pritiskom in se morajo izseljevati, Slovenci pa, (ki napadajo JLA), jim potem ne puste niti tega, da bi jim prijateljsko povedali svojo resnico...

Nobeno logično protidokazovanje ni možno – saj sploh ne gre za logiko, ampak za čustva. Tisti, ki je v eristični obrambi in ki se počuti bolj slabotnega ali »majhnega«, bi moral zdaj ubrati isto taktiko obrambe: samega sebe proglašati za silno močnega in ves problem Kosova potisniti na obrobje. In ko nam je bila napovedana gospodarska vojna, bi se moral slovenski retorik samo nasmehniti in reči: kaj nam pa moreš, ti, ki si vendar tak revček – ali nekaj takega. Nikoli bi ne smel pokazati prave zaskrbljenosti.

Naj omenim, da s stališča eristike naši retoriki gospodarske blokade sploh niso ravnilo ocenili. Razumeli so jo kot izraz politične moči, ki izvira iz enodušnosti. In ko je prišlo na dan, da Srbija dolguje Sloveniji tristokrat več (menda kar 6 milijard dinarjev!), so menili, da je to za nas velika škoda in nesreča. A razglas blokade bi morali označiti le kot retorično zaveso, ki naj bi skrila njihovo nemoč. Tako pa je dosegel svoj namen: vliva jim pogum in daje lažni občutek moči.

V prepiru nikoli ne gre za dokazovanje resnice ali pravice, ampak samo za razkazovanje moči.

Politični prepir ni diskusija in prijateljsko prepričevanje udeležencev, temveč je spektakel, nerežirani naravni »teater«, »dramatični« zaplet brez konca in kraja. Danes, v dobi elektronskih medijev, ima svetovne razsežnosti.

A ni več nujno, da vodi v katastrofo in vojno. Prepir med obema svetovnima velesilama, ki smo ga imenovali »hladna vojna«, je npr. končan in začelo je razdobje razumnega dogovarjanja.

Praviloma lahko prepir ukroti samo višja avtoriteta. Družba že od pamtiveka razvija takšno institucijo, ki se avtoritativno ukvarja z razreševanjem sporov in ki s posebno, uzakonjeno preceduro, skuša doseči – ne neko absolutno resnico – temveč samo neko verjetnost, ki je sprejemljiva za čim večje število prizadetih: to je sodišče. Spor je tu obvezen pri vsaki zadevi, a obvezna je tudi procedura, ki izloči čustva in priznava samo logične dokaze. Sodniki in porota morajo biti neodvisni od obeh strank v sporu. A pri sodstvu gre le za ugotavljanje neke resnice o dogodku v preteklosti.

Pri političnih sporih pa gre vedno za anticipacijo nekega dogajanja v prihodnosti, za sprejemanje ukrepov, zakonov ali ustav, ki naj imajo v prihodnosti takšne ali drugačne učinke. Zato tu nobeno sodišče ni možno, in kadar gre za spore med narodi in državami, tudi nobena božanska avtoriteta.

Možna pa je neka procedura, ki izloči divje čustveno delovanje človeške narave in ustvarja možnosti za logično dokazovanje in protidokazovanje in s tem za prepričevanje množic, ljudstva, demosa, ki ji v demokraciji pripada najvišja pravica odločanja.

To proceduro nudi moderna dialogika v obliki pravil debatnega komuniciranja.

DEBATA

Debate pri nas nihče ne pozna in je nihče ni sposoben organizirati. Prevladuje prepričanje, da je to samo neka druga beseda za diskusijo. A razlika je bistvena: medtem ko je diskusija medsebojno prepričevanje udeležencev, ki kar najbolj razčlenjujejo (dis-cut) problem, je debata neusmiljeno pobijanje nasprotnika (débattre), je srečanje, kjer nihče ni pripravljen popustiti, kjer se nihče ne pusti prepričati. To je boj nepomirljivih nasprotnih sil. Gre za besedni konflikt, ki je normalen v vsaki demokraciji, med pripadniki različnih ideologij, filozofij, strank, organizacij, med različnimi političnimi programi.

Zato debata ne more biti medsebojno prepričevanje udeležencev, ampak je po svojem bistvu lahko samo neke vrste »teater« pred množicami poslušalcev, ki so cilj prepričevanja – a v glavnem molče. Medtem ko je prepir »nerežiran« naravni teater, mora biti debata »režirana«.

Debata zahteva povsem drugačno organizacijo in vodenje srečanja kot diskusija. Naši forumi, vključno s CK in ves naš samoupravni sistem v organizacijah združenega dela in podjetjih – pa poznajo samo diskusijske oblike, ki so ustrezne za, recimo, demokratični centralizem, popolnoma pa odpovedo, ko se pojavijo nepomirljiva nasprotja.

Debata zahteva določeno proceduro, ki je pri nas popolnoma neznana, in zato naj jo nekoliko bolj podrobno opišem.

Predvsem je v družbi potrebna posebna institucija ali recimo vsaj organizator, ki se mu po angleško reče *moderator*, pomiritelj, ki je nevtralen in ki vodi proceduro. Njegove naloge so zelo zahtevne.

Prvič, ugotoviti mora zelo natančno, v čem je spor in ga razčleniti na posamezna sporna vprašanja. Formulirati mora *propozicijo*, to je en sam stavek v pozitivni in negativni obliki. Na primer: »Slovenci zelo dobro poznajo resnico o Kosovu« in »Slovenci sploh ne poznajo resnice o Kosovu«. Ali pa stara, že skoraj klasična: »Slovenci napadajo JLA« in »Slovenci sploh ne napadajo JLA«. Ali »ZSMS je sposobna, da razreši krizo« in »ZSMS ni sposobna razrešiti krize«. »Ante Markovič bo ustavil inflacijo« – »Ante Markovič inflacije ne bo ustavil«. »Slovenija se mora odcepiti.« – »Slovenija se ne sme odcepiti.« Itd. Podobne propozicije je mogoče sestaviti tudi o notranjih problemih kakega podjetja, na primer o zviševanju dohodkov, o štrajku, odpuščanju delavcev, stečaju itd.

Druga naloga moderatorja je, da poišče debaterje. Množična debata ni možna, debatirata lahko samo dva ali štirje, nič več in nič manj. Pri tem je treba paziti, da so si debaterji kolikor toliko enako močni v znanju, izobrazbi, poučenosti in tudi v sposobnosti argumentacije. To je prav tako kakor na šahovskem turnirju, kjer amater ne more igrati z vele mojstrom, ampak lahko merijo moči samo enaki z enakimi.

Tretjič, debaterji se morajo strinjati s propozicijo, to se pravi: strinjati se morajo – v čem se ne strinjajo. (To ni lahko doseči.)

Četrtrič, določiti je treba kraj in čas debate in zagotoviti občinstvo (če ne gre recimo že kar za TV oddajo). Debata je vedno lahko samo špektakel, debata je govorniška prireditev, boj ali igra tekmovalnega značaja. Orožje so samo argumenti za in proti. Sicer vse skupaj nima smisla.

Petič, moderator mora ustvariti na začetku kar se le da pomirljivo, prijetno in disciplinirano vzdušje, prijazno mora pozdraviti in predstaviti debaterje, razložiti propozicijo in povedati, kdo je pristaš te in kdo one strani. Prvi sedi na njegovi levi, drugi pa na desni strani. Lahko sta tudi po dva na vsaki strani.

Šestič, najprej govori izzivalec, potem mu odgovarja tisti, ki se brani. Če je zadeva na visoki kulturni ravni, potem je običaj, da sta si oba nasprotnika dan dva pred tem s pomočjo moderatorja izmenjala tudi napisane uvodne govore. Odgovori pa so seveda že improvizirani. Običaj je, da govori spočetka vsak po deset minut. Če so štirje, traja prvi del debate torej 40 minut. Sledi drugi del, kjer sme govoriti vsakdo po 5 minut, skupaj torej recimo eno uro. Moderator pazi, da se nihče ne oddalji od predmeta, da imajo vsi na razpolago enak čas, in na to, da argument sledi protiargumentu. Možne so seveda tudi kratke replike, vprašanja.

Možen je tudi odmor, kjer imajo poslušalci priložnost, da postavljajo vprašanja, odgovarjata pa seveda obe strani – vsaka po svoje.

Naloga moderatorja pri vodenju debate je, da pazi, da se vsakdo drži teme, ki jo vsebuje propozicija, da nihče ne zaide vstran, da ne odpira drugih vprašanj in ne udriha po nasprotniku z idejami, ki ne spadajo zraven. Moderator mora tudi krotiti in izločati prehude čustvene izpade.

Sedmič, zelo важен je konec. Moderator ne razglasi nobenega zmagovalca ali poraženca, temveč se obema stranema prijazno zahvali za sodelovanje. Angleški običaj zahteva na koncu tudi stisk roke in prijazen nasmešek med nasprotniki, kar je obvezen ritual, pa naj je sovraštvo še tako hudo.

O zmagovalcu odloča občinstvo, poslušalci. Pa ne takoj, ker na koncu nobeno glasovanje ni niti možno niti potrebno. To lahko ugotovi pismena anketa z vprašalnikom, kdo je koga prepričal. Ali pa recimo raziskava javnega mnenja (če je bila zadeva recimo na televiziji).

Podobno debato je mogoče organizirati tudi v tisku, kjer je dvema nasprotnikoma treba zagotoviti enak prostor na isti strani in njune prispevke recimo trikrat ali petkrat objavljati vzporedno.

Pojavijo se lahko nova sporna vprašanja – a zato je potrebna druga debata in druga propozicija in morda tudi drugi debaterji.

Zelo važno se mi zdi poudariti, da debata ni možna na nikakršni zaprti seji, da je to lahko le javna govorniška prireditve, nekakšen »happening«, dogodek, ki je organiziran in podrejen zelo natančnim pravilom – prav kakor šah ali nogometna tekma. Izid ni predvidljiv. V tem je pač mikavnost takšne prireditve.

V Angliji in ZDA je to nekakšen splošen množični »duhovni šport«, ki ga po tradiciji organizirajo univerze, začeli pa sta ga že pred dvesto leti obe rivalski univerzi Oxford in Cambridge. Debat se ne udeležujejo samo politiki, ampak tudi povsem preprosti ljudje, zlasti študentje in drugi intelektualci.

Debata zahteva zelo veliko napora, študija, poznavanja problemov, argumentacije in seveda tudi retorične spretnosti. Zelo jasno je tudi, da zmaga je običajno tisti, ki je boljši govornik in ne vedno tisti, ki ima prav. A resnic je vedno zelo veliko. Važno je to, da se to vojskovanje odvija stalno in vedno samo z besedami in argumenti.

Kako bi ta pravila prenesli v Jugoslavijo, v naše mednacionalne spore?

Danes v dobi radia in televizije, bi takšne debate lahko organizirali tudi na daljavo, en debater bi lahko bil v Prištini, drugi v Ljubljani, tretji v Beogradu, četrti recimo v Zagrebu. Manjkajo nam pa moderatorji, ki bi znali to organizirati in pravilno izbirati in angažirati debaterje. Ni treba, da bi se tega udeleževali

ravno vrhunski politiki, to so lahko povsem navadni ljudje, a moderator mora paziti na približno enako močne nasprotnike.

Mislim, da bi tako lahko zagotovili mir in se izognili nasilju – pa še probleme bi bolje reševali.

ARGUMENTACIJA

Argumentacija je poglavitni del vsakega debatnega govora. Pri formalno pravilno organizirani debati moramo izključiti vsa druga sredstva prepričevanja: govornikov ugled, vnaprejšnje prepričanje in verovanje določeni osebnosti, kakor tudi čustveno razvnetost, razpihovanje raznih strasti, ljubezni, mržnje, ponosa, zavisti itd. To ni tako lahko. Pri vsaki debati so skoraj vedno prisotni tudi drugi faktorji. Vendar pa je naloga moderatorja, da prepreči na primer izpodjedanje ugleda nasprotnika ali postavljanje njegove kompetence pod vprašaj.

Tako bi na primer pri debati o tem, ali so Veneti naši predniki ali niso, zgodovinar ne smel očitati nasprotniku, ki je na primer pesnik, da prav zaradi tega, ker je pesnik, pri zgodovinskih vprašanjih ni kompetenten. Prav tako bi se nasprotna stran morala izogibati trditvi, da je nasprotnik »konzervativen«, ker je pač stališče, da Veneti niso naši predniki in da so se Slovenci v te kraje preselili v 6. stoletju – že dolgo v veljavi. Konzervatizem v vsaki znanosti pa naj bi bil znamenje neke zmotnosti.

Isto velja za vprašanje čustvenosti. Čustvena privrženost določenemu stališču je v vsaki družbi in pri vsaki debati povsem normalna stvar, vendar pa se morajo debaterji takšnim sredstvom izogibati, kolikor se le da. Če ostanemo pri Venetih, je seveda zelo prepričljiva pesnikova trditev, da se mora slovenski narod danes – ko stoji spet pred hudimi viharji in preizkušnjami – zavedati svojih korenin, ki naj bodo čim bolj globoko. In z Veneti naj bi slovenski narod imel takšne korenine. Na drugi strani pa spet ni prav, če našemu pesniku očitamo »romantični nacionalizem« in nacionalistično zanesenost pri tolmačenju zgodovinskih vprašanj.

Vztrajanje pri trditvi, da Veneti niso naši poredniki in da so se Slovenci šele v šestem stoletju priselili v te kraje, je seveda tudi stvar časti in dostojanstva naše zgodovinske znanosti, njenega ugleda. Takšne izjave utegnejo biti zelo prepričljive – vendar pa ne dokazujejo ničesar. Dokazovati utegne samo logični argument.

Za debatni govor veljajo prav ista pravila kakor za vsak govor: imeti mora pet delov: 1. uvod, 2. razlago problema, 3. pobijanje nasprotnikovega stališča, 4. utrditev lastnega stališča in 5. konec. Debatni govor mora biti kratek in jednat, brez nepotrebnih stilističnih okraskov.

Običajno bo problem že pri nastopu prvega debaterja dovolj razložen. Temeljnih informacij torej ni treba ponavljati. V vsakem govoru pa je treba že spočetka, v uvodu, pribiti temeljno misel, ki jo potem, na koncu z drugimi besedami, ko je že dokazana, še bolj učinkovito ponovimo. Jedro debatnega govora je torej tretji in četrti del, kamor je treba umestiti argument, se pravi pobijanje nasprotnika in utrditev lastnega stališča. Retorično dokazovanje je možno samo na ta način.

Dokaze so že v antiki delili na »umetniške« in »neumetniške«, sodobna pravna teorija dokazovanja pred sodiščem pa govori o direktnih in indirektnih dokazih. Direktni (ali neumetniški) dokazi so običajno le predmeti (npr. okrvavljen nož), dokumenti ali pa izpovedi prič, ki jih branilec ali pa tožilec privedeta pred sodišče. Te mora seveda vsakdo po svoje interpretirati. Nas pa na tem mestu, pri političnem debatnem spopadu, zanimajo predvsem »indirektni« ali »umetniški« dokazi, to pa je govorna izvedba logičnega sklepanja.

Izvedba govornega dokaza za neko določeno stališče obsega dva procesa: najprej je treba navesti neko nesporno dejstvo, in potem od njega sklepati dalje. Neko nesporno dejstvo je vedno potrebno. Nasprotnika morata imeti neko skupno izhodišče. Vendar pa je takšno dejstvo za poslušalce brez smisla, če je podano brez ustrezne interpretacije. Ta je seveda pri vsakem od obeh nasprotnikov drugačna. Šele interpretacija odpira pot nadaljnemu sklepanju. Sklepanje je proces, ki z njim vzpostavljaš odnos, logični most med nespornim dejstvom in zaključkom, ki ga hočeš dokazati.

Veljavnost ali verjetnost zaključka je torej odvisna predvsem od zdravega sklepanja, od miselnega in verbalnega postopka, ki naj ga sprejme tudi poslušalec.

Pri analizi tega postopka je več kot dve tisočletji kraljeval samo Aristotelov model silogizma, po katerem sta možni samo dve poti: dedukcija in indukcija, sklepanje od splošnega h konkretnemu in od konkretnega k splošnemu. Aristotelov model je predvsem logični model in zahteva neko določeno stopnjo gotovosti, ki pa je v retorični situaciji le redko prisotna. Obenem pa tudi ne razkriva dovolj jasno vseh sestavin argumenta, odnosno miselnega procesa pri sklepanju. Zaradi tega je že Aristotel razlikoval pravi, znanstveni silogizem od navideznega, retoričnega silogizma, ki ga je imenoval entimen. Entimen je v govoru prav tako prepričljiv in ustvarja neko verjetnost.

Njegov primer je znan in naveden v vseh učbenikih retorike: *nesporno je, da so vsi ljudje smrtni. Nesporno je tudi, da je Sokrat človek. Torej: tudi Sokrat je smrten.*

Gre za dedukcijo, za sklepanje od splošnega h konkretnemu in takemu sklepanju ni mogoče ugovarjati.

Isti model je mogoče uporabiti pri neskončnem številu drugačnih primerov. Na primer: *nesporno je, da vsi totalitarni režimi prepovedujejo mitinge, ker nočejo slišati nobene drugačne resnice od svoje. Nesporno je tudi, da so v Sloveniji prepovedali »miting resnice«. Torej: Slovenija je totalitarna, policijska država, poslednja utrdba reakcionarnega, protidemokratskega režima v Evropi.*

Ni dvoma, da takšen način sklepanja deluje prepričljivo in da ustvarja neko verjetnost – seveda predvsem pri tistih, ki so že vnaprej nagnjeni, da to verjamejo. Dokazati, da to ni znanstveni silogizem ampak entimem, pravzaprav »sofizem«, ni tako lahko. Enakovrednega retoričnega odgovora z naše strani ni bilo slišati.

Zoper Aristotelovo teorijo silogizmov in entimemov več kot dva tisoč let ni bilo nobenega ugovora. Šele leta 1958 je ameriški teoretik retorike, *Stephen Toulmin* iz Cambridgea, razvil nov model, ki ga danes po njem imenujemo »*Toulminov model*«. V Evropi pa slovi Francoz *Chaim Perelman*, ki podobno razvija svojo teorijo pravne argumentacije v sodnem postopku.

Toulminov model ima pred Aristotelovim nekaj prednosti. Predvsem dopušča tudi zaključke, ki so samo verjetno resnični in pri tem daje možnost, da se določi stopnja verjetnosti. Poleg tega nam pokaže vse sestavine procesa sklepanja in odnose med njimi. Temeljno premiso vsakega argumenta, namreč utemeljitev, postavi v položaj, v katerem lahko razvijemo neko določeno podporo, ki je del procesa sklepanja.

Toulminov model ima kar šest sestavin: 1. *nesporno dejstvo (evidence)*, 2. *zaključek ali trditev (claim)*, 3. *utemeljitev (warrant)*, 4. *zadržek (reservation)*, 5. *podpora utemeljitvi (backing)* in 6. *približek (qualifier)*.

Vzemimo preprost primer:

Recimo, da imamo pri roki nesporno dejstvo: *število kriminalnih dejanj v Sloveniji narašča. To navaja statistika, zoper katero, recimo, ni ugovora.*

Seveda želimo sprejeti neke ukrepe, ki naj bi pripomogli, da bi se število

takšnih dejanj zmanjšalo. Možnih je kar precej zaključkov ali predlogov, katerih učinkovitost je treba dokazati.

1. Poostriti je treba kazni;
2. Izboljšati delo varnostnikov, jim zvišati plače itd;
3. Reformirati kaznilnice, kjer naj kaznjence prevzgajajo;
4. Zaposliti več miličnikov, jim zvišati plače;
5. Zaposliti več sodnikov, jim zvišati plače;
6. Ustaviti priseljevanje in zaposlovanje južnjakov;
7. Bolj pravično razdeliti družbeno bogastvo;
8. Izboljšati moralno vzgojo mladine v šolah.

Miselno gibanje od nespornega dejstva do omenjenih zaključkov se imenuje sklepanje. To je za vsak navedeni zaključek drugačno. Nekateri poslušalci bodo sprejeli te, drugi pa druge zaključke in za nekatere bo tak, za druge pa drugačen način sklepanja – nesprejemljiv.

Če hočeš, da bodo poslušalci pritegnili tvojemu stališču, odnosno predlogu, moraš doseči, da bodo sprejeli tudi tvoj način sklepanja. Vsi poslušalci seveda nimajo znanja in spretnosti, da bi ocenili veljavnost logičnega argumenta, vendar pa se mora vsak govornik boriti za to, da bi jih pripeljal do nekega takšnega ali drugačnega spoznanja. O tem ali onem govorniku slišimo včasih trditve: »njegove ideje so preveč radikalne« ali pa »njegove ideje niso praktične« ali pa »njegovi zaključki so nesprejemljivi«. Takšne sodbe izvirajo iz dejstva, ker poslušalci pogosto ne morejo natančno določiti, kje je pri sklepanju neka napaka. Ali pa pokažejo, da imajo že neko vnaprejšnje, nedokazano prepričanje, verovanje ali nagnjenje. Analiza občinstva in razumevanje vnaprejšnjih nagnjenj bo pomagalo, da boš spoznal, kakšen način sklepanja je za določene poslušalce sprejemljiv in kakšen utegne biti nesprejemljiv. Zdravo in urejeno sklepanje seveda ne bo vedno prepričalo vsakega poslušalca, vendar pa bo znatno otežilo dokazovanje nasprotnih stališč.

Poskusimo zdaj razčleniti nekaj možnih argumentov:

1. *Nesporno dejstvo*: število kriminalnih dejanj narašča.
2. *Zaključek*: reformirati je treba kaznilnice, kjer naj kaznjence prevzgajajo.
3. *Utemeljitev*: število kriminalnih dejanj narašča, ker kaznilnice kaznjencev ne rehabilitirajo.
4. *Zadržek*: če večino kriminalnih dejanj ne zagreše začetniki.
5. *Podpora*: po izpustitvi iz zaporov večina ponovno zagreši kazniva dejanja.
6. *Približek*: skoraj gotovo, če bi le lahko nastavili v kaznilnicah ustrezne vzgojitelje...

Tisti, ki bi želel ugovarjati zaključku, da bi reforma kaznilnic učinkovito razrešila problem, bo iz približka (ki morda ni bil niti izrečen) naredil utemeljitev in dokazoval, da takšnih vzgojiteljev, ki bi iz kriminalcev naredili poštene ljudi – sploh ni.

Podobno strukturo lahko za vajo naredimo za vse navedene zaključke v tem primeru.

Vse to je seveda samo »skelet« argumenta, ki ga je treba pri nasprotniku prepoznati, da bi lahko zgradili svojega, enako ali pa še bolj učinkovitega. Pri živem govorjenju ali pa seveda tudi pri publicistiki, bomo argument seveda opremili s slikovitimi primeri, navajali bomo razmere v kaznilnicah, način ravnanja z zaporniki, zakone, predpise itd. Vse pa bo seveda prilagojeno vnaprejšnji strukturi našega argumenta. Nasprotnik bo seveda – če bo odkril strukturo takšnega argumenta – hitro našel v njem tudi slabe točke. Tudi iz zadržka bo, na primer,

lahko razvil svojo utemeljitev: trdil bo, da je ključ problema pri začetnikih, ne pa pri povratnikih. Spet drugi bo nemara dokazoval, da je glavni problem v družbeni samozaščiti, se pravi v represivnih institucijah. Ali pa bo razvijal misel, da bi vsaj v Sloveniji problem rešili, če bi ne bilo priseljencev iz drugih republik, ki, recimo, zagreše večino kaznivih dejanj. In podobno.

Potrebna pa je še nadaljna teoretična analiza argumentacije. Zaključki so določene trditve, predlogi ali zahteve, ki so nastale na osnovi nespornega dejstva in neke utemeljitve. V glavnem jih delimo na štiri vrste: 1. *označevalne ali dezignativne*, 2. *opredelitvene ali definicijske*, 3. *vrednostne ali evaluativne* in 4. *mobilizacijske ali aktuativne*.

Označevalni zaključki obravnavajo vprašanja resničnosti – je stvar resnična? Je obtoženec XY res zagrešil vlom? Ali so Veneti naši predniki? Ali proizvodnja res upada? Ali pornografija res negativno vpliva na mladino?

Opredelitveni zaključki obravnavajo definicije – kaj je to in to? Ali je sistem »en človek – en glas« demokratsen? Je bila prepoved »mitinga resnice« kršitev temeljnih človeških pravic?

Vrednostne trditve obravnavajo vprašanja družbenih vrednot – v čem je pomen tega in tega? Ali sedanja davčna politika ugodno vpliva na gospodarski razvoj? Ali je usmerjeno izobraževanje ugodno vplivalo na vzgojo mladine?

Mobilizacijske ali aktuativne trditve pa obravnavajo vprašanja take ali drugačne politične dejavnosti – ali naj storimo to in to? Ali naj ukinemo proizvodnjo jedrske energije? Ali naj legaliziramo prostitucijo?

En sam primer lahko formuliramo na različne načine – glede na to, kaj hočemo dokazovati. To nam utegne pomagati pri spoznavanju različnih trditev odnosno zaključkov, ki jih je treba seveda dokazati: v Jugoslaviji imamo dvatisoč odstotno inflacijo (označitev). Takšna inflacija je znamenje neustrezne gospodarske strukture (opredelitev). Že tisoč odstotna inflacija je previsoka za normalno funkcioniranje proizvodnje (vrednostna). Treba je uresničiti Markovičev program za odpravo inflacije (mobilizacijska).

Kadarkoli torej izrečeš kakšno trditev, moraš biti pripravljen, da jo boš moral tudi utemeljevati. Takšna komunikacija v konfliktnih situacijah je neizogibna nujnost, če hočemo sprejemati zdrave in odgovorne odločitve.

Toulminov model seveda nikakor ne zanikuje veljavnosti Aristotelovega silogističnega modela, temveč ga samo razširja in precizira. Silogizem in entimem poznata samo dedukcijo in indukcijo, to je sklepanje od splošnega h konkretnemu in od konkretnega k splošnemu. Toulminov model pozna tudi sklepanje od splošnega k splošnemu in od konkretnega h konkretnemu. V tem smislu razlikuje štiri načine sklepanja: sklepanje s pomočjo posploševanja, analogno sklepanje, vzročno sklepanje in znakovno sklepanje.

Deduktivno sklepanje je miselno gibanje od neke splošne, recimo nesporne ugotovitve do nekega posebnega zaključka. Vsebuje glavno in stransko premiso, kar vodi do logičnega sklepa. Npr. glavna premisa: vsi politiki se bore za oblast. Stranska premisa: XY je politik. Sklep: torej se tudi XY bori za oblast.

Pozornost je treba posvetiti najprej prvi, glavni premisi, ki utegne biti sporna. Milan Kučan je na primer tudi politik, a pravi, da mu ne gre za oblast. Če sprejmemo glavno premiso, da je namreč politika predvsem boj za oblast, potem postane ali Kučanova izjava vprašljiva ali pa je politika tudi nekaj drugega in ne samo boj za oblast.

Ali pa nekaj bolj enostavnega: trgovci so sleparji. Janez je trgovec – torej je tudi Janez slepar.

Preden torej uporabimo deduktivno metodo, moramo natančno premisliti, ali je glavna premisa res povsem nesporna in da jo bomo lahko ubranili, če se bodo že proti njej pojavili ugovori.

Induktivno sklepanje je nekaj ravno nasprotnega – gibanje od konkretnega k splošnemu. Tu običajno ne zadostuje, če navedemo en sam primer, ki utegne biti izjemen ali prav nič tipičen. Če je trgovec Janez slepar, s tem še nikakor ni dokazano, da so vsi trgovci sleparji. Če je Yugo, ki si ga kupil, slab avto – to še ni dokaz, da so vsi avtomobili Crvene zastave slabi. Treba je navajati čim večje število konkretnih primerov, statistiko, podatke servisov, mnenja iz Amerike in še marsikaj drugega, če hočemo do kraja dokazati svojo misel in prepričati poslušalce, ki so, recimo, nepoučeni.

Pri vsakem induktivnem sklepanju in dokazovanju je treba torej preveriti čim večje število dejstev, kajti prav lahko se zgodi, da nasprotnik navede izjemo, ki z njo dokazuje nekaj prav nasprotnega.

Vzročno sklepanje povezuje neko konkretno dejstvo z neko konkretno posledico ali učinkom. Pri tem skoraj vedno uporabljamo besedico »ker«. Na primer: Jugoslovansko gospodarstvo propada, ker so komunisti na oblasti. Ali: zemeljska temperatura pada, ker se tanjša ozonski plašč. Ta pa se tanjša, ker imamo preveč industrije, ki onesnažuje atmosfero. Vedno je treba seveda zaključek podpreti z nekim nespornim dejstvom. Navajati bo torej treba dovolj dokazov, ki bodo te vzročne zveze utemeljevali: politika in oblast sta se preveč vtikala v gospodarstvo. Onesnaževanje vpliva na ozonski plašč tako in tako in zato in zato. Če takšnih trditev ne bomo dovolj natančno utemeljili, bodo seveda možni vsakovrstni ugovori: gospodarstvo lahko propada tudi zaradi česa drugega in tudi ozonski plašč okrog Zemlje morda ni odvisen samo od industrije.

Analogno sklepanje je miselno gibanje, ki primerja podobne stvari ali zadeve, podobne okoliščine ali kaj podobnega in tako izvede logičen zaključek. Kar torej drži tu, drži tudi tam, če so okoliščine podobne.

Na primer: učinki svobodnega tržišča v Nemčiji so bili ugodni za gospodarski razvoj. Torej bo svobodno tržišče prav tako učinkovalo tudi pri nas. Ali pa: pohod Mussolinijevih fašistov na Rim je v Italiji zadušil vsako svobodno misel. Pohod srbskih in črnogorskih mitingašev na Ljubljano bi bil podoben pohodu na Rim – torej bi tudi tu zadušil svobodo in demokracijo.

Analogno sklepanje je zelo prepričljivo in močno, če ga znamo prav uporabljati in če sloni na pravilnih predpostavkah. Ugovori so seveda vedno možni in usmerili se bodo v pobijanje podobnosti v navedenih dejstvih. Jugoslovansko tržišče utegne reagirati drugače ali pa ga sploh ne bo mogoče več vzpostaviti. Mitingaši pa tudi niso želeli prinesiti v Ljubljano nič drugega kot kruh, sol in svojo resnico...

Pri vseh teh dokaznih postopkih v govoru ali pa tudi v pisavi je vse polno pasti in možnosti za prevaro, zapeljevanje, manipulacijo – ali pa tudi za polom in poraz, kajti nasprotnik ima ali bi vsaj moral imeti popolnoma enake možnosti. Vedno se ponujajo tudi različni besedni triki, sofistika, rabulistika (sprevrčanje besed) ali posebni postopki, ki se pojavljajo zlasti v prepiru; tudi nevednost poslušalcev je prav lahko zlorabljalni.

Za spretno retorično dokazovanje pri debatah so potrebne vaje. Argumentacija in logično sklepanje je sicer narava našega uma in razuma, pojavlja se pri vsakem, tudi najbolj preprostem pogovarjanju in tega se običajno ne učimo. Vendar pa sistematične vaje izboljšajo ostrino našega uma. Sistematične debate v družbi pa izboljšajo demokratične procese, dvignejo kvaliteto družbenega dogovarjanja in omogočajo dialog med sprtimi stranmi. Saj v demokraciji navsezadnje ne gre

samo za oblast tega ali onega politika ali političnega programa, temveč za reševanje problemov. In debata mora roditi drugo debato, propozicija propozicijo in tako kar naprej, brez konca in kraja.

ZA VIŠJO KVALITETO DEMOKRACIJE

Za višjo kvaliteto naše demokracije torej ne zadošča demokratična ustava, zagotovilo o spoštovanju človeških pravic, svoboda besede in tiska, plurastičen sistem in pravna svoboda združevanja in organiziranja. V hudih sporih, kjer nujno planejo na dan tudi emocije, prav tako ne zadošča poziv h »kulturnemu obnašanju«, »strpnemu dialogu« in spoštovanju pravic političnega nasprotnika.

Menim, da moramo izpolniti vsaj še dva pogoja, in to sta:

Prvič – večšina govornišva, zlasti izvežbanost v argumentaciji, kar si je mogoče pridobiti samo s sistematičnim šolanjem.

Drugič – delovanje moderatorjev ali kar neke posebne aktivne in povsem nevtralne institucije, ki bo vodila in organizirala proceduro »politične igre« ne le tik pred volitvami, ampak stalno.

Pri nas ne izpolnjujemo niti prvega niti drugega pogoja.

Oblast je za politike nekakšno mamilo, hujše od heroina – in zasvojenci so zanj pripravljeni tudi prodajati duše, umreti ali pa zagrešiti najhujše zločine. Zgodovina je polna takšnih primerov.

Mi, volivci, našim političnim voditeljem in govornikom ne smemo dovoliti »sladkega življenja«, zahtevati moramo, da trdo delajo, študirajo in iščejo prepričljive rešitve za probleme našega življenja. S svojimi nasprotniki se morajo neprestano soočati, srečevati in stopati z njimi v urejene debatne konflikte, kjer naj javno neprestano dokazujejo svoj prav. To mora biti sporazumno »režirana« politična predstava, »špektakel«, v vseh medijih. Siliti jih moramo, da bodo njihovi programi kar se le da različni, ne pa drug drugemu podobni. Sicer se bodo začeli sestajati na skrivaj in sklepati gnile kompromise za našim hrbtom, samo da bi čim laže in čim ceneje prišli na oblast.

A to je že druga zgodba.

LITERATURA:

- Bradley, E. Bert. *Fundamentals of Speech Communication. The Credibility of Ideas*. Wm. C. Brown Company Publishers, Dubuque, Iowa, 3rd ed. 1981.
- Elertsen-Hartig. *Moderne Rhetorik. Rede und Gespräch im technischen Zeitalter*. Sauer Verlag, Heidelberg 1979.
- Gauquelin, Françoise. *Savoir Communiquer, Parler-écouter-comprendre-lire-écrire*. Marabout Service, Paris 1972.
- Klopf, W. Donald & Ronald Cambra. *Academic Debate Practicing: Argumentative Theory*. 2nd ed. Morton Publishing company, Denver, Colorado, 1979.
- Lucas, E. Stephen. *The Art of Public Speaking*. 2nd ed. Random House, New York 1986.
- Myers, E. Gail & Michele Toleda. *The Dynamic of Human Communication. A Laboratory Approach*. 5th ed. McGraw-Hill Book Company, New York 1988.
- Osborn, Michael & Suzanne. *Public Speaking*. Houghton Mifflin Company, Boston 1988.
- Riecke, D. Richard & Malcolm O. Sillars. *Argumentation and the Decision Making Process*. 2nd ed. Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois. 1984.
- Seiler, J. William. *Introduction to Speech Communication*. Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois. 1988.
- Wilmot, W. William. *Dyadic Communication*. 3rd ed. Random House, New York 1987.

DANILO TÜRK

Razmisleki ob branju komentarja pravnika Nowaka

(Manfred Nowak: UNO Pakt über bürgerliche und politische rechte und Fakultativprotokoll, CCPR-Kommentar, N. P. Engel Verlag, Kehl, Strassburg, Arlington; 1989; 946 strani)

Ena od zanimivih značilnosti današnjega časa je krepitev zavesti o pomenu človekovih pravic za družbeno stabilnost in napredek. Ni dvoma, da je to, politično vzeto, v največji meri posledica krize t. i. realnega socializma, ki je v razmeroma kratkem obdobju privedla do razpada političnih sistemov socialističnih držav in do silovitega (vendar negotovega) iskanja novih ureditev. To velja kajpak tudi za Jugoslavijo, ki se je znašla v še eni od svojih endemičnih kriz identitete: razpad političnega sistema se je združil z zaostritvijo nacionalnih konfliktov in nastala je značilno jugoslovanska in značilno nevarna politična zmes. Prihodnost je znova postala negotova.

Zanimivo je, da je v iskanju izhoda, kjer so se na omejenem političnem prostoru znašle stare in nove politične sile, nekaj vsaj na videz nesporno: danes je ni politične sile, ki ne bi prisegala na človekove pravice in ki si ne bi prizadevala dokazati, da prav ona – ne pa tudi njene tekmece – zagotavljajo uresničevanje človekovih pravic, ki so po splošnem prepričanju »civilizacijska pridobitev«. Človekove pravice so torej postale zadeva, ki prinaša politične točke. To danes dobro vedo tako tisti, ki so še včeraj človekove pravice zviška odrivali kot vrednoto meščanske družbe (priljubljena je bila fraza o »tako imenovanih človekovih pravicah«), kot tudi njihovi današnji konkurenti. Ob opazovanju današnjega vsesplošnega zaklinjanja na človekove pravice je treba torej ohraniti dobro mero zdrave skepse zlasti ko gre za ocenjevanje potez sil na oblasti, ki so se žargona o človekovih pravicah tako rekoč priučile, in ki bodo morale resnost svojih namenov še dokazati.

Povečanje političnega pomena človekovih pravic pa se ne izraža samo pri nas in v drugih socialističnih državah, ampak tudi na ravni mednarodnih odnosov: *človekove pravice so že med najpomembnejšimi mednarodnimi vprašanji*. Okoliščina, da je to v veliki meri posledica stanja v socialističnih državah, prav nič ne zmanjšuje pomena tega dejstva. Vsaka država, ki se želi integrirati v napredujoči del sveta, mora dandanes sprejeti obveznost, da bo v svoji praksi zagotovila spoštovanje mednarodnopравnih standardov človekovih pravic. To seveda velja tudi za našo državo, ki se bo slej ko prej morala odpovedati iluziji, da so njeni represivni predpisi in njene represivne prakse združljivi z njenimi evropskimi ambicijami.

Gledano s stališča tovrstnih realnosti današnjega časa moramo kar največjo pozornost posvečati mednarodnopравnim standardom na področju človekovih

pravic in med njimi zlasti tistim, ki so vsebovani v Mednarodnem paktu o državljanskih in političnih pravicah. Poleg očitnih političnih razlogov, ki smo jih omenili uvodoma, je treba upoštevati tudi našo ustavo, ki uvršča tudi vsebino te mednarodne pogodbe med sestavine naše pravne ureditve. Drugi odstavek 210. člena ustave SFRJ namreč določa, da sodišča direktno uporabljajo mednarodne pogodbe, ki so v Jugoslaviji ratificirane in objavljene. (Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah je bil pri nas ratificiran l. 1971 in je objavljen v uradnem listu SFRJ št. 7/71.). Zanimivo je, da se norme tega pakta v naši sodni praksi skorajda ne uporabljajo, kar je verjetno posledica občega stanja pravne zavesti in pravne kulture pri nas. (Upoštevati je seveda treba tudi to, da je naša notranjeppravna ureditev v nekaterih pogledih preciznejša od določil Pakta.) Tudi v zakonodaji in v drugih pogledih se vsebina Pakta pri nas še ni dovolj uveljavila. Potrebni bodo torej dodatni napor, da bi tako stanje spremenili.

Obsežni komentar Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah (delo obsega, skupaj s prilogami, kar 946 strani), ki ga je letos objavil ugledni avstrijski pravnik Manfred Nowak, profesor na Dunajski univerzi (in do pred kratkim direktor Nizozemskega inštituta za človekove pravice v Utrechtu) dokazuje, bolj celovito kot katerokoli delo objavljeno doslej, pomembnost in daljnosežnost vsebine Pakta za države, ki so sprejele to pogodbo. Komentar vsebuje razlago določil Pakta, natančen vpogled v njegovo pripravo (travaux preparatoires), pregled najbolj relevantnih vidikov prakse Odbora za človekove pravice, ki je po določilih Pakta zadolžen za nadzor nad izvajanjem Pakta, in pomembnejša stališča doktrine k vprašanju, ki so predmet teoretskih razprav.

Ilustrirajmo to občo oceno z nekaj primeri, ki kažejo na relevantnost Pakta za razvoj našega pravnega sistema in prakse.

V uvodnem delu komentarja (str. XXII) avtor razloži metodo razlage Pakta, pri čemer pripisuje primarni pomen jezikovni (gramatični), sistematični in teleološki razlagi. Vsako določbo Pakta je torej treba razlagati v običajnem pomenu izrazov, ki so v njej uporabljeni, v kontekstu celote določb Pakta ter v luči njegovega predmeta in cilja. Ta pristop je v mednarodnem pravu splošno sprejet in je določen kot temeljno pravilo razlage tudi v Dunajski konvenciji o pravu mednarodnih pogodb (1969), s katero so kodificirana obče veljavna pravila mednarodnega prava o mednarodnih pogodbah. Poleg tega temeljnega in obče sprejetega pravila pa imajo – kot ugotavlja Nowak – pri razlagi mednarodnopravnih aktov na področju človekovih pravic poseben pomen pripravljalna dejanja (travaux preparatoires), torej dokumenti, iz katerih razberemo, kako so se norme izoblikovale v mednarodnih pogajanjih. Besedila na področju človekovih pravic namreč neredko označuje visoka stopnja abstraktnosti in nejasnosti, težave, ki zaradi tega nastanejo, pa je možno v veliki meri odpraviti s preučitvijo pripravljalnih tekstov, osnutkov besedil in zlasti zavrženih predlogov, s pomočjo katerih je mogoče ugotoviti, kakšne vsebine določil sestavljenci niso hoteli sprejeti.

V opisu svojega pristopa k vprašanju razlage, še bolj pa v razlagi sami se je avtor nadpovprečno oprl na pripravljalne tekste. Zdi se, da je ta metoda, kljub svoji tveganosti (pripravljalni teksti so vendarle zgolj pomožnega pomena pri razlagi) upravičena, posebej še, ker je praksa uresničevanja Pakta še razmeroma skromna in ne daje vselej zanesljivih odgovorov na vprašanja, ki jih postavlja problem interpretacije Pakta.

Najznačilnejši primer teh težav ponuja že razlaga 1. člena Pakta, ki vsebuje *določila o pravici vseh narodov do samoodločbe*. Ta določila so abstraktna in v nekaterih pogledih nejasna. Po drugi strani pa ravno poznavanje zgodovine

priprave Pakta pomaga razbrati voljo njegovih pogodbenih strank. Tako, na primer, okoliščina, da Pakt določa *pravico* narodov do samoodločbe, rešuje vprašanje, ali je samoodločba zgolj politično načelo ali pravno določena pravica narodov. Če je bilo to vprašanje pred sklenitvijo Pakta morda še mogoče obravnavati kot odprto (upoštevati je treba, da ustanovna listina OZN ne uporablja izrazov »pravica do samoodločbe«, ampak le izraz »samoodločba«, kar je mogoče razlagati kot omenjanje političnega dejstva ali političnega načela), pa je uvrstitev pravice vseh narodov do samoodločbe v široko sprejeto multilateralno pogodbo dokaz, da gre tudi za pravno določeno pravico. To dejstvo je še posebno pomembno za države, katerih ustave uvrščajo norme iz mednarodnih pogodb v svojo notranjo ureditev. Kot smo omenili, je med temi državami tudi Jugoslavija, ki je tudi večnacionalna država, in za katero je torej 1. člen Pakta še posebno relevanten.

Še večji pomen pa ima ustrezno natančna metoda razlage takrat, ko gre za *vprašanje, ali je pravica narodov do samoodločbe trajna pravica*. Vprašanje je pomembno tudi zato, ker v besedilu 1. člena Pakta ni rešeno s posebno določbo. Potrebna je torej razlaga in to tembolj, ker je v teoriji (pa tudi v politični praksi) poznana tudi teza o enkratni odločitvi in »konzumiranju« samoodločbe. Kot poudarja Nowak (str. 16), je pravica do samoodločbe v Paktu koncipirana kot kontinuirana pravica. O tem pričajo med drugim tudi priprave Pakta, v katerih je bila namenoma izbrana deklaratorna dikcija in uporabljen sedanji čas. Ta značilnost pride še najbolj do izraza v angleškem besedilu, ki uporablja izraz »have« (imajo) namesto v pogodbah običajno uporabljenega izraza »shall have« (bodo imeli). Tvorci Pakta torej niso narodom »dali« pravice do samoodločbe, ampak so jo preprosto priznali (deklaratorna dikcija). Tak pristop je bil uporabljen tudi v 6. členu Pakta, ki priznava pravico do življenja, in v 9. členu, ki priznava pravico do osebne svobode. Razumevanje besedila, ki ga omogočata analiza priprav Pakta, in primerjava med primerljivimi določbami torej kaj hitro pokažeta, da pravica narodov do samoodločbe ne more biti porabljena in da je samoodločba pravzaprav stalen proces. S to razlago soglaša tudi sodobna doktrina mednarodnega prava. (Nowak, str. 17.)

Pravica do samoodločbe pripada vsem narodom in ne le tistim, ki so pod kolonialno ali kakšno drugačno tujo oblastjo. Pregled pripravljanih dokumentov pokaže, da so sestavljalci besedila ravno zato izbrali izraze »vsi narodi...« in da so vprašanje manjšinskih pravic zavestno in namenoma uredili posebej – v 27. členu Pakta. Videti je, da ta pristop, ki je sicer jasno izražen v praksi in v študijah OZN, sprejema tudi Nowak, četudi citira mnenja avtorjev, ki menijo, da naj bi ta pravica pripadala tudi določenim manjšinam, avtohtonim ljudstvom itd. (str. 20–23).

Tudi kar zadeva vsebino pravice narodov do samoodločbe Nowakova razlaga ostaja v okvirih obče sprejetih pojmovanj o politični in ekonomski samoodločbi (vzpostavitev neodvisne države, odcepitev, pridružitve drugi državi ali zvezi držav) in o notranji samoodločbi (avtonomija, participacija naroda v oblikovanju politične volje itd.) (str. 23–24).

Pri razlagi določil Pakta je relevantnost pripravljanih dokumentov od člena do člena različna. Za razliko od tistih določil, kjer nam o njihovi natančni vsebini veliko pove podatek, katere variante besedil so bile predlagane v pripravah in katere od njih so bile sprejete ali zavrnjene, pa je v pogledu drugih določil besedilo samo dovolj precizno, včasih pa je na voljo tudi dovolj izkušenj iz prakse uresničevanja Pakta.

Primer takih določil ponuja vsebina 4. člena Pakta, ki se nanaša na stanja, ko so zaradi »izjemne in splošne nevarnosti, ki ogroža obstoj države«, dopustni izred-

ni ukrepi, s katerimi se začasno derogirajo nekatere človekove pravice, določene v Paktu. Te določbe so bile predložene že v zgodnji fazi pogajanj – l. 1947 (Nowak, str. 83). Njihov smisel je dvojen: 1. ponuditi okvir ravnanja državi, ki se je znašla v pogojih skrajne sile in je zato prisiljena omejevati pravice in 2. zaščititi ljudi in njihove pravice pred zlorabami državne moči, ki jih omogočajo izvedeni ukrepi države.

Mimogrede naj omenimo, da so tudi določila 4. člena Pakta sestavni del pravnega sistema SFR Jugoslavije (na podlagi že omenjenega 210. člena ustave SFRJ), in da zato ni povsem točna teza, da obstaja v naši ustavni ureditvi pravna praznina glede pravil o izrednem stanju (ali izrednih ukrepih) v miru. Vsaj kar zadeva varstvo človekovih pravic je treba upoštevati 4. člen Pakta kot določbo, ki je direktno uporabna v našem pravnem sistemu.

Pakt določa, da je uvedba izrednih ukrepov dopustna samo ob razmeroma strogo določenih pogojih: izjemna in splošna nevarnost mora dejansko obstajati, izredni ukrepi morajo biti uradno proglašeni in morajo biti proporcionalni z nevarnostjo, spoštovati je treba načelo nediskriminacije, nekatere pravice pa tudi v izrednih razmerah ne trpijo omejevanja (pravica do življenja, prepoved mučenja, svoboda misli, vesti in veroizpovedi in še nekatere druge pravice). Načelo proporcionalnosti zahteva, da neodvisni državni (parlamentarni ali sodni) organi redno ugotavljajo, ali še obstajajo razlogi za izredne ukrepe (Nowak, str. 91).

Med najpomembnejše vidike mednarodne kontrole nad izrednimi ukrepi sodijo tisti, ki so povezani z obveznostjo države – pogodbenice stranke pakta, da *nemudoma* preko generalnega sekretarja OZN obvestijo ostale pogodbenice o uvedenih ukrepih. Obveznost notifikacije se nanaša tudi na prenehanje ukrepov. Mnoge države le počasi in, videti je, nerado izpolnjujejo to svojo obveznost. Tudi Jugoslavija, ki je 27. februarja 1989 uvedla izredne ukrepe na Kosovu (in z njimi omejila svobodo gibanja in svobodo zbiranja, de facto pa tudi svobodo izražanja), je – kot beremo v uradnih dokumentih OZN – izpolnila to obveznost šele 16. maja 1989, o modifikacijah izrednih ukrepov pa je obvestila 15. junija 1989 (gl. dok. OZN E/CN.4/Sub.2/1989/30, str. 7–8). Zanimivo bi bilo izvedeti, od kod ta nekajmesečna zamuda, posebej še, ker vemo, da so druge socialistične države (Poljska in Sovjetska zveza) v podobnih situacijah izvršile svojo obveznost notifikacije precej bolj promptno.

V razlagi prakse Odbora za človekove pravice, ki obravnava periodična poročila držav – pogodbenih strank, kar je ena od oblik mednarodnega nadzora nad uresničevanjem Pakta, Nowak ugotavlja, da je bil Odbor še posebno natančen v razpravah o izrednih ukrepih, s katerimi se posega v človekove pravice. Odbor preučuje vsa relevantna vprašanja, vključno z vprašanjem, ali res obstaja nevarnost, ki ogroža obstoj države in z vprašanjem, ali so bile spoštovane omejitve, ki jih Pakt predpisuje državam, ki se zatekajo k izrednim ukrepom. (Nowak, str. 97) Predlogi, da bi se uvedla dolžnost držav, ki se zatekajo k izrednim ukrepom, da o tem posebej (s posebnimi poročili) obveščajo Odbor za človekove pravice, sicer niso bili sprejeti, obravnava rednih, periodičnih poročil držav, ki uvajajo take ukrepe, pa je tembolj natančna in kritična.

V zvezi s povedanim naj omenimo, da je bila Jugoslavija dolžna predložiti svoje tretje periodično poročilo o uresničevanju Pakta že avgusta 1988 (Nowak, str. 904), torej še preden so bili uvedeni izredni ukrepi na Kosovu. Prav gotovo bosta koncipiranje in »obramba« tretjega periodičnega poročila pred Odborom za človekove pravice sedaj težja, kot bi bila, če bi bilo poročilo predloženo pravočasno.

Med vprašanji, ki so zanimiva s stališča bodočih sprememb v Jugoslaviji, so vsekakor tudi vprašanja svobode združevanja, ki je določena v 22. členu Pakta. Ta pravica spada skupaj s pravico do svobode izražanja in s pravico do svobode zborovanja v jedro državljskih in *političnih* pravic. Za razliko od prvih dveh pa ima ta pravica tudi izjemen pomen kot ekonomska pravica (svoboda organiziranja sindikatov) in obče družbena pravica (Nowak, str. 411). V tej zvezi naj le za ilustracijo njenega vsestranskega pomena omenimo Marxovo vizijo družbe kot asociacije (tj. »združenja«) svobodnih proizvajalcev.

Zanimivo je, da ta pravica ni povzročala posebnih težav pri formulaciji besedila, niti ni bila deležna obsežnejših razlag v okviru prakse izvajanja Pakta (Nowak, str. 412). Zasnovana je kot subjektivna pravica vsakega posameznika, cilj in oblika združevanja pa sta stvar svobodne izbire posameznikov, ki se združujejo (o dopustnih omejitvah kasneje). Kot v ostalih ekspresivnih pravicah, ki so omenjene zgoraj, je tudi v tem primeru poudarek na svobodnem značaju bistva pravice – tj. v tem primeru združevanja. Organiziranje združenj in vključevanje vanje mora biti svobodno, kar je resnično mogoče samo, če obstaja izbira. V omenjenih določbah se posebej omenja pravica do ustanavljanja sindikatov (podrobnejšo razlago daje Nowak na str. 415–419), ni pa omenjanja pravice do svobodnega ustanavljanja političnih združenj, kar je zajeto z določbo, da je združevanje svobodno.

Zanimivo je, da nobena od teh trditev vsaj v doktrini človekovih pravic ne povzroča večjih razhajanj. Problemi pa nastanejo v dveh ozirih. Prvi se izraža v dopustnih omejitvah pravice, ki jih država sme uvesti, če je to potrebno zaradi nacionalne ali javne varnosti, javnega reda, zaščite javnega zdravja ali morale ali za zaščito pravic drugih. Tovrstne omejitve morajo biti predpisane z zakonom. Jasno je, da svoboda združevanja ne more biti absolutna in da so omejitve pravzaprav nujen del režima pravice do svobode združevanja. Nowak opozarja na težave pri razlagi pojmov, kot so nacionalna varnost ali javni red (str. 421–422); v tej zvezi pa velja tudi posebej poudariti obče pravilo o razlagi izjem in omejitev (ki ga Nowak poudarja že na začetku (na str. XXIII), namreč na pravilo *in dubio pro libertatem*: pravico je treba razlagati ekstenzivno, njeno omejitve in izjeme pa restriktivno.

Drugi tip težav nastane na področju političnega organiziranja v državah, kjer ima neka politična organizacija ustavno zagotovljen »avantgardni položaj«. Tudi naša država spada med tiste, ki na ta način bistveno omejujejo svobodo političnega združevanja, saj so v taki ureditvi vse politične organizacije – razen »avantgardne« (ne spuščamo se v problem pravnega definiranja tega pojma) – v slabšem, tj. diskriminiranem položaju. Take ureditve je treba obravnavati kot nezdružljive z 22. členom Mednarodnega pakta o državljskih in političnih pravicah.

Kot kažejo navedeni fragmenti, je komentar Mednarodnega pakta o državljskih in političnih pravicah, ki ga je izdelal Manfred Nowak, pomembno in koristno besedilo, ki utegne koristiti tudi nam, in to tako v političnih razpravah kot tudi v zakonodajnem delu in – dodajmo – v sodni praksi. (Seveda bi prikaz razlage Pakta, relevantne za sodno prakso, zahteval posebno razpravo.) Pomemben del tega koristnega priročnika pa v Jugoslaviji za sedaj še ne more imeti neposredne uporabne vrednosti. Na straneh 693–771 je podana razlaga Fakultativnega protokola k Mednarodnem paktu o državljskih in političnih pravicah, ki ga Jugoslavija še ni ratificirala. Menimo, da bi to morala storiti čimprej in tako omogočiti jugoslovanskim državljanom, ki menijo da so žrtve kršitev v Paktu določenih pravic, in ki so izkoristili domača pravna sredstva, da poskušajo dobiti mnenje Odbora za človekove pravice o tem. Taka »dodatna instanca« bi gotovo pomagala

pri graditvi pravne države pri nas. Vprašanje je, ali so že podani vsi pogoji za tak korak. Madžarska ga je že storila (decembra 1988), Poljska pa ga je najavila. Videti je, da je zaostajanje Jugoslavije na področju človekovih pravic za primerljivimi državami čedalje bolj izrazito, kar je nedvomno slabo za vse nas.

BISERKA POVŠE

Odnosi z javnostjo – nujnost poslovne kulture

Temeljno poslanstvo odnosov z javnostjo je oblikovanje podobe ali imidža o podjetju, družbeni ali politični organizaciji. O imidžu se v obdobju vnovičnega zavedanja potrebe po tržni miselnosti precej govori in piše, nekoliko manj besedi pa je namenjenih odnosom z javnostjo, ki v ožjem in širšem smislu to podobo tudi ustvarjajo. Preden pojasnim odnose z javnostjo kot specifični oddelek v podjetju ali politični organizaciji in kot način življenja in miselnosti zaposlenih, še kratka predstavitev možnih teoretičnih in praktičnih pristopov k obravnavi odnosov z javnostjo.

Odnose z javnostjo¹ kot posebne oddelke in kot del poslovne kulture bi bilo zanimivo predstaviti v luči javnega mnenja in demokracije, saj oblikujejo mnenje in vplivajo na stališča javnosti tako v gospodarskih, političnih kot družbenih organizacijah. Tako bi lahko natančneje predstavili specifičnosti odnosov z javnostjo v gospodarstvu (s proizvajalci, dobavitelji, partnerji ...) in politiki (med in s strankami, zvezami, združenji ...). Odnosi z javnostjo torej eksistirajo tako na gospodarskem kot političnem področju, saj so tako politični kot gospodarski subjekti vpeti v objektivno dano okolje. Odnosov z javnostjo bi se lahko lotili tudi s psihološkega vidika – identiteta in podoba podjetja in zaposlenih v njem. S stališča tržnega komuniciranja bi lahko pojasnili razlike med tržnimi komunikacijskimi kanali, kamor poleg odnosov sodijo tudi ekonomska propaganda, publiciteta in pospeševanje prodaje. Različni avtorji si namreč niso enotni v tem, ali so odnosi z javnostjo ekonomska propaganda ali samostojen fenomen. Zanimivo bi bilo razmišljati o tem, ali so odnosi z javnostjo »dekla« novinarstva ali pa le podaljšek propagandnega sporočanja. Brez dvoma pa so odnosi tržna komunikacija, in če govorimo o gospodarskem in političnem trgu, potem so tudi oblika gospodarskega in političnega komuniciranja.

Pa so v našem vsakdanu odnosi z javnostjo tudi resnično zaživel?

Kot kaže tudi pomanjkanje domače literature s tega področja, je v naši družbi več let prevladovalo prepričanje, da ni potrebe po načrtnem in strokovnem ustvarjanju podobe o delovni organizaciji (zdaj podjetju) in o politični partiji (zdaj stranki?). Slednja namreč kot edina in samcata brez konkurenčnega boja tako ni bila

¹ Angleški izraz »Public relations« v slovenščino prevajajo kot: javnostni stiki, stiki z javnostjo, odnosi z javnostjo, javni odnosi in med temi prevodi sem izbrala izraz odnosi z javnostjo, krajše odnosi. Priporočljiva literatura s področja teorije in prakse odnosov z javnostjo: BASKIN Otis V. & Craig E. ARONOFF (1983): *Public relations. The profession and practise*. Iowa, USA.

HAYWOOD Roger (1984). *All about Public relations*. London, The McGraw Hill Marketing Series.

odvisna od dobre ali slabe podobe o sebi, nekaj podobnega pa je vrsto let veljalo tudi za različne »politične tovarne«. Z razmahom pluralizma v politiki in tržne konkurence tako v gospodarstvu kot vsakdanjem življenju, postane zunanja podoba posameznika, podjetja in stranke pomemben kapital in dolgoročna naložba pridobivanja zaupanja in s tem pripadnosti, ki zagotavlja večje poslovno tveganje.

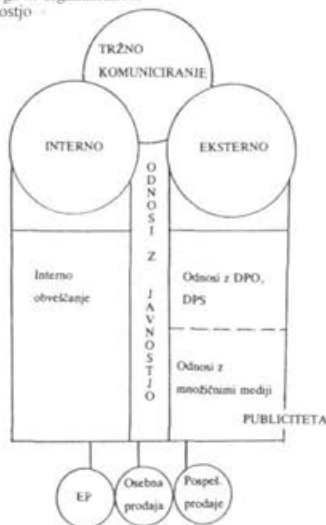
V zvezi s tem želim pojasniti trditev, da so odnosi z javnostjo nujna sestavina internega komuniciranja, ki je nepogrešljiv del organizacijske kulture in internega marketinga. Interni marketing ali trženje z interno javnostjo pa je prvi pogoj uspešnega eksternega marketinga ali trženja z zunanjo javnostjo podjetja in z volilci.

Ob postavljanju vzporednice med odnosi z javnostjo in organizacijskim trženjem² oziroma trženjem organizacije, najprej pojasnimo slednje. Na kratko bi lahko povzeli Jeana Paula Flipa, ki pravi, da nesrečen delavec ne more osrečiti stranke, kar drugače povedano pomeni, da trženje kraljuje na dveh ravneh: znotraj podjetja in zunaj njega. Medtem ko je pri trženju navzven (eksterni marketing) ključnega pomena strateško mišljenje, pa je pri trženju navznoter (interni marketing) usodnega pomena razvita organizacijska kultura, ki je usmerjena na zaposlene. Organizacijski marketing je torej vsota obojega oziroma zagotavlja notranje in zunanje ravnovesje organizacije, pri čemer mislimo na podjetje, socialno ustanovo, politično organizacijo. In znotraj tega, kot ga imenujejo nekateri avtorji, integralnega marketinga, imajo svoje mesto in ključno vlogo tudi odnosi z javnostjo. Kakšno je njihovo mesto znotraj marketinške službe in kakšna njihova vloga in organiziranost, kažeta naslednji idejni skici.

Skica št. 1. Organiziranost marketinške službe

Skica št. 2: Vloga in organiziranost odnosov z javnostjo

Formulo organske povezanosti med notranjim in zunanjim trženjem ter odnosi z javnostjo lahko v ekonomskem smislu povzamemo takole.

² O organizacijskem trženju ali marketingu glej več v:

JANČIČ Zlatko & Blaž VODOPIVEC (1989): Dvosmerna pot k uspešnosti. Eksterni in interni marketing. Media marketing, priloga k št. 96.

SFILIGOJ Nada & Marko LAH. (1988) Vloga sodobnih informacijskih sistemov pri razvijanju internega trženja. Raziskovalno poročilo, RIO FSPN Ljubljana.

– Profitna usmeritev organizacije in usmeritev k zadovoljevanju potreb zaposlenih se ne izključujeta, ampak se njuna soodvisnost vse bolj stopnjuje.

– Z ustrezno organizacijsko kulturo, klimo in odnosi z javnostjo v ožjem in širšem smislu, si organizacija zagotavlja nemoteno delovanje in motiviranost zaposlenih in s tem večjo produktivnost in kakovost.

Dejstvo, da so odnosi z javnostjo nujnost poslovne kulture, lahko pojasnimo tudi s pomenom oblikovanja podobe o podjetju v smislu neproblematičnosti za okolje. Nekaj podobnega je v konkretni jugoslovanski praksi spoznala zvezna vlada pod taktirko Anteja Markoviča, ki javnost sprotno obvešča o delovanju in ciljih ter potrebnih ukrepih za uresničevanje vladnega programa.

Če pogledamo odnose z javnostjo v ožjem smislu, torej kot oddelek znotraj marketinške službe, potem lahko njihovo nalogo in cilj predstavimo tudi takole. Oddelek skrbi za zbiranje podatkov, jih analizira, posreduje zaposlenim in predvsem vodstvu in tako izve za vzroke nastalih težav. Poišče lahko odgovore, zakaj narašča število pritožb potrošnikov, čemu se zvišuje tržni delež konkurence in ali obstajajo konflikti med zaposlenimi, zakaj in kako jih odpraviti. Organizacija z marketinško usmeritvijo bo imidž³ o sebi ustvarjala strokovno in načrtno prek oddelkov in vpetosti dobrih medčloveških odnosov v vsakdanje poslovanje. To je pravzaprav že funkcija odnosov z javnostjo v širšem smislu, torej znotraj organizacijske kulture. Podjetje, stranka, bolnišnica, šola in druge ustanove ter posamezniki, ki podobo o sebi prepuščajo stihiji, se prav gotovo ne bodo pravočasno in pripravljeno soočili s težavami, ki jih vse bolj strukturirano okolje reproducira.

Številni strokovnjaki so si enotni v tem, da je prvi in edini vir sleherne organizacije in delovanja, človek. Odgovor na to, kako z ljudmi ravnati, pa daje organizacijska kultura, ki je, na kratko povedano, splet vseh materialnih (znanje, prostor, denar...) in nematerialnih (navade, običaji...) dosežkov organizacije. Znotraj organizacijske kulture³ kot fenomena socialne organizacije je pomembno predvsem oblikovanje občutka pripadnosti organizaciji, ki se seveda lahko tudi mistificira in izrablja. Vendar pravišnja mera pripadnosti zagotavlja boljše pogoje prilagajanja okolju, s čimer si subjekt ne zagotavlja le obstoj, ampak tudi razvoj. Temeljno poslanstvo organizacijske kulture bi lahko pojasnili s prilagajanjem navzven in povezovanjem navznoter. In pri povezovanju znotraj podjetja, stranke, socialne ustanove, ima osrednjo vlogo interno komuniciranje.³ Na tem mestu se pojavijo tudi odnosi z javnostjo. Torej, najprej kot oblika komuniciranja z zaposlenimi in zatem tudi kot način komuniciranja z zunanjimi javnostmi. Pri tem velja omeniti, da oddelki za odnose z javnostjo v današnji praksi dedujejo predvsem naloge nekdanjih INDOK služb za pripravljanje internega glasila za informiranje zaposlenih, na novo pa prevzemajo naloge pripravljanja sporočil za množične medije.

Z ustreznim in dobrim predstavljanjem poslovnih rezultatov in delovanja (na primer: novosti v bančnem poslovanju, prednosti in slabosti) odnosi prispevajo k višji stopnji prilagoditve in poistovetenja zaposlenih z organizacijskimi cilji, med katere lahko uvrstimo tudi interese posameznega delavca ali člana stranke. Odnosi z javnostjo so torej pomembna notranja in zunanja funkcija trženja.

Pri komuniciranju navzven si organizacija želi izboljšati ugled in prepričati javnosti, da so njene storitve ali proizvodi vredni zaupanja in neproblematični za okolje. Namesto o proizvodih lahko govorimo tudi o političnih programih, s tem da vlogo odnosov z javnostjo uvrstimo v okvire razvitega političnega marketinga.

³ O imidžu več v: BERNSTEIN David (1984): *Company image and reality. A critique of corporate communication*. London.

Če gledamo odnose z javnostjo skozi prizmo trženja, poslovne filozofije in upravljanja, potem lahko sklepamo naslednje:

1. Odnosi z javnostjo kot instrument trženja ustvarjajo pozitivno mnenje in zaupanje, vplivajo na trg in zmanjšujejo nasprotje med interesi. Posledica tega je manjša negotovost.

2. Odnosi so nujna sestavina v gospodarskem in političnem življenju, ki skrbi za sistematične in dobre odnose med podjetjem in javnostmi, tako internimi kot eksternimi.

Pri razmišljanju o delovanju odnosov z javnostjo – tako v ožjem kot širšem smislu – pa ne smemo pozabiti na profesionalna pravila in etično delovanje s postulatni resnicoljubnosti, točnosti in pravilnosti. Ob tem dejstvu se sprožajo številna vprašanja, med katerimi omenimo le položaj novinarja v oddelku za odnose z javnostjo. Kako izmeriti, kako ugotoviti, če piše nepristransko tudi o slabostih in težavah organizacije, v katero je vpet, in se hkrati identificira z njenimi poslovnimi cilji ter sodeluje z vodstvom, ki ima ključne informacije. Ali oddelki za odnose z javnostjo torej predvsem branijo politiko podjetja, stranke, ali pa so tudi in predvsem nosilci kritičnega pisanja. Ob tem ne moremo mimo primerjave vloge in poslanstva novinarja v oddelku za odnose z javnostjo glede na novinarja v množičnih medijih. Nujnost poslovne kulture v odnosih z javnostjo se odraža še v enem vidiku profesionalnosti delovanja, ki ga ponazorimo s slednjim podatkom. Bostonska univerza je leta 1947 ustanovila prvo šolo Public relations, čez dve leti pa so ta predmet poučevali na več sto koledžih. Kako pa je s poučevanjem in preučevanjem tega fenomena pri nas? Ali potrebujemo strokovni predmet o psihologiji komuniciranja, kulturi poslovnega komuniciranja in spoznavanja analitičnega instrumentarija za raziskovanje gospodarskega in političnega trga, ali ne? Menim, da takšna znanja v obdobju vse večje konkurenčnosti in tržne usmerjenosti ter podjetniške miselnosti potrebuje diplomant sleherne družboslovne usmeritve. Veljalo bi torej razmisliti tudi o strokovnem preučevanju in poučevanju fenomena vzpostavljanja odnosov z najrazličnejšimi javnostmi tako v gospodarskem kot političnem življenju, tudi v naši vse bolj pluralistični in konkurenčni družbi.

JOŽE VOLFAND

Vzhodni veter plaši arabske sisteme

Zgodovinski dogodki v vzhodni Evropi, ki so dosegli svoj vrh v krvavem obračunu romunskega diktatorja Nicolaja Ceausescuja z demonstranti na bukareških ulicah, nato pa epilog z naglo smrtno obsodbo ljudskega sodišča osovraženega voditelja enega zadnjih stalinističnih režimov v Evropi, so se znašli tudi v medijskem fokusu arabskega sveta. Ne glede na to, kaj se bo še dogajalo z usodo realsocializma v Evropi, vključno z Jugoslavijo, je vendarle zaradi znanih vzrokov (enopartijski ali togi, zaprti politični sistemi) še posebej zanimivo, kako so vzhodni dogajanja spremljali in presojali v arabskih državah.

Primerjavam se namreč ne da ogniti – v marsikaterem arabskem režimu – to so na primer odkrito pisali tudi arabski in zahodni komentatorji – že dolga leta

nesporno dominira enopartijski sistem, podprt z državno represijo, zlasti z izjemno močjo policije, državne varnosti in vojske, in pod neposrednim vodstvom avtokratskih voditeljev. Ne samo voditeljev, marveč družinskih oligarhij (nepotizem kot najbolj razširjena oblika vladanja). Zamude v demokratizaciji političnih sistemov se sicer dajo opravičevati s specifičnimi družbenimi in gospodarskimi razmerami v posameznih državah, še najbolj seveda z zgodovinsko tradicijo, z nerazvirstostjo socialne strukture in z islamom. Najbrž tudi s posebnimi zvezami, ki so jih arabske matice imele ali jih še imajo z nekdanjimi kolonialnimi gospodarji. Kajti svetovne metropole politike, vojaške moči in kapitala so si za zaveznike raje izbirale močne vladarje in nanje stavile toliko časa, dokler jim niso postali preveč nadležni – to pomeni, da so v svoji vladarski vnemi le šli predaleč na račun siromašenja množic in njihovih demokratičnih pravic. Posameznim vladarjem ali režimom pa so se lahko zelo hitro odrekli ali pa so jih celo pomagali pokopati, če so se uračunali v oceni, kaj bo ali kaj ne bo škodilo globalnim interesom tistih, ki so protagonisti svetovne politike.

Precejšen del arabskih komentatorjev je dogodke v vzhodni Evropi torej upravičeno povezoval s situacijo na Srednjem vzhodu. Neimenovane arabske diktatorje so opozarjali, da jih lahko doleti enaka usoda kot romunskega voditelja, če se bodo ljudje tako silovito in množično uprli vladi nasilja in blokadam demokratičnih procesov. Kot poseben detajl, ki naj bi najbolj zgovorno potrjeval zaskrbljenost arabskih režimov zaradi dogodkov na Vzhodu, navajajo časnikarji reakcijo arabskih voditeljev na evropsko-arabskem dialogu v Parizu. O tem je pisal Ghasan Salameh v dnevniku *Al-Hayat*. Ko so med sejo državniki zvedeli za padeč romunskega režima, so to vest Arabci sprejeli v popolni tišini, s komaj prikrito osuplostjo, medtem ko so evropski udeleženci ploskali in odobravajoče kimali takemu razpletu romunske drame.

Padeč Nicolaja Ceausescuja potemtakem daje misliti tudi arabskim državam. Edini arabski voditelj, kot piše David Butter v reviji *MEED*, ki je brez dlake na jeziku govoril o spremembah v socialističnih državah na Vzhodu, je bil egiptovski predsednik Hosni Mubarak. Govoril je o ekonomskih implikacijah razmer v vzhodnih sistemih, o prevelikem deležu javnega oziroma državnega sektorja, o pomoči državam tretjega sveta in o ekonomski in politični pomoči, ki so jo zahodne države nudile reformnim procesom na Vzhodu.

Toda politična lekcija, ki prihaja z vzhodne Evrope, je arabskim državam pomenljivo opozorilo. Res je, da se posameznih držav ne da enačiti. Tudi arabski časnikarji dokaj realno in z večjo naklonjenostjo opisujejo na primer razmere v Egiptu, Alžiriji, Tuniziji in Jordaniji, mnogo bolj kritično in odklonilno pa v Iraku in Siriji. Egipt uvrščajo med tisto arabsko državo, ki je v zadnjih letih z največ poguma sproščala proces liberalizacije in odpirala vrata političnim svobodinam. V parlamentu so dopustili močno opozicijo, radikalno zavrli ekstremne politične skupine, svoboda javnih medijev pa še nikdar ni bila taka, kot je zdaj. Toda opozicija seveda ni zadovoljna. Upravičeno opozarja na zelo nizko udeležbo na volitvah, na favoriziranje vladajoče partije, na nepošten elektorski sistem in na to, da prave demokracije ne bo toliko časa, dokler predsednika republike ne bodo volili na neposrednih, tajnih volitvah. Opozicija še navaja, da so politične svobodine ljudem okrnjene tudi zaradi zakonodaje, ki daje policiji preveč pooblastil.

Arabski proces demokratizacije je kajpak drugačen kot v Vzhodni Evropi. Medtem ko je v nekdanjih enopartijskih socialističnih sistemih demokracija istovetna z nastankom političnega pluralizma, je v arabskih državah drugače. Tam je v posebnem, to je monopolnem položaju islam ne le kot religija, marveč tudi kot

ideologija, in je, kot marsikje naglašajo, edino »sprejemljiva socialna solucija« in alternativa zahodni civilizaciji. Zato je prodor demokratičnih gibanj mnogo težji.

Ovira je potemtakem v prvi vrsti islam in njegova politična opcija, da mora biti povsod privilegirana, tudi v parlamentu, čeprav je marsikateremu voditelju koran tudi dober alibi za socialni, ekonomski in politični konservatizem. Toleranca arabskih držav, na primer tudi Egipta, da prizanesljivo dopušča vzpon islamskega političnega gibanja in njegov delež v parlamentu, je bolj dokaz politične modrosti, ki računa s silo ideološke, politične in socialne kategorije, kakršna je islam. Pa ne le to. Računa tudi z možnostjo, da se bodo islamske politične partije v konkurenčni politični bitki za oblast srečevale s izzivi in zakonitostmi »umazane politike«. Sredi ekonomskega in družbenega življenja se mora islamsko gibanje potrjevati kot relevanten politični faktor, hkrati pa tudi prevzemati odgovornost za lastno materialno moč, eksistenco. Kot kaže egiptovska izkušnja, tudi islamsko gibanje ni immuno pred korupcijo in vsem tistim, kar lahko diskreditira vsako politiko, pa čeprav jo navdihujejo še tako visoki, v tem primeru božji principi.

Ta opcija je zanimiva že zato, ker poskušajo številni komentatorji razmišljati o evropskih standardih glede demokracije in o tistem, kar sploh dopušča islam, ne le v različni optiki, marveč tudi z veliko kritično distanco. Samo peščica arabskih intelektualcev, meni eden izmed piscev, presoja svoboščine v arabskem svetu po evropskih standardih. Toda demokracija in človekove svoboščine niso samo evropski fenomen in niso samo izraz človekovega navdušenja za nekaj, kar je pač krasno. Še posebej pa ni res, da Arabci ne morejo participirati v teh procesih. Drugo je, ali so posamezni arabski režimi v strahu pred nevidnim naletom evropskih dogodkov še bolj gluhi za demokratične procese. Muslimani pa se vendarle zavedajo, da islam ni nič manj združljiv z demokracijo kot krščanstvo. Resda nekateri pristajajo na teze o demokraciji kot izvoznem izdelku zahodne civilizacije, ki se ji islam krčevito upira. Zato jo zavračajo, ker verjamejo v absolutno suverenost Boga in njegovih zakonov, kakor so zapisani v koranu. Morda jih opogumlja ali pa opozarja iranski primer. Država, ki je koran sprejela za svojo ustavo, je v dobrem desetletju množično podprte revolucije preizkusila življenje in demokracijo po božjih zakonih. Vendar je sama sebi priznala limite in se, s precejšnjimi rezervami, a vendarle, počasi odreka, za začetek v detajlih, naukom in zahtevam iz korana, ker pač vidi, da ni druge rešitve. Islam je kot ideologija, ki naj bi z božjo iransko državo dokazala svojo prednost pred zahodno civilizacijo, doživel neuspeh – iranska revolucija, ki jo je usmerjal islamski fundamentalizem, se je po desetih letih znašla na začetku. Kruta »pravna« načela v koranu so v direktnem nasprotju s temeljnimi demokratičnimi pridobitvami parlamentarne demokracije, čeprav ni nujno, da v milejši izpeljavi ne bi mogla za kratek ali daljši čas zadovoljiti človekovih elementarnih demokratičnih teženj.

Liberalnejši arabski režimi poskušajo religiozni mik islamske alternative zasenčiti z radikalnejšimi, čeprav še vedno previdnimi reformami političnega sistema. Tako sta se odločili tudi Alžirija in Jordanija, ker sta prepričani, da bodo demokratični politični procesi omogočili lažje izpeljati tudi ekonomsko reformo. Prav temeljiti ekonomski zasuk, ki bi bolj upošteval načela tržne ekonomije in bančne filozofije Zahoda, pa lahko do tal zatrese islamske ekonomske in politične dogme. Liberalizacija gospodarskega režima bi izsilila politične konsekvence, ki bi vsaj deloma zrelativizirale položaj in vpliv islamskega gibanja.

V arabskih medijskih odmevih, ki iščejo paralele med dogodki v Vzhodni Evropi in zametki podobnega ljudskega eksploziva v arabskih državah, sta največ negativnih ocen dobila Sirija in Irak. Prav uničujočo analizo pa si je po primerjanju

bistvenih značilnosti režima v Romuniji in Iraku prislužil iraški predsednik Saddam Hussein. Objavil jo je Financial Times.

Komentator najprej našteva vse funkcije iraškega predsednika – od tega, da je šef armade, predsednik revolucionarne komande, generalni sekretar arabske socialistične partije Baath, vitez arabskega naroda, heroj narodne svobode, novi Nebukadnezar, predsednik vrhovnega kmetijskega sveta in tako dalje. Ko časnikar primerja Nicolaja Ceausescuja in Saddama Husseina, in sicer v vseh pogledih, ilustrativno našteva vrsto surovih dejanj, ki jih naj bi zagrešil iraški predsednik in ki niso nič drugačna od tistih grozodejstev, ki jih je počenjal romunski diktator. Potrdilo za navedbe išče komentator tudi v knjigi Republika strahu. Izšla je lani, napisal pa jo je neki Samir al-Khalil, kar je zagotovo psevdonim. Tudi dokumenti Amnesty International naj bi prepričljivo dokazovali torturo, ki jo preživlja iraško ljudstvo. Med drugim naj bi vsemogočna iraška policija često zapirala tudi otroke in jih celo usmrtila zaradi pritiska na sorodnike, ki so se uvrstili med nasprotnike režima.

Seznam zamer na račun Saddama Husseina je dolg. Na prvem mestu je omenjena agresivna iraško-iranska vojna, v kateri je padlo na tisoče Iračanov in Irancev. Očitajo mu uporabo kemičnega orožja ne le nad Iranci, marveč tudi nad domačim kurdskim prebivalstvom. Kakor je znano, konflikt med Bagdadom in iraškimi Kurdi traja že desetletja. Med dokazi militaristične in megalomanske politike Saddama Husseina naj bi bila tudi proizvodnja različnega sodobnega orožja ob izdatnem sodelovanju z zahodnimi eksperti, vojaški in gospodarski razcvet, kakršen je bil kljub vsemu dosežen v osemletni vojni, pa naj bi omogočila velika posojila pod razmeroma ugodnimi pogoji. Prijazno zahodno razumevanje naj bi bilo predvsem rezultat interesov politike velesil, ki se niso mogle sprijazniti z agresivnim iranskim fundamentalizmom in s tezo o svetovni islamski revoluciji, o izvozu islamske revolucije. Vojaški spor med Irakom in Iranom, na to posamezni arabski komentatorji pozabljajo, je kot konkurenčnega političnega partnerja na Srednjem vzhodu ponudil Saddam Hussein. Zahod ga je vzel v varstvo, čeprav ni podprl niti uporabe kemičnega orožja niti raznarodovalne politike nad Kurdi. Zanj je bila najvažnejša legitimnost režima in dejstvo, da iraško vodstvo, tako zaradi vojne kot notranjih razvojnih zadreg, izvaja razmeroma pragmatično ekonomsko politiko. V nobeni mednarodni opciji pa ni bilo prostora za morebitno prevlado iranske ali iraške ideološke in vojaške platforme v Zalivu. Ravnoesje za vsako ceno je pomenilo v bistvu ohranjanje določeno distanco do obeh režimov – ne glede na to, koliko so se ZDA in SZ strinjale z notranjim položajem v obeh državah, in ne glede na to, ali so želele bolj demokratične režime. In končno, ali so sploh želele hiter konec nesmiselne iraško-iranske vojne?

Zdaj ko arabski politični komentatorji navajajo padec romunskega nepotizma kot dobro hrano za premislek o tem, kaj se dogaja in kaj se lahko zgodi v okostenelih arabskih sistemih, na prvem mestu omenjajo dolgoletni enopartijski monopol v Siriji in Iraku. Zgodovina obeh držav naj bi v več fazah pokazala brutalnost partij Baath. V obeh državah, ki sta si sicer nenehno navzkriž, sta namreč na oblasti socialistični stranki in vsakemu, še tako drobnemu znaku organiziranega delovanja opozicije se neusmiljeno zoperstavi. Zato ni glasne opozicije, če do nje pride, recimo v primeru Kurdov, pa je njen nastop krvavo zadušen. Podobno v Siriji. Opozicija se potemtakem spopada z več vrst nasprotnikov – s tradicijo, ki je ujeta v bolj ali manj radikalni islam, in z oblastno enopartijsko strukturo, ki z vsemi sredstvi prisile vzdržuje ravnoesje, za kakršnega se odloči oziroma ki ga

dopušča. Množičnega upora ljudi ni, vsaj v teh dveh državah ne. Izjema je seveda palestinski upor na ozemlju pod izraelsko okupacijsko oblastjo.

Kritični pogled na notranjo dinamiko demokratičnih procesov v Iraku je upravičen. Podobno se lahko presoja pojave nepotizma in brutalnih obračunavanj z nasprotniki, pa tudi s tistimi, ki so odpovedali ali napačno ravnali na bojišču. O takih nemilih usodah je po Bagdadu krožilo nemalo prav shrljivih zgodbic, tudi na račun iraškega predsednika in njegove brezobzirnosti do najožjih vojaških sodelavcev. Do kraja potenciran kult osebnosti je vsepočez in torej ni prikrit. Je pa kljub vsemu res, da je Saddam Hussein med ljudmi popularen, ne upošteva prefinjeno politično propagando z organiziranimi shodi aplavdiranja in izkazovanja časti ljubljenu nacionalnemu heroju, kar, navsezadnje, ni neznano tudi jugoslovanski preteklosti. Kaj bodo pokazale prve lastovke demokratičnega političnega izjavljanja in odločanja, je samo spekulacija. Do te etape demokracije iraška socialistična revolucija še ni prišla. Avtoritarnost sistema je nesporna.

Presek socialnega, gospodarskega in kulturnega življenja Iraka v zadnjih desetih letih, torej v času, ki ga je v celoti zaznamovala, z vsemi žrtvami vred, vojna z Iranom, pa oblastno elito na določen način pravzaprav utemeljuje. Bolje rečeno – doseženi razvoj ji daje v roke določeno možnost za referendumski preizkus njene legitimnosti pri množicah. Če bo vodstvo to storilo kmalu, zaplet in razplet ekonomske, finančne krize in krize demokracije v Iraku ne bo tako tragičen, kot jo bo sicer lahko povzročilo »dogajanje« ljudstva in demokracije. Toda ta čas ni tako daleč – kajti Irak je že začela boleti glava, čeprav najprej zaradi pomanjkanja denarja in zaradi velike zunanje zadolženosti. Konec finančne krize je zelo zelo oddaljen. Različne mednarodne ocene celo trdijo, da je Irak med največjimi svetovnimi dolžniki. Omenjajo celo sto milijard dolarjev, čeprav v to vsoto tlačijo tudi okrog 40 milijard dolarjev vojne pomoči, ki jo je iraško vodstvo dobilo kot nepovratne kredite od arabskih prijateljev. Toda namestnik iraškega predsednika vlade Saadoun Hammadi je nedavno v revij MEED izjavil: »Stroške moramo zmanjšati!« Povojni razvoj je Irak postavil v bistveno težjo preizkušnjo: pred nove dogovore s posojilodajci in pred ključno vprašanje, kako zajezi inflacijo, čeprav je uradno ne priznavajo. Tečaj je že leta in leta enak (1 dolar je 0,31 iraškega dinarja). Konec vojne bo razgrnil tiste razvojne in strukturne konflikte, ki jih je bilo mogoče med vojno zaradi strateških razlogov vsaj deloma odlagati na poznejše čase. Zdaj finančna realnost stiska iraško vodstvo, ki sicer naglaša, da ne bo imelo resnih težav pri iskanju svežega denarja za razvoj, ker se mednarodne bančne ustanove in razvite države dobro zavedajo izrednih naravnih virov države in njenih možnosti za drugačno likvidnost – v perspektivi. Adut je nafta, a tudi fosfati in prostrana kmetijska zemljišča, ki napovedujejo že več let obljubljeni preporod kmetijske proizvodnje – Irak namreč zdaj iz ZDA uvaža velike količine hrane. Prav za hrano, zdravila in farmacevtske proizvode pa država potrebuje zeleno gotovino. Tudi če bo zaradi zvišanja cen nafte v prihodnjih letih v državno blagajno priteklo okrog 20 milijard dolarjev, denarja ne bo dovolj za uvoz hrane, za nove projekte in za ambiciozni program povojne obnove.

Obrisi prihodnje ekonomske strategije Iraka so nakazani, izsiljuje jih bližnji finančni kolaps države: odplačila dolgov bodo odložena, servisiranje bo omogočeno z novim denarjem, problem odplačevanja pa bodo Iranci reševali z vsako državo posebej – kolektivnih sporazumov v okviru mednarodnih finančnih institucij torej ne bo. Vse trgovske sporazume bodo sklepali na čistih ekonomskih osnovah. Pogoj bodo najnižje cene in visoka, najvišja tehnologija. V razvoju bodo imeli prednost industrijski projekti. Privatni sektor bodo podpirali z vsemi sredstvi, tako

da bodo z državnim denarjem financirali projekte, ki jih bodo nato prodali privatnemu sektorju; s posebnimi stimulacijami pa bodo privabili tuji kapital.

Taka ekonomska in razvojna strategija bo vplivala na socialni in politični profil države in v tem je morebiti velika demokratična šansa Iraka. Kot kažejo najnovejše poteze Saddama Husseina, se iraški lider zaveda, da v arabskem svetu ne more prevzeti egiptovske vloge, pa četudi je njegov prestiž po vojni z Iranom porasel. Ogromni vojaški potencial, ki si ga je ustvaril, pa bo sčasoma prej omejitveni faktor kot pa prednost v težnji po okrepitvi političnih pozicij v Zlalu. Še en dogodek ni niti malo nepomemben. Turčija je na Evfratu zgradila velik jez Atatürk in si je tako izborila položaj, ko bo sama odločala o tem, koliko vode spustiti žejnim Sirijcem in Iračanom. To je nov faktor gospodarskega in političnega (ne)ravnovesja v Zlalu oziroma v tem delu sveta.

V tem orisu postaja celo nekoliko preveč na obrobju še zmeraj vprašljiv mir med Iranom in Irakom, ki sta formalno še vedno v vojni, saj je bila dosežena samo prekinitev vojaških spopadov. Toda očitno oboji ne verjamejo več v nadaljevanje vojne. Če bi bilo drugače, ne bi tako ihtavo realizirali projekte na najbolj ogroženih območjih, tik ob meji torej.

Kar zadeva Irak, a ne gre le zanj, je potemtakem precej realna ugotovitev, da lahko prav ekonomska kriza začne odpirati vrata tudi za močnejše sape z demokratičnega Vzhoda. Zakaj so arabski in nekateri drugi komentatorji tako odločno in mestoma celo žolčno napadli arabske režime prav ob nelagodni reakciji uradne arabske politike na demokratične revolucije v socialističnem svetu, ni težko odgovoriti. Vprašanje seveda je, ali je moč zoperstaviti islamsko gibanje vzorcu evropske demokratične izkušnje. Ali še natančneje – kako bi lahko arabski režimi z dosedaj prevladujočim enopartijskim monopolom vendarle lahko postopoma spodbudili demokratične reforme, ki bi znale loviti ravnotežje med fundamentalnim bistvom islama in demokracijo kot najpomembnejšo vrednoto sodobne civilizacije?

PETER KLINAR

UDK 321.74:323.2

Zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav

Preliminarna analiza

Hitro zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav Evrope (razen Albanije in posebnih razmer v Sovjetski zvezi in v Jugoslaviji) po metodi padanja domin bo gotovo v prihodnje predmet vsestranskih raziskovanj in osvetlitev. Tega plazu ni mogoče pripisati le popustljivosti Sovjetske zveze do vzhodnega bloka, ki je prezaposlena z zapletenimi procesi perestrojke, ali pa morda le posnemanju spodbud, ki so prihajale od reformnih poizkusov iz Sovjetske zveze, marveč je iskati vzroke za njegovo učinkovanje v globoki celoviti notranji krizi teh družb.

Kriza politične moči in konflikti

Ni mogoče navesti vseh kriznih pojavov v vzhodnih socialističnih družbah; osredotočiti se je treba na tiste pojave, ki so povezani s krizo družbene moči, še posebej politične moči. Družbeni sistemi so bili relativno dolgo časa na razpotju, kritični trenutek odločitve o preživetju sistema ali njegovi radikalni spremembi je bil dolgotrajen in napolnjen s koncentriranimi napetostmi in latentnimi konflikti, ki so bili na različne načine preprečeni, da bi se sprostili v množično izražene manifestne konflikte. Prihajalo je le do omejenih kratkoročnejših izrazov množičnih konfliktov. Obstoječe družbene institucije so bile zaradi družbenega zaostajanja kritično opazovane, posebej pa še neučinkovito gospodarstvo in nedemokratični politični sistemi, ki so nastali po sovjetskem vzorcu brez upoštevanja demokratičnih tradicij teh družb. Vidno je bilo, da je relativno krhki ekvilibrij med nosilci moči in podrejeno množico porušen. Zatrti konflikti so v dolgotrajnem kritičnem obdobju povzročali zlome vrednot in norm, na katerih so sloneli sistemi, nastale so dolgotrajna anomija, demoralizacija, brezbriznost, ni bilo usmeritev. Anomija je spodbujala druge pojave socialne dezorganizacije, zaradi česar so se razbohotili procesi desocializacije in umiki posameznikov v njihov svet.

Ideologija o standardnih revolucionarnih razmerah, da ekonomska pomanjkanja povzročijo upor prizadetih spodnjih razredov in slojev, je postajala neuporabna – če odmislimo ideologijo o delavski državi – tudi zaradi tega, ker je politokracija za ohranitev relativnega socialnega miru ponujala ideologijo egalitarizma z relativno socialno varnostjo (zaposlitev), kar je bilo sprejemljivo za nižje socialne

kategorije, to pa je vodilo do nekakšne občasne in slabotne medsebojne koalicije.¹ Kriza vzhodnih socialističnih držav je jasno pokazala, da ekonomska kriza ni avtonomen pojav, ker je ekonomija administrativno vodena, zaradi tega je univerzalnost krize v njenih političnih in socialnih sestavinah. Politične regulacije so segale od proizvodnje v področja storitev, potrošnje in socialnih odnosov. Politična regulacija ekonomskega sistema prelomi prevlado ekonomije, avtonomije ekonomskih zakonov in pozornost je treba usmeriti v probleme politične krize.

Ideologija političnih konfliktov ni mogla obiti. Opozarjala je na konflikte med delavci, delovnimi ljudmi in nižjo ter srednjo birokracijo, ki da ne zna dovolj prisluhniti volji ljudstva ali pa ne brezhibnim odločitvam političnega vodstva. S pomočjo čistk so se menjale garniture politokracije in nova garnitura je vse nerazvojne pojave pripisala stari garnituri. Post festum je bil prikazan konflikt med odstavljenjo politokracijo in nižjimi podrejenimi socialnimi kategorijami.

V javnosti se ne odvijajo konflikti med različnimi frakcijami politokracije. Tako ideološko kanalizirani in v javnosti vidni politični konflikti ne izražajo temeljnih političnih konfliktov, v bistvu le prikrivajo globino politične krize. V bistvu gre za temeljne politične konflikte med politokracijo, politično elito in množico raznoterih podrejenih socialnih kategorij, kar pomeni, da je konflikt med birokracijo s podrejenimi le sekundaren. To pa z drugimi besedami pomeni, da gre za uveljavljanje neustreznih političnih strateških konceptov, ki ne vodijo do kvalitativnega razvoja proizvodnih sil in družbenih odnosov. Da je to tako, dokazuje strategija industrijsko razvitih družb, kot so ČSR, NDR, Madžarska. Prezreti pa ne kaže še drugega pomembnega političnega konflikta vzhodnih družb med politokracijo in svobodomiselnjo inteligenco, ki je dogmatsko omejena pri inovativnih dejavnostih kakor tudi glede številnih osebnih pravic in svoboščin. Natančnejša analiza bi razkrila še vrsto drugih političnih konfliktov med različnimi socialnimi kategorijami (npr. med politično birokracijo in tehnokracijo, med birokracijo z delnim znanjem in brez njega itd.). Ti temeljni konflikti so bili ali latentni, če pa so se izražali, so bili ali zadušeni (množične vstaje in kratkotrajne pomladi) ali pa »reševani« z nebitvenimi spremembami. Pogosto pa so bili prikriti s spektakularnimi manifestacijami in z nadzorovano participacijo. Latentnost temeljnih konfliktov govori tudi o krhki koaliciji med politokracijo in delavci. V bistvu v vzhodnih družbah obstaja klasično razmerje med elito in množico, ki nam je znano iz elitističnih teorij.

V demokratičnih industrijskih družbah, ki se razvijajo v smeri proti postindustrijskim družbam, se politični in ekonomski (industrijski) konflikti ločujejo in linije spopada se zaradi pluralitete relativno avtonomnih subjektov križajo in delijo. V vzhodnih družbah pa se oblikujejo povezani političnoekonomski konflikti, ki jih posamezniki občutijo kot omejene politične pravice in osebne svoboščine ter omejen materialni standard, podobni političnim spopadom med proletariatom in buržoazijo, vsiljenim industrijskim spopadom med delom in kapitalom.² V zahodnih družbah delujejo tržne razmere konkurence in političnih tekmovanj, ki omejujejo nastajanje konfliktov in so hkrati poti za reševanje konfliktov. Monistične vzhodne družbe ne poznajo konkurence tržišča, niti tekmovanj političnega pluralizma, kar koncentrira napetosti, množi ter kumulira latentne

¹ J. Županov: Somrak velike koalicije, v: Zaostajanje Slovenije in Jugoslavije za razvitim svetom in naša prihodnost, FSPN, Ljubljana 1988, str. 80–97.

² T. Bottomore: Sociologija kao društvena kritika, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 138–140.

konflikte do eksplozivnega stanja. Administrativni ukrepi teh družb so neučinkoviti pri reševanju konfliktov, ne zagotavljajo reciprocitete politične moči in njene legitimitete.³

Politične elite

Nekatere ugotovitve o družbeni moči in oblasti v vzhodnih socialističnih družbah usmerjajo razmišljanja k elitizmu. Za vzhodne družbe se zdi, da veljajo ugotovitve iz klasične teorije o elitah in se zdi, da so v njih socialistične revolucije eno elito zamenjale z drugo, s tem pa demantirale pričakovanja marksizma o odmiranju razredov, doseganju enakosti, vodilni vlogi delavcev in večine, odmiranju državne prisile, humanizaciji, osvobajanju posameznika izpod dominacije sistema ipd. Za socialistične države je veljal železen zakon oligarhije: zamenjavanje in ohranjanje elit. Elite so se dopolnjevale po načelu nomenklature in njihova odgovornost je veljala vrhu politokracije. Medtem ko družbe, ki se razvijajo proti postindustrijskim družbam, rahljajo elitizem s pluralističnim javnim mnenjem, volitvami, posredno demokracijo, s priznanjem političnih in osebnih svoboščin, ostaja elitizem v vzhodnih družbah trdno zasidran. Zahodne družbe doživljajo transformacijo disperzije moči elit od političnih proti ekonomskim in znanstvenim elitam. Vzhodne družbe pa koncentrirajo moč političnih elit. Ta koncentrirana moč političnih elit vnaša pomen politične moči v konceptualne okvire socialne stratifikacije vzhodnih družb, ki je bila s klasično razredno teorijo zapostavljena, z ideologijo pa zamegljena. Dejansko pa je bila politična moč v teh družbah najpomembnejša za razumevanje stratifikacije, mobilnosti, procesov odločanja, sprememb ipd., da lahko sklepamo o razdeljenosti vzhodnih družb na politično elito in množico. V teh družbah nista bili doseženi posredna demokracija, oblast večine, izraženi z volitvami, ki se je uveljavljala v industrijskih tipih zahodnih družb. Dejansko je šlo za elitno oblast manjšine, avtonomijo politokracije, značilno za predindustrijska razvojna obdobja.

Prakse socialističnih držav potrjujejo utopičnost ideje o vladavini ljudstva. Zdi se, da je mogoče le vladanje ljudstva preko njihovih predstavnikov (legitimitetno načelo), ki nenehno tekmujejo za oblast. Sodobna demokracija se uveljavlja z večjo avtonomijo raznovrstnih političnih subjektov, tudi manjšin, v tekmovanju za moč in oblast. Trajna neposredna participacija na globalni ravni odločanja ni mogoča, do te mora priti na parcialnih in lokalnih ravneh. Za neposredno referendumsko odločanje o globalnih zadevah se kažejo možnosti le za posamične temeljne probleme.

Vzhodne družbe so množicam na globalni ravni dopuščale le manifestativne funkcije, na parcialni ravni pa fiktivno, omejeno pobudo, niso jim dopustile javnega nadzora nad oblastjo in njenim izborom. Koncentriranje odločitev v rokah postavljene, imenovane in nedemokratsko izvoljene politokracije odseva nelegitimnost oblasti. Z vrhuncem krize v vzhodnih družbah se je podrlo še minimalno zaupanje med množico in politično elito in sledila sta množični upor in razreševanje dolgotrajne krize.⁴

³ P. Klinar: Družbena kriza in raziskovanje razredov ter slojev v jugoslovanski družbi, v: Stratifikacijske analize sodobnih družb, Slovensko sociološko srečanje 1988, Slovensko sociološko društvo, Ljubljana 1988, str. 232–253.

⁴ R. Kalan: Teorija elite i pitanje demokratije, Revija za sociologiju, XIX, 1–2/88, str. 75–85.

W. Mills: The Power Elite, Oxford University Press, New York, 1956, str. 7, 8.

Oblast v vzhodnih socialističnih družbah ohranja mnoge značilnosti kvazitradicionalnega predindustrijskega obdobja. Gre za izrazito oblast manjšine, elite, politokracije, ki ne dopušča pluralizma in se zaščiti z monistično ideologijo, monopolnimi informacijami in močnim represivnim aparatom. Množica dejansko ni organizirana, gre le za formalno organiziranost v sindikatih in množičnih političnih organizacijah, ki delujejo po znanem partijskem transmisijem načelu. Vidni znaki kvazitradicionalne in karizmatične oblasti se kažejo v podaništvu, zahtevah po pokorščini do nosilcev oblasti, samovolji oblasti zaradi neučinkovitega nadzora, v obstoju izjemnih privilegijev, neupoštevanju formalnih pravnih norm. Od centralne karizmatične oblasti, ki je bila individualizirana, ali pa se je pojavljala kot kolektiven partijski vrh, so izhajala revolucionarna vzbujenja, ki so jih manifestativno prenašala množična komunikacijska sredstva, nižji organi pa uresničevali z večjimi ali manjšimi pomotami. Razlogi, da govorimo o kvazitradicionalnosti oblasti, je v tem, ker revolucionarna usmerjenost in karizmatičnost centralne oblasti sicer nista upoštevali tradicij, je pa po svojem načinu delovanja bila izrazito nemoderna.⁵

Uveljavljena moderna načela oblasti industrijskih družb niso razvita: oblast večine, njena legitimeteta, dobljena s svobodnimi volitvami, javna kritika in nadzor oblasti, ki ga opravljajo opozicija in širša javnost, delitev oblasti ipd. Politična večina ni organizirana, ker ji niso zagotovljene politične pravice in svoboščine ter reciprociteta moči je omejena. Konflikti niso institucionalizirani, kar pomeni, da niso zagotovljene možnosti za njihovo izražanje in razreševanje (npr. stavke). Razumljivo je, da potemtakem v vzhodnih družbah ni bilo možnosti za uveljavljanje značilnosti oblasti, kakršna nastaja v postindustrijskih družbah. V teh razvojnih fazah se namreč že kažejo zahteve po zagotovitvi izrazitejši avtonomije političnim manjšinam, kar je mogoče doseči z večjo enakopravnostjo vseh političnih subjektov, z omejitvijo medsebojnih hierarhičnih odnosov. Politični pluralizem naj bi dobil nove razsežnosti tolerantnega tekmovanja.

Kvazitradicionalna oblast, ozaljšana s karizmatičnostjo, pripelje vzhodne družbe v hudo celovito krizo. Težnje po splošni modernizaciji in še posebej po politični modernizaciji postajajo žive. Te zahteve se usmerijo na pridobitev političnih pravic in svoboščin, na odpravo partijskega monopola, na svobodne volitve, legitimnost oblasti, zagotovitev delovanja pravne države, zakonitosti, na ločitev ekonomije in politike. Ko so se te zahteve sprevrgle v množične proteste, ki so pospešili reformne procese znotraj komunističnih partij, tudi zaradi vse močnejšega delovanja alternativnih opozicijskih skupin, so kvazitradicionalne oblasti vzhodnih držav padle in procesi modernizacije oblasti so hitro stekli. Začenja se odpirati širši družbeni prostor za delovanje med oblastjo in posamezniki ter skupinami.

Razplet krize oblasti vzhodnih držav je sprožil frakcijske spopade znotraj oblasti in samovolja ter monopol oblasti sta bili omejena tudi na ta način. Krizni pojavi oblasti so bili vse bolj vidni. Proti težnjam modernizacije oblasti se je obstoječa oblast na vzhodu s svojimi močnimi konzervativnimi frakcijami upirala s prisilo in

⁵ M. Weber: Legitimni red i tipi autoritete, v: T. Parsons idr.: Teorije o društvu I, Vuk Karadžić: Beograd 1969, str. 220–230.

– I. Kuvačić: Moć, Zagreb 1979, str. 120–128.

– G. Simmel: O nadrejenosti i podrejenosti, v: T. Parsons idr.

Teorije o društvu, V. Karadžić, Beograd 1969, str. 518–528.

represijo, z nedopuščanjem kritičnosti, z ignoriranjem večinskih pogledov in konsenzov. Procesi anomalije, dezorganizacije, apatije in nezadovoljstva pa se s tem širijo in ko je reciprociteta moči na najnižji točki, se odpre prostor za učinkovitejše delovanje alternative, odkrite upore in izrazitejše obrate.

Dolgotrajnost krize politične moči

Vzhodne socialistične družbe so že dalj časa pred sedanjim razpadom političnega sistema doživljale krizo družbene moči in še posebej politične moči, čeprav je navidezno bila trdna, monolitna ipd. zaradi svoje osredotočenosti. Družbena moč namreč ni bila učinkovita, mnogi cilji se ne uresničujejo in med njimi ter stvarnostjo zeva vedno večji prepad. Vera v ideološke cilje plahni in kljub omejenim komunikacijam in informacijam ljudje vidijo, da se nesocialistične družbe hitreje razvijajo in da je tam vsakdanje življenje prijetnejše. Moč tudi z negativnimi sankcijami ne dosega zastavljenih ciljev, kar ruši željeno minimalno ravnotežje med nosilci moči – elito in množico. Posebej očitna je povsem nezadostna reciprociteta moči. Povratnih učinkov heterogene množice na ukrepe moči ni dovolj, kar govori o hierarhičnosti odnosov, brez večsmernih medsebojnih interakcij. Podrejene množice so pasivne, apatične, izražajo le svojo pasivno moč v obliki pasivne rezistence, slabega dela, nezadovoljstva, občasnih izrazov protesta ipd. Sistem ne omogoča sproščanja in reševanja konfliktov, nosilci moči jih ne obvladujejo. Latentnih konfliktov nočejo razkriti, manifestne pa samo dušijo in potiskajo nazaj v latentna, eksplozivna stanja. Institucionalizirane moči večina ne priznava in z institucijami ni mogoče zadovoljevati pomembnih temeljnih potreb, zaradi česar nastajajo alternativne družbene tvorbe, ki delujejo neformalno in so zunaj formaliziranega nadzora nosilcev moči.

Nenameravani, stranski (negativni) in nepomembni učinki moči so številni. V bistvu postaja v vsebinskem smislu moč slabotna, ker proizvaja mnoge »neuporabne« učinke, reakcije moči so nepremišljene, nenadzorovane in tudi zmedene. Posamezna področja, ki bi zahtevala uravnavanje, so prepuščena stihiji, večina družbenih segmentov pa je urejena z mnogimi nasprotujočimi si ukrepi in njihov avtonomen in iniciativni razvoj je zavrt. Nemoč nosilcev moči se kaže v stopnjevanju uporabe prisilnih sredstev in pritiskov. Usklajevanje nesprejemljivih ciljev na monopolen, avtoritaren način, kaže na tipično hierarhične odnose.

V teh razmerah je načeta podrejenost načelom in osebam. Podrejene množice začnejo dvomiti o pravilnosti temeljnih načel, ki jih družbena stvarnost demantira, hkrati pa tudi ne verjamejo vodilnim osebnostim, ki nekaj obljubljajo, malo od tega realizirajo, sami pa živijo odmaknjen, privilegiran način življenja, preprežen celo z nepotizmom in korupcijami. Podrejeni skušajo doseči spremembe z izražanjem pasivnega in aktivnega upora, kar jim represija onemogoča, začnejo pa tudi delovati preko alternativnih grupacij zunaj obstoječih institucij. Načeta podrejenost načelom in osebam hkrati načne zaupanje v institucije in sistem.

Kot smo že omenili, ostajajo konflikti neizraženi in nerešeni, hkrati pa tudi ni možnosti za uveljavljanje procesov akomodacije in tekmovalj. Neizražanje konfliktov onemogoča razvoj procesov prilagajanja, hkrati pa neobstoječi pluralizem in konkurenca onemogočata reševanje konfliktov in njihovo nadomeščanje s tekmovalji. Kompromisne rešitve so onemogočene, ker se latentna prisila na strani nosilcev moči spremeni v manifestno prisilo, s katero skušajo preprečiti izbruhe latentnih konfliktov, podrejenih v manifestne pojavnostne oblike.

Bistvene značilnosti moči se v socialističnih družbah spremenijo. Podrejeni ne ravnaajo tako, kot se od njih pričakuje. Politokracija to pojasnjuje s tem, da podrejeni ne dojemajo bistva ideologije in progresivnega sistema, da so nenehno na delu številni sovražniki. Moč torej ne dosega zamišljenega spremenjenega ravnanja in njeni cilji se v omejenem obsegu uresničujejo, stranski in nepredvideni učinki zatemnijo zamišljene. Družba se močno spreminja v nepredvideni smeri. Nadrejeni z represijo in velikimi stroški dosegajo minimalne spremembe pri ravnanju podrejenih, ne da bi jih za to uspeli motivirati. Do sprememb poskušajo priti tudi po posebnih poteh, ker je neposredna vzročna zveza med zahtevami nadrejenih in ravnanji podrejenih le težko dosegljiva. Zapišemo lahko presenetljiv sklep, nosilci moči kljub koncentraciji moči, pridobljeni na nedemokratični način, ne razpolagajo z izrazito količino moči, ker ta ne povzroča pomembnih sprememb v ravnanju podrejenih, marveč zadeva le posamezne dimenzije njihovega ravnanja.⁶

Nelegitimnost oblasti

Politična elita (politokracija) prevladuje nad ekonomsko elito, tehnokracijo in meritokracijo. Politična moč, preoblikovana v oblast, ni učinkovita, podrejeni niso poslušni oblastnim odredbam, kljub represiji jih izigravajo in ignorirajo. Krizo oblasti je mogoče označiti kot krizo njene legitimitete. Oblast se je sama imenovala in njeni predstavniki niso bili izvoljeni na svobodnih volitvah, kjer bi se volivci mogli odločati za različne programe ali osebnosti. Podrejeni takega delovanja oblasti ne dojemajo kot obvezujoče in ga ne upoštevajo. Oblast je negotova, vse ureja, hitro spreminja predpise, jih krši in spodbuja nezakonitost, ne upošteva reciprocitete moči, zato nalaga podrejenim velike obveznosti in bremena ter omejuje njihove pravice. Oblastni ukrepi ne vodijo do razvojnih sprememb in med temi ukrepi in težnjami podrejenih se odpira izrazita inkogruenca, kar jemlje oblasti ugled, vzbuja dvome o obstoječem redu in spodbuja alternativne težnje obstoječi oblasti. Dokler je oblast prepričana o svoji nedotakljivosti, ne dopušča vpliva alternativnih političnih gibanj, tem daje nekaj možnosti šele takrat, ko se kriza zaostri do vrelišča.

Oblast je nomočna, da bi tok vse hujše družbene krize zaustavila. Zaradi nelegitimnosti in negotovosti oblasti je oblast sama nenehno vzbujala določene krize, kar ji je služilo za uveljavljanje represije in njeno utrditev in za varljive predstave, da se na ta način utrjuje tudi družbena kohezivnost in prikriva nelegitimnost oblasti. V tem stilu oblast nadaljuje tudi takrat, ko je vsesplošna kriza že pregloboka in z manjšimi, necelovitimi popravki sistema nezadržnega toka krize ne more zaustaviti. Prihaja do izbruha zaustavljenih latentnih konfliktov in njihovih manifestacij oblast ne more več nadzorovati.

Propagandna sredstva, ki že pred tem niso bila prepričljiva, odpovedo. Zastareli ideologiji, utopičnemu vizionarstvu ljudje ne verjamejo več, stvarnost drugačna od ideologije, je prepričljivejša. Temne plati družbene stvarnosti in zavržena oblastna dejanja v preteklosti propagandna sredstva prikrivajo. Prav tako prikrivajo tudi nestrokovne politično voluntaristične odločitve, ki so povzročile veliko škodo. Vsesplošna kritičnost v množična komunikacijska sredstva prodira le pod budnim cenzorskim nadzorom. Propagandna sredstva tudi z vidika oblasti in njenih ukrepov postajajo neučinkovita.

⁶ J. O. Connor: *The Meaning of Crisis*, Basil Blackwell, Oxford 1987, str. 108–124.

Politokracija kljub popolni krizi malo pozornosti posveti legitimiteti oblasti in konformnosti podrejenih, ker ve, da bi jo njena konfrontacija z opozicijo pripeljala do izgube oblasti. Politokracija vzhodnih družb, ki je monokratsko vladala dolga obdobja, zgubi svojo oblast z izbruhi množičnih protestov, množičnega odpora in spopadov, ki jih tokrat ne zadušijo »bratske« zavezniške sile Sovjetske zveze. Opozicija dobiva besedo in kažejo se znaki prodora političnega pluralizma, reciprocitete in legitimitete politične moči in oblasti.⁷

Kriza moči: učinki, posledice

V vzhodnih družbah je dolgotrajna kriza moči povzročila polarizacijo med politokracijo in podrejenimi ter prerazdelitev socialne strukture. Delež nasprotnikov obstoječe oblasti se širi, opozicija prodira v številne socialne sloje in se hkrati diferencira. Pred razpletom krize pestra socialna struktura nasprotnikov oblasti nima dostopa do nje. Učinki moči v kriznem obdobju delujejo celovito na raznote-re sloje in institucije, čeprav poskušajo nosilci moči posameznike pridobiti s pode-ljevanjem privilegijev, korupcijo ipd. in jih tako paralizirati, če že ne priključiti v svoj krog. Redki so posamezniki, ki imajo moč, da je v krizi ne bi zlorabili za svoje individualne ali ožje skupinske interese, čeprav je vsesplošna kriza izjemna priložnost za uveljavljanja humanih značilnosti pri nosilcih oblasti.

Nosilci moči (politokracija) delujejo ultimativno, postavljajo takšne cilje, ki so podprti z negativnimi sankcijami. Dolgoročneji cilji zaradi svoje komunistične utopičnosti tonejo vse bolj v pozabo in se vse manj omenjajo, ker je vidna njihova neskladnost s kratkoročnimi cilji in krizno prakso. Hitre in nedorečene formulacije kratkoročnih ciljev, ki se kaotično spreminjajo, razkrivajo zanemarjanje splošnih ciljev in forsiranje klanskih, posebnih grupnih, lokalnih, partikularističnih ciljev.

Kljub formalni moči in oblasti politokracije so rezultati delovanja nepomembni in nepredvidljivi. Vrstni red pomembnih zadev je zmeden: najpomembnejše zade-ve so neredko prikazane kot obrobne in obratno, nepomembne zadeve kot pomembne. Vse to pa ne pomeni, da ukrepi ne prizadenejo širokega kroga ljudi in njihovih temeljnih potreb. Politokracija vzhodnih družb v zaostrenem obdobju krize ravna nenavadno. S silo skuša zadržati oblast in z množično opozicijo ne sklepa kompromisov, tako začne ravnati šele, ko se kriza začne razpletati. Neneh-no uveljavlja enodimenzionalno pot moči, kar pomeni uveljavljanje ene smeri moči, skladne z zamišljenimi cilji politokracije. Sproščanje večdimenzionalnih poti moči, z uveljavljanjem alternativnih političnih interesov, se nakazuje šele med razpleti krize. Nezadostno učinkovita moč v krizi, z njenimi omejevalnimi ukrepi, spodbuja socialno dezorganizacijo z anomijo in anarhijo. Širijo se odklonski kanali vertikalne mobilnosti in splošnost vertikalne mobilnosti je omejena. Antagonizem latentnih konfliktov med nadrejenim in podrejenim je pred izbruhom. Prestiž politokracije se opazno zmanjša, kar opaža tudi podrejena srednja politična biro-kracija, ki postaja bolj brezbrizna do uresničevanja odločb politokracije. Takšno rahljanje birokratskih hierarhičnih razmerij odseva pojave socialne dezorganizaci-je. To razmerje in pa neobstoje dekoncentrirane – demokratične moči opozarja na neodgovornost nosilcev moči.

Že omenjeno hitro spreminjanje odločitev kaže, da nosilci moči v krizi ne najdejo pravega trenutka za sprožitev delovanja moči. Največkrat ga zamujajo, so

⁷ M. Weber: Legitimni red i tipi avtoritete. Teorije o društvu, Beograd 1969, str. 220–230.

prepozni. Točke obrata, ki jih povzročijo učinki moči, so slabo izbrane. Hkrati ko ostajajo spremenljivi segmenti zunaj učinkov moči. Med centri moči ni usklajenih akcij in reakcije podrejenih so slabo predvidene.

Uporaba prisilnih sredstev moči in pa odklonski kanali promocije, ki vodijo do nje, krepijo hiperinstitucionalizacijo hierarhično stratificiranih globalnih vzhodnih družb. Nosilci moči ne vedo, da je za izhod iz krize treba poiskati poti, ki razvijajo elemente družbene skupnosti, ki temelji na vplivu, avtonomnem pluralizmu in na dekoncentrirani, demokratični družbeni moči z uveljavljeno reciprociteto moči. Za neformalne dejavnosti in svobodnejše ravnanje podrejenih je družbeni prostor preozko odmerjen. Oblast in politokracija imata v mislih le doseganje sistemske integracije, povsem pa zanemarjata socialno integracijo.⁸

Kriza sistema, nova akcijska teorija

Vendar ljudje igrajo svoje vloge in individualizirane vloge se prepletajo s socialnimi. Administrativni politični sistem kljub njegovi koncentrirani monopolni moči vendarle ne more prodreti na vsa družbena področja in tako nastajajo različna socialna in politična alternativna, obrobna gibanja. Z njimi vred se postopno kaže potreba po novi akcijski teoriji, ki ne bo več slonela na ideologiji spopadov z ostanki bivših razredov, razrednega boja in revolucije.

Začenjajo se razmišljanja o politični in civilni družbi, inkongruenci med sistemsko in socialno integracijo. Sistemska integracija, ki zadeva področje javnega, pomeni integriranost sistemskih funkcij, integriranost političnega in ekonomskega podsistema. V obeh podsistemih odsevata formalna institucionaliziranost in nadzor s prevladujočimi sekundarnimi odnosi, s katerima se skuša dosegati konformno ravnanje. Sistemska integracija v nedemokratičnih, monističnih režimih je izrazita prevlada sistema nad posamezniki in podrejenimi družbenimi skupinami, ko njihovo vedenje sankcionira z vladajočo ideologijo in represivnim aparatom.

Socialna integracija se odvija na ravni komunalnega podsistema v okviru primarnih skupin, etničnih skupin ipd. Z igranjem vlog v teh okvirih vstopajo posamezniki in skupine v družbeni sistem. S socialno integracijo se izražajo vrednote, tradicije, stališča v vsakodnevnih komunikacijah med posamezniki in tako se odpirajo možnosti za povezave med socialnimi in individualnimi dogajanjem, skratka, dogaja se zasebno področje vsakdanjega življenja, uveljavljajo se neformalne dejavnosti in nadzor, svobodnejše, fleksibilne, nehierarhične dejavnosti. Družbeni prostor socialne integracije je blizu družbeni skupnosti, kar govori, da v njem obstaja notranja kohezivnost.

Sistemska in socialna integracija medsebojno vplivata, nastajajo pa tudi asimetrični odnosi, medsebojne inkongruence. Ta je postala poudarjena značilnost vzhodnih realsocialističnih družb. Posamezniki so občutili izrazite omejitve političnega sistema, ki je prizadeval njihovo zasebno področje. Bili so prizadeti v svobodi gibanja po svetu, v izražanju svojih stališč, v svobodi združevanja, v vplivanju na politične odločitve, v zasebnih dejavnostih, v izražanju etničnosti, pa zaradi vdiranja oblasti v njihovo zasebnost, skratka številne individualne pravice in svoboščine so jim bile omejene. Strukturne razsežnosti, ki določajo sistemsko integracijo, so dominantno določale zasebno področje. Formalna struktura prevlada nad neformalnimi dejavnostmi, med javnimi in zasebnim področjem zeva izrazita nesime-

⁸ P. Klinar: Družbena moč – strukturni in mobilnostni pojav, RIFSPN, Ljubljana 1988, str. 58–64.

tričnost in procesi socialne integracije premalo vplivajo na sistemsko integracijo, zaradi česar sistem zgublja svoje integracijske temelje. Tako te družbe postajajo tvorbe sistemov, ekonomskih, političnih struktur, ne pa tudi tvorbe družbenih skupnosti. Ker je integracija posameznikov in družbenih skupin v družbeni sistem zanemarjena, moremo govoriti o krizi systemske integracije in o krizi razmerja med sistemsko in socialno integracijo.

Kriza sistema zadeva ekonomski subsistem. Pogajanj za plače ni. Te niso odvisne od kolektivne akcije zaposlenih in tržnih učinkov. Plače so administrativno, voluntaristično določene. Delovna sila ne more vplivati na nadzor delovnega procesa. Samo občasno so vidni konflikti med delavci in drugimi zaposlenimi ter med ekonomsko birokracijo, le redko pa se ti konflikti razširijo do politokratskega vrha kot nosilca sistema.

Ni presenetljivo, da se zaradi opisanih razmer in preforsiranih kolektivnih interesov močno poraja neoindividualizem, ki poudarja pomen individualnih pravic in svoboščin, individualne motiviranosti, zasebnega podjetništva in dejavnosti. Z rastočim neoindividualizmom se hkrati porajajo težnje po celovitem pluralizmu v kulturi, znanosti in še posebej v politiki. Celovite pluralistične težnje so reakcije na ideološko monistično doktrino in politično prakso. Vse to je izziv alternativnim gibanjem, lokalnim in etničnim skupnostim. Poraja se zapletena dilema, kako s kolektivno akcijo pridobiti neoindividualizem in hkrati v temelju spremeniti družbeni sistem. Emancipatorske sile nastajajo v tistih skupnostih in skupinah, ki niso povsem pod nadzorom političnega sistema, kot so: umetniki, študentje, religiozne, etnične skupine, lokalne skupnosti, kjer začenjajo zoreti nova alternativna gibanja. Z njihovo rastjo in neformalno dejavnostjo se začenja destrukcija sistema. Vidna je povezanost krize ekonomskega subsistema s krizo političnega subsistema, ki regulira ekonomijo in ne dopušča niti ekonomske niti politične konkurence. Omejene politične pravice povzročajo dvom o legitimiteti politične oblasti. Kriza političnega administrativnega sistema odseva krizo legitimizacije, avtoritete, racionalnosti sistema, ki se ji pridružuje kriza motiviranosti, vrednot, norm.

Točka obrata v krizi nastane, ko se nove emancipatorske sile, alternativna gibanja začnejo spopadati s centri dominantne moči in ko ti spopadi začenjajo dobivati množično protestno naravo. Izhodi množičnih spopadov s politokracijo so negotovi, ker politokracija brani svoje privilegirane položaje in sistem, ki jim jih omogoča, z vsemi represivnimi sredstvi. Uradni sindikati in partija, ki bi po formalnih deklaracijah morali biti zaščitniki interesov delavstva in drugih zaposlenih, zaradi njihove povezanosti z oblastnim sistemom postajajo tarče protestov in množica nezadovoljnih, spodbujena z alternativnimi gibanji, se samoorganizira zunaj obstoječega sistema.⁹

Sklep

1. Vzhodne socialistične družbe so že daljše obdobje načenjale celovite strukturalne krize, med katerimi je kriza politične moči odločilna za zrušenje njihovih političnih sistemov. Vsemogočna politična moč je zadevala vse družbene segmente, zbujala mnoge napetosti in preprečevala prehode latentnih v manifestne kon-

⁹ - J. O. Connor: *The Meaning of Crisis*, Oxford 1987, str. 124-157.

- H. Hoffmann Nowotny: *Social Integration and Cultural Pluralism*, XI, World Congress of Sociology, New Delhi 14-18. VIII 1986.

C. C. Offe: *Družbena moč in politična oblast*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 115-119.

flikte ter njihovo razvojno razreševanje. Hkrati je ideologija zamegljevala bistvena družbena razmerja, temeljne konflikte, s tem da je razglašala delavsko naravo državne oblasti, načelo egalitarizma ipd., hkrati pa razglašala za temeljni konflikt konflikt med delavci in birokracijo. Tako dejanski temeljni konflikt med delavci, podrejeno množico ter politokracijo, elito ni bil dovolj razviden. S tem je postal obroben tudi konflikt med politokracijo in inteligenco. Monistična politična moč in ideologija vzhodnih družb sta povezovali politične in ekonomske konflikte, jih koncentrirali in onemogočali njihovo delitev in križanje.

2. Vzhodne socialistične družbe moremo označiti kot družbe, v katerih velja stara elitistična teorija z železno zakonitostjo oligarhije, ki jo predstavlja politokracija, to je politična elita. Tako postaja politična moč najpomembnejši stratifikacijski in mobilnostni dejavnik teh družb. Neposredno, delno in lokalno odločanje zaduši neobstoje predstavniške demokracije na globalni ravni, nelegitimnost osrednje oblasti ter onemogočanje javnega nadzora. Politična elita dopušča množicam na globalni ravni le manifestativne oblike participacije.

3. Politični elitizem odseva prevladujoče kvazitradicionalne in karizmatične značilnosti oblasti, zaščitene z monistično ideologijo in represijo, pri tem pa večina ostaja dejansko neorganizirana, posameznikom pa so omejene politične pravice in svoboščine. Politična moč in oblast sta izrazito nemoderni, močno oddaljeni od razvojnih stopenj industrijskih in postindustrijskih družb.

4. Dolgotrajnost krize politične moči govori o njeni neučinkovitosti, neuresničenih ciljih in vse večjem prepadu med cilji in stvarnostjo. Minimalno ravnotežje med elito in množico se podira, reciprociteta moči postaja povsem nezadostna. Delovanje moči postaja zmeraj bolj zmedeno, uveljavljajo se nasprotujoči ukrepi in represija ne pojenjuje. Načeta je podrejenost načelom in elitnim osebam in ob neučinkovitih institucijah nastajajo alternativne, neformalne družbene tvorbe. Ob onemogočanju sproščanja in reševanja konfliktov so zavrti tudi drugi procesi: tekmovanja, kompromisne akomodacije in adaptacije. Nosilci moči z velikimi stroški in represijo dosegajo le minimalne spremembe pri ravnanjih podrejenih ali pa sploh ne prihaja do zahtevanih sprememb.

5. Prevlada politične elite in politokracije v vzhodnih državah govori za obstoj nelegitimnosti oblasti. Nosilci oblasti niso demokratično izvoljeni, reciprociteta moči ne deluje, zakonitost se ne spoštuje. Oblast se počuti negotova, nima avtoritete niti ugleda, zaradi tega spodbuja krize in konflikte, da z intervencijami ohrani in prikrije svojo nelegitimnost. Propagandna sredstva s poglobljanjem krize postajajo zmeraj manj prepričljiva.

6. Dolgotrajna kriza moči povzroči polarizacijo med politokracijo in podrejenimi kategorijami. Opozicija se širi in diferencira. Elita v krizi ne opušča svojih privilegijev in z njimi ter korupcijo skuša pridobivati posameznike ali kategorije. Ultimativno formulira kratkoročne, kaotične cilje, na dolgoročne pa pozablja. Zaporedje pomembnosti zadev postaja zmedeno in zbirajo se nepravi trenutki za sprožitev delovanja moči. Akcije so neusklajene in svobodnejše delovanje je zadušeno s hiperinstitucionalizacijo. Srednji sloji birokracije postajajo brezbrizni do ukazov politokracije, sistem se krha in odseva pojave socialne dezorganizacije.

7. Kriza politične moči in oblasti v vzhodnih državah rodi opozicijo in alternativna gibanja z novo akcijsko teorijo. Ta sloni na izraziti inkongruenci med sistemsko in socialno integracijo. Javni sistem prevlada nad posameznikom in socialnim komunalnim podsistemom, primarnimi odnosi, zasebnostjo. Zaradi te neskladnosti se omejujejo individualne pravice in osebne svoboščine, preprečuje se svobodnejše, iniciativno, neformalno delovanje. Sistemska in socialna integracija sta nes-

kladni in premalo je občutiti vpliv socialne na sistemsko integracijo. Sistemsko integracija je v krizi, kar je vidno v ekonomiji in politiki. Ni slučajno, da zaradi preforsianih kolektivnih interesov in zapostavljenih posebnih in posamičnih interesov nastaja neoindividualizem.

8. Emancipatorske sile – nova alternativna gibanja stojijo pred dilemo, kako pridobiti neoindividualizem in hkrati temeljito spremeniti družbeni sistem, s tem pa zagotoviti večjo skladnost med socialno in sistemsko integracijo. Odpirajo se dileme strukturalnega pluralizma, še posebej političnega pluralizma, uveljavljanja posredne demokracije za izbor globalne oblasti in njenega nadzora ter zagotavljanja možnosti neposredne demokracije v procesih lokalnega in parcialnega odločanja. V centrih politične moči se pojavljajo frakcijski spopadi, do točke obrata v krizi pa pride, ko alternativna gibanja dobijo množično podporo, ki preraste v spopad s centri dominantne moči in sistem se začne rušiti v svojih temeljih. Politokracija zgublja oblast in politično moč. Z vrhuncem krize je zgubila minimalno zaupanje, ki mu sledita množični upor in razpletanje dolgotrajne krize.

9. Pestra struktura konfliktov v vzhodnih družbah govori za prenovo akcijske teorije o klasičnem frontalnem razrednem boju, spopadu med birokracijo in delavci ter o revoluciji. Za prenovo akcijske teorije govori tudi pestra socialna stratifikacijska struktura in diferencirana struktura alternativnih gibanj. Proletariat ni edina emancipacijska sila in praksa socialističnih držav je demantirala idejo o prevzemu oblasti po proletariatu kot edinem načinu celovite emancipacijskih procesov. Očitno je, da je treba različnim emancipacijskim silam trajno zagotavljati njihovo avtonomijo, da je nenehno treba reformirati institucije in graditi nove. Enega samega monopolnega nosilca emancipacije ni, ta se dosega s tekmovanji in spopadi med heterogenimi, pluralnimi emancipacijskimi silami. Mehanično poenotenje političnih subjektov ni dosegljivo, ker jih takšni procesi potiskajo v politične objekte, značilne za preživeli politični elitizem. Poti do funkcij oblasti v smislu formulacije alternativnih ciljev, usklajevanja, načrtovanja, prilagajanja, povezovanja ipd. so dolgotrajne in zapletene, posebej še v tistih vzhodnih družbah, ki niso doživele predhodnih razvojnih faz demokracije, značilnih za industrijske družbe.¹⁰

Ljubljana, 3. 1. 1990

DARIJAN KOŠIR

Temeljne značilnosti sprememb v vzhodni Evropi

Nenadne in skorajda revolucionarne spremembe, ki smo jim bili priče v 1989 letu v Vzhodni Evropi, imajo mnoge skupne značilnosti – od geneze problema, poteka dogajanja do razpleta – tako na gospodarskem kot na političnem področju. Namen pričujočega sestavka je strniti bistvo političnih in gospodarskih sprememb

¹⁰ D. Košir, D. Slabe: Leto spodbudnih socialističnih katastrof in vseevropske streznitve, Novoletna priloga Dela, 30. XII. 1989, str. 22, 23.

v Vzhodni Evropi, s čimer pridemo tudi do odgovora na vprašanje, ki si ga mnogi že zastavljajo: kaj pa zdaj?

1. Socializem v komunistični verziji se tokrat prvič zares odpravlja in ne več popravlja; gre torej za spremembe sistema in ne več le za spremembe v sistemu oziroma za lepotne popravke sistema. Komunizem (če se zadržimo raje pri tem izrazu, ki označuje socializem Vzhodne Evrope, s tem pa v problematiko ne vpletamo socializma nasploh, ki ima na Zahodu precejšnje perspektive) je namreč prišel do točke, ko ni imel nikakršne rešitve več: politični, gospodarski in moralni krediti tega sistema so bili povsem izčrpani. Seveda lahko ob tem rečemo, da bi imel komunizem vendarle še priložnost za preživetje; na točki, ko »poti navzdol ni več«, bi lahko vladajoča garnitura z minimalnimi žrtvami (politične koncesije v obliki delne legalizacije opozicij in gospodarske v obliki višjega življenjskega standarda) dosegla vnovičen družbeni konsenz. Toda priložnosti niso več dobili; povozil jih je čas.

Ob tem je za dokončno odpravo komunizma dozorel tudi »mednarodni dejavnik«, s čimer smo ponavadi označevali vlogo Sovjetske zveze v Vzhodni Evropi. V času, ko sovjetski imperij poka po prav vseh šivih, pri čemer najbolj občutljivih vprašanj (Ukrajina) sploh še niso odprli, bi bili posegi, s katerimi bi SZ skušala braniti komunizem na oblasti, čisti avanturizem in negacija zunanje politike, s katero ta država v zadnjih letih nenehno preseneča nekdanje »nasprotnike«. Verjetno ni treba dodajati, da še pred letom dni ti »mednarodni« pogoji za padec vzhodnoevropskega komunizma niso bili dani; SZ je namreč šele v 1989. letu z odpiranjem številnih »front« doma postala povsem impotentna za reševanje »svetovnonazorskih« vprašanj.

2. Socializem komunističnega tipa izginja s političnega prizorišča, ker se je pokazal kot gospodarsko in politično nerazvojni model. Komunizem se je spčel leta 1917 v nerazvitih pogojih nekapitalističnega razvojnega modela. Predvsem v SZ je, glede na nizko začetno osnovo, dosegel statistično izredno dobre rezultate, ki pa so bili z vidika ekonomske učinkovitosti doseženi na izjemno drag način. Enako ceno je morala plačati Vzhodna Evropa, kjer so socializem vsilili že dokaj visoki doseženi stopnji gospodarskega in političnega razvoja; tam se socializem torej ni razvil iz nerazvitih historičnih razmer, ampak je nerazvitost produciral! S tega vidika se je pokazal kot razvoj nerazvitosti. Ekonomska neučinkovitost tega sistema je primerjalno gledano torej izjemno velika in skorajda ni mogoče dokazati teze, da se je kot razvojni model izkazal za učinkovitega. Danes imamo namreč vrsto drugih modelov, ki so se pokazali kot očitno manjši porabniki tako materialnih kot človeških virov pri doseganju istega cilja. Socializem se je dejansko pokazal kot antiekonomskega sistema – tako se je na določen način tudi ideološko-politično konstituiral – in ekonomske posledice so danes več kot očitne. Teh posledic pa dandanes ni več mogoče skrivati in jih prikazovati kot »prednost«.

Politični sistem komunizma je v bistvu še bolj nerazvojni model kot gospodarski sistem. Enopartijski sistem brez vgrajenih mehanizmov demokratične kontrole in reelekcije je seveda zastoj v razvoju političnih odnosov produciral; zaradi te togosti političnega sistema je zastal vsak poskus gospodarske reforme, katerih so se države lotevale v različnih, a dokaj logičnih ciklih. V tem sistemu je nujno prihajalo tudi do uzurpacije oblasti določenega ozkega kroga ljudi, ki se je tudi kadrovsko ustrezno reproduciral in zaradi številnih vgrajenih filtrov ni dopustil dotoka sveže krvi. Inercija sistema je s tem postala velikanska in njegovo delovanje je bilo v času nujne »delitve« političnega »dela« nemogoča. In ker

se je tudi politični sistem konstituiral – kot rečeno – kot antiekonomskega sistema, je bila blokada popolna; v nedogled ni mogla trajati.

Podrla pa se je tudi ideološka konstrukcija sistema. Ta je temeljila na teoloških premisah mesijanstva, odrešeništva, ki naj bi ga sistem prinesel ljudem, vernim svojemu stvarniku. Dokler je komunizem zgolj rušil »predhodni« sistem, je teološko-ideološka kupola še zdržala; v trenutku, ko ni bilo dovolj več nihilistično negirati predhodni sistem, ampak zgraditi nekaj novega – kar zaradi prej navedenih pogojev, ki niso bili izpolnjeni, seveda ni bilo mogoče – je kupola počila. S tem je sistem postal prepusten za »drugačne« ideje in njegov konec se je nezadržno bližal. H koncu je šel tako tudi ideološko-politični konstrukt graditve nove družbe in novega človeka (inženiring duš), ki ga bo mogoče v nedogled gnesti po mili volji.

3. Socializem komunističnega tipa se podira zgolj v Vzhodni Evropi. Namreč, ta sistem je »prišel« v določene države na dva načina: bodisi z »izvirno revolucijo« (SZ, Jugoslavija in Albanija v Evropi ter denimo Kuba in Vietnam drugje v svetu), bodisi na bajonetih sovjetske Rdeče armade (vsa Srednja Evropa in tudi Severna Koreja). Analiza torej pokaže, da so v lanskem letu padli komunistični režimi v vseh državah, kamor so režim »prinesli« sovjetski vojaki in da se upirajo edinole še tiste države, kjer so se za komunizem sami »borili«. Poleg tega prinešenega ali izvirnega komunizma pa je argument, zaradi katerega lahko rečemo, da je sistem padel ravno tam in ne nekje drugje, »kulturni kontekst« posameznih držav z demokratičnimi političnimi ali gospodarskimi tradicijami vred. S tem lahko pojasnimo ne samo dejstvo, da je komunizem najprej padel ravno na Poljskem, Madžarskem, v ČSR in NDR, ampak tudi to, da se je v naštetih državah komunizem najpogostejše tresel! Omenjeno tezo največkrat izpostavlja znani poljski sociolog Jerzy Wiatr, ki s tem pojasnjuje, zakaj se socializem na Poljskem, v ČSSR in na Madžarskem v bistvu nikoli ni prav zares »prijel«, zakaj so se mu tolikokrat tresla tla pod nogami in zakaj je tu najprej padel. Kulturni kontekst namreč po njegovem vključuje vse demokratične politične in gospodarske tradicije, kot tudi posebno kulturno izročilo, v katerega dekadentni sistem komunizma nikoli ni sodil.

Poleg omenjenih držav z izvirno in vsiljeno (gre za prevlado komunističnih partij, ki so bile po koncu druge svetovne vojne praktično brez članstva, a so kasneje s pomočjo prisotnosti sovjetskih vojakov in neverjetnih volilnih in ustavnih prevar prišle na oblast, ki je bila na ta način globoko nelegitimna) revolucijo obstaja še tretja vrsta evropskih socialističnih držav, in sicer tistih z vsiljeno revolucijo, a sredi balkanskega (z vsem, kar ta beseda pomeni) kulturnega okolja, na katerega pa se je socializem, tako strukturiran, kot je bil, prav »lepo« prijel. Zaradi te eksplozivne zmesi je bil tudi obračun s komunizmom v tem delu Evrope najtežji in, kot se je pokazalo, tudi najbolj krvav.

Pri tem se nenehno zastavlja vprašanje, kdaj bodo padli tudi komunistični režimi v državah z izvirno revolucijo...

4. V vseh državah, kjer so komunizem že zrušili, so dogodki potekali skoraj na identičen način. Pri tem smo tisti, ki smo te dogodke neposredno opisovali, najpogostejše uporabljali izraz rušenje domin, saj je bila logika oziroma zakonitost tega rušenja neverjetna. Praviloma so dogodki potekali v tem vrstnem redu: najprej so zaradi silnega pritiska množic odstavili ostarele voditelje partij, ki so praviloma nameravali (ali pa so že) nasilno obračunati z demonstranti; novi šef partije – tudi član visokega partijskega establishmenta – je ponudil dialog z demonstranti oziroma opozicijo in izvedel prve radikalne kadrovske spremembe v partijskih in držav-

nih vrhovih, pri čemer so morali dolžnosti zapuščati predvsem tisti, ki so bili najdlje v vodstvu ali pa so bili najbolj kompromitirani (odgovorni za pretepanje demonstrantov...); sledile so vnovične množične demonstracije, na katerih so zahtevali konkretno delitev oblasti; nato pridejo na vrsto novi odstopi v partijskih vrstah, okrogle mize med partijo in oblastjo ter posledično do delitev položajev v vladi ali do volitev predsednika države – na površje pridejo ljudje, ki jih je partija v preteklosti odrinila v stran (Iliescu) ali pa jih je zapirala (Mazowiecki, Havel); dogodki so se običajno končali z obljubami o skorajšnjih svobodnih volitvah, ki bodo na sporedu letos, ko se bo konstituirala nova oblast, kar je po svoje celo težje kot rušenje stare oblasti.

Pri teh dogodkih je prihajalo seveda do časovnih razlik, tako da je že postala znana tista krilatica, da so na Poljskem za zrušenje režima potrebovali deset let, na Madžarskem deset mesecev, v NDR deset tednov, v ČSSR deset dni, v Romuniji pa deset ur. Ravno dogodki v Romuniji pa ne sodijo v zgoraj omenjeni primer logike podirajočih se domin. V pravem Kaligulinem carstvu nekdanje rimske Dakije je namreč padla Bastilja socialističnega Vzhoda; v Bukarešti je prišlo do revolucije. Ta ima vse značilnosti državnega udara proti osebni (družinski) diktaturi latinskoameriškega tipa Anastasija Somoze ali Papa Doc Duvallierja. Dokaz za to je že dejstvo, da je bila ljudska vstaja (podobna madžarski 1956; razlikujeta se le v toliko, da pred 33 leti ogrskim potomcem niso pomagali tanki, kar je bilo odločilnega pomena) končana tisti hip, ko je s strehe predsedniške palače helikopter v neznano popeljal osovraženega diktatorja; komunistična partija je namreč izginila s političnega prizorišča, kar je dokaz več o diktaturi, ki jo je podpirala tajna policija in delno tudi vojska. Torej, ni prišlo do zamenjave na vrhu partije in posledično do delitve oblasti z opozicijo, ker tako partije kot opozicije ni bilo. V toliko romunski dogodki ne sodijo v zgoraj omenjeni okvir.

5. Položaj v državah, kjer je komunizma konec, postaja »normalen«, saj oblast v roke prevzemajo tisti, ki jo imajo tudi v normalnih državah: v roke vlade in opozicije.

Pri tem ne gre le za ekstremni primer, kot je denimo romunski, kjer je komunistična partija dobesedno izginila s političnega prizorišča. V vseh državah, kjer je komunizem padel, namreč komunistična partija počasi prehaja v ozadje, na obrobje družbenih dogajanj, odkoder je po vojni s pomočjo prisotnosti slavne Krasnaje armije in z uporabo neverjetnih, danes celo nedojmljivih trikov prišla na oblast; v toliko gre pri najnovejših dogodkih v Vzhodni Evropi tudi za ciklično popraviljanje zgodovine. V ČSSR (poleg Romunije najbolj ekstremni primer) se je partija med dogodki v lanskem novembru umaknila povsem v ozadje; nekateri so govorili, da v partijski palači sploh ne vedo, kaj se v državi pravzaprav dogaja. Zato je generalni sekretar partije (velja tudi za vse druge države), donedavna prvi mož v državi, izginil s političnega prizorišča in je postal povsem nepomemben uradnik v strukturi oblasti; mnogi ga sploh poznali niso. Tudi ta umik partije in njenega generalnega sekretarja v ozadje je svojevrsten dokaz legitimnosti partije »na oblasti« in njene moči. Generalni sekretarji vzhodnoevropskih komunističnih partij so danes kvečjemu tretji možje v državah, v katerih so 35 let neomejeno vladali.

Oblast so praviloma predali tisti trenutek, ko je bilo treba z opozicijo stopiti v dialog. Ta umik bi bilo mogoče tolmačiti tudi s tem, da partija, ki se po vojni ni z nikomer pogajala, za pogovore sploh ni bila sposobna. Zato so na okroglo mizo z opozicijo prihajali predvsem predsedniki vlad, praviloma komunisti. ČSSR in NDR sta tu klasična primera: po teh pogovorih z opozicijo sta Modrow in Adamec tudi sestavila novi vladi, pri čemer je nova češkoslovaška vlada še bolj opozicijska

kot poljska, dasiravno nimajo premiera iz vrst opozicije. Toda pri vsej stvari je bistven omenjeni umik partije v ozadje ter prenos oblasti na vlado, ki nastane kot plod pogajanj med opozicijo in ostanki partije. Seveda so te kompromisne vlade le začasne, do svobodnih volitev v prvi polovici letošnjega leta, toda že s temi kompromisi je bil narejen bistveni premik stran od monopola partije h koalicijskim sporazumom med oblastjo – ki jo vendarle predstavlja predsednik vlade, ne glede na to, ali je komunist ali ne – in opozicijo, kot smo vajeni v parlamentarnih demokracijah zahodnega tipa. Ta začasni prehod je pomemben zato, ker bo takšen način dogovarjanja najbrž nujen tudi po volitvah, saj v večini držav Vzhodne Evrope ni tako močne, organizirane in ugledne opozicije kot je poljska Solidarnost, ki bo verjetno po volitvah čez štiri leta sposobna sama prevzeti oblast v svoje roke.

6. Značilnost tokratnih sprememb – kar jih še posebej ločuje od prejšnjih – je primarnost političnih in sekundarnost (oziroma kar odrinjenost v stran) gospodarskih sprememb, torej ravno narobe kot pri vseh prejšnjih poskusih reformiranja komunizma oziroma vzhodnoevropskega socializma.

Doslej je namreč cikličnost reform v Vzhodni Evropi potekala po skoraj natančno začrtanem scenariju: zaradi ekonomske neuspešnosti sistema je politična oblast poskušala z gospodarskimi reformami doseči vnovičen politični konsenz v državi, kar pa se nikoli ni izšlo, saj so se gospodarske reforme vedno ustavile ob politični nespremenljivosti sistema. Ta cikel neuspešnosti gospodarskih reform pa je sedaj radikalno obrnjen: zaradi ekonomskih težav je prišlo do poskusa gospodarskih reform, ki pa so obstale ob velikih političnih spremembah, ki sedaj silijo v ospredje, tako da ekonomski ukrepi zaostajajo. Gospodarskih reform se trenutno (če izvezamo nekatere parcialne vladne ukrepe) nihče ne loteva, čeprav so načeloma lažje izvedljive kot politične, kar dokazuje že kitajski primer. Verjetno je vzrok, da se nihče resno (po Markovićevo) ne prime gospodarstva, v veliki praktični (poleg sistemske neekonomskosti) zavoženosti teh gospodarstev. Države Vzhoda so namreč sedaj šele tam, kjer je bila Jugoslavija na začetku prejšnjega desetletja, ko je prišlo do njenega plačilnega oziroma dolžniškega zloma (pri tem lahko že sama odkritja o obsegu zunanjih dolgov štejemmo za začetek zlomov) in do odločitve o plačevanju dolgov s pomočjo čedalje hitrejšega tiskanja denarja. Zato lahko rečemo, da bodo morale vse te države skoraj po isti poti, po kateri je šla Jugoslavija, le da bo verjetno mučenje krajše, že vsaj zaradi pomoči Zahoda, ki v času ekspanzije tamkajšnjega gospodarstva išče nove trge za še hitrejši razvoj.

Sklep: Čeprav bo za dokončno konstituiranje oblasti v državah Vzhodne Evrope odločilnih naslednjih šest mesecev (politična trdnost pa delno zagotavlja tudi ugodne pogoje za gospodarski razvoj), pa se je bistveno že zgodilo. Konstitucija legalne oblasti je morda težja kot rušenje stare oblasti, toda eno brez drugega ne gre, pri čemer je usoden ravno prvi prelom, z vsem, kar ta prelom prinese. In do zloma nelegitimne in zgodovinsko vprašljive komunistične oblasti v Vzhodni Evropi je že prišlo, ta proces pa je ireverzibilen. Zgodovine je konec, bi dejal znani japonski gospodarstvenik. Ta konec pa pomeni somrak komunizma (ali če hočete vzhodnoevropskega socializma) in somrak tistih revolucionarnih idej, ki so stari celini prinesle neprimerno več škode kot koristi.

Prehodno obdobje

»Moji vnuki bodo v novih leksikonih prihodnjega stoletja o marksizmu-leninizmu naših očetov prebrali le kratek odstavek, dodan poglavju, ki je bil v starih leksikonih namenjen utopičnemu socializmu. Sedem desetletij ruskih boljševikov in več kot štiri desetletja v vzhodni del Evrope izvožene inačice pa jim bodo opisali med poglavji, ki govorijo o diktaturah in zablodah ljudi, ki so si noro zaneseni izmišljali nekakšnega novega človeka«. Tako je po lanskem božiču v Bukarešti razmišljal eden izmed študentskih aktivistov, ki so pred božičem stali na barikadah, po novem letu pa so bili že spet v opoziciji, nič več do konca prepričani, da so se tokrat zadnjič pustili streljati režimskim odredom policistov, vojakov, pripadnikov takih in drugačnih tajnih služb. Romunskemu študentu prav podobna razmišljanja sem slišal v Berlinu nekaj dni po strmoglavljenju zdaj že zaprtega Honeckerja; že lani in predlanskim tudi na Poljskem in Madžarskem. Ko sem take misli najmlajše generacije uporabil v vprašanih partijskim veljakom, sem v odgovor dobil navadno le srep pogled, ki ni skrival sogovornikove obtožbe, da sem (ker si upam ponoviti krivoverne misli) – sovražnik ljudstva in človeštva. Enega od madžarskih cekajevskih sekretarjev, ki je bil ob takem vprašanju najbolj ogorčen (jese ni leta 1988), sem kasneje zaman iskal v nekoč nedotakljivi cekajevski trdnjavi, njegovi prilagodljivejši nasledniki pa so se z načinom razmišljanja romunskega (ali pa poljskega, ali pa madžarskega) študenta strinjali. Njihovo »spreobrnjenje« je že napovedovalo sedanje fazo, ki ni več boj za ohranitev starega (ta je že končan, ker se je staro samo sesulo), ampak za preživetje, morda tudi še za kakšno drobtinico pri oblasti v novih razmerah, po sedanji prehodni fazi, za katero so, kot za vsako obdobje po propadu starega, značilne praznina, negotovost, nedorečenost; porušene stare vrednote, nove pa zaznavne le v bledih obrisih.

Že bežen prerez razmer na evropskem vzhodu kaže, da se nekdanji partijski veljaki kar imenitno znajdejo v tej prehodni fazi. Kjer so bili modrejši, so se sami znebili simbolov diktature, strahu, korupcije in še česa. Spreminjajo imena svojih partij in te nadnacionalne in nadzemeljske tvorbe spreminjajo v stranke. Postavljajo tudi nove programe – zaradi takih ali podobnih programov so morali njihovi nasprotniki še nedavno v zapor. Sami sebi postajajo oporečniki. Zdaj romajo v zapore do včeraj najvišji voditelji, še včeraj nedotakljivi in opevani. V Latinski Ameriki, vajeni preobratov, imajo za poskuse take vrste spreobrnjenj posebno ime – »gatopardo« ali – »spremeni vse, da se nič ne bi spremenilo«. V Latinski Ameriki so bile take vrste spremembe dolga desetletja možne, zdaj tudi tam skoraj niso več. V Evropi – kmalu jo utegnemo deliti na vzhod in zahod samo še po tako zelo različnih stopnjah razvoja – načelo »gatopardo« lahko začasno obrodi sadove samo v prehodni fazi, po njej pa zagotovo nič več. Po prehodni fazi bo že vsem jasno, kako globoko brezno zija med tehnološko razvitim zahodnim delom Evrope in v vseh pogledih zaostalim vzhodnim, ki je predolgo zavračal civilizacijske dosežke (ter jih gledal skozi ideološka očala) in zato miselno zaostal. Takrat, po prehodni fazi, ki utegne biti v posameznih državah nekdanje socialistične skupnosti različno dolga, bo šele prišel pravi obračun s preteklostjo. Sedanji obračun je namreč še preveč čustveno obarvan, ideološko zatohel in omejen na nasprotje – komunizem: antikomunizem. V njem je še preveč maščevalnosti. »Navadni« državljani s poj-

mom komunizma pač povezujejo vse, kar so prestali pretekla desetletja, pa tudi sedanjo revščino in zaostalost, porajajoča se nova politična gibanja pa tako razpoloženje večje izkoriščajo. Antikomunizem jim je prikladen še posebej tedaj, ko v resnici še nimajo trdnih in oprijemljivih lastnih programov.

Pomemben mejnik prehodnega obdobja bodo volitve, ki jih za to pomlad napovedujejo praktično v vseh še včeraj enopartijskih sistemih, diktaturah. Lanska poljska izkušnja uči, da se komunisti ali spreobrnjeni komunisti ne morejo nadejati posebno bleščečih uspehov. Poljaki so imeli volitve vseeno še dovolj zgodaj, še pred popolnim zlomom starega sistema v vsej vzhodni Evropi, zato je imela partija za okroglo mizo še dovolj moči, da je prelistala opozicijo in si zagotovila ključna mesta na vrhu, ki ji ta trenutek še omogočajo realno oblast (predsednika republike in represivne mehanizme). Poljsko partijo je odhoda s prizorišča rešil le »ključ«, o katerem so se dogovorili za okroglo mizo. V Poljski nekdanj sestrskih državah ključev najbrž ne bo več mogoče skovati, zato utegnejo biti volitve bolj podobne pravim, kot so bile na Poljskem. In bolj neusmiljene z dediči starega sistema, čeprav so medtem že spremenili barvo in ime in v svoje programe prepisali gesla dovčerajšnjih oporečnikov, današnjih nasprotnikov na volitvah.

Po vzhodnoevropskih, nekoč realsocialističnih državah, sem se skušal kar se le da veliko pogovarjati s tako imenovanimi navadnimi državljani, naključnimi mimo-idočimi, študenti, intelektualci, tudi z delavci, manj s kmeti, ker mi čas ni dopuščal. Take ankete sicer res niso prava raziskava javnega mnenja, vendar vseeno dovolijo vsaj ugibanje, če že ne čisto pravim podobne sklepe. Spoznanje po teh anketah pa je naslednje: velika večina naključno izbranih »navadnih« državljanov se izreka najprej »proti« in šele potem »za«, če se sploh izreče za koga in njegov program. Najprej torej *proti* komunistični partiji, ki jo je praviloma na oblast pripeljala Rdeča armada; ki je podrla stare vrednote in navade in jih ni bila sposobna zamenjati z novimi, saj se ni zavedala, da ima opravka z živimi ljudmi in ne s številkami na seznamih; ki je preprečila normalen, naraven gospodarski in socialni razvoj in s tem dolgoročno zavrla tudi možnost sedanjih hitrejših vrnitev v normalne civilizacijske tokove. Te in še veliko drugih grehov naštevajo »navadni« državljani, ko skušajo argumentirati svojo opredelitev *proti* na prihodnjih volitvah. Veliko manj jasni in odločni so odgovori na vprašanja o tem, za koga se nameravajo opredeliti in *zakaj*. Večina ne pozna programov opozicije in se bodo pustili privabiti tistemu, ki bo najglasneje in najbolj premeteno obračunaval s starim sistemom. Taki so vsaj prvi bežni vtisi. Kaj več kot vtise in negotove sklepe je med kratkimi, včasih celo bežnimi obiski v državah evropskega vzhoda tudi težko sestaviti. Sliko sicer dopolnjujejo izjave bolj osveščenih pripadnikov opozicije, vendar pri njih pač ne gre več za udeležence naključnih anket, ampak za udeležence v sedanjem in prihodnjem *boju za oblast*.

Prihodnje volitve kot prvi vrhunec boja za oblast utegnejo povsod pomesti s starimi komunističnimi partijami (tudi s spreobrnjenimi in preimenovanimi), ali pa jih vsaj tolikanj odriniti na rob, da se bodo morale hudo potruditi, če bodo hotele kasneje kdaj še sodelovati pri volitvah in delitvi politične oblasti. Na površju je torej na volitvah pričakovati sedanjo opozicijo, ki ji bodo oblast dodelili glasovi *proti* partiji, v veliko manjši meri pa glasovi *za*. Pričakovana volilna večina v korist opozicije pa bo prav tako varljiva kot vse drugo v sedanjem prehodnem obdobju evropskega vzhoda. Ker bodo odločali glasovi *proti*, bo sedanja opozicija prišla na tehtnico šele po pričakovani zmagi – in šele naslednje volitve, sredi devetdesetih let, utegnejo pokazati pravo razmerje sil in pravo vrednost posameznih strank, gibanj, usmeritev, koalicij.

Prehodno obdobje je (in bo še precej časa) verjetno najbolj občutljiva, zank in nevarnosti polna faza sprememb v tistem delu Evrope, ki je še do nedavnega pripadal sovjetskemu imperiju, zdaj pa lebdi med trpko preteklostjo in negotovo prihodnostjo. Vsi bi se radi izkopali iz zaostalosti in miselne zatohlosti, pa jim resnični ali samo navidezni procesi demokratizacije – ostanki starih partij se še vedno trudijo, da bi bili le navidezni – ta trenutek omogočajo samo glasnejše govorjenje in izpolnjevanje formalnih pogojev za približevanje razvitemu delu Evrope. Prav nič gotovo ni, da bo scenarij, katerega prvi vrhunec naj bi bile volitve, v resnici zrežiran in odigran tako, kot si želijo optimisti ali kot kažejo zdajšnje razmere. Prav nič nemogoče ni domnevati nevarnosti poskusov protiudarov starih gard, ki še vedno obvladujejo ali pa vsaj vplivajo na represivne mehanizme. Morebitni taki poskusi bi bili sicer najbrž le začasen zastoj, vendar bi prav gotovo podaljšali negotovost prehodnega obdobja. Agonije si stari sistemi lahko podaljšajo ne le s poskusi udarov, ampak tudi z morebitnim zavlačevanjem volilnih procesov ali pa z njihovim omejevanjem. V vsakem od takih primerov bi bilo zelo vprašljivo, ali bi komunistične partije še kdaj dobile priložnost sodelovati v političnem življenju, kaj šele v boju za oblast. V tem stoletju in nekaj desetletjih prihodnjega zagotovo ne.

V Berlinu sem doživel nenavaden prizor, ki se je v Vzhodni Nemčiji zadnje tedne menda velikokrat ponovil. Na vogalu pred hudo revno založeno veleblagovnico, za hotelom Stadt Berlin, je skupina mladih ljudi razpravljala, najbrž o politiki. Pristopil je starejši človek, lepše oblečen od drugih, in se vpletel v pogovor. Ko se je zdelo, da bo njegov glas prevpil ostale, ga je nekdo iz skupine prijel za zavihek suknjiča in vsem navzočim oznanil, da ima prišlek značko, ki ga je desetletja dvigala nad množico in mu omogočala življenje pripadnika privilegirane kaste. Značko člana komunistične partije, uradno Enotne socialistične partije Nemčije. Kot psi na mačko, ki se je znašla sredi njihovega tropa, so vsi navzoči planili na partijca in ga pošteno pretepli. Kasneje sem bil priča podobnim prizorom v Bukarešti, kar na trgu pred nekdanjim cekajem. Gnev nad nekdanjimi neomejenimi gospodarji, ki so odločali o mislih in o življenjih, je tolikšen, da se lahko vsak trenutek spremeni v obračunavanje, ne le politično, marveč tudi fizično. Najbolj se ga bojijo komunisti v tistih dveh državah nedkanjega »lagerja«, kjer so svojim sodržavljanom prizadejali največ gorja – v Romuniji in Vzhodni Nemčiji. Najmanj najbrž na Madžarskem, kjer se je partija najprej zavedla realnosti in sprožila spremembe, še preden je bil pritisk v loncu prevelik.

Kako dolgo utegne trajati prehodno obdobje? Na Madžarskem in Češkoslovaškem najbrž manj kot v Romuniji in Bolgariji. Agonija Nemške demokratične republike bo morda blažja zaradi pomoči Zvezne republike Nemčije, ampak to utegne pomeniti tudi konec vzhodne Nemčije in predvsem predhodni pokop njene komunistične partije, kakorkoli se že zdaj uradno imenuje. Če ne bo prej prišlo do nepredvidenih usodnih in prelomnih dogodkov, bo prehodno obdobje najdaljše v dveh po marsičem ključnih državah s socialistično ureditvijo po starem kopitu – Sovjetski zvezi in Jugoslaviji. Če bosta prehodno obdobje sploh preživeli v takih mejah, kot so še danes zarisane na svetovnem zemljevidu.

Konec obdobja simuliranih sprememb v Bolgariji

Zdi se, da je Bolgariji ušojeno, da ostaja v senci medijev. Čeprav je 11. novembra 1989 po pravici prišla na prve strani svetovnih časnikov, pa se novica prejšnjega dne o odstopu Todorja Živkova z vseh partijskih in državnih funkcij vendarle ni mogla kosati s sočasnim rušenjem berlinskega zidu. Tudi v Sofiji so tega dne porušili zid: naredili so konec najdaljši osebni vladavini (dolgi 35 let in pol) v povojni zgodovini vzhodne Evrope. Umik Todorja Živkova iz političnega življenja je neposredna posledica »dvornega udara«. Zamenjava, ki je na njegovo mesto pripeljala bivšega ministra za zunanje zadeve Petra Mladenova, je v naslednjih dneh sicer dobila veliko podporo tisočev demonstrantov na mitingih, ki pa so hkrati predložili tudi precej dolg seznam svojih zahtev.

Mnogo teh zahtev novo vodstvo ne bo moglo izpolniti – tudi če bo nadaljevalo s kadrovskimi spremembami. Vzrok za to ni zgolj v niti malo obetavni dediščini, ki jo je zapustil Todor Živkov – to pa je nadvse zaskrbljujoča ekonomska in politična kriza – marveč je vzrok tudi v popolnoma nepričakovani naglici in odločnosti v postavljanju teh zahtev. Bolgarska javnost se je predstavila kot zelo nadarjen učenec: posnetki protestov in agonije socializma po vsej vzhodni Evropi, ki so se mešali z lastno izkušnjo življenja v takšnih režimih, so se takoj in brez vsakršnega oklevanja na mitingih pretočili v zahteve po svobodnih volitvah, večstrankarskem sistemu, pravni državi...

Od prvega dne zamenjave na vrhu bolgarske oblasti so bila pri oblikovanju zahtev do novega vodstva in v težnjah po globljih političnih spremembah posebej aktivna neodvisna bolgarska politična gibanja in skupine. Nastali so konec preteklega in v začetku tega leta – in četudi niso to številčno velike organizacije, že pridobivajo mnogo privržencev. Med temi gibanji in skupinami naštejmo najpomembnejše: Neodvisni diskusijski klub za podporo glasnosti in perestrojki (ustanovljen 3. novembra 1988 na sofijski univerzi); Demokratična liga za varstvo človekovih pravic (ustanovili so jo predvsem pripadniki turške narodnosti v decembru 1988); Neodvisno združenje za varstvo človekovih pravic v Bolgariji (aktivno je od začetka leta 1988, člani pa niso zgolj pripadniki turške narodnosti, marveč tudi Bolgari); Neodvisni odbor za varstvo okolja (prva neodvisna ekološka organizacija v Bolgariji, bolj znana pod imenom komite Ruse, ki so ga takoj po ustanovitvi leta 1988 prepovedali); Eko-glasnost (nova ekološka organizacija, ki je v času, ko je v Sofiji zasedala mednarodna ekološka konferenca, priredila javno protestno zborovanje); Odbor za religiozne pravice, svobodo vesti in duhovne vrednote (ustanovili so ga pravoslavni duhovniki marca 1988) in Podkrepa (Podpora, neodvisni sindikat intelektualnih delavcev Bolgarije).

Metode vladanja

Skrivnost dolgotrajnosti oblasti Živkova je bila posrečena kombinacija treh metod: zvestobe Moskvi, permanentnih čistk in vešče simuliranih sprememb.

Odnos do sovjetskega političnega vrha je Živkov vedno uravnaval po turškem reku: »Ne seka se glav, ki se priklanjajo«. Priklanjal se je Hruščovu, Brežnjevju in Gorbačovu ter svoji državi »pridelal« epitet najbolj zvestega zaveznika in najbolj predanega »satelita« ZSSR. V uspeh Gorbačova je Živkov začel verjeti sicer šele po skoraj dveh letih po njegovem prihodu na vrh sovjetske partije, zato se bolgarska perestrojka tudi začela januarja 1987; vendar pa je Živkov s spretnimi potezami mojstra simulacije sprememb že v nekaj mesecih pustil za sabo celo prepričane oboževalce Gorbačovljevih reform in se preobrazil v strastnega zagovornika »preustrojstva«, seveda le na papirju.

Že po tradiciji nejasne meje med sovjetskimi in bolgarskimi interesi (in njihovimi zagovorniki) v bolgarskem političnem vrhu so bile verjetno tisto, kar ga je nazadnje prisililo, da se je moral posloviti od vseh funkcij. Osemindesetletni Živkov preprosto ni mogel doumeti, da se je spremenila sama narava lojalnosti do Moskve: v času Gorbačova bi moralo biti v njej nekaj več kot zgolj verbalno priseganje na reformo.

Trajna značilnost vladavine Živkova je bila tudi učinkovito obračunavanje s sleherno opozicijo njegovi nedeljivi oblasti. Tarča so bili predvsem konkurenti oz. njegovi možni nasledniki. Prvi velik tovrstni zalogaj za Živkova je bil Vlko Červenkov, »bolgarski Stalin«, kot so ga imenovali. Leto po Stalinovi smrti, na valovih »otoplitve«, je prepustil Živkovu položaj prvega sekretarja bolgarske komunistične partije, zase pa je zadržal mesto premiera. Toda po XX. kongresu KP SZ 1956. leta se je moral odreči tudi temu položaju – začela se je namreč zmagovita »aprilska linija« Todorja Živkova. Naslednja žrtev je bil leta 1962 Anton Jugov, prvi povojni minister za notranje zadeve in naslednik Červenkova na položaju ministrskega predsednika. Tri leta kasneje je Živkov pravočasno odkril in zatrl poskus vojaškega udara, pri čemer ga je najodločneje podprl minister za obrambo Dobri Dužrov. Prav s tega položaja je Džurov, kot se zdi, tudi največ prispeval k strmoglavljenju Živkova 10. novembra 1989.

Ko je leta 1965 zatrl vojaški udar, je Živkov dokončno utrdil svoj nadzor nad močnim policijskim in vojaškim aparatom. Žrtve nadaljnjih čistk v samem političnem vrhu so postali mlajši aparatčiki, ki so bili izbrani zaradi svoje sposobnosti in lojalnosti, odstranjeni pa so bili v trenutku, ko bi v njih mogli prepoznati naslednika za vse bolj starajočega se Todorja Živkova. Konec leta 1960 je takšna usoda doletela Lučezarja Avramova, ki je preveč dobesedno razumel usmeritev h gospodarskim reformam, šest let pozneje pa je bila čistka v politbiroju potrebna zato, da se je Živkov rešil Ivana Abadžijeva, ki je bil sicer zaslužen za mnoge poprejšnje čistke v korist Živkova.

Zadnja pomembna zamenjava na vrhu se je zgodila julija 1988. Čudomir Aleksandrov je bil primoran zapustiti komaj sprejeto premiersko mesto, kar mu je onemogočilo, da bi nasledil Živkova – kar se je sicer zadnja leta predvidevalo in pričakovalo. Če bi do tega ne prišlo, bi bil danes verjetno namesto Petra Mladenova prav ta tehnokratsko naravnan funkcionar z mnogo več razlogi in bolj prepričljivo na čelu »deživkovizacije«.

Simuliranje sprememb

Malo je držav, ki bi tako zlahka in tako pogosto spreminjale strateške smeri svojega razvoja, prioritete in cilje, vlade in ministrstva, kot je to počela Bolgarija v obdobju vladavine Todorja Živkova. Težko je tudi samo naštet vse »lepotne«

spremembe in popravke v organizaciji oblasti, ki so jih izpeljali z enim samim ciljem: da bo po spremembah ostalo vse enako kot je bilo prej.

Posebej je to značilno za zadnje obdobje »revolucionarnega prestrukturiranja«. Od druge polovice tega desetletja dominirata v uradni bolgarski ideologiji dve temi: znanstveno-tehnološka revolucija (»najvišje merilo za izgradnjo razvite socialistične družbe«) in samoupravljanje (»splošno načelo skupne družbene organizacije«). V času, ko je v Jugoslaviji prišlo do splošnega upadanja navdušenja za idejo samoupravljanja, je začel Živkov posnemati prav tiste njegove elemente, za katere se je v Jugoslaviji že zdavnaj zanesljivo vedelo, da ne morejo presnoviti strukture in načina izvajanja obstoječe oblasti. V tem času je bil Kardelj verjetno v uradih bolgarskega centralnega komiteja najbolj bran avtor. Tako kot jugoslovanska država leta 1950 je tudi bolgarska država spomladi 1988 predala podjetja delavcem v upravljanje, pred tem (1986) pa jih je oborožila z novim Kodeksom dela, ki bi ga najbolje opisali kot slab posnetek Zakona o združenem delu.

V naglici, s katero je hotel dokazati naklonjenost novi usmeritvi Gorbačova, je Todor Živkov julija 1987 predstavil dokument, ki so ga takoj označili kot »novi partijski program«. V njem ostro obsoja vodilno vlogo komunistične partije, kajti ta med drugim »pelje k vseobči oblasti partijskih organov in funkcionarjev, ki je ni mogoče nadzorovati«. V tem času je Živkov kritiziral »fevdalne kneževine« voditeljev, ne vedoč, da bi lahko postal ta izraz zelo neugoden za položaj, s katerim so samo dve leti kasneje označevali njegovo oblast.

Šest mesecev po uvedbi »novega partijskega programa« se je kritični odnos do partije – kot vselej dotlej – potišal. Da bi odgnali sum glede zapostavljanja njene vodilne vloge, je bilo v tem referatu edinega možnega govornika v tej deželi rečeno, da je partija »porok, generator in organizator boja za kvalitetno obnovo socialistične družbe«. Vendar pa je treba hkrati zapisati, da je ob tej priložnosti, v januarju 1988, Živkov dejal, da je »življenje pokazalo, da so možnosti dosedanjega modela socializma pri nas že izčrpane«. Za možnosti drugačnega socializma pa ni imel več niti časa niti moči.

Konec in nov začetek

Začetek konca vladavine Todorja Živkova je zaznamoval letošnji izgon 310.000 pripadnikov turške manjšine, ki so jih v Bolgariji imenovali »Bolgare muslimanske vere«. To barbarsko dejanje brez primere je izzvalo soglasno mednarodno obsodbo in izolacijo Bolgarije, pa tudi glasne proteste v državi.

Zaradi eksodusa Turkov se je podaljšal seznam bolgarskih gospodarskih zagat. Računajo, da je ta država, ki je sicer v nenehnem lovu za novimi delavci (trenutno dela v Bolgariji prek 20.000 Vietnamcev), nenadoma ostala brez 5,4% potrebne delovne sile, kar bo zmanjšalo letošnjo proizvodnjo v vrednosti od 1,5 do 2,5 milijard levov. Z izseljevanjem Turkov je najbolj prizadeto kmetijstvo, predvsem proizvodnja tobaka, najpomembnejšega bolgarskega izvoznega artikla, ki prinaša Bolgariji letno približno 600 milijonov dolarjev dohodka.

Konec junija 1989 je bolgarska vlada predlagala zanj značilno rešitev za to vprašanje: vpeljala je namreč »civilno mobilizacijo v mirnem času«, in to za vse polnoletne osebe, ki jih je mogoče razporediti na kakršnokoli delo kjerkoli v Bolgariji.

Ekonomska kriza v Bolgariji seveda s tem ni niti malo umiljena. Negativni trendi iz srede sedemdesetih let se celo pospešeno nadaljujejo, kar se najbolj jasno

pokaže v napol praznih trgovinah, kjer cene v zadnjih nekaj letih prehitevajo naraščanje plač.

Že v začetku minulega desetletja je Bolgarija sestopila z vrha seznama evropskih gospodarstev, ki so se dotlej razvijala najhitreje. Sredi sedemdesetih let se je 5% rast porabe na prebivalca zaustavila; to pa je bilo tisto, na kar se je opirala legitimnost režima vse od začetka leta 1960. Podoben trend lahko opazamo tudi pri narodnem dohodku. Po uradnih bolgarskih podatkih je narodni dohodek med leti 1966 in 1970 rasel z 8,75% letno stopnjo. V naslednjih petletkah se je stopnja rasti zmanjšala na 7,8%, potem na 6,1%, v prvi polovici osemdesetih let pa celo na stopnjo 3,7%. Nekateri zahodni analitiki ocenjujejo, da je po merilu narodnega proizvoda na prebivalca Bolgarija »po štiridesetih letih nepretrganega socialističnega napredka« med evropskimi državami, kjer je tik pred drugo svetovno vojno zasedala 21. mesto, zdaj padla na 23. mesto.

Tradicionalno pomembna kmetijska proizvodnja v Bolgariji se je med leti 1970 in 1981 povečala le za 19%, kar je na tem področju najslabši rezultat med državami SEV, z izjemo Sovjetske zveze.

Kljub visokim planskim ciljem in nenehni ideološki ofenzivni naravnosti k tem ciljem, bolgarski konvertibilni izvoz od začetka tega desetletja nenehno upada, večja pa se odvisnost Bolgarije od partnerjev v SEV-u, kajti kar 79,2% bolgarske blagovne menjave v letu 1986 je bilo opravljene s temi državami. Hkrati pa se je kljub velikemu odrekanju in pomanjkanju zunanji dolg te države do Zahoda zmanjšal samo za približno milijardo dolarjev – glede na rekordnih 3,8 milijard leta 1978.

Naslednikom Todorja Živkova torej ne bo lahko. Tako kot druga posttotalitarna vodstva v vzhodni Evropi bodo morali svojo legitimnost dokazati na dveh frontah: s krepitvijo gospodarstva in s politično demokratizacijo. Cena za socializem je visoka, vendar jo bo treba enkrat plačati.

MARKO KOS

Neukrotljive želje za samostojnostjo v podjetništvu

Podjetnik – človek idej in iluzij

Pojav novih podjetnikov z na videz norimi idejami, idejami, ob katerih zmajemo nejeverno z glavo ali celo trznemo, prinaša v našo družbo vsemu obstoječemu državno-kapitalističnemu svetu, v katerem »se nahajajo« mumificirana podjetja brez idej, vendar z rutino, brez življenja in dinamike, ki bi jih razganjala, ki jim ne bi dala miru ter bi se vsako leto vsaj enkrat v svoji sestavi spremenila – jim prinaša ne samo izziv, marveč jim kaže zrcalo in v njem njihovo sliko, odblesk resnice, da jih je sram in da hite zatrjevati, da je tistim, ki so »zunaj«, mnogo lažje, oni pa »notri« v sistemu, so vezani, so obsojeni, so predani na milost in nemilost vladi, ideologom, ki si izmišljajo nesmisle, ki so jih spremenili v cerkev, v kateri se samo kleči in glasno prosi boga za milost. Vendar te milosti ljudstvo ne more pričakati. Nemir so prinesli novi podjetniki, ki so vsaj večinoma mladi in bolj izobraženi kot pametni režimski direktorji. Ti ljudje bodo vnesli družbeni aktivizem in kreativno energijo v upravljanje ne samo svojih podjetij – marveč tudi v velika – na njihovo in našo žalost žal še vedno družbena – podjetja. Tudi v tako inertni družbi, kot je naša, deluje zakon povratne zveze s svojo železno logiko in neizprosnostjo.

Novih podjetnikov še ni veliko, vendar se jih mnogo pripravlja na samostojen posel. To je v zraku, to je nek oster duh po uspehu, po dobičku. O tem govorijo celo ljudje s humanistično izobrazbo, filozofi, arheologi, jezikoslovci. Ne samo ekonomisti in inženirji, med katerimi se mnogo tega godi in pripravljajo. Inženirji v velikih podjetjih (ki so družbena in vsa so velika, ker majhnih ni, če postavimo za majhno podjetje mejo z 99 zaposlenimi) so še manj z dušo pri svojem delu kot prej. Pripovedujejo mi, da se samo o tem pogovarjajo, *kaj* bi pričeli in s *kom* v povezavi. Iščejo kompanjone, kot se izražajo. Pri tem iščejo tistega, ki vé tisto, kar on sam ne zna; inženir išče komercialista, ekonomista ali finančnika. Otipavajo se in računajo, kdaj bi bil pravi čas. Vendar ta čas niti še ni prišel. Odločajo se samo idealisti.

Trenutno se pri nas odigrava takšen dvig na področju podjetništva – in to pravega podjetništva z vsem rizikom in željami po dobičku –, kot ga nismo videli v Jugoslaviji po propadu stare kraljevine. Ne prestrukturiranje, ne odmiranje podjetij, niti ne reorganizacija državnega velikega podjetništva, marveč prav pojav tega podjetniškega trenda lahko smatramo za najpomembnejši ekonomski dogodek zadnjih desetletij. To še ne pomeni po kvantiteti ničesar, marveč po svoji vsebini, po duhu in po miselnosti, ki ga odraža. Ti pojavi kažejo na novo psihologijo med ljudmi, kažejo na pojav želje po samostojnosti, po razpolaganju s samim seboj, s svojim časom, predvsem pa s svojimi sposobnostmi. »Škoda me je za

službo,« mi je rekel moj znanec, ki je pričel s xerox-razmnoževalnico. Je pa arhitekt. Drugi projektira jadrnice. Je pa zdravnik. Tretji – pravnik – je odprl kafe-bar, kafič, sanja pa o verigi kafičev, ki bi z avtomati nudili gostom tudi prigrizke, hamburger in pečenega piščanca. Ali ni bil to začetek McDonalдове svetovne verige fast-food-shopov?

Očitno je podjetniški duh v naših ljudeh živ kljub pol stoletja zatrtosti. Kakšni so ti ljudje? Ničesar značilnega; večinoma ne z visoko izobrazbo, brez solidnih finančnih sredstev, slabo stoječih, po rodu ne iz dobre in bogate družine. Niso izumitelji, kajti ti so najslabši podjetniki, so pa vizionarji, zmožni tudi velikih poslov. Niso niti samotarji niti čudaki. Nasprotno, to so begunci iz »združenega dela«, kjer so odkrili vse njegove slabosti in kirurško natančno analizirali svoje (ne)možnosti, živ dokaz, kako lahko družbena organizacija frustrira najboljše ljudi. Tako jim obračajo hrbet in gredo po svoji poti. Družbena sfera je postala za mlade ljudi nevzdržna. To kaže na njeno skrajno okorelost in nezmožnost izpolniti vizije mladih intelektualcev. To je domovina birokracije, polna laži in demagogije, dežela povprečnežev. »Minulo delo« bi moralo vračati najboljšim njihov trud, njihove ideje in tveganje – vsaj v teoriji. V praksi pa se razdeli vsem enako in njihova prizadevnost je frustrirana. Po prvi bridki izkušnji tega prav gotovo nihče ne bo več ponovil. Če nekomu plačajo za šest patentov eno mesečno plačo ...

Vendar nad tem ne gre obupavati. Ti novi podjetniki bodo vnesli novo inventivnost in vitalnost v celotno gospodarstvo. Ta duh se bo vrnil v večja družbena podjetja, potem ko bodo ozdravljena in z njimi vred tudi gospodarsko okolje, in jim vrnil konkurenčno sposobnost. To je edina možnost njihove revitalizacije. Direktorji velikih podjetij se pritožujejo nad novimi podjetji, novimi trgovinami, da jim jemljejo posel, vendar ne z nelojalno konkurenco, marveč z boljšimi uslugami, s spoštovanjem kupca, kar je pri nas osvežujoča noviteta. Obubožani kupec čuti kljub vsemu moč svojega denarja! Ta konkurenca bo vrnila obzirnost, pazljivost, spoštljivost in vljudnost uslužbencem državnih podjetij, kajti osebno jim ne bo vseeno, da jim bodo očitali, zakaj pa so oni lahko drugačni?!

Če bo prišlo do radikalnega vzpona podjetništva, je to odvisno od pogojev, ki jih bo nudila družba, odnos okolja do njihove iniciative. Da so odprli včeraj (april 1989) stopetdeseto podjetje podjetnika iz Slovenije v Celovcu, nam mora dati misliti. Želja po aktivnem podjetništvu – ali odpor do podrejenosti – je tako velika, da se želi izraziti kjerkoli, če ne doma, pa za mejo, ki ne postavlja nobenih omejitev, marveč se veseli slehernega davčnega prispevka.

Nobene tradicije – nobenih izkušenj

Ti ljudje se ne opirajo na nikakršno tradicijo. Njihovi očetje so bili v državnih službah, morebiti so njihovi dedi imeli podjetja. Pred vojno so imeli podjetniki v Sloveniji nešteto podjetij vseh vrst, med njimi so bili ne samo z obrtno šolo, marveč tudi univerzitetni profesorji. Podjetniška aktivnost je bila po vojni v službi širjenja materialne osnove države. Konkurenčnost je bila tuj pojem. Njena naloga je bila, kako zadovoljiti potrebe in doseči strogo določeni vsedržavni plan. Zato ne moremo govoriti o podjetništvu, marveč o industrializaciji, o gibanju, ki naj bi postavilo osnove socializmu, hkrati pa uničilo kmetijstvo, ki pa tvori resnično osnovo podjetništvu in industriji, ker zavaruje prehrano prebivalstva in hkrati stabilizira cene. Stabilizirane cene hrane v izobilju so predpogoj gospodarski rasti. To so ideologi pozabili.

Teh 40 let po svetovni vojni je bila visoka šola svetovnega podjetništva, ki se je dvignilo do rafiniranih višin. V Jugoslaviji so bila ta leta izgubljena ter bo treba začeti od začetka. Zato so tako važne izkušnje razvitega sveta. Znanje, naj bo še tako sistematizirano, pa nikoli ne more nadomestiti lastne izkušnje. Vzpostaviti bo potrebno nov gospodarski mehanizem, ki bo deloval po istih pravilih kot na zahodu, brez drugih politično-ideoloških primesi; kajti le tako bo zraslo gospodarstvo, ki bo sposobno konkurirati na svetovnih trgih. To bo naloga velikih in malih podjetnikov.

Poleg tradicije znanja in izkušenj so potrebna tudi finančna sredstva. Tega doslej nihče ni ugotavljal. Razlika med nami in zahodom je v tem, da je pri njih nov sloj podjetnikov s solidnimi finančnimi sredstvi in sloj investorjev, ki so svoj denar takoj pripravljeni vložiti v nove načrte.

Naš podjetnik nima ničesar. Tisti, ki imajo finančna sredstva ter imajo visoko izobrazbo in znanje jezikov, odhajajo v Avstrijo in Italijo ustanavljat svoje firme. Tam so priseljenci, ki nimajo vstopa v velika podjetja, vendar imajo prosto pot v svoje podjetje, kajti država je tam pametna ter se veseli vsakega novega davkoplačevalca. V Jugoslaviji so ostale množice mladih ljudi, begunci iz sveta velike industrije, ki se potaplja, gospodinje, ki si žele ustvariti kariero z lastnimi rokami, in najboljši diplomanti visokih šol ekonomske in tehnične smeri, ki hočejo ali celo morajo na samostojno pot. To je vitalnost, ki opogumlja in inventivnost začenjanja od začetka in iz nič. Večina bo morala začeti v Jugoslaviji z nič.

Biti samostojen, je največja želja vsakega človeka. Neodvisen in svoboden. To je velik sen. To je latentna želja, ki je v nas vseh. In ne moremo reči, da je to tipično nemško – ali ameriško – prav toliko je slovensko ali srbsko.

Brez najširše svobode, brez možnosti tekmovanja misli, idej in proizvodov ni možno učinkovito gospodarstvo. Vsi socializmi so zadeli v prag, od katerega se celo vse hitreje oddaljujejo. Zato ni blagostanja ljudi in ni inovacij niti na materialnem, kaj šele na idejnem in družbenem področju. Čim se pritisk povodcev sprošča, se pojavlja podjetništvo. Računamo lahko na radikalni vzpon na področju podjetništva.

Ta vzpon ideologom ni všeč. Vendar so se ideologi potuhnili, neuspeh socializma in samoupravljanja posebej jih je pritisnil ob tla. Vendar niso opustili svojih idej. Samo čakajo, da mine ura očitanja zgodovinskih napak. Podjetniki to vedo in čutijo. Zato se ne spuščajo v dolgoročnejše investicije, marveč izključno samo v kratkoročne, v takšne, ki dajejo hitro profit in se hitro izplačajo. Investicije s hitrim obračanjem, z malo kapitala in z velikim dobičkom. To so predvsem posli v terciarnem področju, storitve in trgovina. Podobni so koroškim in tržaškim trgovcem, ki so malo investirali, odprli na hitrico trgovinice, mnogokje samo prostor in police ter hité s poslom, dokler traja val jugo-kupcev, vedoč, da se zaradi novega ukrepa in drugačne politike lahko čez noč vse spremeni. Takšne okoliščine niso ugodne za dolgoročno, zrelo in zato visokovredno investiranje, ki želi doseči kvaliteto in image kot temelj bodočim uspehom, bodočemu širjenju. So nasprotje tega. Ta slika kaže na politično vzdušje, ki je moreče in nestimulativno.

Današnje podjetništvo je zato samo izkoriščanje možnosti, izkoriščanje odprtih vrat. To ni izraz zaupanja v vlado in v lokalno upravo niti v politiko. ZK ni nikjer podala čvrste obljube za kontinuiteto današnjega razvoja, ni prevzela za to odgovornosti kot edina sila na oblasti. Zakaj ne bi bil zamišljen današnji razvoj samo kot inačica sovjetskega NEP-a, nove ekonomske politike, ki je spodbujala privatništvo, a je nato potonila v valu razlastitev in obtožnic zaradi okoriščanja in »izrabljanja delavskega razreda«?

Zato je kapital, ki se vlaga v nova mala podjetja, zelo racionalno izrabljen in skop. Lahko rečemo, da je pravi vzor varčevanja; nikjer nihče še ni toliko dosegel s tako malo denarja! Razmerje med vložkom in outputom med malimi zasebnimi podjetji in velikimi družbenimi firmami je v razmerju 1:20 do 1:40. To so podjetja brez režije in z dosledno izrabo znanja in moči, kjer princip delomočja in obsega velja za potuho lenobe, kjer ni delovnega časa in ne dopustov in kjer se ravna po kupcu. Položaj je divji in neobvladljiv, podoben je časom zgodnjega kapitalizma.

Delež zasebnega likvidnega premoženja, ki se porabi za investicije, je izredno majhen. S tem ni dana občanom možnost izrabe njihovih prihrankov na način, ki je povsod v razvitem svetu običajen: da se kapital ohrani in da ustvarja dobiček. Za 90. leta postavlja H. Hallengren, direktor za investicije Chase Manhattan Bank (Newsweek, 15. 5. 1989) sledečo razdelitev vlog osebnega portfolia: 50 do 60% v splošne delnice, 20 do 30% v obveznice in ostanek v gotovino in nepremičnine. To pomeni, naj varčevalci tvegajo za visoke dobitke. Več kot polovico razpoložljivega kapitala naj bo torej na razpolago spretnim podjetnikom. Tako bi lahko izračunali iz vlog v bankah, koliko kapitala bi šlo lahko v delnice in kolikšno je zaupanje prebivalstva v gospodarsko stanje. Jugoslovanski varčevalci imajo v bankah 11,486 mrd US \$ (od tega 26% v dinarjih). Če bi od tega 40% naložili v nova podjetja, bi to bilo 4,59 mrd; če to primerjamo z ZDA, ki so imele 11,5 mrd \$ kot investicijska sredstva leta 1983, kar zneso 52,2 \$ na prebivalca, to pomeni, da bi bila začetna vloga jugoslovanskih investitorjev mnogo večja. Ti investitorji bi morali računati z 20 do 30 odstotnimi obrestmi. Zavedati pa se moramo bistvene razlike: Jugoslovani bi to vložili samo enkrat, ker so to njihovi prihranki več desetletij, Američani pa vlagajo toliko vsako leto!

To gibanje morajo spodbujati državne administracije s klasičnimi prijemi, kot so zmanjšanje davčnih stopenj na profit od vloženega kapitala in nizke, nestimulativne obresti za navadne bančne vloge na vpogled. S tem prisilimo varčevalce, imetnike likvidnih sredstev, da umaknejo iz bank svoj denar ter ga nalože na trgu delnic in obveznic. Zmanjšanje davčne stopnje na profit od vloženega kapitala je v ZDA leta 1978 pripeljalo do izrednega povečanja novega investicijskega kapitala; v petih letih se je povečal od 550 mio \$ na 4,1 mrd \$, se pravi za 800%. K temu so prispevali 1983 še drugi viri, kar je ustvarilo razpoložljivi skupni fond 11,5 mrd \$, kar ni bilo dotlej še nikoli doseženo. S tem so dosegli gospodarsko rast 3,5%, ki še vedno traja, saj je za 90. leta napovedana rast v ZDA 2,4%. Selitev zasebnih sredstev v gospodarstvo zahteva spretno davčno politiko, varnost sredstev in dobro perspektivo. To je omogočilo množici podjetnikov, da poskusijo svojo srečo.

Vendar ne gre samo za srečo podjetnih ljudi. Gre za prihodnost stotisočev mladih, ki prihajajo iz šol in za tistih nekaj milijonov, ki so že brezposelni, oziroma, ki v kratkem bodo. Tu pa ni več prostora za navduševanje nad inventivnostjo ljudi, marveč gre za obstoj velikega in največjega dela ljudstva, gre za socialni mir in za možnost graditve nove družbene strukture brez pretresov. V tem je odgovornost državne birokracije, da ta proces ustanavljanja novih podjetij ne zavira, marveč pospešuje in pomaga pri vsaki težavi. Sicer si bo zaslužila, da jo zrušimo.

Konec razdobja velikih podjetij

Povojni razvoj jugoslovanske industrije v velika podjetja je bil kompatibilen z razvojem industrijskih držav. Njihovega razvoja in prehoda iz agrarne v industrijske

sko gospodarstvo ne bi bilo brez nekaj izrednih podjetnikov, ki so zgradili velika kraljestva nafte, jekla, avtomobilov in kemičnih proizvodov. Inovacije so se rojevale v velikih koncernih in brez njih si ne bi bilo mogoče zamisliti takšnih fantastičnih novosti kot so nylon, radio in televizija. Temu je sledila Jugoslavija in vrsta socialističnih dežel, ki pa so vse zagrešile napako, da so zatrle poljedelstvo. To jih je zgodovinsko blokiralo v razvoju, kajti s tem so se postavile v odvisnost od zahoda – vključno z ZSSR, žitnico Evrope.

Po tehnoloških spremembah na področju računalništva in komunikacij pa se ta model ni več obnesel. Prišla je drugačna era podjetništva – s celo plejado visoko inovativnih malih podjetnikov, ki so podjarmili svet in sprožili nastanek neskončne vrste storitvenih dejavnosti. Tako je mala firma Intel s proizvodnjo mikroprocesorjev omogočila firmi Apple in drugim proizvodnjo hišnega računalnika, ki pa je po svoji strani odprl neizmerljivi in še danes nezasičeni trg firmam za proizvodnjo softwara, kot so npr. vsakemu šolarju znane firme »Lotus Development« ali »Microsoft«.

Velika industrija prihaja vse bolj v težave. Najbolj nazoren primer so nekoč blesteči velikani, ki jih je državna administracija nacionalizirala, pa jih sedaj vsi po vrsti, od Angležev do Avstrijcev razprodajajo zasebnikom. Avstrijska jeklarska družba Voest-Alpine lahko služi kot vzorec za zgodovinske študije razvoja tehnologije in gospodarstva. S tem se je spremenilo tudi podjetništvo, čeprav ga je več kot nekoč.

Družba je postala hitrejša, mobilnejša, večja in bolj urbana. Njena rast daje podjetniku možnosti, ki jih pred drugo svetovno vojno enostavno ni bilo.

Če se ozremo na ameriško gospodarstvo zgodnjih 80. let, kar bo po osnovnih trendih precej podobno jugoslovanskemu v 90-tih letih, potem ugotavljamo, da so postala mala podjetja edini vir novih delovnih mest, medtem ko se je zaposlovanje v velikih podjetjih spiralno zmanjševalo. Samo v dveh letih 1980–1982 so podjetja z nad 500 zaposlenimi odpustila 800.000 delavcev, podjetja do 500 delavcev pa so zaposlila 2,5 mio delavcev; med temi največ mala podjetja z 1 do 19 zaposlenih, ki so odprla 1,4 mio novih delovnih mest ter dosegla s 17,8 mio zaposlenimi 19% od skupno 94,7 mio zaposlenih v ameriškem gospodarstvu. Podjetja z 20 do 99 zaposlenih so zavzemale s 14,4 mio zaposlenih 15%. Tako so podjetja z do 500 zaposlenih zavzela že 1982. leta 48% vseh zaposlenih v ZDA (45,2 mio od skupno 94,7 mio).

Če je v času po drugi svetovni vojni dominantno vlogo igrala velika moderna korporacija, predstavlja to, kar se dogaja med ljudmi s 25. do 40. leti, reakcijo na to. V ZDA je bilo 1984 v lastnih podjetjih zaposlenih že 8 mio ljudi, za 1 mio več kot 1982, kar pomeni letno rast 3,54%.

Seveda je podjetništvo povezano z rizikom, saj jih je v razdobju 1977 do 1982 po podatkih ameriške uprave za majhna poslovna podjetja dve tretjini propadlo, polovica že v prvih petih letih. Vendar podjetniki, ki bankrotirajo, enostavno zopet začno od začetka ter celo uspevajo, da dobe investitorje. Kapitalisti, ki vlagajo denar v nova podjetja, so se prej držali daleč od podjetnika, ki je nekoč bankrotiral. Sedaj tega ni več. Znani Adam Osborne je s svojim računalniškim podjetjem 1983. leta bankrotiral, a že 1984. leta je osnoval novo družbo ter celo dobil kapital 2,2 mio dolarjev od rizika željnih vlagateljev.

Financiranje tega podjetniškega razcveta je označevala dramatična rast investicijskega kapitala. Zrasla je vrsta podjetij, ki se peča z vlaganjem investicijskega kapitala v nova podjetja za razne vlagatelje. Nikoli ni bilo na voljo toliko denarja za rast malih poslovnih podjetij. V teh začetnih prvih 80-tih letih (podatki so za

leto 1983) je investicijski kapital naraščal po 120% letno. Samo leta 1983 je 825 ameriških družb prodalo za 10,5 mrd \$ delnic, a razpoložljivi skupni fondi investicijskega kapitala so dosegli leta 1983 11,5 mrd \$. Nastalo je okoli tisoč fondov investicijskega kapitala, njihovi investitorji pa so pokojninski fondi, razne korporacije, zavarovalne družbe, bogati posamezniki, fundacije in dobrodelne ustanove.

Tako je seznam novih delniških podjetij v letu 1983 dosegel že številko 600.000. Pri tem so vključene vse vrste novih poslov: od slaščičarne do kemične čistilnice. Za nas je zanimivo, kam so največ vlagali kapital v zgodnjih 80-tih letih; 1983. so ga vložili:

39% v računalniški hardware in sisteme

11% v telefon in prenos podatkov

10% v elektroniko

9% v zdravstvo

7% v široko potrošnjo

7% v računalniški software in storitve

5% v razne proizvode in storitve

3% v genetsko inženirstvo

3% v energetiko

2% v industrijsko avtomatizacijo in robotiko

2% v industrijske proizvode in stroje.

Trendi se nam odkrijejo sami po sebi. Zanimivo je, da je bilo takrat še malo vlaganja v računalniški software, se je pa to do danes krepko spremenilo. To naj bi bil tudi za *naše podjetniško vlaganje nekakšen prioritetni seznam*.

Po tem seznamu vloženi kapital v nova podjetja se je zaradi skladanja s potrebami trga izredno uspešno obrestoval. Dobiček na vloženi kapital je običajno znašal od 20 do 30%, mnogokrat pa se je povzpel na 50%. Peter Drucker, svetovno znani sociolog s Claremontske univerze v Kaliforniji, smatra pojav podjetništva, kakršnega ni bilo v zadnjih sto letih, za najpomembnejši ekonomski dogodek 80. let (U.S. News & World Report, 23. 3. 1988). V desetletju 1974–84 so ZDA odprle 20 mio novih delovnih mest – in to vse v malih podjetjih, saj so jih velike kompanije izgubile nekaj milijonov. Število državnih uslužbecev se sploh ni povečalo. Mala podjetja so absorbirala vse otroke, rojene po svetovni vojni, ter milijone žensk, ki so se pojavile na trgu dela.

Večina teh novih delovnih mest sploh ni na področju novih tehnologij, kar ima Drucker za drugo presenečenje. Mnenja je, da je vzrok v tem, da bi ljudje z visoko tehnično izobrazbo v devetih primerih od desetih izgubili podjetje v roku dveh let, in sicer zato, ker ne znajo skrbeti za obtok gotovine. Kot najboljše novo podjetje ocenjuje verigo frizerskih salonov, ki sta jih osnovala dva mlada človeka, ki nikoli nista imela v rokah škarij, pa vendar ustvarjata dobiček 30 do 40% na vloženi kapital. Vedno sta si znala zagotoviti denar šest mesecev prej, preden sta z njim plačevala. To je bila vsa njuna finančna tajna, a strategija: lokacija, promet in število ljudi, ki jih lahko v enem dnevu postrežeta z uslugami, ne da bi moral kdo čakati.

Novi podjetniki se morajo torej znati koncentrirati na tri, štiri ključne stvari. Ne računajo z novo tehnologijo, marveč z nečem, kar se lahko mnogo bolje predvidi: z demografijo, populacijskimi trendi in podobnim.

Po opazovanju Petra Druckerja prihajajo najboljši in najbolj zanesljivi podjetniki iz velikih podjetij. Po desetih letih na mestih nižjih vodij so uvideli, da je še zelo daleč do naslednjega napredovanja. Tako najdejo idejo in začno samostojen posel. V tem času so se že naučili vsega, kar imenujemo višje upravljanje in

organizacija. To je stabilna skupina ljudi, ki sistematično iščejo nove možnosti ter izkazujejo tudi najmanjši odstotek izgube v poslovanju. Malo jih goji iluzije, da bodo ustvarili družbo milijardne vrednosti. Kakor hitro najdejo kupca za svoje področje, ki je voljan plačati zanj 10 do 15 mio \$, ga prodajo in začno zopet nekaj novega.

To je dober recept za naše ljudi, ki so nezadovoljni v velikih podjetjih. Uči nas, da ni potrebno imeti visokih načrtov in da niso visoke tehnologije najbolj donosne, ampak prav nasprotno.

Tako se je končalo obdobje, ko so v mnogih industrijskih vejah dobivala velika podjetja premijo na velikost. Ta podjetja morajo danes plačevati *za svojo velikost vse večjo oceno*. Vse manj so okretna. Sloni se ne morejo obrniti na mestu, pravi Drucker, in to niso v stanju niti gorostasne družbe, celo kljub vsej svoji večslojni upravi.

Če gledamo na njih politično, so vse preveč opazne v svetu, v katerem se podjetja preklinjajo. Bistremu poslovnemu direktorju so dobro znane prednosti anonimnosti. Ali se razumemo?

Danes ne moremo zatrditi, da velikih firm ne bomo več imeli, pač pa je res, da nam v mnogih primerih ne bodo več potrebne. To je edini pravi odgovor, ki kaže dosledno spoštovanje do trga in kupca.

Polnih trideset let je obstajal trend k velikim podjetjem, ne samo v realsocializmu, marveč mnogo bolj potencirano v kapitalizmu. Takšnih gorostasnih podjetij kot tam, ni bilo nikjer drugje. V vsem tem času smo mislili, da jih znamo upravljati. Vendar je ta čas mimo. Vsi smo se dezinstitucionalizirali. To vidimo po vrsti pojavov – vse do šolstva, kjer so se izkazale velike splošno izobraževalne srednje šole za neuspele. To vidimo tudi v poslovnem svetu, kjer se pozornost vse bolj osredotoča na manjša podjetja.

Val novega podjetništva v Jugoslaviji so sprožile prve spremembe političnega sistema, seveda pa tudi kriza in brezposelnost. Nihče ne more reči, koliko časa bo to trajalo. Na ta podjetniški polet bodo vplivali politični dogodki, predvsem pa spremembe v davčnem sistemu. Velike ekonomske krize so vedno spodbujale moč gospodarstva.

Izkušnje vrste razvitih držav, zlasti ZDA, nam kažejo, da se je investicijski kapital praktično posušil, ko se je davčna stopnja na dobiček od vloženega kapitala konec 60-tih let (1969) povečala – in da je pričel ponovno pritekati, kot še nikoli v zgodovini, ko so konec 70-tih let (1978) to stopnjo spet zmanjšali. Podjetniški duh torej lahko lepo spremljamo na statističnem diagramu.

V Jugoslaviji imamo torej opravka s konstantnim »štrajkom kapitala«, ki je do pičice enak štrajku delavcev: tako eden kot drugi namreč prizadeva njihove nasprotnike, toda istočasno prizadeva tudi tiste, ki takšen štrajk uporabljajo. V končni konsekvenci prizadeva celotno gospodarsko sfero in prek nje celotno družbo.

Prav tako seveda vplivajo na podjetnika višina obdavčenja podjetja kot tudi osebni davki. Ne smemo pozabiti, da so bili pojavi Henryja Forda in Rockefellerja možni samo v časih, ko praktično zveznih davkov ni bilo. Danes si takšnih pojavov ni mogoče več niti misliti. Vlade so morale uvesti davke mnogokrat zaradi obljub srednjemu sloju volilcev, ki prevladujejo v množici tistih, od katerih so vlade odvisne.

V preteklih desetletjih smo imeli v Jugoslaviji mnogo poučnih primerov takšnih udarov proti podjetništvu in direktorstvu samo zato, da se je utrdila koalicija med oblastjo in delavskim razredom. O posledicah takšnih protitehnohkratskih in

protibirokratskih ofenziv lahko razpravljamo danes zelo nazorno. Ruševine gospodarstva in zaostajanje Jugoslavije na vseh primerjalnih področjih za našimi evropskimi sosedi so njihova posledica.

To nas uči, da morajo stranke na oblasti mnogokrat v odločilnih trenutkih vzdržati na nepopularnih pozicijah, da bi si dolgoročno pridobile kapital s splošno blaginjo države. Ekonomska zgodovina je dolgoročna, kratkoročne rešitve so drage.

Sistem pomoči gospodarsko manj razvitim republikam in SAP Kosovo

I. Uvod – sedanja ureditev

Dosedanji sistem pomoči gospodarsko manj razvitim republikam in SAP Kosovo je bil določen z Ustavo 1963. leta, ko je bil ustanovljen Fond federacije za kreditiranje hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in SAP Kosovo.

Posebej velja poudariti, da so enakomernejšemu razvoju območij Jugoslavije namenili veliko pozornost že različni dokumenti iz obdobja NOV.

V obdobju 1949–1952 je bil razvoj gospodarsko manj razvitih območij opredeljen s centralnim vodenjem investicij, in sicer glede na prioritete in komparativne prednosti.

V obdobju 1953–1963 so se uporabljala za razvoj gospodarsko manj razvitih brezobrestna posojila, investicijska posojila po ugodnejših obrestnih merah in dotacije gospodarsko manj razvitim območjem iz centralnega investicijskega fonda.

V tem obdobju so prevladovala subjektivne odločitve, zato so se v gospodarsko manj razvitih republikah in Kosovu naložbe usmerjale v kapitalno intenzivne dejavnosti, kar je povzročilo, da imamo danes v teh območjih neustrezno strukturo gospodarstva z veliko armado nezaposlenih. Razvoj je bil premalo oprt na komparativne prednosti in na lastno angažiranje.

Z ustanovitvijo Fonda federacije se spremeni pomoč iz fiksno določenih zneskov v pomoč glede na obseg in dinamiko, ki je odvisna od splošnega gospodarskega razvoja države.

Stopnja prispevka gospodarsko manj razvitim se določa z zakonom, ta pa se je gibala takole:

1960–1970	1,85% DP	družbenega gospodarstva Jugoslavije
1971–1975	1,94%	družbenega gospodarstva Jugoslavije
1976–1980	1,97%	družbenega gospodarstva Jugoslavije
1981–1985	1,86%	družbenega gospodarstva Jugoslavije
1986–1990	1,56%	družbenega gospodarstva Jugoslavije

Razen navedenega so bile gospodarsko manj razvitim republikam in SAP Kosovo na voljo razne olajšave pri uvozu opreme, rezervnih delov, zmanjšanje carin, prednost pri uporabi tujih kreditov in določeni letni zneski sredstev v vsakoletnem proračunu federacije.

Sredstva sklada federacije se usmerjajo v posamezne republike in SAP Kosovo, in sicer v razmerju: SR BiH 25,2%, SR Črna gora 8,9%, SR Makedonija 17,8% in SAP Kosovo 48,1%.

Glede na nezadovoljive učinke investicijskih naložb v gospodarsko manj razvitih predelih – v primerjavi z doseženimi povprečnimi učinki v celotni Jugoslaviji – se je pričelo pomembno obdobje, ki naj bi odpravilo subjektivne odločitve pri naložbah in le-te spodbujalo k naložbam v skupne programe OZD.

* Vinko Gobec, svetovalec izvršilnega odbora Gospodarske zbornice Slovenije

V obdobju 1976–1980 je bilo zato možno 20% obveznosti vlagati v skupne programe, v obdobju 1981–1985 že 50% in v obdobju 1986–1990 60%, za Kosovo 50%. S kasnejšimi spremembami in dopolnitvami zakonodaje je bila dana možnost povečevanja deleža združevanja sredstev v dogovoru s pristojnimi organi v republiki in AP.

Menimo, da je to izredno pomembna novost, ki omogoča podjetjem v razvitih in gospodarsko manj razvitih območjih neposredne povezave za skupne ekonomske interese, in sicer tako, da se sredstva združujejo za skupno dogovorjene programe.

Neposredna povezava podjetij je sicer še močno ohromljena, ker so potrebna različna soglasja pristojnih organov na gospodarsko manj razvitih območjih glede na omejitve vlaganj v posamezne dejavnosti, v določitvi relativnih odnosov združenih sredstev glede na investicijsko vrednost, vrednost investicije na delovno mesto itd. Zahteva pa tudi znatne napore vodilnih in vodstvenih ekip podjetij, ki vlagajo na gospodarsko manj razvitih območjih, ki pa v sedanjem sistemu še nimajo vpliva na poslovne odločitve in rezultate.

Vendar moramo ugotoviti, da je ne glede na številne pomanjkljivosti tak sistem vzpodbujal neposredne povezave in krepil poslovne odnose podjetij razvitih republik in gospodarsko manj razvitih republik in Kosova. Hkrati pa lahko rečemo, da je odločujoča vloga pri združevanju sredstev v pristojnosti organov v gospodarsko manj razvitih območjih, kar ni dobro niti stimulatивно za vlagatelje.

V vseh obdobjih se je iskalo nove rešitve, ki bi bolj ustrezale ekonomskemu sistemu in razvoju družbenoekonomskih odnosov v družbi.

II. Prispevki Slovenije za fond federacije in združevanje (v milijardah din)

Leta 1981–1985
59,4

Leta 1986–1989
1360,2*

* per 30. 9. 1989

V SR Sloveniji je bil oktobra leta 1988 sprejet nov Zakon o zagotavljanju sredstev in izpolnjevanju obveznosti SR Slovenije za pospeševanje razvoja gospodarsko manj razvitih republik in pokrajine Kosovo, aprila leta 1989 pa spremembe in dopolnitve osnovnega zakona.

Zakon določa:

- Osnovo za obračun obveznosti, ki je dohodek, povečan za vso amortizacijo. Stopnja, po kateri se obračunava obveznost, je 2,8 odstotka.

- Oblike olajšave, določilo, kateri zavezanci jo lahko koristijo in v kolikšnem obsegu. Skupne olajšave v posameznem letu ne smejo presegati 0,6% osnove za obračun obveznosti.

- Postopek in oblike združevanja sredstev; s spremembo zakona se sredstva zavezancev zbirajo na račun pri bankah, ki sodelujejo pri oceni, pripravi ali financiranju investicije. Banko predlaga nosilec skupnih vlaganj. Banka izda vplačnikom sredstev certifikat za deponirana sredstva, s čimer jamči za vračilo teh sredstev.

- Način izpolnjevanja obveznosti SR Slovenije do Sklada federacije.

Gospodarsko manj razvite republike in SAP Kosovo s svojimi predpisi uravnavaajo postopke in načine združevanja sredstev. Številni predpisi in omejevanje

naložb v posamezne dejavnosti ter druge administrativne metode so ovira za hitrejše medsebojne povezave gospodarstev.

v milijardah din

SR Slovenija	1981–1985	1986–1989*
Akumulacija	530,8	17.766,6
Izgube	58,6	10.400,8
Neto akumul.	472,2	7.365,8

* Per 30. 9. 1989

V sedanjem obdobju moramo z reformo gospodarskega sistema – s poudarkom na tržni ekonomiji – iskati nove metode in sisteme pomoči gospodarsko manj razvitim. Alokacija akumulacije mora vzpodbujati večji dohodek, ne pa državno usmerjanje sredstev. Sredstva Slovenije za gospodarsko manj razvite republike in Kosovo so znašala v obdobju 1981–1985 v povprečju 12,5% neto akumulacije, v obdobju 1986–1990 18,5%, v letu 1989 pa že 30% neto akumulacije.

Pregled obveznosti za gospodarsko manj razvite:

	v milijardah din	
	1988	do 30. 9. 1989
SR Bosna in Hercegovina	269,0	249,0
SR Črna gora	37,5	58,4
SR Hrvatska	527,3	800,1
SR Makedonija	109,6	174,4
SR Slovenija	404,7	696,0
SR Srbija	449,6	1062,4
SAP Kosovo	36,9	79,2
SAP Vojvodina	194,5	397,9
Skupaj	2029,1	3697,4

Pregled porabe sredstev

	1988	do 30. 9. 1989
SR BiH	373,7	924,3
SR Črna gora	126,1	329,1
SR Makedonija	286,8	665,7
SAP Kosovo	968,0	1778,3
Skupaj	1754,6	3697,4

III. Pregled združevanja dela in sredstev za posamezne manj razvite republike in SAP Kosovo v obdobju 1981 do 30. 9. 1989

Organizacije združenega dela v Sloveniji so skupaj z OZD gospodarsko manj razvitih republik in pokrajine Kosovo sklenile samoupravne sporazume in anekse o skupnih naložbah v srednjeročnem obdobju 1981–1985 za 172 programov,

v obdobju do 30. 9. 1989 pa za 331 programov. Za programe v srednjeročnem obdobju 1981–1985 je bilo združeno 83,2% sredstev sklada federacije, namenjenih združevanju – oziroma od 29,7 mlrd din je bilo združenih 24,7 mlrd din. V obdobju do 30. 9. 1989 je bilo združenih 95,8% sredstev, oziroma od skupne obveznosti za združevanje v višini 971,6 mlrd din je bilo združenih 930,4 mlrd din.

Najugodnejšo izpolnitev obveznosti smo v SR Sloveniji v preteklih letih dosegli v letu 1985, ko smo združili 96,6% sredstev od celotne predvidene obveznosti za združevanje v tem letu. Še ugodnejšo izpolnitev obveznosti pričakujemo v letu 1989, saj bo po pričakovanih doseglo 100%.

Vzroki za zaostajanje združevanja sredstev za predvideno obveznostjo so bili po posameznih letih in republikah različni. V obdobju 1981–1985 je to pomanjkanje sredstev za nekatere začete investicije in dileme glede kriterijev razvitih (BiH) ter počasno usklajevanje idejnih zasnov in samoupravnih sporazumov (Črna gora, Kosovo, Makedonija).

V obdobju 1981–1985 je bilo največ poslovnih interesov za združevanje v programe s področja predelovalne industrije (59,9%), najmanj pa s področja prodaje opreme in drugih storitev (4,7%). Glede na naravne danosti v drugih republikah je še vedno premalo programov s področja kmetijstva in živilske industrije (17,4%). Podobno velja za tekoče srednjeročno obdobje, s tem da se je povečalo število programov v kmetijstvu in živilski industriji, vendar pa je delež le-teh v skupnem številu programov še vedno sorazmerno majhen. Od leta 1986 dalje je bilo nekaj programov realiziranih še v usnjarski industriji (9) in prometu ter zvezah (5), medtem ko se v preteklem srednjeročnem obdobju naložbe v teh dejavnostih niso napajale iz sredstev sklada federacije.

Pri samoupravnem združevanju je bila vsa leta posebna pozornost usmerjena k izvozno naravnanim programom. Tako je bilo v letih od 1981–1985 41,3% programov, katerih pričakovana proizvodnja je bila posredno ali neposredno namenjena izvozu, v letih od 1986 do 1989 pa je bilo teh programov približno 55,0%.

Na osnovi izpeljanih naložb v obdobju 1981–1985 je bilo na novo zaposlenih 18.445 delavcev, medtem ko je v tekočem srednjeročnem obdobju število novo zaposlenih delavcev približno 30.100 in se je v primerjavi s preteklim srednjeročnim obdobjem povečalo za 63%.

SR Slovenija je svoje obveznosti do sklada federacije izpolnjevala tekoče – in sicer tako glede dinamike in višine. Gospodarstvo Slovenije si je prizadevalo, da se zakonske možnosti za vlaganje v programe v celoti izpolnijo.

IV. Učinkovitost sistema

V sedanjem obdobju mora priti mnogo bolj do izraza naslonitev na lastne sile, na izkoriščenje prirodnih resursov, kadrovskega potenciala, izkoristka instaliranih kapacitet proizvodjalnih sil itd.

Pristajamo na to, da so bili v začetnem obdobju država in njeni organi upravičeni in dolžni z različnimi akcijami razvijati gospodarski razvoj manj razvitih območij. Po 1980. letu pa glede na spremenjene možnosti za naložbe (od 20 na 50%) – zlasti pa po 1985. letu, ko je povečan interes podjetij – ni več potreb in ni več upravičeno, da država do podrobnosti določa in usmerja pomoč gospodarsko manj razvitim.

Država mora najti ustrezne korektive, s katerimi bo spodbujala naložbe v gospodarsko manj razvita območja. Po naši oceni so to nepovratna sredstva za

zduževalce oziroma vlagatelje sredstev v podjetja na gospodarsko manj razvitih območjih oziroma za gradnjo lastnih obratov podjetij v manj razvitih območjih.

Sedanji sistem je dal sicer pozitivne rezultate, vendar razlike v stopnji razvoja v Jugoslaviji niso zmanjšane. Ocenjujemo, da je vzrok temu predvsem v neustreznem izkoriščanju osnovnih sredstev družbenega gospodarstva, ki je iz leta v leto slabše.

Ni sprejemljivo, da je učinkovitost naložb v gospodarsko manj razvitih območjih od 5%–30% pod povprečjem Jugoslavije.

Spremenjena dinamika gospodarskega in družbenega razvoja bistveno spremeni tudi ekonomsko in politično dimenzijo problema gospodarsko manj razvitih SR in SAP, prav tako tudi drugih problemov neenakosti v družbi. Potrebe in želje so, kot povsod, neomejene, medtem ko so možnosti postale zelo omejene. V dinamičnem ambientu se lažje rešujejo tako problemi znotraj posameznih področij kot tudi problemi zagotavljanja sredstev za manj razvita območja. Ko je znašala stopnja rasti 5% letno, so se sredstva za manj razvita področja lahko izdvajala iz prirasta družbenega proizvoda, medtem ko je del prirasta ostajal za lastni razvoj. V stagnantni situaciji je to bistveno drugače.

Ekonomsko to pomeni, da morejo razvitejša področja objektivno izdvajati za te potrebe vse manj, ker je vse manj akumulacije, medtem ko za manj razvita področja to objektivno pomeni manjši realni obseg sredstev in počasnejše reševanje njihovih dolgoročnih problemov. Politično stagnantna situacija ali celo nazadovanje pomeni v sedanjem načinu odločanja vse bolj zagrizene borbe okoli prerazdelitve vse manjših razpoložljivih sredstev in povečevanje antagonizmov v družbi. S sedanjim stanjem v gospodarstvu kot celoti in na področju pospeševanja hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih SR in SAP nihče ni zadovoljen, zato ne prihaja v poštev kot sprejemljiva alternativa za prihodnost; potrebno bo iskati nove rešitve na bistveno drugačnih osnovah.

Tu so ogromne rezerve, ki jih je potrebno izkoristiti: od tega, da se naložbe prepočasi zaključujejo in aktivirajo, do spremembe slabe strukture naložb; teh je premalo v kmetijstvu, v trgovini, gostinstvu, turizmu, drobnem gospodarstvu, v izvozno usmerjenem gospodarstvu itd. itd.

K temu moramo dodati velik porast prebivalstva v gospodarsko manj razvitih območjih, ki učinke in prizadevanje celotne družbe zmanjšuje.

Še vedno pri gospodarstvenikih, zlasti pa pri politikih v gospodarsko manj razvitih območjih prevladuje mišljenje, da je združevanje sredstev obveznost, da so to njihova sredstva, ki jih ne bo treba vračati, enako kot sredstva, ki se napajajo neposredno iz fonda federacije. (Odplačilo anuitet se odlaga iz leta v leto!)

Nedvomno se bo problem vračanja sredstev čedalje bolj zaostroval, ker so številna podjetja, ki so se zlasti v 1985. letu vključevala v združevanje, pritegnila številna druga podjetja – predvsem prek Koordinacijskega odbora za opravljanje zadev skupnega pomena pri usmerjanju združevanja dela in sredstev za hitrejši razvoj gospodarsko manj razvitih republik in SAP Kosovo.

Sredstva za pospeševanje gospodarsko manj razvitih republik in Kosova morajo imeti skupni ekonomski interes, *ne smejo biti torej darilo*, ker je le taka njihova vloga v skupnem interesu delavcev v nerazvitih in razvitih delih Jugoslavije.

Zduževalci pa že terjajo od nosilcev združevanja vračanje sredstev. Menimo, da ne moremo podpreti teze, ki je v zadnjem času prisotna, to je, da odpišemo združena sredstva in sredstva fonda, ker jih je inflacija izničila. Prav zato, ker se vračajo le minimalna sredstva – glede na vrednost v času združevanja – morajo investitorji ta sredstva vrniti!

Pristanemo lahko samo na to, da se za višino potrebnih vrnjenih sredstev, ki so bila združena ali dodeljena neposredno iz fonda federacije, in ki jih investitorji ne morejo (niso sposobni) vrniti, zmanjšajo akontacije obveznosti za 1990. leto in naslednja leta.

Dosedanji sistem je omogočil neracionalno porabo sredstev in tudi njihovo nenamensko porabo (pokrivanje dolgov dolgoletnih zgubarjev, uporaba sredstev za tekočo likvidnost, za izplačilo OD itd.).

Del sredstev so uporabili za sanacijo podjetij, za kar menimo, da je v skladu z osnovno orientacijo vlaganje sredstev – ob upoštevanju dejstva, da ni mogoč razvoj brez tega, da prehodno saniramo podjetja, ki imajo trenutne težave, hkrati pa tudi perspektivne proizvodne programe.

Poudarili smo že, da so doseženi rezultati na gospodarsko manj razvitih območjih zadovoljivi, bili pa bi lahko mnogo boljši, če bi odpravili vsaj del subjektivnih slabosti. To pomeni, da bi bili lahko ob enakih naložbah rezultati boljši in gospodarski razvoj hitrejši, se pravi z manjšim zaostajanjem.

Ni sprejemljivo, da doseže Kosovo ob ogromnih naložbah le 30% povprečnega dohodka na občana v Jugoslaviji v letu 1988.

V. Nujnost sprememb sistema

Spremembe sedanjega sistema pomoči so nujne zato, ker z njo niso zadovoljni niti dajalci sredstev (imajo premajhen vpliv in prevelike obveznosti) niti tisti, ki sredstva dobijo (vedno večje relativno zaostajanje).

Razen tega sedanji sistem ni stimuliral oz. motiviral dajalcev sredstev, niti ni spodbujal investitorje – prejemnike sredstev – za racionalno porabo in dobre ekonomske učinke.

Obstoječi sistem se mora prilagoditi reformnim prizadevanjem v gospodarstvu in upoštevati možnosti gospodarstva celotne družbe.

Fond federacije je paradržavni organ (vse urejajo z zveznimi predpisi) z navidezno samoupravo, saj sestavljajo skupščino fonda predstavniki gospodarstva. Osebnostno se zavzemam za fond kot razvojno agencijo, ki bi z informiranjem in deležem nepovratnih sredstev iz proračuna federacije diferencirano stimulirala in privabljalna investitorje na gospodarsko manj razvita območja.

Prepričan sem, da ni realno pričakovati ukinitve pomoči gospodarsko manj razvitim republikam in Kosovu, kajti tudi Zahod stimulira vlaganja v svoj nerazviti jug. Nesprejemljivi pa sta dve skrajnosti:

1. Da razviti deli Jugoslavije ne bi sprejeli sistema gospodarske pomoči za hitrejši razvoj gospodarsko manj razvitih. Pri tem želim poudariti, da je skupni interes *enakomerni* razvoj, ne pa *enak* razvoj vseh delov Jugoslavije.

2. Da bi razviti deli Jugoslavije čakali, da jih gospodarsko manj razviti dohitijo.

Pomoč gospodarsko manj razvitim pa ne sme biti neodvisna od sposobnosti gospodarsko razvitih delov – žal pa pomeni sedanji sistem prav to.

Nesporno so za to potrebne temeljite spremembe glede na splošne družbeno-ekonomske razmere. Pravilno se vprašanje glasi: kdo, koliko in kako prispeva sredstva za hitrejši razvoj manj razvitih? Odgovori na ta vprašanja so ključni, ki jih mora zaradi boljše učinkovitosti naložb najti stroka in vgraditi v nov gospodarski sistem.

Istočasno Agencija skrbno kontrolira izvajanje samoupravno sprejete politike na tem področju.

Stimulacije naj bi pripadale podjetjem, ki se odločijo, da bodo gradila, rekonstruirala, modernizirala obrate v gospodarsko manj razvitih območjih. Skupno dogovorjeno politiko pomoči gospodarsko manj razvitim bi morali graditi na skupno ustvarjenem prihodku in dohodku; zato bi smeli le manjši del – 20% – skupnih sredstev porabiti za nepovratne stimulacije; z nepovratno stimulacijo in s pluralizmom raznih tipov lastnine bi zainteresirali podjetja za naložbe v del gospodarsko manj razvitih območjih, kajti sam trg za pretežni del dejavnosti v gospodarstvu tega ne bo razreševal, če naj bi bil dohodek oziroma dobiček glavna gibalna sila in privlačnost za alokacijo domačega in tujega kapitala.

Sredstva za vse oblike spodbujanja bi morali zagotoviti v proračunu federacije – in to za vsako leto posebej.

Gospodarska zbornica Slovenije je izdelala predlog za spremembo sistema pospeševanja hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in SAP Kosova. Tak predlog je posredovala vsem GZ republik in AP, ZIS-u in IS Skupščine SR Slovenije z zahtevo, da čimprej sprejmemo nov sistem. Skupščina SFRJ mora pravočasno sprejeti vse potrebne predpise zato, da se ne bi izgovarjali, kot vedno doslej, na časovno stisko, in s političnim konsenzom določali razvitost oz. nerazvitost, namesto da bi za to delo že v pripravi vključili znanost.

Kosovo včeraj, danes in jutri!

Kosovo kot izrazito gospodarsko manj razvito področje se že dalj časa srečuje z resnimi gospodarskimi in političnimi problemi. Razmere se še zaostrojujejo in zato zmanjšujejo možnosti njegovega nadaljnjega razvoja.

Kosovo z 10.908 km² površine in s približno 1.700.000 prebivalci (1981 leta 1.584.500) ustvarja 1,8% DP Jugoslavije in ustvari 1,7% jugoslovanskega izvoza (1988).

V vsem dosedanjem razvoju nam ni uspelo v večji meri spremeniti strukture kosovskega gospodarstva, ki je kapitalno intenzivno. Gospodarstvo Kosova je torej nerazvito in v svojem razvoju že dolgo časa nepravilno usmerjeno (nepravilno razvito).

Naložbe niso izboljševale strukture gospodarstva, ker so velika sredstva naložena v energetiko, v črno in barvno metalurgijo, hidrosisteme, kemijske gigante in v družbeno nadgradnjo. Družbena nadgradnja je preobširna, gospodarska sposobnost oz. učinkovitost pa izjemno slaba.

Vrednost investicij se je povečevala, gradnja je zamujala in ekonomski učinki niso bili v skladu s pričakovanji. Veliki giganti niso ustvarjali akumulacije za nadaljnji razvoj, ampak so proizvajali izgube, tako da niso sposobni vračati svojih domačih in zunanjih dolgov.

Izgube so znašale leta 1987 323.6 milijard din, kar je štirikrat več kot leta 1986; samo v letu 1988 so bile izgube 81 milijard.

Giganti izkoriščajo le 30 do 60% proizvodnih kapacitet, kar je za gospodarstvo Kosova katastrofalno. Poleg navedenega je Kosovo podcenjevalo vlaganje v kmetijstvo ter ni vzpodbujalo privatne inicijative, ki je sicer tradicionalno močno prisotna.

Ne glede na to, da se je v letu 1988 izvoz povečal za 23% in dosegel 207 mio US dolarjev, gospodarstvo ni sposobno poravnati svojih obveznosti; tečajne razlike so znašale 692 milijard din, obresti za kredite 300 milijard din, akumulacija pa je bila samo 61 milijard din. V gospodarstvu je zaposlenih 174.000 delavcev, skupno

pa je zaposlenih 233.900 delavcev. Akumulacija se iz leta v leto manjša in je leta 1988 dosegla le 8,4% družbenega proizvoda; ocenjujemo pa, da bo v letu 1989 še slabša. Proizvodnja se zmanjšuje.

Za konsolidacijo gospodarstva in bank na Kosovu je Jugoslavija s številnimi ukrepi omogočila razne bonitete v višini 161 milijard din leta 1989 in 216,9 milijard din v letu 1988.

Razmere na Kosovu so izjemno zapletene zaradi gospodarskega stanja, mednarodnih konfliktov in zaradi 130.000 nezaposlenih.

Sedanje stanje zato zamegljuje pogled na dosežene rezultate in napredek, ki je bil dosežen v štirih desetletjih na Kosovu.

Zaradi vsega navedenega menim, da je razvoj Kosova mogoč le ob globljem poznavanju stanja, zlasti pa ob upoštevanju:

1. Zgodovinskega vidika tega dela Jugoslavije (na Kosovu);
2. Dejstva, da ima albanski narod svojo inteligenco, ki se mora ustvarjalno vključiti v razvojne procese z iskanjem optimalnih rešitev pri koriščenju naravnih resursov. Predvsem mora znanost z angažiranjem raznih strok odgovoriti na vprašanje, kakšen razvoj si želi največji del prebivalcev Kosova? Prepričan sem, da številni programi niso uspešni, ker je sodelovanje prebivalstva pri takšnih programih premajhno ali pa ga sploh ni.

Koncipirati je potrebno razvoj tistih dejavnosti, ki bi pritegnile osebne interese prebivalstva (kmetijstvo, drobno gospodarstvo itd.).

Rešitve, ki niso usklajene z naravnimi možnostmi, z načinom življenja ljudi in ki niso usklajene z neposrednimi interesi, še dolgo ne bodo prispevale k razvoju Kosova.

3. Kosovo je ne glede na nizko stopnjo razvoja proizvodnih sil vendarle storilo preskok iz patriarhalne (plemenske) ureditve v industrijsko družbo. Neevalutivni razvoj pa nosi s seboj številna objektivna protislovja, ki jih ni mogoče reševati »čez noč«; odprava protislovij terja spremenjene pogoje dela in življenja, ki bi bili za to okolje sprejemljivi oz. ki si jih to okolje želi – za to pa je potrebno dati času čas.

Prepričan sem, da je Slovenija ob svojih pogledih na razvoj Kosova koncipirala pravilno politiko, kar kažejo tudi rezultati gospodarskega povezovanja.

Gospodarstvo Slovenije je z gospodarstvom Kosova od 1981. do 1989. leta podpisalo 95 samoupravnih sporazumov v investicijski vrednosti 743 milijard din z možnostjo združevanja sredstev v višini 423,8 milijard din in z možnostjo na novo zaposliti 14.485 delavcev. Zaposlitev je že dobilo 5800 delavcev. Do konca 1990 se bo zaposlilo še 5300 delavcev, tako da bo skupaj zaposlenih 11.100 delavcev, ostali se bodo lahko zaposlili v 1992. in 1993. letu.

Programi so locirani v 18 občinah – od tega 61 v šestih razvitih in 34 v enajstih nerazvitih občinah. Podatek pove, da lociramo programe tudi v manj razvite občine Kosova.

Programi so usmerjeni v industrijo – od tega 13 v kovinsko predelovalno industrijo, 11 v elektroindustrijo, 11 v prehrabeno industrijo, 4 v tekstilno industrijo, 7 v gradbeništvo in 14 v kmetijstvo.

Vlaganja temeljijo predvsem na kreditni osnovi, saj je od 95 sporazumov le 35 zasnovanih na dohodkovni osnovi (36,8%).

Na novo zasnovanih gradenj je 40, rekonstrukcij in modernizacij pa 53. Pri vseh programih posvečamo posebno pozornost usposabljanju kadrov – tako za proizvodnjo dela kot za vodstvene funkcije. Podjetja kot so npr. Iskra, Gorenje, Slovenijales, Emona itn. so zlasti v letu 1988 posvetila posebno skrb temu vprašanju.

Na območjih, kjer je izseljevanje Srbov in Črnogorcev najbolj zaznavno, je Slovenija za 5 programov usmerila približno 170 milijard din, s čemer bi omogočili zaposlitev 700 ljudi. Programi so v Štrpcih, Iztoku, Dušanovu in v Klini. Dva programa sta že končana.

Skupni programi, ki jih financira Slovenija, so usmerjeni v dejavnosti, ki spreminjajo strukturo gospodarstva Kosova in to v skladu z družbenimi cilji, opredeljenimi v planskih dokumentih.

Nekatera podjetja, kot so Iskra Telematika, Liko Vrhnika, Termika Ljubljana itd. so vlagala v skupne programe tudi svoja poslovna sredstva.

Nesporna je ugotovitev, da imata gospodarstvu Slovenije in Kosova intenzivne povezave, da smo združili v teh letih približno 533 milijard sredstev za Kosovo, vendar kljub temu ne dosegamo želenih ciljev; nasprotno, od njih se le odmikamo. Družbeni proizvod Kosova je dosegal 40% povprečja proizvoda Jugoslavije, leta 1988 pa samo 30% – zato se razkorak nerazvitega Kosova z drugimi predeli Jugoslavije veča. Skupne naložbe niso imele izgub, dinamika izvajanja je bila v preteklosti boljša kot leta 1989. Ocenjujem, da je stanje na Kosovu pred izrednimi ukrepi krenilo na bolje in predvideval sem, da bi kosovsko gospodarstvo leta 2000 lahko že ustvarilo potrebno materialno osnovo za svoj lastni razvoj. »Diferenciacija« vodenjskih kadrov pa je ohromila del proizvodnje. Prepričan sem, da za nikogar ni sprejemljiv sistem, ki mora vse »zdiferencirati«, da odkrije morda en sam odstotek iredente.

Takšne negotove razmere imajo izjemne posledice, kajti kdo bo vlagal v področje, kjer so na cestah tanki, če sposobni gospodarstveniki niso mirni na delovnih mestih. Merilo za vodilna mesta ni sposobnost, temveč vse kaj drugega; zato so zaznavni vse manjša delovna aktivnost, prekinitve dela itd. Menim, da je že davno dozorelo spoznanje, da se življenjski problemi ne rešujejo na cestah, temveč za stroji, v birojih, v laboratorijih, na polju z delom in ustvarjanjem dohodka.

Primanjkuje mi optimizma, vendar menim, da je na Kosovu možno in potrebno:

- Ukiniti izredno stanje, ki ni uspešno; nasprotno, sedaj je nacionalna ločnica – odmik Srbov in Črnogorcev v odnosu do Albancev popolna. Narodi živijo drug ob drugem, namesto drug z drugim. Pred leti tega problema nisem tako občutil.

- Zagotoviti funkcioniranje vseh institucij pravne države.

- Sporazumevanje in dogovarjanje je osnova, ki jo je potrebno pri skupnih razgovorih upoštevati. Prepričan sem, da je potrebno organizirati razprave o skupnem programu, ki bo omogočil mirno razreševanje problemov na Kosovu. ZK Kosova in alternativna gibanja morajo o vitalnih interesih Kosova razpravljati demokratično in skupno zato, da se prepreči državljanska vojna (ki je pred nami).

- Prekiniti z »diferenciacijo« kadrov, ki je prizadela zlasti inteligenco. Narod brez glave je telo brez glave. Premišljam: nepremišljeni posegi ali posegi s slabim namenom – zlasti v to strukturo prebivalstva – imajo lahko zelo daleko-sežne posledice.

- Kritično in ustvarjalno strokovno delo, z jasno zavestjo, da bo do sprememb prišlo le ob vztrajnem strokovnem in dalj časa trajajočem delu.

- Na Kosovu je nujno spremeniti stil življenja. S tem v najširšem smislu razumem delovne navade, družinske tradicije, verske običaje, kulturne navade itd.

- Konsolidirati gospodarstvo, ker je osnova za reševanje številnih drugih problemov, med drugim predvsem nacionalnih.

- Gospodarstvo iz vseh delov Jugoslavije mora vlagati sredstva v skupne

izvozne usmerjene programe, v družbeni in privatni sektor kmetijstva, v drobno gospodarstvo na novih osnovah (kapitalski odnosi).

- Sleherni skupni program mora zagotoviti ustrezno kadrovsko usposabljanje.
- S skupnimi programi je potrebno omogočiti mladi generaciji zaposlitev, ker sicer le-ta ne vidi nobene perspektive.

- Vpeljati je potrebno takšno demografsko politiko, ki bo vcepila v zavest slehernega prebivalca Kosova skrb za materialno blaginjo njihovih otrok. Starši so odgovorni, da otroku zagotovijo minimalno življenjsko eksistenco. Zavedam se, da je to proces, ki ga je potrebno doseči v vzgojnoizobraževalnem procesu, ne pa z materialnimi restrikcijami dodatkov za otroke. Zavedati se moramo, da demografski »bum« izničuje dosežene rezultate na gospodarskem področju in onemogoča hitrejši razvoj oz. boljši življenjski standard.

- Vsem prebivalcem Kosova je potrebno zagotoviti mir in enakopravno vključevanje – brez majorizacije – v demokratično razreševanje političnih in gospodarskih problemov.

Albanci so narod, ki mu je v SFRJ in na Kosovu potrebno zagotoviti vse pravice za splošni nadaljnji razvoj, to pa s povečanimi lastnimi silami in prizadevanji ter s skupno pomočjo. Odgovornost večinskega naroda, se pravi Albancev, pa je, da prepreči nadaljnje izseljevanje Srbov in Črnogorcev ter da stori vse za vračanje tistih, ki to želijo.

Ljubljana, 2. 2. 1990

LITERATURA:

1. Ustava SFRJ 1963.
2. Poročila Zveznega zavoda za družbeno planiranje.
3. Publikacije fonda federacije.
4. Poročila fonda federacije.
5. Poročila in študije raznih institutov.
6. Letna poročila GZS o združevanju sredstev v SR Sloveniji.
7. Prof. dr. Pavle Sicherl, Možne smeri sprememb v sistemu pospeševanja hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in pokrajin, Ljubljana, septembra 1989.
8. Družbeni plan za obdobje 1986–1990 SAP Kosovo.
9. Program ekonomsko-finančne konsolidacije gospodarstva in bank s predlogo ukrepov (junij 1987).

ANDREJ LUKAN

Empirično proučevanje stavk v Jugoslaviji

1. Pregled empiričnih raziskav in analiz stavk

Iz bibliografije o stavkah v povojni Jugoslaviji je razvidno, da so bili prvi teksti o stavkah objavljeni šele v sredini šestdesetih let.¹ Čeprav so bile prve uradno registrirane stavke že v začetku 1958. leta,² so informacije o stavkah prodrle v javnost precej let pozneje. Iluzija o socializmu kot brezkonfliktnem sistemu, negiranje interesov in konfliktov, ki niso bili v skladu z zgolj načelnim priznavanjem nekaterih nasprotij v družbi, sta privedla do tega, da so bile stavke kot ena izmed najradikalnejših manifestacij socialnega konflikta politično okvalificirane kot deviantni in destruktivni pojavi. Stavke sicer niso bile eksplicitno prepovedane, vendar pa je na podlagi takšnih ocen pogosto prihajalo do ostrih sankcij proti stavkajočim in hkrati do prikrivanja pojavov pred javnostjo. S stavkami so se ukvarjali izključno organi za notranje zadeve in služba državne varnosti.³

Prvi članki in analize stavk so bili objavljeni leta 1964, ko so stavke pričeli spremljati tudi sindikati po republikah. Od tedaj je bilo objavljenih sorazmerno veliko prispevkov, v katerih so avtorji razpravljali o stavkah ali pa jih obravnavali v kontekstu drugih splošnejših tem. Toda v primerjavi s številnimi razpravami o stavkah je delež empiričnih raziskav in analiz dokaj skromen. Razlog za to je verjetno prav politično negativno vrednotenje stavk, ki je oteževalo raziskovanje tega pojava, in pomanjkanje ustreznih podatkov zaradi metodološko neizdelanega in nesistematičnega statističnega spremljanja stavk.

Raziskovalci, ki so proučevali stavke, so ponavadi naleteli na vrsto problemov. Neca Jovanov je na primer omenil, da izbira metodoloških postopkov ni bila odvisna samo od raziskovalcev, temveč predvsem od odnosa politične strukture do tega pojava (Jovanov, 1979: 5). Lidija Mohar je navajala, da so normalni potek raziskovanja ovirali politični problemi, ker se je o stavkah šele nedavno začelo govoriti brez tabujev; težka dostopnost podatkov, ki so še danes zaupni; in pa nezaupanje stavkajočih delavcev, ki jih je v večini primerov šikaniralo vodstvo in zato niso bili posebno pripravljeni sodelovati z raziskovalci (Mohar, 1987: 13). Raziskovalci, ki so v glavnem analizirali podatke sindikatov o stavkah, pa so opozarjali predvsem na vrsto pomanjkljivosti teh podatkov. Organizacije, v kate-

¹ Članek o stavkah (Božičević, 1959) se je pojavil že leto dni po prvih registriranih stavkah, vendar pa je avtor v njem dokazoval le inkompatibilnost stavk z udejanjenim samoupravljanjem. Prvi članek o obstoječih stavkah (Švab, 1964) je bil objavljen šele čez pet let.

² Nekateri avtorji govorijo o stavki v rudnikih Trbovlje-Hrastnik kot o prvi stavki v povojni Jugoslaviji (npr. Jovanov, 1979) ali o tem, da so bili konflikti že prej, vendar niso preraščali v stavke (Globačnik, 1977). Drugi pa jo označujejo kot prvo registrirano stavko (npr. Popov, 1969) ali kot prvo večjo »organizirano« stavko (Kyovsky, 1968), kar pomeni, da so stavke lahko bile že pred letom 1958, vendar pa niso bile registrirane.

³ Organi za notranje zadeve še vedno zbirajo podatke o stavkah in so sestavni del njihovih varnostnopolitičnih ocen.

rih je prihajalo do stavk, po zakonu niso bile dolžne sporočati podatkov in so pojav skušale čimbolj prikriti. Enakega mnenja so bila tudi občinska politična vodstva, zato tudi pri njih ni bilo mogoče dobiti ustreznih informacij. Če so na primer sindikati v Sloveniji v šestdesetih letih imeli evidenco o stavkah, so zanje izvedeli samo delno, o nekaterih primerih pa jih je obvestila uprava javne varnosti (Kyovsky in sodelavci, 1968: 81–82). Slovenski sindikati so po letu 1969 podatke celo prenehali zbirati, ker je prevladalo mišljenje, da je stavk tako malo, da jih ni treba beležiti in proučevati (Šetinc, 1976: 232). Stavke so začeli ponovno, bolj sistematično spremljati od sredine 1973. leta, vendar pa so analize pokazale, da so bili podatki še vedno nepopolni in nezanesljivi. Nesistematično in pomanjkljivo spremljanje stavk je bilo značilno tudi za druge republike. O tem nekateri menijo, da so podatki za Jugoslavijo še manj natančni, ker je metodologija spremljanja tega pojava premalo izdelana in ni ustrezno usposobljenih kadrov in institucij, ki bi se s tem ukvarjale (Kavčič, 1987: 317).

Prvi publicistični zapisi o stavkah v Sloveniji na podlagi empiričnih podatkov (Švab, 1964; Kavčič, 1965) so se pojavili na iniciativo sindikata. Z obsežnejšo raziskavo o stavkah je pričel Institut za javno upravo in delovnega razmerja pri Pravni fakulteti, kjer so leta 1968 Rudi Kyovsky in sodelavci v raziskavi *Kolektivni delovni spori na območju SRS (1964–1968)* obdelali nekatere pravne, ekonomske in sociološke vidike stavk (Kyovsky in sodelavci, 1968). V letih 1973 in 1974 je Vladimir Arzenšek izvedel empirično raziskavo v štirinajstih industrijskih organizacijah z naslovom *Ekonomske, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v delovnih organizacijah Slovenije* (Arzenšek, 1975). Na podlagi podatkov, ki jih je zbiral republiški sindikalni svet, sta bili v okviru Raziskovalnega centra za samoupravljanje narejeni dve analizi. Marjan Šetinc je v publikaciji *Družbena protislovja in protestne ustavitve dela* prikazal podatke o stavkah od avgusta 1973 do avgusta 1974. leta (Šetinc, 1975); stavke v letih 1974, 1975 in 1976 pa je predstavil Ilija Globočnik v publikaciji *Družbena protislovja in protestne ustavitve dela v Sloveniji* (Globočnik, 1977). V okviru tega centra je Lidija Mohar v raziskavi *Prekinitve dela v organizacijah združenega dela* proučevala ekonomske in socialnoorganizacijske elemente stavk v letih 1977 do 1980 (Mohar, 1984).

Ta raziskava je doslej zadnja tovrstna empirična raziskava o stavkah v Sloveniji.⁴

Začetnik proučevanja stavk na jugoslovanski ravni je bil Neca Jovanov. V publikaciji *Obustave rada* je leta 1967 na podlagi informacij Centralnega sveta Zveze sindikatov Jugoslavije prikazal prve podatke o stavkah po posameznih republikah in pa rezultate dveh svojih empiričnih raziskav stavk na območju SR Srbije od 1964. do 1966. leta (Jovanov, 1967). Te podatke in rezultate nadaljnega empiričnega raziskovanja stavk na področju celotne Jugoslavije od 1958. do 1969. leta je objavil v knjigi *Radnički štrajkovi u SFRJ* (Jovanov, 1979). Iz bibliografije o stavkah ni razvidno, da bi bila v Jugoslaviji do leta 1988 izvedena še kakšna posebna empirična raziskava. Podatki o stavkah, ki jih bolj ali manj sistematično zbirajo sindikati po republikah, so ponavadi prikazani le v njihovih internih biltenih. Analize teh podatkov je na Hrvaškem objavljal predvsem Ivan Jakopović, ki je v več člankih (Jakopović, 1981 a; 1981 b; 1987) in v publikaciji *Obustave rada*

⁴ Poleg naštetih empiričnih raziskav in analiz so bili v Sloveniji objavljeni tudi študiji primerov stavk v rudnikih Trbovlje-Hrastnik in Zagorje leta 1958 (Ivanič, 1986) in stavke v labinskih rudnikih leta 1987 (Kuzmanič, 1988) ter članki o rezultatih empiričnih raziskav, ki so vsebovale tudi anketna vprašanja o stališčih do stavk. Obstajajo tudi anketni podatki raziskav Slovensko javno mnenje in Socialna struktura sodobne slovenske družbe o stališčih do stavk, ki doslej še niso bili posebej analizirani in objavljeni.

u Hrvatskoj (1985–1986) (Jakopović, 1986) predstavil stavke v posameznih obdobjih od 1978. do 1987. leta. Tovrstne analize pa se v drugih republikah le redko pojavljajo v strokovni publicistiki.⁵

V nadaljevanju ne bomo obravnavali analiz in rekonstrukcij o posameznih stavkah in empiričnih študij, ki niso usmerjene le v proučevanje stavk. Prav tako se ne bomo posebej ukvarjali z analizami stavk, ki so prikazane izključno v člankih ali raznih internih biltenih, temveč se bomo omejili na značilnosti in rezultate empiričnih raziskav in analiz stavk, ki so obravnavane v raziskovalnih elaboratih (Kyovsky in sodelavci, 1968; Arzenšek, 1975) ali v posebnih publikacijah (Šetinc, 1975; Globačnik 1977; Jovanov, 1977; Mohar, 1984; Jakopović, 1986). V primerjavi z omenjenimi članki, so v teh publikacijah in elaboratih običajno opredeljeni izhodišča, cilji, hipoteze in postopki proučevanja (vzorec, variable, metode zbiranja podatkov in metode analize), kar omogoča vpogled v pristope, ki so jih avtorji uporabili pri proučevanju stavk. Ker različni cilji, vzorci, instrumenti zbiranja podatkov, časovna distanca itd. ne dopuščajo neposredne primerljivosti izsledkov, bomo skušali povzeti in sintetizirati le nekatere ugotovitve.

2. Izhodišča in cilji obravnavanih empiričnih študij

Raziskovalci so analizirali stavke z različnih izhodišč, ki večinoma niso bila posebej teoretično utemeljena in v nekaterih primerih niti niso bila neposredno povezana s formuliranimi hipotezami in s posameznimi vidiki empirične analize. V uvodu študij so najpogosteje na splošno opisovali različne družbene okoliščine stavk in opredeljevali svoja stališča do posameznih vzrokov stavk, njihove vloge in ciljev v naši družbi. Predpostavke, s katerimi so se lotili analize, so vplivale na izbiro ciljev in metodoloških postopkov proučevanja v primerih, ko so raziskovalci sami koncipirali celotno raziskavo, manj pa takrat, ko so v glavnem obravnavali že predhodno zbrane podatke. Vpliv izhodišč se je pokazal tudi pri interpretaciji podatkov in dobljenih rezultatov.

Večina raziskovalcev (Šetinc, Globačnik, Jovanov, Mohar, Jakopović) je v uvodu poudarjala razlike med cilji in funkcijami stavk v različnih družbenih sistemih. Izhajali so iz predpostavke, da so stavke v samoupravnem socializmu, ki temelji na družbeni lastnini in samoupravljanju, rezultat »razkoraka med normativnim in dejanskim« in so zato inkompatibilne s koncipiranim samoupravnim sistemom. Kyovsky je menil, da so stavke tudi v sistemu delavskega samoupravljanja možne in realne, zato jih je treba institucionalizirati. Arzenšek pa se je v svojih izhodiščih oprl na nekatere ugotovitve teorij o konfliktih in rezultate analize (Županov, 1971), ki je pokazala, da tudi institucionalni model samoupravne delovne organizacije, kreiran kot nekonfliktni model, vsebuje vrsto značilnosti, ki lahko povzročijo intenzivne konflikte.

Cilji in hipoteze študij Šetince, Globačnika, Jovanova in Jakopovića so bili dokaj splošno opredeljeni. Njihov cilj je bil pojasniti nekatera širša družbena protislovja in okoliščine, v katerih so se pojavljale stavke, in prikazati značilnosti stavk. Cilj raziskave Kyovskega in sodelavcev pa je bil konkretnější: proučiti stavke s pravnega, ekonomskega in sociološkega vidika, njihovo upravičenost

⁵ V literaturi je še nekaj člankov, v katerih so navedeni nekateri osnovni podatki iz informacij sindikatov o stavkah na področju republike, vendar avtorji v svojih člankih o stavkah pogosteje uporabljajo podatke iz že objavljenih analiz. Objavljenih pa je bilo tudi nekaj prispevkov, v katerih so avtorji na podlagi primarnih in sekundarnih virov podatkov analizirali in rekonstruirali posamezne stavke.

v sistemu samoupravljanja in nakazati mehanizme demokratičnega razreševanja kolektivnih konfliktov. Arzenšek je skušal na podlagi percepcij anketirancev ugotoviti predvsem strukturalne in socialno-psihološke determinante, ki so vplivale na udeležbo v stavkah, oziroma sociološke in socialnopsihološke razlike med udeleženci in neudeleženci stavk. Moharjevo pa so zlasti zanimale razlike med ekonomskimi, socialno-organizacijskimi in samoupravnimi značilnostmi organizacij, kjer je v opazovanem obdobju prišlo do stavk, in organizacij, kjer ni bilo stavk.

3. Uporabljeni metodološki postopki

Obravnavane študije so se metodološko precej razlikovale. Razlikovale se niso le po teoretični zasnovanosti, temveč tudi po originalnosti glede na uporabljene metode zbiranja podatkov, po izbiri variabel, vzorcih proučevanja, analizi podatkov in tudi po obsežnosti proučevanja. Študije bi v grobem lahko razvrstili po eni strani na manj celovite analize že zbranih podatkov sindikatov in državnih organov, ki so temeljile na replikaciji prvih tovrstnih analiz stavk pri nas (Šetinc, Globačnik in Jakopović); po drugi strani pa na metodološko zahtevnejše ali obsežnejše raziskave, ki so jih avtorji sami koncipirali, uporabili tudi primarne podatke in skušali stavke proučiti z različnih vidikov (Kyovsky in sodelavci, Arzenšek, Jovanov in Moharjeva).

Za večino študij je bil značilen multimetodski pristop pri zbiranju podatkov. Metode zbiranja podatkov so bile odvisne od ciljev, ki so si jih avtorji zastavili. Kadar je bil njihov namen v glavnem prikazati in ovrednotiti podatke o stavkah, ki so bile registrirane v določenem obdobju, so uporabili metodo analize sekundarnih podatkov sindikatov in državnih organov ter jih dopolnjevali tudi z raznimi statističnimi in drugimi podatki. Primarno poizvedbo z metodo ankete sta izvedla Arzenšek in deloma tudi Moharjeva, medtem ko je Jovanov v treh raziskavah anketiral občinske sindikalne svete in skupščine, ki so razpolagali z informacijami o stavkah na svojem območju. Podobne podatke, ki jih je slovenski sindikat dodatno zbral s pomočjo vprašalnika za osnovne in občinske sindikalne organizacije, sta prikazala tudi Šetinc in Globačnik.

Večnivojski pristop pri raziskovanju je uporabila samo Moharjeva. Vzorec proučevanja v študijah, v katerih so raziskovalci obravnavali sekundarne podatke o stavkah, so predstavljale vse registrirane stavke v določenem časovnem obdobju v republiki ali celotni Jugoslaviji. Vzorec je bil manjši, kadar so po predhodno registriranih stavkah z vprašalniki zbirali dodatne informacije (Jovanov, Šetinc, Globačnik). Raziskavo v namerno izbranem vzorcu je izvedel samo Arzenšek.

Večina avtorjev, ki so analizirali podatke republiških sindikatov in državnih organov, je opozarjala na pomanjkljivosti podatkov. Podatki o predhodno registriranih stavkah, zbrani s posebnimi vprašalniki za občinske sindikalne svete ipd., so bili še bolj nepopolni in verjetno še bolj nezanesljivi, čeprav vsi tega niso posebej omenjali. Še zlasti se je to pokazalo pri navajanju podatkov o stavkah, od katerih je minilo že precej časa, in pa pri ocenah upravičenosti zahtev stavkajočih ter ocenah povodov, vzrokov stavk ipd., ki so bile pogojene tudi s percepcijo respondentov. Podatki, zbrani z anketo, so bili podvrženi tudi vsem pomanjkljivostim verbalnega merjenja stališč, posebno takrat, ko so raziskovalci ugotavljali dejstva, manj pa ko so merili le mnenja in vrednote.

Študije so bile večinoma deskriptivne, zlasti analize, ki so bile osredotočene na opis že zbranih podatkov. Ti podatki so se najpogosteje nanašali na število stavk in

število udeležencev po posameznih dejavnostih in panogah, na strukturo organizacij, kjer je prišlo do stavk, strukturo stavkajočih, trajanje stavk, število izgubljenih ur, povode in vzroke stavk itd. Avtorji teh analiz so takšne podatke v glavnem klasificirali, kvantificirali in prikazano statistiko dodatno pojasnjevali z različnimi drugimi informacijami. Bolj analitični sta bili raziskavi Arzenška in Moharjeve, ki sta povezanost med proučevanimi variablami ugotavljala z različnimi statističnimi postopki korelacijske in multivariantne analize.

4. *Izsledki proučevanja*

Vse obravnavane študije, razen Jakopovičeve analize, so se nanašale na stavke v šestdesetih in sedemdesetih letih. Kljub različnim metodam se izsledki o osnovnih značilnostih stavk niso bistveno razlikovali. Študije so pokazale, da sta bili število stavk in povprečno število udeležencev sorazmerno nizki (npr. v primerjavi s stavkami v zadnjih letih); stavke so večinoma trajale manj kot en dan; pojavljale so se v glavnem v industriji in rudarstvu; stavkali so večinoma proizvodni delavci, tudi tisti, ki so bili člani samoupravnih organov in družbenopolitičnih organizacij; sindikat ni imel v stavkah skoraj nikakršne vloge; akcija stavkajočih je bila najpogostejše naperjena proti vodstvu organizacije; stavke so bile skoraj v vseh primerih omejene na delovno organizacijo, večinoma na del organizacije; najpogostejši povod je bil nezadovoljstvo z nizkimi osebnimi dohodki ali z njihovo delitvijo v organizaciji; zahteve stavkajočih so bile pretežno uresničene; materialna škoda je bila majhna in so jo ponavadi nadomestili z nadurnim delom.

Te ugotovitve so se pojavljale v večini študij in pri tem ni bilo posebnih odstopanj, na katera bi lahko vplivale uporabljene metode proučevanja in časovna distanca med študijami. Večje razlike so se pokazale pri interpretaciji vzrokov in nekaterih drugih vidikov stavk, ki so jo sugerirale metode proučevanja, predpostavke, iz katerih so izhajali raziskovalci, ali pa tudi percepcije respondentov, ki so dajali podatke o stavkah. V nadaljevanju bomo prikazali izsledke o akterjih konflikta, o povodih in vzrokih ter o nekaterih drugih značilnostih stavk.

1. *Akterji konflikta.* Delavcev, ki so stavkali, ponavadi ni bilo težko identificirati. Avtorji študij so ugotavljali, da so večinoma stavkali proizvodni delavci. V šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so bili udeleženci stavk predvsem nekvalificirani in polkvalificirani delavci, pozneje pa so vse bolj prevladovali kvalificirani delavci. Struktura vseh stavkajočih se ni bistveno spremenila, ko so se stavke začele pojavljati tudi v negospodarstvu. Stavkajočim delavcem v gospodarskih organizacijah so se le redko pridružili tudi zaposleni iz administracije in strokovnih služb, včasih pa so se stavk udeležili tudi nižji vodilni iz proizvodnje. Trije avtorji (Jovanov, Arzenšek in Šetine), ki so proučevali strukturo udeležencev stavk, so ugotovili, da so pogosto stavkali tudi člani samoupravnih organov in družbenopolitičnih organizacij. Jovanov je udeležbo članov organov samoupravljanja v stavkah pojasnjeval z upadanjem njihovega vpliva na odločanje in razreševanje njihovih problemov v teh organih. Arzenšek pa je videl vzrok predvsem v skromnem učinku, ki ga je imela samoupravna aktivnost na povečanje vpliva delavcev.

Manj zanesljiva je bila identifikacija nasprotnika stavkajočih. Po podatkih teh študij so bili stavkajoči delavci najpogostejše v konfliktu z vodstvom organizacije, ki so mu tudi najpogostejše naslavljali svoje zahteve. Kyovsky in Jovanov sta navajala tudi primere, ko so bili stavkajoči v neposrednem konfliktu s samoupravnimi

organi in tudi z drugimi organizacijskimi enotami v delovni organizaciji. Jovanov je pri tem opozoril, da v več kot polovici primerov ni bilo mogoče identificirati nasprotnika stavkajočih. V primerih, ko so bili znani podatki, se struktura subjektov, proti katerim so delavci stavkali, ni ujemala s strukturo ugotovljenih nosilcev dejanskih vzrokov stavk. Delavci so bili v konfliktu z dejavniki zunaj organizacije v manj kot desetini stavk, kljub temu da so bili dejanski vzroki velike večine stavk tudi v makrosistemu. Konflikt proti zunanjim dejavnikom se je začel izraziteje kazati šele v zadnjih letih, na kar je opozoril tudi Jakopović s podatkom, da sta bili na Hrvaškem več kot dve petini stavk usmerjeni proti državnim organom.

Jovanov je sklepal, da so se stavkajoči delavci razlikovali od tistih, proti katerim so stavkali, po družbeni moči; po merilih za udeležbo v delitvi dobrin ter po obsegu prisvajanja dobrin. Podobno je ugotovil tudi Globačnik, ki je menil, da so se udeleženci stavk razlikovali od tistih, proti katerim so protestirali, po manjših možnostih za odločanje; po delu, ki je bilo normirano ali strogo opredeljeno ter po višini osebnih dohodkov, ki so bili neposredno odvisni od opravljenega dela. Stavkajoči so svoje zahteve naslavljali tistim, ki so svoj osebni dohodek dobivali na podlagi svojih delovnih funkcij ali socialnega položaja.

2. *Povodi in vzroki stavk.* Glede povodov in vzrokov je bilo v teh študijah kot tudi v raznih drugih razpravah o stavkah veliko nejasnosti. Večina avtorjev je v empiričnih študijah ločila »neposredne povode« in »globlje«, »dejanske vzroke« stavk ter jih tudi dokaj natančno klasificirala. Vendar pa je bilo takšno razmejevanje, zlasti še navajanje vzrokov stavk, odvisno predvsem od presoje raziskovalcev oziroma njihovih respondentov.

V elaboratu Kyovskega in sodelavcev, ki je vseboval tudi povzetek do tedaj opravljenih analiz stavk, so bili kot najpogostejši povod stavk označeni prenizki ali nepravilno razdeljeni osebni dohodki. Vzroki so bili klasificirani na vzroke ustvarjanja nizkih osebnih dohodkov v organizaciji (slaba organizacija dela in poslovanja, iztrošenost proizvodnih sredstev ipd.); na vzroke neurejenih odnosov v organizaciji (samovoljne spremembe pravilnikov, napačni obračuni osebnih dohodkov, nedisciplina, neobveščenost) ter na vzroke zunaj organizacij (neenakopravni položaj med organizacijami in panogami). Podobno klasifikacijo je naredil tudi Jovanov, ki je ločil neposredne povode in dejanske globlje vzroke v delovni organizaciji in zunaj nje. Menil je, da neposredni povod ni nujno dejanski vzrok stavk, vendar so zbrani podatki pokazali določeno prekrivanje. Ugotovil je, da so bili osebni dohodki oziroma nizko materialno vrednotenje proizvodnega dela večinoma neposredni povod in dejanski vzrok stavk, medtem ko so bili zunanji vzroki v devetih desetinah primerov slabi pogoji gospodarjenja in neugoden položaj organizacije na trgu.

Šetinc je opozoril, da iz odgovorov respondentov velikokrat ni bilo mogoče razložiti povodov in vzrokov stavk, in je navedel le podatek, da je do več kot dveh tretjin stavk prišlo zaradi nepravilnosti pri delitvi osebnih dohodkov. Globačnik pa je omenjal, da so na večino stavk vplivali nizki osebni dohodki in razne nepravilnosti pri njihovem izplačevanju ter spreminjanje aktov, ki so bili povezani z osebnimi dohodki, in le del povodov se je nanašal na spreminjanje norm in premestitve na druga delovna mesta. Notranji vzroki stavk so bili po zbranih podatkih nepravilnosti pri sprejemanju samoupravnih odločitev in neupoštevanje odločitev, neaktivnost samoupravnih organov, neurejeno informiranje, samovoljno spreminjanje norm in nesorazmerja pri delitvi osebnih dohodkov; zunanji vzroki pa nesorazmeren rast življenjskih stroškov v primerjavi z osebnimi dohodki, razlike v osebnih dohodkih med posameznimi dejavnostmi, organizacijami ipd. Jakopović se je

v glavnem ukvarjal s povodi stavk. Na podlagi podatkov od 1979. do 1987. leta je ugotovil, da je bilo nezadovoljstvo z osebnimi dohodki najpogosteje edini ali prevladujoči povod za stavko, medtem ko so drugi povodi brez povezanosti s problematiko osebnih dohodkov le redko privedli do stavke. Njegova analiza povodov stavk je pokazala, da se je v tem času povečeval zlasti delež udeležencev »ofenzivnih« stavk, ki so protestirali proti obstoječi ravni osebnih dohodkov in sistemu delitve ter zahtevali njihovo povišanje, v primerjavi z deležem udeležencev »defenzivnih« stavk, ki so le branili obstoječo raven in pravočasno izplačevanje osebnih dohodkov.

Moharjeva je stavke označila kot reakcijo na določene razmere v organizaciji in širšem okolju. Razlikovala je pogoje, vzroke in povode stavk. Na podlagi izsledkov svoje raziskave je sklepala, da so bili pogoji za pojav stavke hierarhija, formalizacija, nedemokratičnost in tehnična opremljenost organizacije. Moharjeva je prav tako kot Jenko v raziskavi Kyovskega in sodelavcev ugotavljala povezanost med notranjimi in zunanjimi, objektivnimi dejavniki, ki so privedli do stavk. Jenko je menil, da so bili nizki dohodki in osebni dohodki v gospodarskih organizacijah in panogah, kjer je bilo v sredini šestdesetih let največ stavk, posledica objektivnega položaja gospodarskih organizacij v strukturi industrijske panoge oziroma industrijskih panog v strukturi industrije in rudarstva. To so bile delovno intenzivne organizacije in panoge, ki so bile podpovprečno tehnično opremljene, imele so izredno slabe možnosti na trgu in bile nesorazmerno, čezmerno obremenjene z raznimi dajatvami družbenim skupnostim. Moharjeva pa je več kot deset let kasneje ugotovila, da panoge z največjim številom stavk niso bile v ekonomsko slabšem položaju v primerjavi z drugimi panogami, vendar so večji delež sredstev namenjale za akumulacijo, v preostale sklade pa so izločale sorazmerno enak delež kot druge panoge. Pač pa je bila zanje prav tako značilna nizka tehnična opremljenost. Toda organizacije, v katerih je prišlo do stavk, so sodile med organizacije z višjo tehnično opremljenostjo v panogi. Skupina organizacij, kjer so bile stavke, je imela v povprečju višji prihodek, dohodek in čisti dohodek kot skupina, kjer ni bilo stavk, pri čemer je večji delež čistega dohodka izločala za akumulacijo in sklade. Moharjeva je iz tega sklepala, da je bil vzrok stavk ustvarjen dohodek in čisti dohodek in njihovo nesorazmerno razporejanje, povod pa nesorazmerno razporejanje osebnih dohodkov.

Arzenšek se v svoji raziskavi ni ukvarjal s tovrstnim razlikovanjem povodov in vzrokov. Zanimale so ga determinante stavk, kot so jih percipirali zaposleni v organizacijah, kjer je prišlo do stavk. Analiza je pokazala, da sta na pripravljenost in udeležbo delavcev v stavkah vplivala zlasti nizka institucionalna identifikacija in pogosto doživljanje krivic, ki je izviralo iz nemoči delavcev in redkih vertikalnih komunikacij.

Zahteve stavkajočih so bile ponavadi povezane s povodi stavk. Iz prevladujočih povodov je razvidno, da so bile zahteve predvsem ekonomske in so jih naslavljali zlasti vodstvu organizacije. Jovanov je na podlagi zbranih podatkov ugotovil, da je struktura zahtev udeležencev stavk sicer ustrezala strukturi povodov oziroma neposrednih vzrokov stavk, vendar samo v delovni organizaciji, medtem ko se zahteve niso ujemale s tistimi vzroki stavk, ki so zunaj organizacije, v globalnem sistemu. S tem je v bistvu pokazal na splošno značilnost stavk v tedanjem času, da so delavci percipirali v glavnem tiste vzroke in nosilce vzrokov, ki so bili v njihovi organizaciji. Šele Jakopović je z analizo stavk v osemdesetih letih opozoril, da so zahteve stavkajočih začele vse pogosteje presegati okvire »tovarniškega dvorišča«.

3. *Druge značilnosti stavk.* Stavke v Jugoslaviji so nastajale zunaj intitucional-

nih okvirov. V obravnavanih študijah ni zaslediti, da bi stavke organizirale in vodile sindikalne organizacije, kar kaže na določeno podobnost z »divjimi« stavkami na Zahodu. Arzenšek je ugotovil nizko reprezentativnost sindikata in nezadovoljstvo delavcev z njegovo vlogo. Po podatkih, ki jih je zbral Jovanov, se je aktivnost sindikata kazala šele med stavko in še to, kadar se je konflikt intenziviral, sicer pa je bil sindikat pasiven in brez jasnega stališča do stavke. Šetinc je navajal, da so se osnovne sindikalne organizacije med stavko sestale le v polovici primerov in pri tem v glavnem zavzemale nejasna in neopredeljena stališča. Globačnik je ugotovil, da se v več kot polovici primerov sindikati sploh niso ukvarjali s sporno problematiko. Tudi Jakopović iz različnih podatkov o dejavnosti sindikatov ni zasledil, da bi imeli pomembnejšo vlogo v stavkah. Ugotavljal je, da sindikati niso delovali kot organizacija delavcev. Ponekod so bili povezani s »tehno-birokratskimi strukturami«, tako da so delavci začeli odkrito kazati nezadovoljstvo in nezaupanje do sindikata. Sindikalne organizacije, od osnovne organizacije dalje, so se v zadnjih letih celo pogosteje distancirale ali nasprotovale udeležencem stavk, hkrati pa se je krepila vloga komitejev za SLO in DS.

Ker sindikati niso organizirali in vodili stavk, so bile večinoma neorganizirane. Elementi organiziranosti so se kazali v primerih, ko so delavci izbrali stavkovno vodstvo. Jovanov je pri tem navajal, da podatki o organiziranosti stavk niso bili povsem točni, ker so stavkajoči pogosto prikrivali svoje vodstvo. Tudi Jakopović je ugotavljal, da so bile informacije o tem pomanjkljive. Elemente organiziranosti je zasledil v desetini proučevanih stavk, zlasti v najdalgotrajnejših in najmnogičnejših stavkah.

O spontani naravi stavk ni bilo povsem enotnih mnenj. Jakopović je menil, da so bile stavke večinoma spontana reakcija nezadovoljnih delavcev, to pa glede na to, da niso bile predhodno pripravljene in najavljene. Globačnik pa je menil, da večinoma niso bile spontane, in sicer zaradi tega, ker so v več kot polovici proučevanih primerov zaznali znake zaostritev pred stavko in ker so v dveh tretjinah primerov organi v organizaciji že obravnavali sporne probleme in v polovici primerov tudi ukrepali, vendar brez učinka. V tretjini primerov so na probleme pred stavko opozorili tudi zunanje organe, zlasti občinske sindikalne svete in organizacije zveze komunistov. Podobne podatke je prikazal tudi Šetinc. Arzenšek je ugotovil, da je tri petine anketiranih delavcev pred stavko seznanilo s svojimi zahtevami vodstvo organizacije, nihče pa ni omenil, da bi opozoril sindikat ali zvezo komunistov. Več kot tretjina jih je navedla, da noben organ ni obravnaval njihovih zahtev, velika večina pa jih je bila mnenja, da pritožbe niso bile rešene zaradi podcenjevanja njihovih zahtev. Jovanov je iz dobljenih podatkov sklepal, da so delavci v več kot četrtini primerov uporabili stavko kot zadnje sredstvo, v preostalih primerih pa so skušali svoje pravice uresničiti po regularni poti, vendar so pričeli stavkati, še preden so izkoristili vse možnosti.

Podatki o tem, da so v večini primerov delavci opozarjali na sporne probleme že pred stavko in da so skušali svoje zahteve predhodno uveljaviti po regularni poti, so pokazali na neuspešnost institucionaliziranih mehanizmov. Globačnik je navajal, da so se notranji in zunanji organi začeli bolj angažirati šele, ko je prišlo do stavke in po njej. Glede na politično obravnavo stavk so po eni strani svojo aktivnost usmerjali v iskanje iniciatorjev in udeležencev stavk, po drugi strani pa so skušali pojav čimbolj prikriti in so zato tudi pogosto ugodili zahtevam stavkajočih. Jovanov je menil, da so bile stavke učinkovitejše pri uresničevanju zahtev delavcev in odstranjevanju neposrednih povodov kot pa pri odpravljanju dejanskih vzrokov. Zahtevam stavkajočih so ugodili v nekaj več kot polovici primerov, niso

pa jim ugodili v nekaj manj kot četrtini primerov. Arzenšek je ugotovil, da so v celoti izpolnili zahteve dobre desetine delavcev, niso pa ugodili slabi tretjini. Šetinc je iz podatkov sklepal, da so neposredni vzrok stavke odstranili v nekaj več kot polovici primerov. Jakopović pa je navajal, da so v zadnjih letih zahtevam delavcev za povišanje osebnih dohodkov le redko popolnoma ali pretežno ugodili, zato je menil, da ni več mogoče govoriti o tolikšni učinkovitosti stavk kot v prejšnjih letih.

5. Stavke v zadnjih letih

Glede na to, da v zadnjih letih ni sistematičnejših analiz stavk, izsledkov obravnavanih študij ni mogoče neposredno primerjati z novejšimi podatki o stavkah. Iz različnih informacij o stavkah je razvidno, da sta se zaradi družbenih in gospodarskih razmer v osemdesetih letih v primerjavi s prejšnjimi obdobji močno povečali obseg stavk in intenziteta konflikta. Narašča število stavk, zlasti še število udeležencev, podaljšuje se tudi povprečen čas trajanja stavk. Prevladujejo sicer kratkotrajne stavke, ki so ponavadi omejene na del organizacije, vendar pa so vse pogostejše, množičnejše, dolgotrajnejše stavke, ki zajamejo tudi celotno delovno organizacijo. Pojavljati so se začele tudi stavke v panogah in solidarnostne stavke, ki se razširjajo po posamezni regiji. V stavkah sodeluje vedno več kvalificiranih in visoko kvalificiranih delavcev. Povečuje se delež stavk v negospodarskih dejavnostih. Zaradi nenehnega poslabševanja ekonomskega položaja zaposlenih narašča število stavk, za katere so izključni razlog nizki osebni dohodki. Pri stavkajočih prihaja do spremembe percepcije nosilcev vzrokov stavk. Stavke so vse bolj naperjene proti dejavnikom zunaj organizacije, proti različnim sistemskim institucijam, kar se navzven kaže tudi v pogostih demonstrativnih pohodih pred skupščine.

Sindikat ima še vedno zanemarljivo vlogo. V stavkah največkrat nastopa v vlogi posrednika ali celo nasprotnika stavkajočih. Znani so le redki primeri, da je sindikat sodeloval pri organiziranju in vodenju stavke. Stavkajoči so začeli vse pogostejše ustanavljati stavkovne odbore, ki artikulirajo in reprezentirajo njihove zahteve, ponekod pa predhodno izbrani odbori stavko tudi organizirajo. Kljub tolerantnejšemu odnosu do stavk v zadnjih letih neredko prihaja do raznih sankcij proti iniciatorjem, vodjem in drugim udeležencem stavk. Različne informacije kažejo, da se povečuje število primerov, ko na podlagi arbitrarnih ocen, ki jih omogoča zakon o SLO iz leta 1982, prevladujočo vlogo v stavkah odigravajo komiteji za SLO in DS. Po nedavni ustavni legalizaciji pravice do stavke se še vedno pojavljajo različne oblike pritiskov na stavkajoče, pa tudi zlorabe te pravice, kar je v veliki meri posledica še vedno neurejene zakonodaje s tega področja in pa odsotnosti sindikatov, ki bi reprezentirali interese stavkajočih.

CITIRANI VIRI:

ARZENŠEK, Vladimir: Ekonomske, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v industrijskih delovnih organizacijah. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1975.

BOŽIČEVIĆ, Ivan: Nužnost i izlišnost štrajka kao metoda i sredstva sindikalne aktivnosti u našoj stvarnosti. Socijalizam, Beograd, 2/1959 (1).

GLOBAČNIK, Ilija: Družbena protislovja in protestne ustavitve dela v Sloveniji. Javno mnenje št. 61. Ljubljana. Raziskovalni center za samoupravljanje pri RS ZS Slovenije, 1977.

IVANIĆ, Martin: Stavka v rudnikih Trbovlje-Hrastnik in Zagorje 13.-16. januar 1958. Ljubljana, Delavska enotnost, 1986.

JAKOPOVIĆ, Ivan: Radnički štrajkovi i samoupravljanje. Marksistička misao, Beograd, 1981a (1).

- JAKOPOVIĆ, Ivan: Osnovni uzroci radničkih štrajkova. Naše teme, Zagreb, 25/1981b (7-8).
- JAKOPOVIĆ, Ivan: Obustave rada u SR Hrvatskoj u teku 1985. i prvih osam mjeseci 1986. godine i djelovanje sindikata. V: Obustave rada u SR Hrvatskoj (1985-1986). Zagreb, Radničke novine, 1986.
- JAKOPOVIĆ, Ivan: Zašto i čemu štrajkovi (neke karakteristike štrajkova u SR Hrvatskoj u prvih devet mjeseci 1987. godine). Kulturni radnik, Zagreb, 40/1987 (6).
- JOVANOVIĆ, Neca: Protestne obustave rada. V: Obustave rada. Beograd, Centar za političke studije i obrazovanje, 1967.
- JOVANOVIĆ, Neca: Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958 do 1969. godine. Beograd, Zapis, 1979.
- KAVČIČ, Bogdan: O protestnih ustavitvah dela. Teorija in praksa, Ljubljana, 2/1965 (9).
- KAVČIČ, Bogdan: Sociologija dela. Ljubljana, Delavska enotnost, 1987.
- KUZMANIČ, Tonči: Labinski štrajk – paradigma začetka konca. Ljubljana, KRT, 1988.
- KYOVSKY, Rudi in sodelavci: Uveljavljanje pravic delavcev v delovnem razmerju, III, Kolektivni delovni spori na območju SRS 1964-1966. Ljubljana, Inštitut za javno upravo in delovna razmerja pri Univerzi v Ljubljani, 1968.
- MOHAR, Lidija: Prekinitve dela v organizacijah združenega dela. Vidiki samoupravljanja št. 80. Ljubljana, Raziskovalni center za samoupravljanje pri RS ZS Slovenije, 1984.
- POPOV, Nebojša: Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu. Sociologija, Beograd, 11/1969 (4).
- ŠETINC, Marjan: Družbena protislovja in protestne ustavitve dela. Izredna informativna publikacija št. 4. Ljubljana, Raziskovalni center za samoupravljanje pri RS ZS Slovenije, 1975.
- ŠETINC, Marjan: Družbena protislovja in protestne ustavitve dela. Teorija in praksa, Ljubljana, 13/1976 (3-4).
- ŠVAB, Mitja: Konflikt med možnostjo in uresničitvijo. Teorija in praksa, Ljubljana, 1/1964 (2).
- ŽUPANOV, Josip: Upravljanje industrijskim konfliktom u samoupravnem sistemu. Sociologija, Beograd, 13/1971 (3).

Obramba in varnost – podružbljanje, profesionalizacija, voluntarizem

Pristop k problemu

Podružbljanje zadev obrambe in varnosti je ena od predpostavk, ki ima konsekvenco s svojim (ne)uresničevanjem velik vpliv na razvoj obrambnega sistema. Sama sintagma »podružbljanje obrambe in varnosti« je s pretiranim ponavljanjem v funkciji dnevno-politične pragmatike dosegla raven politične fraze. Izvor degradacije ideje o podružbljanju lahko najdemo že v njenem pojavu. Ideja se je namreč pojavila kot parola za politično mobilizacijo oziroma v funkciji nadomeščanja dotedanjih neustreznih razvojnih (obrambnih) usmeritev ter kot reakcija na neustaljene politično-varnostne razmere. Danes lahko podružbljanje obrambe in varnosti opazujemo s teoretičnega in praktičnega vidika. S teoretičnega vidika se kaže kot pahljača različnih pristopov in razumevanj, s praktičnega pa kot na pol prehojena pot oziroma praznina, ki jo je treba napolniti z vsebinami, imanentnimi procesi podružbljanja.

Omenjeno pragmatičnost in s tem nepripravljenost, da se v stvarnosti ideja uresniči, potrjuje tudi dejstvo, da je danes »podružbljanje« prostor za polarizacijo. Na eni strani so tiste družbene skupine, ki želijo idejo podružbljanja napolniti z ustrezno vsebino, na drugi pa tistih, za katere je ta ideja izgubila politično-mobilizacijski naboj, s tem pa so se izčrpale tudi vsebinske implikacije obravnavanega procesa. Podružbljanje zadev obrambe in varnosti postane tako protisloven proces – na eni strani predpostavka za pozitivne spremembe v obrambnem sistemu, na drugi pa predpostavka ohranjanja statusa quo.

S prispevkom naj bi ugotovili, kje je danes proces podružbljanja obrambno-varnostnih zadev, pri tem pa si bomo pomagali s teoretičnimi besedili in z empiričnimi podatki o tej problematiki.

Teoretični vidik začnimo z ugotovitvijo A. Beblerja (1984: 41–44), da sam pojem podružbljanja pri nas ni razčiščen – tako v politični literaturi, publicistiki, javnih nastopih visokih uradnikov kakor tudi v strokovnih besedilih. Avtor meni, da je uspeh podružbljanja odvisen predvsem od sprememb v zavesti ljudi, ki pa se spreminja zelo počasi. Značilno je, da od sprejetja določenih stališč in normativnih predpostavk do njihove uresničitve v praksi preteče veliko časa.

Svoje videnje procesa podružbljanja obrambe in varnosti je predstavil v polemiki s tezo, da je podružbljanje postopni prenos odločanja z državnih organov na samoupravne strukture. S tem se je mogoče strinjati le delno, saj podružbljanje ne moremo jemati zgolj kot prenos odločanja. Zaradi realnosti sveta, ki nas obdaja, pa je prenos v smislu odvzema pristojnosti državnim organom nemogoč, in sicer zaradi »treh zvrsti dejavnikov: zaradi izpostavljenosti in zunanje ogroženosti naše države, zaradi ne povsem zadovoljljive notranje stanovitnosti naše skupnosti in zaradi vojaško-tehnološkega dejavnika, ki narekuje izredno hitro reagiranje na zunanjo ogroženost oziroma na morebitni vdor zunanjega sovražnika« (ibid: 42). Zaradi omenjenih dejavnikov je na tem področju potrebna visoka stopnja centraliziranosti, kar pa se najhitreje in najučinkoviteje uresničuje prek državnih organov.

Namesto »prenosa« je avtor predlagal formulacijo, ki bi izražala ne samo vse večje količinsko, temveč tudi vse bolj kakovostno vključevanje ljudi v delovanje obrambnega sistema, čeprav ima le-to svoje meje, ki jih določa narava dejavnosti.

Vključevanje se začne z zaznavanjem problematike, nadaljuje na ravni čustvenega dojemanja in razmišljanja posameznika ter na ravni skupinskega razpravljanja. Naslednja faza je prispevanje k odločanju, vendar vključevanje nikoli ne bo doseglo ravni soodločanja množic. Proces se nadaljuje z izvajanjem sprejetih sklepov, z nadzorom nad izvajanjem in nad izvajalci sprejetih sklepov.

Eno glavnih omejitev procesa podružbljanja zadev obrambe in varnosti vidi avtor v neustreznem sistemu obveščanja o obrambnih zadevah, sistemu, ki smo ga podedovali iz etatiističnega obdobja razvoja socializma.

S tem razmišljanjem se ujema videnja M. Zorca (1984: 44), ki poudarja, da gre pri podružbljanju za proces, in sicer ne zgolj za proces kvantitativnega »vključevanja« celotnih družbenih sil v obrambo in zaščito, temveč za kvalitativno podružbljanje, za spreminjanje položaja človeka v obrambi in zaščiti. Gre za spremembo odnosa do te dejavnosti, za uresničevanje lastne odgovornosti in interesa človeka. Gre za spoznavanje potrebe po samoobrambi in samozaščiti ter za oblikovanje zavesti, da se je v nevarnosti ne samo potrebno, temveč tudi nujno braniti. Temu se ne more izogniti nobena družba, ki hoče preživeti.

Obema paradigmama se je približala tudi teoretična konceptualizacija podružbljanja zadev obrambe in varnosti, ki smo jo zastavili člani raziskovalne skupine projekta »Pripravljenost družbenopolitičnega sistema za SLO in DS« in vsebuje poleg procesa odločanja, nadzorne funkcije in obveščanja tudi zavest subjektov sistema splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite za odgovorno prevzemanje nalog na tem področju ter na tej podlagi tudi zavest o nujnosti obrambnega usposabljanja, s čimer se zagotavlja strokovnost (kakovost) vključevanja v delovanje obrambnega podsistema.¹

Empirična dognanja

Raziskava o pripravljenosti družbenopolitičnega sistema za SLO in DS se je med drugim ukvarjala tudi s predpostavkami podružbljanja zadev obrambe in varnosti, ki se nanašajo predvsem na medsebojno odvisnost samoupravljanja in obrambnega sistema, subjektivne možnosti za vključevanje delavcev v delovanje obrambnega sistema, problem odločanja ter kako delavci in »kvalificirane strukture« znotraj organizacije združenega dela zaznavajo podružbljanje.

Anketa, ki smo jo izvedli, je nakazala izrazito visoko stopnjo korelativnosti med razvitostjo samoupravljanja ter razvitostjo in učinkovitostjo obrambnega sistema v konkretnem delovnem okolju. Na vprašanje raziskovalcev: »Ali menite, da v delovni organizaciji, kjer ni razvito samoupravljanje, tudi sistem SLO in DS ne more biti zadosti razvit in učinkovit?« smo dobili naslednje odgovore: (Gl. tab. 1.)

Rezultati dopuščajo možnost za posredno sklepanje, da so pozitivni premiki v dezalienaciji, podružbljanju politike nasploh podlaga za večjo participacijo delavcev, ko gre za odločanje o obrambnih vprašanjih. Z drugimi besedami, podružbljanje zadev obrambe in varnosti je pogojeno s stopnjo dejanske (neformalne) demokratičnosti odločanja v določenem okolju.

¹ Glej o tem v Pripravljenost družbenopolitičnega sistema za SLO in DS, projektna skica, Ljubljana, Skopje 1984.

TABELA 1

N = 2150	%
1 – da, popolnoma sem prepričan o tem	51,2
2 – delno sem prepričan o tem	19,6
3 – mislim, da se sistem SLO in DS lahko razvija tudi brez samoupravljanja	12,5
4 – teh dveh stvari ni mogoče primerjati	4,4
9 – ne vem	12,2

V teoriji smo vključevanje ljudi v delovanje obrambnega sistema opredelili kot temeljno sestavino procesa podružbljanja obrambe in varnosti, anketa pa daje priložnost vpogleda v nekatere predpostavke vključevanja delavcev v odločanje na obrambnem področju. Vključevanje na ravni zastopanja lastnih stališč do obrambnih in varnostnim zadev družbe na javnih mestih, razvršča delavce v naslednje skupine – včasih (31%), nikoli (29,2), redko (23,4), pogosto (15,2). Konkretizacijo vključevanja v smislu zastopanja stališč moremo opazovati skozi iniciativnost delavcev ob reševanju obrambno-varnostnih problemov. Na vprašanje: »Ali ste vi dali kakšno pobudo za reševanje problemov na področju SLO in DS?« so bili dani naslednji odgovori:

TABELA 2

N = 2150	%
1 – ne, ker je vse že vnaprej odločeno	25,5
2 – ne, ker je to naloga drugih	44,4
3 – ne, ker tako in tako ne bi upoštevali	10,4
4 – da, vendar niso upoštevali	4,9
5 – da in pobudo so upoštevali	11,1
b.o.	3,7
	100

Iz rezultatov je razvidno, da se relativna večina delavcev (44,4) »ne zaveda« svojega statusa in odgovornosti na obrambno-varnostnem področju, saj dajanje različnih pobud ne zaznavajo kot lastno obveznost in možnost za vplivanje na tem področju, pač pa kot nalogo »drugih«.

V naslednjo kategorijo moremo uvrstiti delavce, ki menijo, da je prostor dajanja pobud na obravnavanem področju v praksi že izpolnjen z vnaprejšnjimi odločitvami (25,5) in s tem v zvezi ni možnosti za upoštevanje takšnih pobud (10,4). Takšno predpostavko potrjuje tudi dejstvo, da so vodilni na tem področju upoštevali le dve tretjini vseh pobud, ki so jih sprožili delavci (11,1 od 16).

Teorija o podružbljanju obrambe in varnosti zadeva tudi odločanje na tem področju, zato si pogledjmo, kakšna je razporeditev vpliva na obrambno-varnostne odločitve. Skladno s predstavami delavcev moremo opredeliti tri značilne centre vplivanja. Prvega predstavljajo profesionalni delavci s področja SLO in DS ter poslovodni organ, torej strokovno-upravna linija (27,8). Drugega predstavlja zveza komunistov, ki svoj vpliv uresničuje neposredno ali preko komiteja za SLO in DS, torej usmerjevalno-koordinativna linija (25,2). Tretji center odločanja pa skladno z videnji anketiranih predstavljajo delavci, in sicer neposredno prek »zborov delavcev« ali posredno preko delavskega sveta, torej samoupravna linija (21,5).

Velik je tudi delež tistih delavcev (18,4), ki problema ne poznajo dovolj in ne morejo presoditi, kdo ima odločilen vpliv na odločanje o obrambno-varnostnih vprašanjih v organizaciji združenega dela, kar pa ima dodatno pojasnjevalno moč, saj kaže na slabo seznanjenost delavcev na eni oziroma na odtujenost odločanja na drugi strani.

Iz podatkov lahko sklepamo, da se v organizaciji združenega dela odločanju delavcev kot sestavini procesa podružbljanja zadev obrambe in varnosti postavlja po robu strokovna, politična in poslovodna struktura, ki pa bi svoj vpliv morala uresničevati ob pripravah in izvajanju odločitev.

Nasprotno tem ugotovitvam pa člani komiteja za SLO in DS, delavskega sveta, sekretariata osnovne organizacije ZK in delegati ocenjujejo podružbljenost zadev obrambe in varnosti zelo visoko. Na vprašanje: »Ali lahko ocenite naslednje prvine procesa podružbljanja obrambe in varnosti v vaši OZD?« smo dobili odgovor:

TABELA 3
N = 615

zelo dobro	5	4	3	2	1	nezadovoljivo	9 ne vem
A – množična vključenost delavcev v obrambne priprave	18,4	32,3	25,5	5,2	4,7		13,9
B – zavest delavcev za prevzemanje obrambnih in samozaščitnih nalog	21,1	35,2	22,3	5,0	2,9		12,9
C – strokovna usposobljenost delavcev za opravljanje obrambno-varnostnih nalog	12,4	29,2	32,6	7,4	2,3		16,0
D – objektivnost, ažurnost in vsestranskost obveščanja delavcev	14,2	27,9	27,8	10,3	6,0		13,7
E – odgovornost delavcev za sprejete odločitve o zadevah SLO in DS	20,4	32,1	23,9	6,1	4,0		13,4
F – izvajanje in nadzor nad izvajanjem sprejetih odločitev o zadevah SLO in DS	17,3	34,2	21,6	6,5	4,4		16,0

Vsem prvinam podružbljanja – vključenost delavcev v obrambne priprave; zavest delavcev za prevzemanje obrambnih in samozaščitnih nalog; strokovna usposobljenost delavcev za opravljanje obrambnih in varnostnih nalog; objektivno, ažurno in vsestransko obveščanje delavcev; odgovornost delavcev za sprejete odločitve o zadevah SLO in DS; izvajanje in nadzor nad izvajanjem sprejetih odločitev, ki zadevajo SLO in DS – pripisujejo intervjuvani visoko stopnjo realiziranosti v svojem delovnem okolju.

Velik je delež anketirancev (to smo merili z drugimi pokazatelji), ki menijo, da so zadeve obrambe in varnosti v njihovi OZD zadosti podružbljene (59,8), manj je tistih, ki s trenutnim stanjem niso zadovoljni (22,6), skoraj petina (17,6) pa zaradi nepoznavanja situacije tega ne more oceniti. Argumenti prve in druge skupine imajo isto vsebinsko usmeritev – vključenost, obveščenost, zainteresiranost delavcev – vendar z različnimi predznaki.

Za zadovoljivo podružbljenost zadev obrambe in varnosti v širši družbeni skupnosti se polovica anketirancev odloči pozitivno, majhen del (19,5) negativno, 30% intervjuvane populacije pa stanja ne more oceniti. Prva skupina utemeljuje svoje mnenje z množično in intenzivno vključenostjo delovnih ljudi in občanov v obrambne priprave družbe s sodelovanjem pri odločanju in z dobro obveščenost-

jo o tej tematiki. Druga skupina pa nezadostno podružbljenost vidi v prevladovanju »tajnosti« in slabi obveščenosti na tem področju, v direktivnem odločanju in tudi v slabi razvitosti samoupravnih odnosov.

Zaradi enoznačnosti ocenjevanja vsebinskih premis procesa podružbljanja bomo v nadaljevanju z analizo različnih dejavnikov poskušali ugotoviti, kaj najbolj opredeljuje odnos anketirancev do obravnavanega problema. Pri tem bomo upoštevali izobrazbeno strukturo, republiško-pokrajinsko pripadnost in funkcijo anketirancev.

a) Funkcija kot dejavnik odnosa do procesa podružbljanja

Analiza je pokazala, da opravljanje določene funkcije (komite za SLO in DS,* sekretariat OO ZK, delavski svet, delegat) v OZD bistveno ne opredeljuje odnosa do procesa podružbljanja zadev obrambe in varnosti. Kot smo že ugotovili, so sestavine tega procesa ocenjene zelo visoko. To je dejstvo, ki ga moramo upoštevati in ki je omejevalni dejavnik nadaljnjih izvajanj. Kljub vsemu moremo na relativno ozkem področju ugotavljati določene razlike.

Člani komiteja za SLO in DS zelo visoko ocenjujejo vključenost delavcev v obrambne priprave z vidika množičnosti, zavesti delavcev za prevzemanje obrambno-zaščitnih nalog in odgovornosti delavcev za sprejete odločitve, ki zadevajo SLO in DS. Bolj kritično pa presojajo strokovno usposobljenost delavcev za opravljanje obrambnih in samozaščitnih nalog, objektivnost, ažurnost in vsestranskost obveščanja delavcev ter izvajanje in nadzor nad izvajanjem sprejetih odločitev, ki zadevajo SLO in DS.

Preostale ciljne skupine različno ponderirajo posamezne spremenljivke, ob visoki afirmativnosti pa je vsem skupno, da kritično vrednotijo predvsem problematiko obveščanja za opravljanje obrambno-samozaščitnih nalog in raven strokovne usposobljenosti za delo na področju SLO in DS.

Skladno s tem moremo ugotoviti, da so delavci sicer pripravljeni sodelovati v obrambnih pripravah, da pa za takšno delo niso ustrezno usposobljeni in zadovoljivo obveščeni, kar ima za posledico omejeno funkcionalnost OZD na tem področju.

b) Izobrazba kot dejavnik odnosa do procesa podružbljanja

Vse anketirane smo po izobrazbi razporedili v tri kategorije. V prvo sodijo anketiranci z osnovno, dvo ali triletno strokovno in srednjo šolo, v drugo anketiranci z višjo in v tretjo z visoko šolo. Analiza daje rezultate, ki nakazujejo afirmativen odnos intervjuvanih do procesa podružbljanja. Ugodnemu splošnemu stanju pa je imanentna določena zadržanost, ki kot najbolj kritično poudarja skupino, katere izobrazba ne presega ravni srednje šole, kot najbolj afirmativno pa skupino z visoko izobrazbo. Anketiranci prve skupine vrednotijo vse sestavine procesa podružbljanja z ostrejšimi merili, kot to velja za preostali dve skupini. Za vse pa je značilno, da najbolj kritično presojajo strokovno usposobljenost delavcev za opravljanje obrambno-samozaščitnih nalog in obveščenost delavcev, ki bi jo bilo treba izboljšati z vidika objektivnosti, ažurnosti in vsestranskosti.

c) Republiško-pokrajinska pripadnost kot dejavnik odnosa do procesa podružbljanja

Analiza rezultatov kaže, da republiško-pokrajinska pripadnost bistveno opredeljuje stališče anketirancev do procesa podružbljanja. Republike in pokrajini moremo v tem smislu razdeliti v dve značilni skupini. V prvi so anketiranci iz Bosne in Hercegovine, Slovenije, Hrvaške in ožje Srbije in je zanje značilna visoka stopnja kritičnosti pri obravnavanju posameznih elementov procesa podružbljanja. V relativno ugodni splošni razporeditvi ocen pripisuje omenjena skupina najslabše ocene strokovni usposobljenosti delavcev za delo na obrambno-varnostnem področju ter poudarja problem vključenosti, obveščanja in odgovornosti delavcev pri delu na področju SLO in DS. Drugo skupino sestavljajo anketiranci s Kosova, iz Makedonije, Vojvodine in Črne gore, njena temeljna značilnost pa je izrazita nekritičnost do spremenljivk v obravnavanem problemskem obsegu. Moremo ugotoviti, da omenjena skupina na določen način dviga povprečje ocen za posamezne elemente in proces podružbljanja kot celoto.

Podružbljanje obrambnega planiranja

Poglejmo sedaj eno pomembnih funkcij organizacije združenega dela znotraj kompleksa obrambnih priprav, in sicer z vidika procesa podružbljanja.

Proces (obrambnega) planiranja lahko razlagamo v dveh temeljnih razsežnostih – planiranje kot spoznavni proces in planiranje kot socialni proces. Skladno s tem je mesto podružbljanja obrambe in varnosti v postopku sprejemanja in nadzora nad izdelavo obrambnih načrtov, mesto profesionalnosti pa v izdelavi in uresničevanju obrambnih načrtov. Takšna trditev pa tudi razlikuje med podružbljanjem in voluntarizmom, ko gre za planiranje na obrambnem področju, in sicer v tem smislu, da ločimo, katera vprašanja ali faze planiranja so domena političnega (obrambnega) odločanja, katera pa so domena strokovne presoje.

Predstavljeni rezultati raziskave nakazujejo med drugim soodvisnost razvoja »samoupravljanja« in »obrambe«. V tem smislu moremo demokratičnost sistema družbenega planiranja nasploh opazovati posredno v funkciji procesa podružbljanja obrambnega planiranja.

Ovira za podružbljanje je tudi pretiran normativizem, hiperinstitucionalizacija in povezano s tem zapletena organizacijska zgradba obrambnega sistema, kar vse oži prostor vključevanja idej ljudi in njih samih v delovanje sistema ter onemogoča iskanje optimalnih planskih rešitev.

Glede odnosa profesionalnosti (strokovnosti) in podružbljanja moremo ugotoviti, da se »stroka« skladno s predstavami delavcev ne omejuje zgolj na pripravo in izvajanje odločitev,² pač pa posega tudi v neposredno sprejemanje odločitev.

V kontekstu podružbljanja obrambnega planiranja se umeščajo tudi ugotovitve, do katerih smo ob raziskovanju prišli z metodo opazovanja. Odnos podružbljanje–profesionalizacija smo opazovali preko morebitnega angažiranja strokovnjakov za obrambna vprašanja v raziskovanih organizacijah združenega dela.

² Velik del le-teh se nanaša ravno na obrambno planiranje, ob hkratnem upoštevanju, da je prostor tako za pobude kot za strokovne odločitve zaradi zakonodaje relativno ozek.

V organizacijah, v katerih so imeli strokovno službo za obrambno področje, so bili obrambni načrti in drugi planski dokumenti s tega področja urejeni bolj »po predpisih«, torej relativno bolj skladno z zahtevami zakonodaje. Hkrati pa je bilo zaznati odtujenost obrambnih vprašanj od poslovnih, upravnih in drugih strokovnih organov ter od delavcev. Zaposlitev delavca, ki naj bi opravljal strokovno delo zgolj na obrambnem področju, je hkrati razlog za ne vključevanje drugih, predvsem strokovnih organov in poznavalcev tehnološkega procesa, npr. planiranja za delovanje organizacije v vojni.

Nasprotno pa v organizacijah združenega dela, kjer niso imeli takšnega strokovnjaka, opažamo formalno manj ustrezne planske dokumente, vendar izdelane življenjsko, realno in ob seznanjenosti odgovornih z načrti, ki so bili večinoma izdelani s sodelovanjem vseh strokovnih služb.

Ob teh razmišljanjih je treba pripomniti, da ne gre za pravila, pač pa za določene trende, ki so opazni in ki v relativno slabem stanju planskih dokumentov, kot ga kažejo rezultati analize vsebine, ki je bila del našega preučevanja,³ dopuščajo določene različice. Poleg tega je nujno treba poudariti, da nimamo v mislih »odvečnosti« stroke, ko gre za obrambne priprave, pač pa nerazumevanje njene vloge, ki jo na eni strani umešča neposredno v postopek odločanja na obrambnem področju, na drugi strani pa ji daje status »ekskluzivnosti« za opravljanje nalog na obrambno-varnostnem področju.⁴ Naše mnenje pa je, naj bi strokovna služba za obrambna vprašanja skupaj z drugimi strokovnimi organi v organizaciji skrbela za pripravo planskih dokumentov ter za njihovo uresničevanje. Poleg tega naj bi opravljala druge organizacijske, spodbujevalne in usklajevalne naloge tako navznoter kot tudi v odnosu do okolja (upravna, strokovna in teritorialna povezava).

S tem v zvezi lahko sklenemo, da je v praksi obrambnega planiranja zaradi neustrezne opredelitve funkcije strokovnih organov (tudi obramboslovcev) negativna korelacija med »profesionalnostjo« in »podružbljenostjo« tega procesa, hkrati pa profesionalizacija ni nujno v funkciji učinkovitih obrambnih priprav.

Sklep

Proces podružbljanja obrambe in varnosti je v naši družbi na stopnji, na kateri je izgubil svoj politično-mobilizacijski naboj in zahteva pristop z vsebinskega vidika. S tem proces podružbljanja predstavlja prostor za polarizacijo tistih družbenih skupin, ki jim podružbljanje obrambe in varnosti pomeni ideološko-politično frazo in legitimizacijsko načelo obrambnega sistema, ter skupinami, ki želijo proces podružbljanja napolniti z vsebino, ki mu je imanentna.

Teoretična paradigma pričujoče analize je vsebovala proces odločanja, nadzorno funkcijo in obveščanje na obrambnem področju, hkrati pa tudi zavest subjektov obrambnega sistema za prevzemanje nalog na tem področju ter na tej podlagi zavest o nujnosti obrambnega usposabljanja, s čimer naj bi zagotavljali njihovo kakovostno vključevanje v delovanje obrambnega sistema.

³ Podrobno o tem v Pripravljenost društvenopolitičnega sistema za ONO i DSZ. Analiza sadržaja normativnih, planskih i drugih dokumenata iz oblasti ONO i DZS, Ljubljana, Skopje 1988.

⁴ Podobno moremo ugotoviti tudi ob angažiranju varnostnikov DO Varnost, ki varujejo razne objekte, med drugim tudi objekte organizacij združenega dela. Angažiranje varnostnikov je večinoma slaba usluga družbeni samozasčiti kot potencialno podružbljenemu delu varovanja, ki ima za posledico prepuščanje problema varovanja »profesionalcem« ali vodilnim delavcem organizacije.

Anketa, ki smo jo izvedli na vzorcu delavcev v združenem delu, je pokazala izredno visoko medsebojno odvisnost razvitosti samoupravljanja in učinkovitosti delovanja obrambnega podsistema v konkretnem okolju, kar z vidika podružbljanja obrambe in varnosti nakazuje, da je proces odvisen od stopnje razvitosti politične participacije delavcev v določenem okolju.

Proučevanje vključevanja delavcev v delovanje obrambnega sistema kaže določeno zadržanost, ki je pogojena z njihovimi predstavami o lastni vlogi v tem procesu. Večina delavcev meni, da je dajanje pobud za reševanje obrambno-varnostnih vprašanj naloga »drugih« oziroma da je odločanje na obrambnem področju že zapolnjeno z vnaprejšnjimi odločitvami. Iz podatkov moremo sklepati, da se odločanju delavcev kot sestavini podružbljanja obrambe in varnosti postavlja po robu strokovna, politična in poslovodna struktura, katere vpliv pa bi moral biti umeščen v fazo priprave oziroma izvajanja odločitev.

Anketiranci tako imenovanih kvalificiranih skupin (člani različnih organov v OZD) pa nasprotno tem ugotovitvam ocenjujejo prvine procesa podružbljanja v lastnem okolju zelo visoko, kar v določenem smislu pogojuje njihov dejanski položaj v strukturi organizacije.

Poleg subjektivnih ovir opazamo tudi objektivne, ki se nanašajo predvsem na razvejano organizacijsko zgradbo obrambnega sistema ter njegove normativne predpostavke, kar oži prostor za vključevanje ljudi v delovanje sistema.

Skladno s paradigmo o planiranju kot spoznavnem in kot socialnem procesu je mesto podružbljanju obrambe in varnosti v postopku sprejemanja in nadzora nad izdelavo obrambnih načrtov, mesto strokovnosti pa v pripravi, izdelavi in izvajanju načrtov.

Uvodni zapis

V strokovnih in teoretičnih razpravah – in že tudi v vsakdanjem laškem »svetu« oziroma jeziku – se srečujemo s terminom paradigma, in zdi se, da postaja to, modni izraz z vsemi posledicami, zlasti glede pojmovne ustreznosti in argumentirane uporabe. V razpravi pod naslovom *Paradigme in metateorije znanosti*, ki jo je organiziral MC CK ZKS 17. oktobra 1989 – Sekcija za znanost in filozofijo, so skušali udeleženci iz različnih znanstvenih disciplin opredeliti pojem paradigme, predvsem pa proces nastajanja novih paradigem v znanosti in njihov odnos do (meta)teorije. Kot je razvidno iz treh izbranih prispevkov, ki jih objavljamo, gre za razčlenjevanje razvojnih poti in sodobnih konceptov znanosti, ki izhajajo iz zgodovinskih in strukturnih vidikov.

Izbrana tema je zahtevala odgovor na vprašanje, ali prihaja v našem stoletju do zamenjave paradigme, ki jo nekateri enačijo s slovito renesančno zamenjavo geocentričnega s heliocentričnim sistemom. Enega začetnih sunkov v tej smeri gotovo predstavlja Heisenbergovo načelo negotovosti v fiziki. Opazovalec, raziskovalec že s svojo prisotnostjo vpliva na stanje stvari in skozi svoj miselni svet ustvarja novo bivanjsko resničnost. Ali to pomeni, da se je tudi današnje spreminjanje paradigme začelo v fiziki in se nato odslikalo na vse druge vede? Kje je zato pozicija fizike? In kje je mesto filozofije znanosti, ki skuša dajati celovitejše slike dogajanja na posameznih področjih? Ugledni fizik dr. Janez Strnad, redni profesor Fakultete za naravoslovje in tehnologijo v Ljubljani, je v tem kontekstu mnenja, da za fiziko paradigma ne predstavlja nič »pomembnega ali koristnega«, saj se ta veda ukvarja z *detajli*. Prav tako pa se filozof znanosti ne more spuščati v spekulacije na področju, ki ga ne pozna. Ista ugotovitev velja za pisanje »filozofirajočih znanstvenikov«, ki si privoščijo dilatatizem v enem polju na račun avtoritete, ki jo imajo na svojem področju.

Nedvomno je moč najti elemente za ugovor proti tako radikalnim stališčem. V okviru ene globalne paradigme obstaja namreč več teorij; znanstveniki se posvečajo mikroproblemom, ki so izrazljivi tudi v teoretskem, posebej še v filozofskem kontekstu, ne pa le v eksaktnem znanstvenem jeziku. Nenazadnje je prav spor med Kuhnom kot duhovnim očetom paradigme in Popprom pomenil preobrat v filozofiji znanosti, ki je postala vedno bolj eksaktna. In kaj storiti s hipotezami, da povezanost procesov v svetu na koncu tisočletja znanost vse bolj potiska v holizem.

Za razpravljalce so te ugotovitve pomenile, da je potrebno krepiti razvoj znanosti, za katerega večina nima nikakršnega razumevanja, kot da je to popolnoma samostojno področje, ločeno od znanosti – zato naj se z njim ukvarjajo le filozofi. Dr. Aleksander Kron, redni profesor na Filozofski fakulteti v Beogradu je z daljšo razpravo s področja matematične logike podkrepil trditev, da je največji del znanstvene dejavnosti iskanje *detajlov*. Detajli, ki jih iščemo v znanosti, niso katerekoli ali kakršnekoli podrobnosti. So nujni, pomembni in vedno neizogibni. Nikoli niso neposredno dani – pot do njih je treba navadno prehoditi s tistimi umno zasnovani-

mi koraki, ki se imenujejo znanstvena odkritja. »V razvoju logike, za primer, je bil pojem kvantifikatorja detalj, ki je manjkal od Aristotela do Fregeja. Njegovo odkritje pa je pomenilo pomemben korak v razvoju sodobne logike«, je pribil A. Kron. Razprava je v tej točki prešla k ilustracijam najpomembnejših logičnih izrekov, ki so bili dokazani v našem stoletju in so morda sploh najpomembnejši... ter k zaključkom, da je pot od splošne formulacije določenega vprašanja do odgovora nanj lahko zelo dolga in naporna. »Tlakovana je s preciziranjem pojmov iz dane formulacije, njihovim povezovanjem s pojmi iz drugih kontekstov – vse dokler ne najdemo detajla, ki je rešitev problema. Tedaj se lahko prične nova pot, pot od detajla in rešenega problema do novega vprašanje, ki je spet lahko splošno in premalo določeno«. Kron je zaključil, da je posebej pomembno videti teoretski kontekst, v katerem se detajli pojavljajo. Spričo razpoložljivega prostora in filozofske zahtevne avtorjeve razprave, bi kazalo oskrbeti objavo članka v ustrezni reviji.

S tem pa razprava še ni bila zaključena. Dr. Marija Švajncer, profesorica na Filozofski akademiji v Mariboru, je razčlenila nekaj ključnih tez o sodobni znanstvenosti filozofije. Po njenih zastavitvah se znanost in filozofija formalno in vsebinsko prekrivata in druga drugi določata meje spoznanja. Razmejevanje in razločevanje znanosti in filozofije sta stvar dogovora in delno vsakokratnega pragmatizma. V obeh primerih so merila relativna in zamenljiva. Nekatere znanstvene sodbe so bolj apodiktične in nadčasovne. Znanost in filozofija uveljavljata različne vrste formalnega zapisa. O njiju je potrebno premišljevat v okviru družbene situiranosti ter implicitnih in eksplicitnih vrednot in norm.

Nekaj podatkov o avtorjih prispevkov, ki jih objavljamo v tej rubriki: dr. Andrej Kirn je redni profesor na FSPN, dr. Andrej Ule, redni profesor na Filozofski fakulteti in mag. Franc Mali, strokovni sodelavec na FSPN.

ANDREJ KIRN

Znanstvene revolucije in znanstvene paradigme

V 16. stoletju je bil pomen revolucije predvsem astronomski in se je nanašal na kroženje nebesnih teles po orbiti. Ni se vedno jasno razlikoval od rotacije, vrtenja telesa, kolesa okoli svoje osi. Druženopolitična ter intelektualna razširitev pojma revolucije zlasti po letu 1789 pomeni temeljito spremembo v mišljenju, družbi in politiki. Radikalne spremembe v znanosti so se začele razumeti analogno političnim spremembam (Cohen 1976). Hobbes, Bacon, Greville so za nenadne družbene spremembe še uporabljali termine »revolt«, »rebellion«, »overturning«. Revolucija se je uveljavljala predvsem za označitev menjave političnih dinastij. Pred letom 1700 Cohen ni našel uporabe termina »revolution« za rast in spremembo v znanosti v besedilih Galilea, Keplerja, Bacona, Leibniza, Huygensa idr. Še za politično področje se je začel uveljavljati šele po angleški revoluciji v 17. stoletju. Prenos pojma revolucije na intelektualno-znanstveno področje je oviralo tudi to, da je bil pojem revolucije moralno in politično razvrednoten in sumljiv. Kemik

Joseph Priestly, vnet zagovornik ameriške in francoske revolucije, je med tistimi, ki so prinesli pojem revolucije s političnega na znanstveno področje. Uporabi termina »revolucija« za radikalne znanstvene spremembe so utrlj pot Diderot, D'Alambert, Condillac, Turgot.

Celovitejšo teoretično koncepcijo znanstvenih revolucij je na začetku 60. let izdelal Thomas Kuhn (1962). Delo pomeni v določenem pogledu novo etapo v razvoju modernega neopozitivizma oziroma preseganje njegove prevladujoče nezgodovinske analitično-logične tradicije. Poudaril je zgodovinski pristop k analizi znanstvenega znanja. Kuhn je našel idejne nastave za svojo koncepcijo v delu Ludwika Flecka (1935). Fleck je bil po rodu Poljak in se je ukvarjal z bakteriologijo in imunologijo. Dobro je poznal tedanji pozitivizem. Njegovo glavno slabost je videl v ignoranci zgodovine človekovega mišljenja in v tem, da ne upošteva njegove družbene, kolektivne narave. Po njegovem mnenju praktično ne obstaja nekaj takega, kot so neopozitivistični protokolni atomarni stavki, ki bi se neposredno nanašali na opazovanje. Za Flecka je obstajala očitna odvisnost znanstvenih dejstev od miselnega stila. S tem je v bistvu anticipiral postpozitivistično tezo o teoretski obremenjenosti dejstev. V drugačni varianti jo najdemo že pri Heglu, za katerega dejstvo, če je izolirano od pojmovne celote, ni nobeno dejstvo, ampak nasprotno abstraktum. Odkrili jo bomo tudi pri Marxu v trditvi, da so čutila neposredno v svoji praksi postala teoretična in da je zanikanje tega ali onega dejstva v politični ekonomiji že posledica zmot v teoriji. Kar občutimo kot nemogućnost, je bilo za Flecka samo neskladnost z našim miselnim stilom.

Kuhn je svojo koncepcijo znanstvenih revolucij izdelal predvsem na gradivu iz zgodovine fizike. Ostaja odprto, koliko ta velja tudi za družboslovne, humanistične, tehniške in medicinske znanosti. Mnogi avtorji so pohiteli z raziskovanjem znanstvenih revolucij in znanstvenih paradig na različnih znanstvenih področjih. Za družboslovne znanosti se je opozorilo, da gre ponekod še za predparadigmatno stanje ali pa za sočasni obstoj različnih paradig. Pri menjavi družboslovnih znanstvenih paradig je treba bolj upoštevati vpliv predmeta raziskovanja (družbe) na dinamiko in menjavo družbenih teorij. Nova paradigma se lahko pojavi, preden je prišlo do spoznavne krize in preden so se izčrpale vse pojasnjevalne možnosti stare paradigme. Redkokdaj gre za sprejemanje ali zavračanje neke paradigme in teorije v celoti. Komunikacije med paradigmi so res lahko otežene ali celo začasno blokirane, toda logični in dejanski temelji za kritično presojo niso izničeni, ker se vendarle ne glede na vse radikalne teoretsko-paradigmatne razlike ostaja v okviru *človeške racionalnosti*, ne glede na to, kako je ta historično različna.

GLOBALNE MAKRO ZGODOVINSKE PARADIGME ZNANOSTI

Paradigme je treba ločiti od teorije. V okviru iste paradigme so lahko različne teorije, vendar imajo skupne minimalne paradigmatne predpostavke. Treba je razlikovati globalne makroskopske paradigme, kot je bila npr. newtonovska-des-cartovska, ki je imela svoj vpliv tudi na družboslovje in medicino, področne paradigme, kot je bila npr. Marxovo materialistično pojmovanje zgodovine, ki je vplivalo na najrazličnejše družboslovne vede, disciplinarne paradigme (npr. Darwino-va evolucijska biološka paradigma) in mikrosubdisciplinarne paradigme.

V paradigmatne značilnosti so se vključevale predvsem osnovne teoretične in metodološke postavke. Vsaj v globalne makroskopske paradigme pa se vključuje-

jo ali bi morali vključevati tudi druge, npr. družbene in vrednotne (aksiološke) značilnosti. Grobo, taksativno, brez razčlenjevanja, povezovanja in argumentiranja bi naštel nekaj ključnih sestavin treh globalnih zgodovinskih paradig znanosti.

I. Antična grška aristotelovska paradigma

- Predvsem razlaga svet, ne pa spreminja, ključna je bila pojasnjevalna, ne pa praktična spreminjevalna funkcija.

- Ključna je antropološka funkcija znanosti. V znanosti človek potrjuje svoje temeljno božansko bistvo, ker je v mišljenju človek najbolj avtonomen, samozadosten, avtonomnost in samozadostnost pa sta odliki boga.

- Znanost raziskuje, kar je trajno, večno, nespremenljivo ali kar se ponavlja. Enkratno je bilo izključeno iz predmeta znanosti. Bistvo je trajno in nespremenljivo.

- V temelju znanosti je bil etični telos. Vse znanosti in veščine težijo k dobremu.

- Bistvena odlika znanosti je logična, deduktivna, ne pa eksperimentalna dejavnost.

- Resnica je skladnost sodbe z dejanskostjo ali z idejo.

- Pravo merilo resnice je razum, ne pa čutila in tehnični znanstveni pripomočki.

- Narava kot fizis je avtonomna in ni tukaj zaradi človeka in sredstvo človeka.

II. Novoveška descartovsko-newtonovska paradigma znanosti od 16. do konca 19. stoletja

- Poudarila in poglobila je dualizem materije in duha.

- Spremenil se je telos znanosti: vzpostavitev gospodstva nad naravo s pomočjo tehnike.

- Mehanski model narave, družbe in človeka stopi na mesto klasičnega organskega in umetniško-rokodelskega modela.

- To je predvsem znanost o idealiziranih mehanskih povratnih procesih, iz katerih sta v bistvu izključena rojstvo in smrt. Življenje je morala znanost izključiti ali pa ga spremeniti v mehanizem, saj je življenje izrazil antimehanični nepovratni proces.

- Predpostavljala je netelesnega, zgolj mislečega opazovalca, ki kot tak ne spreminja predmeta, ki ga raziskuje, in to nevmešavanje naj bi zagotavljalo definirano znanstveno objektivnost. Objektivnost in resničnost sta predpostavljali razdvojenost subjekta in objekta raziskovanja. Iz objektivnosti znanja so se izključevale subjektivnost, družbenost in etičnost. Konstruiral se je ideal družbeno in vrednotno neobremenjene znanosti.

- Ovekovčila se je nujnost, stroga determinističnost nasproti slučajnosti, verjetnosti, alternativnosti. To je bila znanost o biti, ne pa o nastajanju.

- Zaprti aristotelovski univerzum je odstopil mesto neskončnemu univerzumu.

III. Nastajanje paradigme neklasične znanosti

Mogoče se bo v bodoče, kot nekateri ugibajo, celo personalno imenovala Prigoginova paradigma. Sam sem mnenja, da verjetno ne bo imela personalnega naziva, ker so prispevki k njenemu nastajanju zelo raznovrstni.

- Neskončni statični univerzum je postal evolucijski, razširjajoči univerzum.
- Poudarjena je aktivna vloga subjekta v spoznavnem procesu. Kot materialno, prirodno bitje spada subjekt k sistemu, ki ga raziskuje. V diskusiji o tako imenovanem antropnem načelu je zastavljeno vprašanje, ali niso pogoji opazovanja hkrati temeljni fizični eksistenčni pogoji za obstoj opazovalca.
- Rehabilitirano je načelo relativnosti nasproti absolutnosti.
- Rehabilitirano je načelo razvojnosti, spremenljivosti nasproti nespremenljivosti.
- Poudarjena je vloga slučajnosti in verjetnosti in s tem so priznane načelna odprtost, nepredvidljivost in alternativnost procesov. Pozornost se usmeri od reda h kaosu, od splošnega k individualnemu in enkratnemu, oz. individualni variaciji občega.
- Raziskovanje časovno usmerjenih nepovratnih procesov začne vplivati na celotno znanstveno mišljenje.
- Prizna se, da znanstvena dejstva niso od teorije popolnoma neodvisna, samostojna merila znanstvene objektivnosti in resnice.
- Prizna se, da gre za človeško, zgodovinsko, družbeno in s tem vrednotno obremenjeno znanost.
- Ko znanost in njena uporaba postajata vse bolj dejavnik spreminjanja družbe in narave, postajata vse močnejši generator tveganja in s tem se zaostre, kakšen družbeni svet in kakšna narava in kvaliteta življenja se ustvarjajo s pomočjo znanosti.

KLASIČNA MEHANSKO-REDUKCIONISTIČNA PARADIGMA IN KLASIČNA RAZVOJNA POLITIKA

Paradigma mehansko-redukcionistične matematizirane znanosti o reverzibilnih procesih izgublja svojo absolutnost in dominantnost, s tem pa še ne svoje omejene upravičenosti, če imajo mehanski modeli reverzibilnih procesov svojo objektivno ontološko utemeljenost. V klasični newtonovsko-descartovski mehaniki paradigmi znanosti niso igrali nobene dominantne vloge taki pojmi, kot *usmerjenost*, *organizacija*, *ireverzibilnost*. Newtonovska paradigma je izključevala svet življenja in smrti oziroma vključila ga je lahko, če ga je najprej pretvorila v mehanizem. Klasična paradigma kot vsaka druga je selekcionirala, pojasnjevala in konstruirala svoj predmet po meri svojih predpostavk. Znanost ob izteku 20. stoletja se obrača k bolj naravnim, manj idealiziranim objektom in procesom. Fraktalna geometrija se ne ukvarja več z idealiziranimi platonskimi geometrijskimi liki, ampak upošteva neizmerno vzorčno variacijo, strukturno igličavost, zvihanost, končiče, luknjičavost, vibavost, zevavost, krhljivost, prelomnost, raztrganost ipd. Tu se vse vije, zapleta, vrtinči, meša, utripa. Idealnost reda je izginila. Kaos se strukturira v otočke reda in red prehaja v kaos. Idealiziran svet platonske znanosti je doživel spremembo s strani same znanosti, kot ga je doživel filozofsko s strani Marxa, Schelerja, Bergsona, Nietzscheja, Hegla idr. v 19. in 20. stoletju. Mandelbrotova fraktalna geometrija, znanost o nepovratnih in o sinergetičnih procesih ter o kaosu, je manj idealizirana in redukcionistična in bo odigrala pomembno

vlogo pri oblikovanju ekološkega nazora in ekološke znanstvene paradigme. V določenih vejah sodobnega naravoslovja in družboslovja se začenja uveljavljati nelinearno mišljenje. V ospredje stopajo pojmi slučaj, kaos, bifurkacija, fluktuacija, nepovratnost, katastrofa. Takšna znanost pa je gotovo primernejša za razumevanje struktur in delovanje ekosistemov. Bolj je dorasla za prilagoditev tehnologij tem sistemom in hkrati osvobaja človeka iluzije, da je s pomočjo znanosti mogoče vse natančno predvideti in urediti. Znanost vse bolj pogumno priznava igrivost, kaotičnost, odprtost sveta ter alternativnost razvojnih procesov. V takem svetu ni več prostora za številne planerske, upravljaljske in politične ambicije, povezane s paradigmo klasične znanosti in njej ustrezajoče tehnologije. Znanost vse bolj razkriva fundamentalno naravo nereda, kaosa, pa tudi ustvarjalno vlogo slučaja v naravi in družbi. Možno je misliti absoluten, popoln, idealiziran red, ni pa mogoče misliti idealiziran, popoln kaos, ker mišljenje nečesa že predpostavlja minimalno opredeljenost in urejenost. Politika ne bo mogla več gojiti absolutističnih namer, da bo z znanostjo stalno lahko povečevala predvidljivost in obvladljivost procesov. Nered in slučaj nimata več epistemološkega, ampak ontološki status, nista več posledica pomanjkljivega znanja, ampak sta temeljni značilnosti narave in sveta, ki se uveljavljata v subatomarnem svetu, biosferi, družbi, človekovem mišljenju in tehničnih sistemih. Vizije in ambicije klasične razvojne politike so bile najintimnejše povezane s filozofskimi idealizacijami in socialnimi obeti klasične znanosti. Postopoma se bo duh nove znanstvene paradigme preoblikoval v novo razvojno politiko in socialno filozofijo. Klasična znanost in klasična antiekološka razvojna politika neomejnih možnosti preoblikovanja in obvladovanja narave spadata skupaj. Politika je stalno imela v rokah adut, da se z znanstveno-tehničnim napredkom večja vsesplošna blaginja. Po Marxu to težnjo deformirajo samo družbeni odnosi. Nobene senzibilnosti ni imela klasična politika za rastočo entropijsko senco, ki je pričala o neizprosni resnici, da so rastoča kompleksnost družbe ter kompleksnost in raznovrstnost tehnoloških struktur odkupljene za ceno rastočega nereda v biosferi. Nobena razvojna politika ne jemlje zares entropijskega zakona. Implikacije so neznanske, če bi to storila, in nekoč bo morala to storiti. Entropijskega zakona, ki se kaže v vsaki človekovi materialno-tehnični energetski aktivnosti, v vsaki tehnično posredovani človekovi potrebi, ni mogoče odpraviti z nikakršno zvijačnostjo znanstveno-tehničnega uma. Človek si lahko samo ustvarjalno izmišljuje različne oblike entropije in različen tempo entropijskih procesov. Ta izbor, ta stopnja svobode ni malenkostna. Različna oblika in hitrost entropije implicirata zelo različne razvojne politike, drugačne znanstvenoraziskovalne cilje in zelo različne vsebine in kakovost življenja. Obljube in vizije klasične politike so se napajale iz slike sveta klasične znanosti in tehnologije. Do sedaj je bila dinamika menjave tehnologij determinirana predvsem ekonomsko, v bodoče pa bo vse bolj izrazito ekološko-entropijsko. Uveljavljala se bo splošna težnja, da se bodo zelo vidne, koncentrirane entropije (degradacije) nadomeščale z bolj razpršeno, manj koncentrirano – ali pa obratno – bolj razpršena entropija pretvarjala v bolj koncentrirano, in temu že zdaj pravimo, da smo izboljšali okolje. Ko se bliža neka oblika entropije kritični točki družbene netolerantnosti, se bo morala ta dejavnost ukiniti ali pa spremeniti tehnološki način zadovoljitve iste potrebe. Pri tem ustvarjalnem družbenem in znanstveno-tehnološkem iskanju primernejših oblik entropije pa ne smemo zapasti v iluzijo, da je ta menjava oblik entropije isto kot premagati zakon entropije. To je stalni prometejski boj brez upanja v dokončno zmago. Toda ta boj je nujen in smiseln. Globoko pa sem prepričan, da bo vse težje najti zadovoljive tolerantne oblike entropije, če se bo nenehno širila urbanizacija prostora, naraščal

obseg tehničnih aktivnosti in človekovih potreb. S tehnizacijo človekovega dela, z urbanizacijo prostora in rastočim tehničnim posredovanjem človekovih potreb in užitkov, ki so vse številnejši in raznovrstnejši, se bo povečeval tempo entropije in širile se bodo za človeka zelo škodljive in nevarne oblike entropije.

HOLIZEM VERSUS REDUKCIONIZEM

Pogosto se srečujemo z zelo pavšalno kritiko redukcionistične narave znanosti kot nasprotja holistične (celostne) paradigme znanosti. Premalo pozornosti je usmerjeno na pomenske odtenke redukcionizma. Nekateri razlikujejo pojasnjevalno-metodološko in ontološko redukcijo. Metodološki redukcionizem naj ne bi obvezno potegnil za seboj ontološkega redukcionizma.

Pri Capri (1982), pa ne samo pri njem, naletimo na pojmovanje redukcionizma v pomenu fragmentarnosti, specialistične ozkosti in izoliranosti. Nekatere oblike redukcionizma so bile nasprotno izredno univerzalistične v tem smislu, da so imele namen pojasniti in opisati zelo različna področja stvarnosti. Ti redukcionizmi so bili bolj posledica holističnih pretenzij, pretenzij po enotni znanosti, ne pa posledica superspecialističnih ekstrapolacij. Znanstvena specializiranost lahko poraja redukcionizem, če se vse skuša gledati skozi specialistična očala. Totalni redukcionizmi so izhajali iz absolutističnih holističnih pretenzij pojasniti čimveč s čimmanj načeli in zakoni. V tem smislu so bili skoraj vsi filozofski sistemi totalitarni univerzalni redukcionizmi. Univerzalnosti (občosti) ne smemo izenačevati s holističnostjo. Newtonovsko-descartovska paradigma je bila zelo univerzalna, ni pa bila holistična.

Temeljni očitek redukcionizmu je, da kvalitativno različne lastnosti in procese skuša pojasniti po nekem enotnem modelu, v katerem ravno določene lastnosti realnosti ostajajo nepojasnjene. Redukcionizem je metoda poenostavitve kompleksnejših sistemov in lastnosti. Metodični redukcionizem v bistvu uporablja analogije pri pojasnjevanju, ker sodi, da trenutno ni drugih boljših načinov, toda s tem pa ne trdi, da so objekti ontološko isto kot analogične redukcije. Analogične metodične redukcije so in bodo v znanosti nujne. So pa v bistvu začasno sredstvo, dokler se ne odkrijejo ustrežnejši neposredni načini pojasnitve specifičnosti nekega objekta ali neke realnosti. Ne samo v znanosti, ampak tudi v filozofiji so bile vseskozi prisotne redukcionistične težnje, ki so se kazale že v prizadevanjih, da se s čim manjšim številom abstraktnih načel in zakonov pojasni čimvečja raznovrstnost. Že vsaka abstrakcija je redukcija, če gre pri njej za abstrakcijo od specifičnega, posamičnega, individualnega. Brez tega abstrahirajočega redukcionizma znanost ne more. Ta notranji disciplinarni redukcionizem ni sporen, vselej pa je bil sporen transdisciplinarni, transpodročni redukcionizem. Lahko bi ga označil kot totalitarni redukcionizem. Takšna je bila mehanicistična paradigma 17. in 18. stoletja. Scheler (1960: 198) je med vojnoma označil mehanicizem kot anticipatorsko shemo, v kateri nova meščanska družba dojame možno podobo stvari. Podobno bi lahko rekli, da bo v novi nastajajoči holistični entropijski ekološki paradigmi civilizacija dojela svoje lastne možnosti in nemožnosti z možno podobo stvari. Ostaja vprašanje, kako je mogoče holističnost uveljavljati na neredukcionističen način, če nimamo pred očmi samo mehanične enciklopedične holističnosti, ampak holističnost v smislu enotnosti raznovrstnosti in skupnosti nekaterih načel, zakonov, funkcij, lastnosti, ki pojasnjujejo to raznovrstnost. Osnovna zabloda totalitarnega mehanicističnega redukcionizma je bila, da je iz dejstva, da so najbolj ele-

mentarne zakonitosti prisotne v različnih ontoloških regijah stvarnosti, sklepal, da je z njimi možno pojasniti tudi specifičnost te stvarnosti. To bi bilo isto, kot če bi temelj hiše izenačevali s hišo, čeprav ni nobene hiše brez temelja. V ekonomsko-materialno-energetskih procesih se npr. nedvomno kaže zakon entropije, toda zato bi bilo neprimerno politično ekonomijo izenačevati s termodinamiko. Kar je splošno, še ni hkrati bistveno za specifični predmet znanosti in ne pojasnjuje njegove totalitete, ampak samo njegove določene vidike. Ostane osnovni problem, ali je možna holistična paradigma, ki ni nova oblika totalitarnega univerzalističnega redukcionizma. Da ne bi bila holistična paradigma redukcija, mora biti konstrukcija, mora biti inkluzivna in ne ekskluzivna, mora biti pluralistična in ne monistična, mora biti enotnost raznovrstnosti, ne pa redukcija raznovrstnosti. Napačno se mi tudi zdi holistično paradigmo izenačiti s kvalitativnim, redukcionizem pa s kvantitativnim. Holizem vključuje oboje: kvantitativno in kvalitativno.

SOVJETSKI POGLEDI NA KONCEPCIJO ZNANSTVENIH REVOLUCIJ

Sovjetski teoretiki izhajajo iz dialektičnega načela enotnosti kontinuitete in diskontinuitete, enotnosti evolucije in revolucije, enotnosti količinskih in revolucionarnih kvalitativnih sprememb. Teorijo znanstvenih revolucij, kot jo je izdelal ameriški zgodovinar znanosti Thomas Kuhn, imajo sicer za zelo zanimivo, vendar nepopolno. N. N. Rodnyj (1973: 41–53) sodi, da Kuhn enostransko poudarja empirične pritiske za spremembo teorij, zanemarja pa notranja teoretična protislovja kot pritisk za razvoj znanosti. Mnoge teorije niso izginile zato, ker niso zdržale pritiska novih dejstev, ampak zato, ker niso bile združljive z drugimi teorijami in njihovimi dejstvi. Strogo vzeto pa je tudi v teh primerih šlo za konflikt z empiričnimi dejstvi, toda ne neposredno, ampak preko teorije, s katero je bila v konfliktu. V zgodovini znanosti se po Rodnyju redkokdaj dogaja, da bi nova teorija nastala šele tedaj, ko so izčrpane možnosti stare. Kuhna ožigosa kot internalista, ki sodi, da je znanost avtonomni in samoregulirajoči sistem, ki je popolnoma opredeljen z notranjimi zakonitostmi in impulzi. Ta očitek je samo polovično točen, ker ne upošteva zunanjih dejavnikov pri nastajanju nove znanstvene teorije in pri njeni razširitvi in uveljavitvi v znanstveni skupnosti. Kuhn bi bil internalist glede oblikovanja znanstvene teorije, ne pa v fazi, ko jo sprejema znanstvena skupnost. Tu pa Kuhn izrecno vpeljuje v igro psihosocialne dejavnike celo v pretirani obliki, ko trdi, da se nova paradigma pogosto uveljavi šele tedaj, ko odmrejo nosilci, zagovorniki stare paradigme in stopi na sceno nova mlajša generacija znanstvenikov, ki šele dokončno popolnoma sprejme in razume novo paradigmo.

Nekateri sovjetski avtorji se niso zadovoljili zgolj s kritiko Kuhna, ampak so ponudili lastne tipologije in klasifikacije znanstvenih revolucij in monografske zgodovinske študije primerov znanstvenih revolucij (Dyšlevyj, Najdyš 1981, Radžabov 1982, Černjak 1986, Idlis 1985, Kedrov 1975, Ambarcumjan, Kazjutinskij 1978). Ambarcumjan in Kazjutinskij (1978) razlikujeta:

- a) globalne znanstvene revolucije, ki porajajo nov stil znanstvenega mišljenja,
- b) lokalne znanstvene revolucije v posamičnih temeljnih znanostih, ki pa ne vodijo k preobrazbi logične strukture znanosti,
- c) mikorevolucije v posamičnih znanstvenih vedah.

Podobno klasifikacijo je ponudil tudi Rodnyj (1975: 197), Smirnov (1975) pa pozna samo dve vrsti znanstvenih revolucij:

- a) intenzivne znanstvene revolucije v metodi in načinu mišljenja in

b) ekstenzivne znanstvene revolucije v vsebini.

Treba je pripomniti, da je to dvoje med seboj težko ločiti, še manj pa ju je upravičeno razdvajati. Revolucionarna, radikalno nova vsebina je običajno povezana z novim načinom mišljenja, in obratno, nov revolucionarni način mišljenja producira novo vsebino. Sovjetski avtorji pogosto globalne znanstvene revolucije enostavno povezujejo z družbenimi formacijami in produkcijskimi načini. Za Volkova (1976: 151) je tak pristop samo toliko upravičen, če je v središču pozornosti raziskovalca ta ali oni način produkcije, a znanost je pritegnjena k takšni analizi samo kot eden izmed dejavnikov oblikovanja in razvoja tega načina produkcije. Ker je za Volkova znanost specifična družbena dejavnost po proizvodnji znanja, je v temelj globalnih znanstvenih revolucij položil merilo spremembe družbenega cilja produkcije znanstvenih spoznanj. Revolucioniranje znanosti ne išče samo na spoznavno-teoretski, metodološki, ampak tudi na družbeni ravni. To je sicer pomembna sociološka dopolnitev, vendar pa ne sme iti na račun notranjih epistemoloških strukturnih in dinamičnih značilnosti znanstvenih revolucij. Volkov (1976: 152) razlikuje naslednja tri obdobja v razvoju znanosti glede na revolucijo v družbeni funkciji znanosti:

a) prevladujoča osebnostna, spoznavna, svetovnonazorska, filozofska usmeritev, ki traja od nastanka znanosti pa do Galilea in Newtona,

b) prevladujoča tehnološka, materialno-proizvodna usmeritev od 17. stoletja do naših dni,

c) usmeritev k razvoju intelektualne, ustvarjalne zmožnosti osebnosti, ki jo omogoča družbeno-materialna osnova opredmetene znanosti. Začetek te usmeritve je druga polovica 20. stoletja.

Sodobna revolucija v znanosti se kaže po Volkovu v ciljni preusmeritvi znanosti, v spreminjanju povezave med znanostjo in produkcijo, v prehodu od ekstenzivnega k intenzivnemu razvoju znanosti, v svojevrstni antropologizaciji in humanizaciji številnih naravoslovnih znanj, v matematizaciji in v tem, da integracija in ne diferenciacija opredeljuje sodobno podobo znanosti. Navedena periodizacija revolucionarnih sprememb v družbeni funkciji znanosti po Volkovu sovpade s tremi tehnološkimi stopnjami proizvodnje: instrumentalizacijo, mehanizacijo in avtomatizacijo ter informatizacijo.

B. M. Kedrov (1975) pa je izdelal zanimivo tipologijo znanstvenih revolucij za razvoj znanosti od novega veka dalje. Ni se opiral na konkretno znanstveno vsebino revolucij, ampak je za merilo vzel abstraktna načela na ontološko-spoznavno-teoretski ravni.

Revolucija 1543–1700, ki se je v celovitejši obliki nadaljevala v 19. st., je razrušila vero v verodostojnost čutil. Postavila je ostro mejo med čutno nazornostjo in abstraktnim mišljenjem. Abstraktno znanstveno mišljenje je ponudilo ne samo drugačno, ampak nasprotno fizikalno sliko sveta, kot jo je izoblikoval empirično-nazorni dostop k stvarnosti. Revolucija tega tipa ni zajela samo astronomije (nebesne mehanike) in zemeljske mehanike, ampak tudi kemijo. Treba bi bilo dodati, da je filozofsko mišljenje od svojega začetka zaostriло nasprotje med abstraktnim mišljenjem in zdravorazumskim, čutnim zaznavanjem sveta. Filozofski um je vse postavljal na glavo. Trdil je npr., da je resnični le svet idej, ne pa svet konkretnih materialnih stvari, da obstaja samo eno, množica različnih stvari pa je v bistvu samo kombinacija osnovnih elementov, da ni gibanja, ampak samo mirovanje, gibanje je iluzija naših čutil ipd. Novoveška znanstvena revolucija je glede na načelo, ki ga je poudaril Kedrov, v bistvu nadaljevala klasično filozofsko revolucijo na konkretnem znanstvenem področju.

Revolucija 1755–1895. Prva revolucija je razrešila vero v čutno nazornost, toda ohranila pa je še prepričanje o nespremenljivosti stvari. Revolucija drugega tipa je povezana s prodorom načela razvojnosti. Začela se je v astronomiji, zajela nato biologijo in druge veje naravoslovja. Ta tip revolucije se je ekstenzivno širil še v 20. stoletje. Vdor razvojnega načela v atomistiko in kemijo je pripravil Mendeljejev periodični zakon, ki je neposredno vodil k ideji, da so vsi elementi med seboj genetično povezani in se pri določenih pogojih pretvarjajo drug v drugega. Kedrov uvrsti Heglov filozofski sistem v revolucijo drugega tipa, Marxovo kritiko politične ekonomije in zgodovinski materializem pa v revolucijo prvega in drugega tipa. Kedrova uvrstitev Heglovega filozofskega prevrata v ta tip revolucije iz dveh razlogov ni popolnoma korektna. Nedvomno izrazito predstavlja tudi revolucijo prvega tipa. Čeprav se trdi, da je Hegel imel izreden smisel za zgodovino, pa se ne bi smelo pozabiti, da je zgodovina pri Heglu sredstvo, način, da se absolutna ideja (bit) po sebi zave same sebe, da je zgodovina v bistvu zgolj fenomenologija, razkazovanje v času brazčasne, večne resnice biti. Za Hegla je bila logika carstvo bistvenosti, ki so bivale, kot se je Hegel slikovito izrazil, v božjem umu pred stvarjenjem sveta. Kljub vsej historičnosti je Heglov fundament antihistoričen, ker v postopnem samozavedanju biti (ideje) v času v bistvu ne nastaja nič novega, kar že ne bi obstajalo v ideji po sebi, ne pa še za sebe. Vse, kar je bilo na začetku, obstaja tudi na koncu samo na drugačen način, in sicer na način samozavedanja svojega bogastva in svoje poti. Heglov sistem tako spada in ne spada v tip evoliucijske revolucije znanosti. Spada zaradi fenomenologije zgodovine, ne spada pa zaradi antihistoričnega temelja te fenomenologije.

Revolucija 1895–1950 je prešla razne stopnje in pravzaprav sestoji iz več revolucij. Te etapne revolucije so rušile prepričanje v istovetnost zakonov makroskopskega in mikroskopskega sveta, oziroma, da so razlike med njima samo količinske. Revolucija tretjega tipa je zajela predvsem fiziko. Pojmi, ki so bili izdelani za proučevanje makroobjektov, so se izkazali neprimerni za razumevanje interakcij mikroobjektov. Ta revolucija je hkrati poglobila revolucijo prvega tipa, ker se je abstraktno mišljenje še bolj oddaljilo od živega zrenja in se je vzpostavilo še celovitejše posredovanje med »superabstraktnostjo« fizikalnih modelov stvarnosti in samo empirično stvarnostjo. Ali ta revolucija, ki je izpostavila temeljno razliko med zakonitostmi makroskopskega in mikroskopskega sveta, ne prehaja v novo sintetično revolucijo, ki bo povezala zakonitosti mikro, makro in mega sveta?

Revolucija (od 1950 dalje) se s tehnično revolucijo zliva v »znanstveno-tehnično revolucijo«. Znanost inicira nove proizvodnje in ni njena glavna proizvodna naloga, da sledi problemom proizvodnje in jih pomaga reševati. V celotni tipologiji Kedrova je morda najbolj sporen ta četrti tip revolucije, ker je preskočil okvir epistemoloških teoretičnih meril in uvedel zgolj čisto vnanje, pragmatično merilo. Znanstvena revolucija(e) v drugi polovici 20. stoletja je izredno celovita, ima celo vrsto spoznavno-teoretskih, metodoloških, aksioloških novosti in ne nazadnje tudi novosti v njenih družbenih funkcijah. Nekatere teh novosti sem navrgel pri skiciranju značilnosti postklasične paradigme znanosti. Vsaka od teh pa v bistvu zahteva svojo poglobljeno študijo. Za nekatere že obstajajo bolj ali manj številne analize v okviru sodobne filozofije, sociologije znanosti in znanosti o znanosti sploh.

LITERATURA:

- Agassi J. (1973): Continuity and Discontinuity in the History of Science, *Journal of the History of Ideas* No. 54.
 Ambarcumjan B. A./Kazjutinskij V. V. (1978): Naučnye revoljucii i progress v issledovanii Vselennoj, *Voprosy filosofii*, vypusk 3.

- Briskman L. B. (1972): Is a Kuhnian Analysis Applicable to Psychology? *Science Studies* No. 2.
- Capra F. (1982): *The Turning Point. Science, Society and the Rising Culture*. Princeton, University Press.
- Coats A. W. (1969): Is there a «Structure of Scientific Revolution» in Economics? *Kyklos* No. 2.
- Cohen I. B. (1976): The 18th Century Origins of the Concept of Scientific Revolution, *Journal of the History of Ideas* No. 37.
- Cohen I. B. (1985): *Revolution in Science*. The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts and London.
- Craine D. (1980): An Exploratory Study of Kuhnian Paradigms in Theoretical High Energy Physics, *Social Studies of Science* No. 1.
- Černjak V. S. (1986): *Istorija, logika, nauka*. Moskva: Nauka.
- Dyšlevij P. S./Naidyš V. M. (1981): *Materialističeskaja dialektika i problema naučnyh revolucij*, Kijev: Naukova dumka.
- Fleck L. (1935): *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*, Basel.
- Hollinger D. A. (1973): T. S. Kuhn's Theory of Science and Its Implications for History, *American Historical Review* No. 78.
- Idlis G. M. (1985): *Revolucija v astronomii, fizike i kosmologii*, Moskva: Nauka.
- Kuhn Th. (1962): *The Structure of Scientific Revolution*, Chicago.
- Legostaev V. M. (1972): *Filosofskaja interpretacija razvitiya nauki* Tomas Kuna, *Voprosy filosofii*, vypusk 11.
- Mali F. (1989): *Kuhnov koncept znanstvene spremembe v sodobni teoriji znanosti*, (magistrsko delo). Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Mayr E. (1972): The Nature of Darwinian Revolution, *Science* No. 176.
- Mikulinskij S. R./Černjak V. S. (ur.) (1982): *V poiskah teorij razvitiya nauki*, Moskva: Nauka.
- Morawcsik M. J./Murugesan P. (1979): Citation Patterns in Scientific Revolution, *Scientometrics* No. 2.
- Novaković S. (1971): *Teorija naučnih revolucija*, *Filozofske studije*.
- Omarova S. A. (1980): Ob odnoy lokal'noj naučnoj revolucii v teoretičeskoy fizike, *Filosofskie nauki*, vypusk 1.
- Prigogine I./Stengers I. (1982): *Novi savez. Metamorfoza znanosti*, Zagreb: Globus.
- Prigogine I./I. Stengers (1984): *Order Out of Chaos. Mans New Dialogue With Nature*, London.
- Radžabov U. A. (1982): *Dinamika estestvennonaučnogo znanija*, Moskva: Nauka.
- Rodnyj N. N. (1973): *Problema naučnoj revolucii v koncepcii razvitiya nauk* Th. Kuhna v: *Koncepcii nauki v buržuaznoj filosofii i sociologii*, Moskva.
- Rodnyj N. I. (1975): *Očerki po istorii i metodologii estestvoznaniya*, Moskva.
- Scheler M. (1960): *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Bern: A. Francke Verlag.
- Smirnov S. N. (1975): *Sistem «nauka i tehnika» v uslovijah naučno-tehničeskoy revolucii*, *Voprosy filosofii*, vypusk 3.
- Sheldon J. S. (1980): A Cybernetic Theory of Physical Science Professions: The Causes of Periodic Normal and Revolutionary Science Between 1000 and 1870 AD, *Scientometrics* No. 2.
- Šušnjić Đ. (1971): *Otpori kritičkom mišljenju*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Urry J. (1973): Thomas S. Kuhn as Sociologist of Knowledge, *The British Journal of Sociology* No. 4.
- Volkov G. N. (1976): *Istoki i gorizonti progressa. Sociologičeskie problemy razvitiya nauki i tehniki*, Moskva.
- Wiener W. B./Palermo D. S. (1973): *Paradigms and Normal Science in Psychology*, *Science Studies* No. 3.
- Wittich D. (1978): Eine aufschlussreiche Quelle für das Verständnis der gesellschaftlichen Rolle des Denkens von Thomas S. Kuhn, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* Nr. 1.

ANDREJ ULE

Nove paradigme v znanosti

1. »Paradigmatski« pogled na znanost

Kaj je to znanstvena paradigma? T. Kuhn, avtor teorije o znanstvenih paradigmah, ima več različnih opredelitev: starejšo (iz knjige »Struktura znanstvenih revolucij«), ki zajema več stvari in je manj precizna, in novejšo, ki zajema manj stvari, a je bolj natančna:

a) Znanstvena paradigma je tisto, kar je skupnega članom – in samo članom – znanstvene skupnosti. Točneje: paradigma je tisto, kar morajo imeti skupnega člani neke skupine, da bi predstavljali znanstveno skupnost.

Znanstvena skupnost sestoji iz praktikantov specialnega znanstvenega področja. Povezani so s skupnimi elementi v njihovem vzgajanju in vaji in v drugi drugemu vidijo kot ljudi, ki so odgovorni za doseganje zbira skupnih smotrov, vključno z vzgojo njihovih naslednikov. Take skupnosti so označene z relativno polnostjo komunikacije znotraj skupine in z relativno enodušnostjo skupinske sodbe v strokovnih zadevah. Člani določene skupnosti bodo v precejšnji meri absorbirali isto literaturo in potegnili iz nje podobne nauke. Ker je pozornost različnih skupnosti osredinjena na različne zadeve, je strokovna komunikacija preko meja skupin običajno težavna, pogosto vodi k nesporazumu in lahko, če si prizadeva, izolira pomembna nesoglasja.

Imamo ožje in širše znanstvene skupnosti. Ožja znanstvena skupnost je npr. skupnost biokemikov ali sociologov družine, širša je npr. skupnost naravoslovcev ali fizikov. Seveda so znanstvene skupnosti v podobnem medsebojnem odnosu nad in podrejenosti kot ustrezna znanstvena področja, ki jih predstavljajo. Seveda lahko posamezni znanstvenik pripada večim znanstvenim skupnostim, ki se medsebojno križajo.

Paradigma je tisti skupni *teoretski in operacijsko-praktični* element, ki druži člane kakšne dobro očrtane znanstvene skupnosti z jasnim področjem dela v to skupnost. Takoj moram dodati, da lahko kakšna skupnost poseduje tudi več paradigem obenem (npr. biokemik mora posedovati oz. obvladati vsaj tri medsebojno povezane paradigme: paradigmo atomske fizike (kvantno teorijo), paradigmo kemije (in v posebnem organske kemije) in paradigmo biologije (npr. evolucijski nauk in genetiko).

V knjigi »Struktura znanstvenih paradigem« je paradigma predvsem vsota naslednjih sestavin: *vzorčne in temeljne teorije nekega znanstvenega področja, izbranih primerov uporabe teorije, temeljnih vzorcev razlage obravnavanih pojavov ter temeljnih raziskovalnih metod.*

Takšna paradigma je velikokrat zabeležena v kakšnem pomembnem in revolucionarnem znanstvenem delu (npr. Newtonovi »Principi naravne filozofije«, Einsteinova dela, dela Lavoisierja o kemiji, Darwinov »Razvoj vrst« itd.). Ta dela so podlaga za pisanje bodočih razprav in zlasti učbenikov, po katerih se v določeno znanost uvajajo nove generacije znanstvenikov oz. se to znanje podaja v šolah kot del splošne izobrazbe. Tako postane paradigma neka norma in vzor znanosti.

b) V kasnejših spisih je Kuhn paradigmam določil le del prejšnje vsebine, prvotno širšo vsebino pa je imenoval »*disciplinarno matrico*«. »Disciplinarna« zato, ker je skupna last praktikantov strokovne discipline, in »matrica« zato, ker je sestavljena iz urejenih elementov različnih vrst, od katerih vsak zahteva nadaljnjo specifikacijo. Najpomembnejši del disciplinarne matrice so naslednji trije: *simbolne posplošitve, modeli in primerki (eksemplari).*

Simbolne posplošitve so teoretični zakoni določene znanosti oz. skupek najvišjih znakov takšne teorije, pa tudi matematičnih metod v njih. Najbolj izpiljeni so formalni oz. formalizirani (zapisani v logično-matematičnem jeziku) zakoni (npr. $F = m \cdot a$, $E = mc^2$).

Modeli so primerni vzorci analogij v določeni znanosti, torej so stanja stvari, ki jih lahko po analogiji prenesemo na povsem druga področja uporabe (npr. trk krogel, ki nam služi med drugim kot model za pojasnitev gibanja molekul v plinu, valovanje, ki ga lahko prenesemo na valovanje svetlobe ali celo na valovanje

delcev v jedrski fiziki, pretok tekočin po ceveh nam je lahko model za razumevanje električnega toka v žicah ipd.).

Primerki so konkretne problemske rešitve, ki jih skupina sprejema kot vzorčne. Prav ta zadnji element disciplinarne matrice je Kuhn po novem imel za *paradigme*.

Spremembe v kateremkoli od teh treh sestavnih delov disciplinarne matrice nujno vplivajo na ostale dele. Kuhna najbolj zanimajo prav »paradigme« (v novem pomenu besede).

Vendar se je kljub tej Kuhnovi izostritvi pomena paradigme žal ohranil njegov prvotni, bolj razpršeni pomen, tako da bom tudi sam uporabljal termin paradigma v širšem pomenu, čeprav se s tem izpostavljam raznim dvournostim.

Pri uporabi simbolnih generacij moramo upoštevati, da znanstveniki uporabljajo te posplošitve le kot začetek v razmišljanju, dejansko pa uporabijo kakšne izpeljave iz njih, uporabne za konkreten model uporabe (npr. zakon sile: $F = m \cdot a$ uporabimo pri vzmeti v obliki: $k \Delta x = mg$, pri enostavnem nihalu: $mg \sin \alpha = ms''(t)$, pri gibanju planetov: $ms''(t) = -mM/r^2$ itd.). Vsak nov primer uporabe praviloma zahteva nov formalizem. To pomeni, da se razlika v empirični vsebini pozna tudi na formalni ravni formul in splošnih zakonov. Pravilne uporabe zakonov se naučimo skozi učbenike, skozi tipične primere uporab, torej paradigm v ožjem pomenu besede. Zato so te tudi bistvene za znanost. Sama teorija, sam zakon ne predpisuje načinov svoje uporabe, to počno tipični, vzorčni primeri uporabe. Mimo njih v načelu ne moremo. Z Newtonovo fiziko so to npr. prosti pad, gibanje po klancu, nihanje, valovanje, kroženje nebesnih teles. S kombinacijo teh primerov in z nadaljnjim dopolnjevanjem pridemo do aдекватne zastavitve enačb oz. uporabe zakonov v konkretnem primeru.

Uporabnik, npr. študent, mora v svojem konkretnem primeru, ki ga rešuje, najti tak vidik, ki ga trdno povezuje s kakšnim od tipičnih, vzorčnih oblik uporabe zakonov (teorije). To ni le zrenje, to je opazovanje s pomočjo teorije. Kuhn to ponazarja z delovanjem optičnih napak ali s primeri, ko lahko kak lik vidimo na več načinov. »Uvidenje« je običajno hipno, menjava od enega uvida k drugemu je »revolucionaren« preskok (npr. premik od videnja race k videnju zajca in narobe). To ni niti indukcija, niti dedukcija, je posebno »uvidenje vidika« (Wittgensteinove misli o uvidenju vidika so osnova Kuhbove koncepcije paradigme). Tako npr. študent pri reševanju nalog najde naenkrat način, kako povezati nalogo z že obravnavanimi primeri rešitev. Ko je enkrat ta podobnost ali analogija spregledana, ostanejo le tehnične težave.

Podobno dela tudi znanstvenik, ki je postavljen pred nov problem. Poskuša ugotoviti možne povezave oz. podobnosti problema z že obravnavanimi in potem od tod določiti njegove posebnosti. Ko se mu posreči tako »ujeti« problem, je to podobno, kot pri zlaganju slike iz posameznih drobec. Podobno je tudi reševanje ugank, npr. rebusov. Zato Kuhn tej dejavnosti znanosti – v okviru podane paradigme – pravi »reševanje ugank«. Znanost, ki ostaja v okvirih dane paradigme, poimenuje Kuhn z »običajno znanostjo«.

Kaj pa, če se ne posreči na tak način ujeti problema, čeprav naj bi po vsem sodeč spadal pod dano paradigmo? Takrat je na voljo več strategij, od ignoriranja težave kot nepomembne, iskanja skritih dodatnih pogojev, do izumljanja novih posebnih zakonov. A kaj, če se še to ne posreči – in to kljub vztrajnemu prizadevanju članov znanstvene skupnosti? Takrat se lahko zgodi, da kakšen kreativen znanstvenik ali skupina razvije povsem nove poglede, in to tako na ravni simbolnih posplošitev kot tudi vzorčnih primerov. Torej do novega »splošnega pogleda« na

vse pojave. To je nova paradigma. Odkrivanje nove paradigme je Kuhn poimenoval »reševanje problemov«, znanost, ki to počne, pa *izredno znanost*. Pogoji za to je, da nova paradigma uspešno razloži že vsa znana dejstva, razloži nova dejstva in da napove nova, dosedaj povsem nepričakovana dejstva.

Vendar tudi tedaj, ko nova paradigma zadosti vsem tem pogojem, ni nujno, da znanstvena skupnost novo paradigmo sprejme. Kajti med slabostmi stare paradigme in prednostmi nove ni nujnih logičnih in empiričnih povezav (saj v načelu staro paradigmo vedno znova rešujemo z novimi dodatnimi hipotezami, nove pojave, ki jih napove in razloži nova paradigma, pa bodisi ignoriramo ali jih tako prilagodimo, da spadajo pod staro paradigmo). Problem je v tem, ker prehod k novi paradigmi zahteva *celostni preobrat v pogledih na svet*, podobno kot sprememba vidika v gledanju na kak lik (med enim in drugim vidikom ni logične zveze, prehod pa mora biti hipen).

Kuhn ne zanika, da obstajajo dobri razlogi za sprejem nove paradigme (koherentnost, točnost, napovedljivost novih pojavov, enostavnost ipd.), a ti kriteriji niso zanesljivi. So le pragmatična vodila članom znanstvene skupnosti, ki pa jih vsakdo lahko po svoje razume. S tem se je Kuhn uprl staremu naziranju znanosti kot linearnega zveznega toka, kot nenehnega napredka. Nova podoba znanosti vključuje prelome, znanstvene krize, ki se lahko (ali pa se ne) razrešijo s sprejemanjem nove paradigme.

Starejši člani znanstvene skupnosti pogosto do konca branijo staro paradigmo, pač zato, ker vidijo veliko več novih in hujših teoretskih težav z novo, še ne uveljavljeno teorijo, kot pa mladi in zagnani »napadalci«. Boj med novim in starim se včasih vleče do fizičnega odhoda branilcev stare paradigme z znanstvene scene. To je npr. resignirano ugotovil N. Bohr za kvantno teorijo. Po njegovem je ta prodrla šele tedaj, ko so najbolj ugledni branilci »stare« fizike odmrli, ne pa tedaj, ko so jo zares vsi sprejeli. Pogosto morajo avtorji novih paradigem oblačiti svoja spoznanja v stara oblačila, da bi bila lahko nova spoznanja sprejemljiva in zmanjševati pomen svojih odkritij. Tako je npr. Einstein v svojem prvem spisu o relativnosti teoriji zapisal, da mu gre le za neznatne popravke v teoriji elektromagnetizma, v uvodu v Kopernikovo delo »O kroženju planetov« pa je Ussierender zapisal, da gre Koperniku le za matematično hipotezo, ki naj pomaga izračunavati lego planetov, ne za realno teorijo.

Po Kuhnju so menjave znanstvenih paradigem nujna stvar v vsaki empirični znanosti, ker ne more ena sama paradigma za vse večne čase pokriti vseh problemov, ki bodo lahko nastopili. A nove paradigme tudi ne morejo povsem prekiniti s prejšnjimi paradigmami, namreč potem, ko se je enkrat znanost že utrdila z neko vodilno paradigmo, ki preprečuje notranje spopade raznih šol. Dokler se v neki vedi venomer prepirajo o filozofskih in drugih »principih«, toliko časa ta znanost še nima prave paradigme, pač pa le celo vrsto kandidatov zanje. V »Strukturi« je Kuhn to obdobje imenoval »predparadigmatska znanost«. V takšnem obdobju so po njegovem še danes ne-naravoslovne vede. Torej le naravoslovje je doseglo »paradigmatskost« v pravem pomenu besede. Zato Kuhнове teze veljajo v prvi vrsti za naravoslovje. A ne veljajo tudi za matematiko in logiko, kajti paradigma je pojem, ki se nanaša le na empirične vede, ne na čisto formalne vede.

Kljub tem omejitvam se danes pojem in termin paradigma uporablja vsepovsod, za vse znanosti, za kulture itd. Zdi se, da je sam pojem postal »paradigmat-ski«, ali še bolje, zamena za marsikdaj manjkajočo znanstveno paradigmo v raznih vedah, da ne govorimo o področjih zunaj znanosti.

II. O »novih paradigmah« znanosti

Zaradi velike megljenosti in pretirane uporabe pojma paradigma vsepovsod je danes težko pravilno govoriti o novih paradigmah sodobne znanosti. Predpostavka je namreč, da vemo vsaj to, kaj so »stare« paradigme, a tega se največkrat ne ve, pa tudi ni mogoče natanko ugotoviti. Tako je lahko veliko hojenja v kalnem. Vendar pa bom skušal opozoriti na nekaj »miselnih premikov« v sodobnih znanostih, ki se mi zdijo pomembni in ki bodo morda rezultirali tudi v kakšne nove paradigme raznih znanosti. Zlasti mislim na tiste premike, ki jih sproža sodobna dvojica problemov: ekološka ogroženost človekovega sveta in sodobna informacijska revolucija. Skupno jedro teh premikov vidim v težnji po novi kompleksni, hkrati logični in intuitivni obravnavi celote pojavov, ne pa v atomističnem gledanju na razne pojave. Vendar pa premik k »celostnem« (holističnem) gledanju na naravo in zlasti na odnose človeka in narave ni podan le v nakopičenih problemih in v novih odkritjih, temveč je tudi stvar notranjega razvoja posameznih ved; te spremembe pa seveda lahko podpirajo spremembe naziranj in teorij, ki nastajajo pod vplivom konkretnih dogajanj v človeškem svetu (npr. vse bolj rušilne posledice neekološkega obnašanja ljudi v industrijski dobi).

V fiziki, kot temeljni naravoslovni vedi, je npr. ta sprememba nastopila že z rušenjem t. i. mehanskega pogleda na naravo – in nato s podiranjem klasične newtonske fizike in nanjo vezanih teorij. Tako je v sredi 19. stoletja na eni strani koncept verjetnostnega, stohastičnega obravnavanja fizikalnih stanj in procesov (npr. v termodinamiki) že načel strogo predstav o determinističnem vedenju vseh teles kot točkastih ali vsaj trdnih izvorov sil oz. objektov učinkovanja sil. V poštev je bilo treba vzeti sisteme delcev, kjer se ni dalo njihovega gibanja obravnavati kot fizikalno vsoto posameznih gibanj, temveč le kot »povprečne« učinke teh gibanj (tako je npr. toplota že eden od takšnih statističnih učinkov molekul v snovi na druga telesa). Še bolj je stare mehanistične koncepte zamajala teorija o polju sil, ki v načelu lahko obstaja tudi brez izvorov in ponorov sil (takšno je npr. elektromagnetno polje). Pa tudi če upoštevamo delce, pomeni polje to, da moramo upoštevati nezvodljive medsebojne interakcije vseh delcev, ne pa le posamezne sekvence tega dogajanja (npr. »vzroke« ali »učinke« gibanj). V ospredje je bil postavljen pojem interakcije med objekti.

Relativnostna teorija je zamajala koncepte absolutnega prostora in časa. Prostor in čas torej nista več merili za objektivnost stvari, neodvisne od opazovalca, tj. človeka. Splošna relativnostna teorija je »zmlela« predstav o gravitaciji kot univerzalni sili, ki izvira iz fizikalnih teles in deluje v trenutku na brezkončno razdaljo. Gravitacija je postala »sistemski rezultat« vseh teles, gledano v štiridimenzionalnem prostorsko-časovnem kontinuumu, namreč je mera »zakrivljenosti« tega štiridimenzionalnega prostora v okolici teles z maso.

In končno, največje spremembe v pogledih in seveda v paradigmi, je prinesla atomska fizika, njena temeljna teorija, kvantna teorija. V kvantni teoriji sta se znova neločljivo povezala opazovalec in opazovano, tako da je nekdanjemu odnosu subjekt-objekt bil povsem spodsekan temelj. Če po kvantni fiziki zaradi Heisenbergovega principa nedoločenosti (sočasnega natančnega merjenja različnih fizikalnih količin, ki pa niso logično odvisne ena od druge, kot je npr. gibalna količina in položaj delca) v načelu ne moremo ločiti opazovalca od opazovanega, potem nima smisla govoriti o »objektivnosti« po sebi, o ločenosti narave in človeka. To spoznanje je imelo pomembne posledice za naše predstave o svetu.

Zanimivo je, da šele v zadnjih letih prihajajo do nas nekatere zanemarjene

posledice kvantne fizike, ki pa imajo tudi empirično pokritje. Gre namreč za to, da strogo vzeto, na nivoju mikrododelcev ne moremo več govoriti o prostorski in časovni ločenosti različnih dogajanj v mikrosvetu, pa ne glede na to, kje in kdaj v vesolju se dogajajo. Zdi se, kot da je fizikalna realnost ena sama v sebi povezana celota (fizik D. Bohm ji pravi kar »holon«), kjer se dejansko »brezčasno« in ne glede na razdaljo »dogajajo« nekatere interakcije. Einstein je prvi ugotovil to »nelokalnost« v prostoru in času, če sprejmemo kvantno fiziko (v znamenitem miselnem poizkusu Einstein-Podolsky-Rosen), a je to dejstvo imel še za protidokaz kvantni teoriji, za dokaz njene nepopolnosti. Kmalu so Bohr, pa tudi drugi fiziki argumentirano teoretsko zavrnilo Einsteina, D. Bell pa si je zamislil tudi empirični test, ki naj bi potrdil veljavnost kvantne fizike ali klasične fizike. A šele pred nekaj leti je uspelo res narediti ta poskus in iztekel se je v prid kvantni teoriji. To je obenem lep primer, kako je včasih kakšna nova paradigma v znanosti težko sprejemljiva celo za tiste, ki so sami malo prej s svoje strani proizvedli novo paradigmo.

Kakorkoli že, primarna fizikalna realnost, tj. fizikalni svet v svoji celoti je najverjetneje »celota«, ki pa presega časovne in prostorske meje. Trenutno nimamo miselnih obrazcev in predstav za njeno dožemanje, kaj šele za percepcijo, a vsaj to lahko rečemo, da se fizika ne more ustaviti na ravni posameznih atomov ali atomskih delcev in sploh omejenih stvari. To je stvar nas kot opazovalnega sistema, da tako vidimo učinke celote stvarnosti na nas, ne pa stvar principa samega. Zanimivo pa je, da t. i. kvantni skoki in omejitvena pravila, ki pogosto dovoljujejo fizikalne spremembe le v okviru določenih celoštevilskih razmerij med količinami, tj. zaradi te »skokovitosti« omenjena celota prav nič ne trpi. Nasprotno, na tem sloni.

Zaradi tako radikalnih sprememb v osnovnih nazorih o prostoru, času, silah ipd. je trenutno tudi nemogoče povsem uskladiti kvantno teorijo in splošno relativnostno teorijo (najhuje je pri teoriji vesolja in pri razlagi težnosti). Lahko pa napovemo le to, da bo odkritje takšne sinteze nedvomno pomenilo novo spremembo fizikalne paradigme in še bolj radikalno spremembo pogleda na naravo, kot jih je razvoj fizike proizvedel do sedaj. Prizadela bo tudi naše dosedanje predstave o nas samih, o odnosu duha in telesa, zavesti in sveta – in to mimo konceptov dualizma ali monizma, ki jih je proizvedla dosedanja filozofska zgodovina.

Kaj pa lahko rečemo o paradigmatiskih premikih v »višjih nadstropjih« naravoslovnih ved, npr. v kemiji in biologiji? Tu so pomembna zlasti spoznanja o sistemskoteoretični naravi organizmov in o sistemski povezavi življenja z okoljem v vsem zemeljski sistem, ki ga nekateri imenujejo kot Gea. Ti uvidi nas vodijo k spoznanju o novi globalni soodvisnosti ljudi in žive ter nežive narave, ki gre v zelo velike subtilnosti. Praktične negativne učinke neupoštevanja teh soodvisnosti že čutimo, npr. v tanjšanju ozonske plasti z vsemi posledicami ter v fenomenu t. i. tople grede s podobnimi celostnimi učinki za vse živo. Problem ekoloških učinkov je v tem, da naraščajo po eksponentni krivulji. Ta krivulja zelo dolgo malo narašča, do nekega trenutka, ko se nenadoma začne strmo vzpenjati in tega vzpona skorajda ni mogoče več ustaviti (gl. teorijo katastrof).

Biologija je razkrila tudi številne informacijske pretoke in kanale v naravi, ki jih prej nismo poznali. In to od nivoja posameznih molekul, nato genov, celic, organizmov in organizemskih združb. Tako tudi jezikovno komuniciranje med ljudmi nadaljuje to »tradicijo« vse bolj zapletenih informacijskih struktur z naraščanjem kompleksnosti organizmov.

O tem, kako družbene vede razkrivajo sistemske celote na vseh področjih

družbenega življenja, skorajda ni treba govoriti, saj imamo tu razmeroma največ vsakodnevnih potrdil, npr. v lastni družini, v raznih institucijah. Vsepovsod opazamo, kako se celo male skupine z institucionalizacijo »utrdijo« kot neki novi psevdobjekti nasproti dejanjem in nameram posameznikov. Sedanji družbeni problemi niso le v tem, da med ljudmi ni prave komunikacije in sodelovanja, temveč so v tem, kako »komunicirati« s tako utrjeno in osamosvojeno, a vendar živo in komunikacijsko responsivno socialno entiteto, kot je npr. institucija.

Če gledamo vse te medsebojne prepletene celote, vsako s specifičnim načinom interakcije ali celo komunikacije, potem kmalu vidimo, da tu ni nobene enostranosti. Vsak sistem je ne samo celota v sebi, temveč trpi tudi učinke drugih sistemov in sam deluje nanje (to zlasti velja za živi svet). To pomeni, da ni čistih subjektov ali objektov delovanja. To pa pove, da vsako enostransko poseganje v svet, naj bo to narava ali družba, povzroči delno ali popolno prekinitev povratne zveze, kar ogrozi tudi obstoj tistega, ki tako posega v svet. Na ta način nam tako izkustvo kot moderna znanost govorijo o tem, da ne obstaja nekaj takšnega, kot je »moč«, namreč kot enostransko obvladovanje narave oz. kateregakoli pojava s strani »subjekta« dejavnosti.

A prav nove sistemske analize, zlasti t. i. sinergetske študije kažejo, da omejen koncept moči ni izvoren, temveč izveden in posplošen iz omejenih človekovih izkustev. Moč se tu tolmači kot enostransko podrejanje narave (in družbe) ljudem ali pa posameznikom, torej kot nasilje nad objekti, zmožnost razpolaganja z njimi. Vendar je to v resnici nemoč, ki temelji na izrabi »slabosti« objektov v prid subjektu, torej manipulaciji. V sebi nosi krepko dozo strahu, namreč strahu pred naravo in predmeti odnosov, če le ti namreč niso več tako podrejeni in nezreli. Moč, ki se gradi na tlačenju in na strahu pred enakopravno interakcijo se vsaj meni ne zdi prava moč, pa četudi je usmerjena npr. k naravi. Šele tedaj, ko ljudje uspevamo vključiti v odnos vse relevantne sistemske povratne kroge, zlasti informacije, lahko govorimo o pravi »moči«, a to je moč za samostojno in vendarle usklajeno delovanje v teh sistemih (tudi za spreminjanje sistemov, če se ti spremeni v grožnjo človeku).

Dejal sem že, da je pomemben dejavnik spreminjanja paradigem znanosti tudi sodobna informacijska revolucija, ki trenutno kulminira v t. i. umetni inteligenci in v njenih upih, da nam bo uspelo modelirati posamezne sestavine zavesti in mišljenja v sodobnih kompjuterjih. Moram kar takoj reči, da nikakor nimam za izključeno možnost dejanske »umetne zavesti«, »umetnega mišljenja«, če hočete, a s tem ne vidim nobenega »poraza« človeka. Čeprav vam to za sedaj zveni še kot spekulacija, kot fantastika, sem prepričan, da je bolje, da to sprejmemo kot možnost in se tudi pripravimo nanjo (razvoj gre tu izjemno hitro), kot da na vso silo vstrajamo v prepričanju o edinstvenosti človeške zavesti in razuma.

Navedene paralelne spremembe pojmovanj, ki so v toku v znanostih ali pa se bodo v kratkem izkazale za realnost, pričajo o tem, da je morda smiselno govoriti o latentni enotnosti znanosti in njeni skupni paradigmi. Tako kak fundamentalni premik v eni znanosti sproža podobne premike v vsej vedi, a tudi izven nje. Vendar lahko le po analogiji govorimo o »paradigmatskih« premikih gestaltistične vrste, saj tu nimamo trdnih in natančno določenih teorijskih jeder paradigem, metodoloških vzorcev, prav tako je tu težko ločiti posamezne sestavine »paradigme« med seboj. Celota »znanost (oz. znanstvena skupnost) – svet« je tudi vse prej kot gestaltistična, saj je napolnjena s številnimi »luknjami«, skoz katere vdira novo znanje. To pomeni, da za tektonske premike v celotni mreži znanosti še nimamo ustreznega pojma in termina in govorimo pač o »paradigmah (vse) znanosti«.

Kuhnov pojem pa je doživel številne popravke in kritike, tako da tudi v empiričnih znanostih ni enako uporaben, kot je to npr. v fiziki.

Pojem in termin znanstvena paradigma deluje na našo zavest predvsem kot »nova podoba« strukture in razvojne dinamike znanosti. Ta podoba potem veže nase interpretacije, razumevanje pojavov, implicitno znanje, skratka nove »jezikovne igre«. Kot je zapisal Wittgenstein, pa se moramo paziti, da nas »podoba ne ujame«, kot se muha ujame v steklenici. S tega stališča so tudi »paradigmi« kot pojmu postavljene meje uporabe in relevance (zdi se, da že vsako širjenje pojma izven področja naravoslovja dela velike težave, na kar je opozarjal že Kuhn).

Skratka, ne ponašajmo se, kot da že vemo, »kaj se dogaja« ali »se bo zgodilo« v znanostih, če govorimo o »paradigmah«. Mogoče je, da se dogajajo tako pomembne stvari, da bo tudi pojem paradigme – kljub svoji radikalnosti – nujno presežen.

FRANC MALI

Pojem paradigme in njegova uporaba v družbenih znanostih

I

Kategorija paradigme je danes eden bolj razširjenih pojmov v znanstveni terminologiji. Njena uporaba je pogosta med družboslovci. Pri tem je zanimivo, da se družboslovci (v prvi vrsti sociologi) sklicujejo na ta koncept ne samo pri pojasnjevanju pojavov v znanosti, temveč tudi drugih družbenih pojavov, ki nimajo neposredne zveze z znanostjo. Pojem paradigme je vse od njegove prvotne formulacije v Kuhnovi *Strukturi znanstvenih revolucij* naprej doživel mnogovrstne in obsežne aplikacije.¹

V posameznih pregledih vloge Kuhnove teorije znanosti za sodobne usmeritve znanstvenih disciplin, katerim je (ali pa tudi ne) osrednji predmet proučevanja znanost sama, se že kar taksativno vzpostavlja vez med tem avtorjem in posameznimi disciplinami (celo vedami): Kuhn in filozofija znanosti, Kuhn in sociologija znanosti, Kuhn in družbene znanosti, Kuhn in humanistične znanosti, itd.²

Pri tem je kategoriji paradigme, ki je vstavljena v kontekst Kuhnovih širših epistemoloških predpostavk, vključno s konceptom inkomenzurabilnosti znanstvenih paradigem in problemom prehoda iz »normalne« v krizno fazo razvoja znanosti (in nazaj),³ namenjena osrednja pozornost.

¹ T. S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Chicago, 1962.

² Quentin Skinner je med najpomembnejše sodobne teoretike, ki so na področju humanistične in širše družboslovne misli v zadnjem petindajsetletju s svojimi znanstvenimi deli afirmirali vlogo t. i. velikih teorij (*grand theorys*) – prvi je oznako »grand theory« uporabil ameriški sociolog Wright Mills za opis sistematičnih teorij o značaju človeka in družbe – ob Althusseru, Derridaju, Foucaultu, Gadamerju, Habermasu, Leviju Strassu, Rawleju uvrstil tudi Kuhna. (glej: *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, ed. by Q. Skinner, Cambridge University Press, Cambridge, 1985).

³ Kar zadeva Kuhnovo razlago prehoda iz normalne v krizno znanost, potem moramo tu vsaj omeniti, da Larry Laudan, ki je v najnovejšem času eno najpomembnejših imen na področju teorije znanosti, očita Kuhnu, da pri njem ni toliko sporna pomanjkljiva pojasnitev prehoda od normalne v krizno znanost (nikoli naj bi namreč ne bila pojasnjena

Kljub temu pa ocen o enkratnem odzivu kuhnjanske terminologije (paradigma, znanstvena revolucija, itd.) ne samo v strokovni javnosti, temveč celo v »laičnih«⁴ krogih – vse to naj bi po teh ocenah bilo dodatno potrdilo o prelomnosti znanstveno-teoretskega mišljenja Kuhna glede na predhodne teorije znanosti – ne moremo označiti drugače kot za pretiravanje.⁴

II

Široka uporaba termina paradigma vodi k temu, da se je njegova izvorna vsebinska opredelitev, ki je bila podana pri Kuhnu, močno zabrisala.⁵

Kljub stalnemu navajanju Kuhna kot vira je bila paradigma med sociologi, politologi in znanstveniki drugih družboslovnih disciplin največkrat uporabljena v izrecno nekuhnijanskem pomenu. Če zanemarimo vprašanje ambivalentnosti samega izvornega koncepta paradigme, potem je očiten njegov mnogopomenski in celo medsebojno izključujoč način uporabe v družboslovju in humanistiki. Paradigma je nastopala in še vedno nastopa – naj omenimo le najbolj pogoste primere – v pomenu t. i. eksemplarija, metodološkega stila, teorije, teoretske orientacije, ideologije, filozofskega nazora in njihovih različnih kombinacij. Pri tem niti ni bistveno, kateri analitski elementi izvornega koncepta paradigme so bili zanemareni, da bi se ta lahko inkorporiral v razvojni model družbenih znanosti (ali celo širše: v pojasnjevanje neznanstvenih družbenih fenomenov). Dejstvo je, da se je Kuhnov izvorni koncept paradigme nanašal v prvi vrsti na razvojni model naravoslovnih znanosti.

Ko že govorimo o dvoumnem ali že kar konfuznem ekstrapoliranju paradigme na (celotno) znanstveno in celo neznanstveno področje, potem se vendarle zdi smiselno potegniti naslednjo mejo; družboslovci (in humanisti) so previdnejši pri sklepnih ugotovitvah (skeptični glede uspešnosti svojega početja), ko gre za vprašanje navzočnosti paradigme v družbenih (humanističnih) znanostih kot za vprašanje njihovega vključevanja v pojasnjevanje takšnih fenomenov, kot so politika, umetnost ali celo religija. Morda je eden izmed (samo v prvem hipu presenetljivih) razlogov za to tudi dejstvo, da že samorefleksija družboslovca o svojem lastnem intelektualnem početju ne vodi k trdnemu sklepu o konsenzualni zavezanosti nekemu v znanstveni skupnosti posamezne discipline pripoznanemu znanstvenemu dosežku (po vzoru naravoslovnih disciplin). Navzočnost nekega trdnega konsenza naj bi bila prej lastnost drugih neznanstvenih skupnosti. Dovolj je, da ome-

transformacija trdno fundiranih znanstvenih »ugank«⁶ v znanstvene anomalije), temveč bolj popolna odsotnost pojasnitve prehoda iz krize v normalno znanost (glej: L. Laudan: *Science and Values*, University of California Press, Berkeley, 1984).

⁴ L. Krueger: Vorwort zur T. Kuhn – Die Entstehung der Neuen; Studien zur Struktur der Wissenschaftsgeschichte, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M., 1977.

⁵ V anglosaksonskem prostoru je bila še zlasti namenjena velika pozornost vprašanju aplikacije Kuhnove kategorije paradigme na področje družbenih znanosti. Kmalu po izidu *Strukture znanstvenih revolucij* so se pojavili številni članki o tem, ali o paradigmah lahko govorimo tudi pri pojasnjevanju modelov razvoja sociologije, psihologije, ekonomije. V začetku sedemdesetih let je bila odmevna diskusija o legitimnosti vključevanja Kuhnovih konceptov v psihologijo. Pojavili so se tako zagovorniki kot kritiki uporabe pojma paradigme v psiholoških znanostih. (glej: (1) D. S. Palermo: Is a scientific revolution taking place in psychology?, *Science Studies*, 1/1970, (2) N. Warren: Is scientific revolution place in psychology – Doubts and reservations, *Science Studies*, 1/1970, (3) L. S. Briskman: Is a Kuhnian analysis applicable to psychology?, *Science Studies*, 2/1972, (4) B. D. Mac Kenzie: Behaviorism and Positivism, *Journal of the History of Behavioral Science*, 8/1972, (5) W. Weimer: The History of psychology and its retrieval from historiography, *Science Studies*, 1/1974).

Prispevku Leeja Harveya, ki se ukvarja z vprašanjem Kuhnovega koncepta paradigme v kontekstu nekaterih sodobnih pristopov sociologije vedenja, je dodana obsežna bibliografija člankov o aplikacijah paradigme v sociologiji. (glej: L. Harvey: *The Use and Abuse of Kuhnian Paradigms in the Sociology of Knowledge*; v: *Sociology – The Journal of British Sociological Association*, 16/1982/1).

nimo pogoste dileme družboslovcev o monoparadigmatski naravi Kuhnovega modela znanstvenega razvoja. Takšna shema se nikakor ni skladala s stanjem na področju družbenih znanosti, kjer tudi v zelo ozkih specialnih področjih lahko govorimo kvečjemu o multiparadigmatski strukturi znanstvenega vedenja. Večina avtorjev, na kar nas opozarja v svojem prispevku tudi Andrej Ule,⁶ se je sklicevala na Kuhnovo kategorijo paradigme, ki jo je najprej izoblikoval v svojem temeljnem delu *Struktura znanstvenih revolucij*. Tu je paradigma razumljena v bolj razpršenem pomenu, v nasprotju z njeno izostritvijo (zajema manj stvari in je bolj precizna) v Kuhnovih kasnejših spisih. Kako razpršen je bil pomen kategorije paradigma v *Strukturi znanstvenih revolucij*, je prva opozorila Margaret Masterman, sicer dobrohotni kritik njegovih znanstveno-teoretskih idej pred dvajsetimi leti.⁷

Trdila je, da Kuhn tudi zaradi svojega kvazipoetskega stila vzbuja vtis, da gre pri njem za multiplo definicijo pojma paradigma. V sodobni teoriji znanosti je znan njen izračun enaindvajsetih različnih pomenov pojma paradigma v *Strukturi znanstvenih revolucij*. Njena klasifikacija posameznih pomenov paradigme – glede sistematičnosti pristopa se ji ni približal noben izmed avtorjev, ki so se kasneje ukvarjali s Kuhnovim delom, zato je njeno delo, ki ga navajamo, danes prav tako aktualno, kot je bilo pred dvema desetletjema – je bila predmet številnih razprav. V okviru tega naj omenimo zgolj to, da je njena ekstrakcija mnogovrstnih pomenov paradigme v končni konsekvenci ponudila tri vrste razumevanj paradigme: paradigma kot filozofska vrsta metafizičnih paradigem, paradigma v pomenu sociološke paradigme, paradigma kot konstrukt (artefakt).

Mastermanova kritika multiplega definiranja pojma paradigme pri Kuhnju je bila vse prevečkrat uporabljena kot priročno sredstvo za zavračanje Kuhnove teorije znanosti nasploh. Če kje, potem ravno v teh primerih lahko govorimo o očitni zlorabi temeljne intence, ki je bila podana v kritiki Mastermanove. Njen edini cilj kritike je bil, da Kuhnovo teoretsko pozicijo utrdi, ne pa da jo spodbije. Bila je goreč zagovornik historično-pragmatičnega obrata v sodobni teoriji znanosti. V tem kontekstu moramo razumeti tudi njeno priznanje Kuhnovemu realnemu raziskovanju zgodovine znanosti: »Kuhn je raziskoval realno zgodovino in tuhtal. Bral je znanstvene učbenike in si zastavljal vprašanja. Preučevanje realnosti Kuhna je torej preučevanje dejanskih struktur znanosti in njenih zgodnejših razvojnih stopenj.«⁸

V kontekstu takšne metodologije »realnega raziskovanja zgodovine znanosti«, ki jo v pristopu ameriškega teoretika znanosti pripoznava Mastermanova, moramo razumeti ključno predpostavko utemeljevanja koncepta paradigme: paradigma je v sociološkem habitusu pred teorijo. To razmerje med teorijo in paradigmo je Kuhn natančno definiral v svojih kasnejših delih,⁹ kar ne pomeni, da se ni že v *Strukturi znanstvenih revolucij*, vsaj implicitno, izogibal sinonimne uporabe obeh terminov. Sam termin paradigme si je izposodil iz Wittgensteinove filozofije (kot pojem igre). Razlog je bil med drugim tudi njegovo zavedanje, da si v modernem času pod (naravoslovnimi) teorijami običajno predstavljamo bolj ali manj formalizirane teorije. Nanje gledamo skozi »očala« logikov. Za zgodovinska proučevanja

⁶ Glej: A. Ule: Nove paradigme v znanosti, referat na znanstvenem posvetu Paradigme in metateorije znanosti, Ljubljana, 1989.

⁷ M. Masterman: The Nature of Paradigm; v: Criticism and the Growth of Knowledge, ed. by I. Lakatos and A. Musgrave, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.

⁸ Isto tam, str. 68.

⁹ T. Kuhn: Dodatne misli o paradigmah, Časopis za kritiko znanosti, 64–65/1984.

znanosti, ki jim je Kuhn sledil, je bila takšna usmerjenost prej škodljiva kot koristna.

Dejali smo že, da je široko razprostranjenost v teoretskih refleksijah doživel Kuhnov prvotni koncept paradigme iz *Strukture znanstvenih revolucij*, ne pa že nekoliko predelani koncept iz njegovih kasnejših del. V prvotnem konceptu paradigme, ki ga je Kuhn razvil v svojem temeljnem delu, je navzoče tudi dokaj protislovno razmišljanje o odnosu t. i. zrelih in nezrelih znanosti. V zvezi s tem naj omenimo kritiko Kuhbove ideje znanstvene skupnosti in z njim povezanega koncepta zrelosti znanstvenih disciplin s strani nekaterih sociologov znanosti. Zavračajo Kuhnov unificirani model razvoja in strukturnih sprememb vseh znanstvenih področij, ki naj bi prestopila prag zrelosti. Takšen pristop naj bi onemogočal analizo socioloških predpostavk razvoja posameznih disciplinarnih področij.¹⁰

Problem Kuhbove nejasne določitve razmerja med zreli in nezreli znanostmi nas zanima v luči naše naslovne teme. V zvezi s tem je treba najprej povedati, da se Kuhn ni upiral samo negativnim označbam obdobj normalne znanosti, ki nastopajo v njegovem razvojnem modelu, temveč tudi ideji permanentne znanstvene revolucije. V nasprotju s to idejo, po kateri so znanstveniki vsak trenutek kritični proliferatorji alternativnih znanstvenih paradigem, je predlagal, da se takšna »drža« rezervira samo za posamezna obdobja: za obdobja zrele znanosti. Glede tega je v spisu »Reflections on my Critics«¹¹ – tu je trdil, da protoznanostim, podobno kot umetnosti, manjka nek element, ki šele zrelim znanostim omogoča običajnejše oblike napredka – samo ponavljal tezo iz *Strukture znanstvenih revolucij*, da družbene znanosti samo po poti organskega razvoja lahko prestopijo prag zrelosti. Ne morejo pa tega storiti na silo.

Tisto, kar v tem Kuhnovem teoretskem diskurzu ni precizirano, je naslednje: kateri moment odločilno karakterizira fazo nezrele znanosti? Kar zadeva *Strukturo znanstvenih revolucij*, je njen avtor ostal v celoti dvoumen. Trdil je sicer, da »... je doseganje paradigme in bolj ezoteričnega raziskovanja, ki ga ta omogoča, znak zrelosti v razvoju določenega znanstvenega področja.«¹² Hkrati pa je zastopal stališče, da »... so družbene znanosti v predparadigmatski fazi, v nasprotju s fizikalnimi znanostmi, ki imajo že razvite paradigme.«¹³

Dilema o tem, ali kognitivno strukturo t. i. protoznanosti označuje popolna odsotnost paradigme ali samo njena nerazvitost, znotraj dvoumnih Kuhnovih trditvev ni razrešena. Pri tem tudi ideja artikulacije znanstvene paradigme (v fazi normalne znanosti), ki jo je Kuhn v *Strukturi znanstvenih revolucij* razvil na nekem drugem mestu in v drugem problemskem kontekstu, prav tako v ničemer ne prispeva k razrešitvi omenjene dileme. Kuhnova ideja artikulacije znanstvene paradigme je bila zaradi odklonilnega stališča številnih filozofov znanosti do opisa normalne znanosti en bloc močna zastrta. Dejstvo pa je, da Kuhn niti v svojih najbolj začetnih prispevkih kljub uporabi takšnih terminov, kot so dogma in podobno, ni pristajal na neko statično koncepcijo znanstvene dejavnosti.¹⁴

Vse prevečkrat se pozablja, da po Kuhnovem znanstvenem nazoru pogoji za paradigmatko spremembo nastopijo šele potem, ko je ta izčrpala svoj spoznavni

¹⁰ R. D. Whitley: From the sociology of scientific communities to the study of scientists' negotiations and beyond; v: *Social Science Information*, 22/1983/4–5.

¹¹ T. S. Kuhn: Reflections on my Critics; v: *Criticism and the Growth of Science* ..., str. 231–279.

¹² T. S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions* ..., str. 11.

¹³ isto tam ..., str. 15.

¹⁴ T. S. Kuhn: *The Function of Dogma in Scientific Research*; v: *Scientific Change*, ed. by A. C. Crombie, London, 1963.

potencial. Znanstvena paradigma ni končni artefakt, temveč izhodiščna predpostavka, ki jo lahko artikuliramo v normalni znanosti. Njena vsebina prehaja od grobih k bolj dovršenim oblikam. Paradigme v normalni znanosti so predmet artikulacije in elaboracije. Razširjajo področje znanstvenikovih profesionalnih kompetenc. Četudi se paradigma ne ozira po fundamentalnih novitetah, pa še zdaleč ne sodi v okvir intelektualno izpraznjenega in rutinskega dela.

Sam koncept artikulacije znanstvenih paradigem v ničemer ne prispeva k bolj jasnemu razumevanju Kuhnovnega razmejevanja zrelih in nezrelih znanosti. Prej nasprotno. Povsem logično se nam zastavlja vprašanje, ali ni tako široko opredeljen, da pokriva celotni kontinuum paradigmatičnih stanj, tudi tistih, ki je, po eni izmed Kuhnovih predpostavk (v kontradikciji z drugo njegovo predpostavko), v območju protoznanosti.

III

Celovit odgovor na vprašanje, koliko je že pri Kuhnu navzoča ambivalentnost pri opredeljevanju kategorije paradigme vplivala na njeno dokaj konfužno aplikacijo v družbenih znanostih, bi zahteval temeljitejšo analizo. Te se na tem mestu ne bomo lotili. Izpostavimo naj le enega izmed odločilnih motivov, ki je vodil posamezne znanstvenike – nenaravoslovce k temu, da so kategorijo znanstvene paradigme povezovali z neko vrsto suprateorije.¹⁵

Če bi namreč sprejeli tradicionalni pozitivistični nazor, da so specifični empirični zakoni in znanstvene pojasnitve ključni kriterij novega znanstvenega dosežka, hkrati pa bi ugotovili, da je ta moment odsoten v nenaravoslovnih znanostih, potem bi se pač morali sprijazniti s tezo o še nedoseženem znanstvenem statusu njihovih raziskovalnih disciplin. Kuhnov pristop naj bi jih rešil zagat, kajti omogoča sklep o formiranju suprateorij (npr. freudovska psihologija, funkcionalistična sociologija itd.) po vzoru znanstvenih paradigem.

Zdi se, da takšna iskanja opore pri Kuhnu za legitimiranje znanstvenega statusa lastnih disciplin zanemarljivo dvoje pomembnih dejstev, o katerih pravzaprav ves čas razpravljamo: Kuhn se v svojem pristopu ni v celoti izvil iz pozitivistične sheme (izhajal je iz predpostavke o ločenosti zrelih od nezrelih znanosti), hkrati pa je bil ravno v zvezi z razmejevanjem svojega koncepta paradigme od kategorije znanstvene teorije dokaj dosleden.

Ne glede na vse kontroverznosti, ki spremljajo kategorijo paradigme v njenem izvornem pomenu, pa lahko njeno široko uporabo zasledimo tudi pri pojasnjevanju povsem neznanstvenih fenomenov. Tako na primer so številni sociologi namesto o navzočnosti paradigme v njihovi znanstveni skupnosti rajši govorili o paradigmah političnih skupin, vodilnih elit ali celo narodov. Podobno so nekateri umetnostni zgodovinarji in kritiki predpostavljali pomembno vlogo paradigem v analizi umetnostnih stilov in šol. Religiozologi so pojasnjevali prepričanje in delovanje verskih skupnosti preko regulativnih načel paradigme. Skupni imenoalec tem razmišljanjem je bila predpostavka o faktičnem konsenzu določene (politične, umetniške, religiozne) skupnosti. Za čim bolj verni prenos vsebine izvorne kategorije paradigme je bil dodan tudi naslednji element: zavezanost specifičnemu dosežku, ki je dovolj trden in splošno poznan, da v nekem časovnem obdobju prevzame povezovalno funkcijo.

Sheldon Wolin je praktično celotni ustroj posameznih družbenih skupnosti, ki

¹⁵ Glej: G. Gutting: Introduction; v: *Paradigms and Revolutions – Appraisals and Applications of Thomas Kuhn's Philosophy of Science*, ed. by G. Gutting, University of Notre Dame Press, London, 1980.

so sicer predmet politoloških analiz par excellence, skušal pojasnjevati po analogiji s paradigmatsko znanostjo. Pisal je: »Moja predpostavka je, da si lahko zamislimo samo politično družbo po vzoru praktično delujoče paradigme. Iz tega zornega kota naj bi bila družba planirana kot koherentna celota v smislu njenih običajnih političnih prakticiranj, institucij, zakonov, zgradbe avtoritete in državljanstva. Politično organizirana družba zaobsega natančno institucionalno strukturo, določeno široko akceptirano razumevanje glede razporeditve in uporabe moči, določena pričakovanja glede tretmana državljanov s strani oblasti . . . Lahko bi dejali, da ta zbir delovanj in prepričanj oblikuje paradigmo v tem pomenu, da družba skuša uravnavati svoje politično življenje v skladu z njo.«¹⁶

Nasploh bi lahko govorili o dokaj nenavadnih aplikacijah kategorije paradigma pri opisovanju različnih družbenih pojavov. Prvi primer: doktrina internacionalne politike, ki jo je po prvi svetovni vojni razvil ameriški predsednik Woodrow Wilson, naj bi funkcionirala kot paradigma ameriške zunanje politike do vietnamske krize (leto 1960), potem pa naj bi prišlo do njene spremembe.¹⁷

Drugi primer: interpretacija Kristusovega življenja v Novi zavezi naj bi imela paradigmatski status za krščansko religiozno skupnost.¹⁸

Še najbolj sprejemljivo zveni predpostavka o obstoju univerzalno poznanih umetnostnih dosežkov. Vendar se tudi tu, tako kot v predhodno opisanih primerih, pojavlja naslednje vprašanje: ali so že v Kuhnovem izvornem pristopu vsebovane intence po zabrisanju meja med znanostjo in neznanostjo?

Kuhn je v enem izmed prispevkov, ki ga je naslovil Pripombe k razmerju znanosti do umetnosti,¹⁹ med drugim zapisal, da je njegovo temeljno delo o znanstvenih revolucijah temeljilo na odkritju o trajnejših paralelah med umetnostjo in znanostjo. Hkrati pa tudi na spoznanju, da čim bolj natančno želimo ločiti znanstvenika od umetnika, tem bolj težavno je to početje. Kljub temu lahko trdimo, da pri Kuhnu, kar zadeva vprašanje opredelitve funkcije paradigme, to kaže tudi njegovo razpravljanje v zadnjem poglavju *Strukture znanstvenih revolucij*, ni bilo nikoli sporno stališče o globljih gnoseoloških diferencah med znanstveno in umetniško dejavnostjo.

IV

Nejasnosti pri opredelitvi kategorije paradigma, ki jih lahko srečamo, kar smo skušali vsaj deloma pokazati tudi v okviru našega razpravljanja, že pri njegovem tvorcu, in ki so pomembno vplivale na njeno ohlapno uporabo v širši intelektualni sferi, ne zmanjšuje širšega epistemološkega pojma v tem konceptu vsebovanih predpostavk. V zvezi s tem je treba pritegniti oceni Anthonyja Giddensa. Giddens pravi, da je omenjeni koncept v kontekstu uporabe v *Strukturi znanstvenih revolucij* sprožil vrsto pomembnih spoznavno-teoretskih problemov, ki zadevajo naravoslovne in družbene znanosti. Logično-epistemološko so pomembnejši od značilnosti, ki utegnejo ločevati naravoslovne in družbene znanosti. Gre za takšne obče epistemološke probleme, kot sta ideja relativizma in ideja inkomenzurabilnosti znanstvenih nazorov.²⁰

K temu naj ob koncu našega razpravljanja dodamo, da je Kuhnov koncept paradigme v (naravoslovni) znanosti iniciral tudi konvencionalistične interpretaci-

¹⁶ S. Wolin: *Paradigms and Political Theories*; v: *Paradigms and Revolutions* . . . , 1980.

¹⁷ B. Kuklick: *History as a Way of Learning*, *American Quarterly*, 22/1970.

¹⁸ I. Barbour: *Myths, Models and Paradigms*, Harper and Row, New York, 1974.

¹⁹ Glej: T. S. Kuhn: *The Essential Tension*, University of Chicago Press, Chicago, 1977.

²⁰ A. Giddens: *Nova pravila sociološke metode*, *Studia humanitatis*, Ljubljana, 1989.

je rasti znanstvenega vedenja. Nekateri avtorji, ki interpretirajo njegovo teorijo znanosti, govorijo o t. i. finitističnem programu raziskovanja znanosti.²¹ Z vidika njihove interpretacije je osrednjega pomena izhodiščna predpostavka Kuhnove spoznavne teorije v najširšem pomenu besede: med družbenim in kognitivnim, med kulturo in izkustvom, med avtoriteto in »umom« obstaja odnos posredovanosti, nekonfliktnosti in medsebojnega izključevanja. V tem kontekstu so znanstvene paradigme – ne da bi jim bil pripisan element samovoljnosti (kar pomeni neadekvatnost) – konvencionalne predstave sveta.

²¹ Glej: B. Barnes: *T. S. Kuhn and Social Science*, The Macmillan Press Ltd, London, 1982.

HANS MORGENTHAU

Teorija in praksa mednarodnih odnosov

*Realistična teorija mednarodne politike**

Knjiga pred vami želi predstaviti teorijo mednarodne politike. Test, s katerim je teorijo potrebno preverjati, ni aprioren in abstrakten, ampak empiričen in pragmatičen. Drugače povedano, teorije ne smemo presoјati s pomočjo vnaprej ustvarjenih abstraktnih načel, ki so brez povezave z resničnostjo, temveč z njenim namenom: vnesti red in smisel v množico pojavov, ki bi brez tega ostali nepovezani in nerazumljivi. Teorijo moramo preverjati z dvojnim testom, empiričnim in logičnim. Ali je dejstva, kakršna v resnici so, s teorijo mogoče razložiti – in ali izsledki te teorije z logično nujnostjo izhajajo iz svojih premis? Na kratko rečeno, ali je teorija konsistentna z dejstvi in znotraj sebe?

Predmet razprave te teorije zadeva naravo vseh vrst politik. Za zgodovino sodobne politične misli je značilna borba dveh šol, ki se med seboj bistveno razlikujeta po temeljnem pojmovanju človekove narave, družbe in politike. Ena šola verjame, da je mogoče racionalni in moralni red, zasnovan na splošno veljavnih abstraktnih načelih, uresničiti v današnjem svetu, zdaj in tukaj. Pri tem izhaja iz domneve o esencialni dobroti človekove narave in njeni neskončni prilagodljivosti. Vzrok za dejstvo, da družbeni red ne ustreza racionalnim standardom, vidi v pomanjkanju znanja in razumevanja, zastarelih družbenih institucijah ali izprijetosti določenih posameznikov in skupin ter verjame, da je te pomanjkljivosti mogoče odstraniti s pomočjo izobrazbe in reforme – ter le tu in tam z uporabo sile.

Druga šola meni, da je svet – nepopoln, kakršen je, če ga gledamo z racionalnega stališča – rezultat delovanja sil, vrojenih človekovi naravi, in če želimo svet

* V okviru tradicionalne šole se je kot dominanten in najpomembnejši pristop v proučevanju mednarodnih odnosov oblikoval t. i. realistično-analitičen pristop.

Najbolj celovito in reprezentativno sliko o teoretičnem konceptu mednarodnih odnosov te realistične šole vsebujejo dela H. Morgenthaua, ki je praktično njen začetnik in glavni predstavnik. Ker so mu sledili številni drugi, je ta šola v raznih variantah prisotna tudi danes ter zavzema odločilno mesto v proučevanju mednarodnih odnosov.

Svoje kapitalno delo »Politics Among Nations« (A. A. Knopf, New York, 6. izdaja, 1985, predgovor K. W. Thompson) začne Hans Morgenthau z ugotovitvijo, da je za zgodovino moderne politične misli karakteristična borba med dvema različnima šolama, ki se med seboj fundamentalno razlikujeta glede razumevanja človeške narave, družbe in politike. Morgenthau zato v izhodišču zariše jasno razmejitev med idealistično in realistično šolo mišljenja.

Na tej osnovi postavi nekatere osnovne in do sedaj empirično nepresežene principe filozofije političnega realizma. Realistična šola mišljenja – prvenstveno izražena v omenjenem delu H. Morgenthaua in njegovih epigonov – se pojavi v trenutku, ko se proučevanje mednarodnih odnosov oblikuje v posebno znanstveno disciplino. Dejansko lahko trdimo, da je to prva koherentna šola mišljenja na področju mednarodnih odnosov z izrazitimi hotenji znanstvenega pristopa in teoretičnega pojasnjevanja mednarodnih pojavov.

Zagotovo lahko rečemo, da predstavlja delo Morgenthaua najbolj celovito in najbolj dorečeno teorijo mednarodnih odnosov.

Objavljamo prvo poglavje njegovega dela, v katerem predstavi avtor šest temeljnih načel, ki so ogrodje teorije političnega realizma (op. Iztok Simoniti).

izboljšati, moramo delovati s temi silami in ne proti njim. Ker je to svet inherentno nasprotujočih si interesov in konfliktov med njimi, se moralna načela ne morejo nikoli popolnoma uresničiti. V najboljšem primeru se lahko le približno realizirajo skozi začasno ravnotežje interesov in razreševanja konfliktov, kar pa je zmeraj negotovo oziroma odvisno od okoliščin. Ta šola torej vidi v sistemu kontrole in ravnotežja (*»checks and balances«*) univerzalno načelo vseh pluralističnih družb. Pri svojem proučevanju se ta šola raje sklicuje na zgodovinske presedane kot pa na abstraktna načela, raje si prizadeva za uresničevanje manjšega zla kot pa absolutno dobrega.

Omenjena teorija si je zaradi svojega ukvarjanja s človekovo naravo, kakršna v resnici je, in zgodovinskimi procesi, kot so se v resnici odvijali, prislužila naziv realistična. Kakšna je doktrina političnega realizma? V nadaljevanju bo izpostavljenih šest temeljnih načel filozofije političnega realizma, ki se pogosto napačno razumejo.

Šest načel političnega realizma

1. Politični realizem verjame, da je politika, kot tudi družba nasploh, podrejena objektivnim zakonom, ki imajo svoje korenine v človekovi naravi. Da bi družbo izboljšali, moramo najprej razumeti zakone, po katerih (družba) živi; če se jim namreč človek zoperstavlja, doživi neuspeh.

Ker realizem verjame v objektivnost zakonov politike, mora prav tako verjeti v možnost oblikovanja neke racionalne teorije, ki te objektivne zakone odraža, četudi nepopolno in enostransko. Prav tako verjame, da je v politiki mogoče razlikovati med resnico in mnenjem, se pravi, med tem, kar je objektivno in racionalno resnično, podprto z dokazi in pojasnjeno z razumom – in tem, kar je le subjektivna sodba, ločena od dejstev in oblikovana pod vplivom predsodkov in želja.

Človekova narava, v kateri zakoni politike koreninijo, se ni spremenila od časov, ko so si klasični filozofi Kitajske, Indije in Grčije te zakone prizadevali odkriti. Novejši datum v politični teoriji ne pomeni neke prednosti, prav tako kot starejši datum še ne pomeni pomanjkljivosti. Dejstvo, da za neko politično teorijo še nismo slišali – če bi kakšna takšna sploh bila – sproži verjetno prej dvom v njeno trdnost, kot pa domnevo o njeni veljavnosti. V nasprotju s tem pa dejstvo, da je bila neka politična teorija razvita že pred več sto ali celo tisoč leti, kot je bila na primer teorija o ravnotežju moči, ne vodi k oblikovanju domneve, da je zastarela in staromodna. Politično teorijo moramo podvreči dvojnemu testu, preizkusu razuma in izkušnje. Zavračanje neke teorije samo zato, ker je cvetela pred nekaj stoletji, ne odraža racionalnosti argumenta, temveč modernistični predsodek o superiornosti sedanjosti nad preteklostjo. Odpraviti oživiljanje takšne teorije, češ, da gre za *»modo«* ali *»kaprico«*, bi bilo isto kot trditi, da gre pri političnih zadevah za mnenja in ne za resnico.

Teorija pomeni realistem ugotavljanje dejstev in njihovo razumsko osmišljanje. Naravo zunanje politike je mogoče dognati le s proučevanjem izvršenih političnih akcij in predvidljivih posledic teh dejanj. Tako lahko ugotovimo, kaj so državniki v resnici storili in iz predvidljivih posledic njihovih dejanj ugibamo o njihovih morebitnih ciljih.

Vendar pa golo proučevanje dejstev ne zadostuje. Da bi surovo faktografsko gradivo zunanje politike dobilo smisel, moramo k politični realnosti pristopiti

z določeno racionalno shemo, točnim načrtom, ki nam ponuja vse mogoče pomeni zunanje politike. Z drugimi besedami, postavimo se v položaj državnika, ki mora rešiti določen zunanjepolitični problem pod določenimi okoliščinami in se vprašajmo, katere so tiste racionalne alternative, med katerimi lahko državnik izbira in s katerimi lahko reši problem v določenih okoliščinah (predpostavljamo, da vedno ravna racionalno) ter katero od teh racionalnih alternativ bo državnik, ki ravna pod določenimi okoliščinami, najverjetneje izbral. Ravno takšno preverjanje racionalnih hipotez, ki jih soočamo z dejstvi in njihovimi posledicami, daje teoretičen smisel dejstvu zunanje politike.

2. Glavni kašipot, ki politični realizem usmerja skozi zapleteno pokrajino mednarodne politike, je koncept interesa, definiranega kot moč. Ta koncept povezuje razum, ki poizkuša doumeti mednarodno politiko z dejstvi, ki jih moramo razumeti. Z njegovo uporabo postane politika samostojna sfera dejanj in spoznanj, ne glede na ostala področja, kot so ekonomija (v smislu interesa, definiranega kot bogastvo), etika, estetika ali religija. Brez nekega takšnega koncepta bi bila teorija o politiki, domači ali mednarodni, povsem nemogoča, ker ne bi mogli razlikovati med političnimi in nepolitičnimi dejstvi, niti ne bi mogli politični sferi dati dimenzije sistematičnega reda.

Predpostavimo, da državniki razmišljajo v smislu interesa, definiranega kot moč, kar nam zgodovina tudi potrjuje. Taka domneva nam omogoča, da potujemo v preteklost in prihodnost in tam sledimo oziroma napovedujemo korake nekega državnika na političnem prizorišču, ki jih je storil bodisi včeraj in danes, ali pa jih bo storil jutri. Lahko ga opazujemo, kako piše depeše in prisluškujemo njegovim razgovorom z drugimi državniki, lahko beremo in napovedujemo njegove misli. Če razmišljamo v smislu interesa, definiranega kot moč, potem mislimo tako kot on. V vlogi nezainteresiranega opazovalca razumemo njegove misli in dejanja morda bolje od njega samega, ki je aktivni udeleženec na politični sceni.

Koncept interesa, definiranega kot moč, nalaga opazovalcu intelektualno disciplino, vnaša v politične zadeve racionalni red in tako omogoča teoretično razumevanje politike. Pri akterju pa ta koncept zagotavlja racionalno disciplino v dejanjih in oblikuje tisto osupljivo stalnost v zunanji politiki, zaradi katere se zdijo zunanje politike Amerike, Britanije ali Rusije kot jasen racionalen kontinuum, ki je v večjih delih notranje usklajen, ne glede na motive, preference ter intelektualne in moralne kvalitete različnih voditeljev teh držav. Realistična teorija mednarodne politike potemtakem varuje pred dvema popularnima zablodama: ukvarjanjem z motivi in ideološkimi preferencami.

Iskanje ključa za razumevanje zunanje politike izključno v motivih državnikov, je jalovo in varljivo početje. Jalovo zato, ker sodijo motivi med najbolj varljiva psihološka dejstva, ki so zaradi interesov in emocij tako akterjev kot opazovalcev pogosto popačena do nespoznavnosti. Ali res poznamo svoje motive? In kaj sploh vemo o motivih drugih?

Tudi, če bi resnične motive državnikov poznali, bi nam to znanje kaj malo pomagalo pri razumevanju njihove zunanje politike – celo zapeljati bi nas utegnilo. Res je, da pomeni poznavanje državnikovih motivov enega od mnogih ključev za ugibanje o smeri njegove zunanje politike, ne more pa pomeniti tistega ključa, s katerimi bi to politiko napovedovali. Zgodovina ne navaja primerov natančne in nujne korelacije med kvaliteto motivov in kvaliteto zunanje politike, tako v njenem moralnem kot tudi čisto političnem smislu.

Iz dobrih namenov državnika ne moremo sklepati, da bo njegova zunanja politika v praksi moralno hvalevredna in politično uspešna. Ocenjujoč njegove

motive lahko le rečemo, da ne bo namenoma težil k moralno vprašljivi politiki, ničesar pa ne moremo reči o uspešnosti te politike. Če želimo spoznati moralne in politične kvalitete državnikovih dejanj, moramo spoznati dejanja sama, in ne le motive zanje. Kolikokrat do sedaj so si politiki že želeli izboljšati svet, pa so ga poslabšali? In kolikokrat doslej smo si prizadevali za nek določen cilj, dosegli pa nekaj, česar niso pričakovali in ne želeli?

Politiko popuščanja Nevilla Chamberlaina so, kolikor lahko presodimo, navdihovali dobri nameni: prizadeval si je za ohranitev vseh – in miru in dobrobit vseh in verjetno so ga manj kot druge britanske premiere gnali motivi osebne moči. Pa vendar je njegova politika pripomogla k nujnosti II. svetovne vojne in prinesla strašno nesrečo milijonom ljudi. Po drugi strani je bil domet motivov sira Winstona Churchilla mnogo manj univerzalen in veliko bolj ozko naravnan k osebni in nacionalni moči, vendar pa je bila politika, ki se je rodila iz teh inferiornih pobud, po moralnih in političnih kvalitetah gotovo superiornjša od politike njegovih predhodnikov. Če ocenjujemo Robespierro po njegovih motivih, ga moramo šteti med najbolj krepostne ljudi zgodovine. Pa vendar je bil utopični radikalizem te krepostne osebe tisti, ki ga je silil ubijati manj krepostne od sebe, ga pripeljal na morišče in uničil revolucijo, katere voditelj je bil.

Dobri motivi dajejo zagotovilo pred namenoma slabo politiko, ne zagotavljajo pa moralne pozitivnosti in politične uspešnosti politike, ki jo navdihujejo. Za razumevanje zunanje politike nekega državnika je pomembno poznati njegovo intelektualno sposobnost razumevanja bistva politike in njegovo politično sposobnost prelivanja razumljenega v uspešno politično dejanje – ne pa njegovih motivov. Medtem ko etika abstraktno presoja moralne kvalitete motivov, mora politična teorija presojati politične kvalitete intelekta, volje in dejanj.

Realistična teorija mednarodne politike se izogiba tudi drugi splošni zablodi, ki zunanjo politiko nekega državnika enači z njegovimi filozofskimi in političnimi naklonjenostmi in na podlagi le-teh sklepa o državnikovi zunanji politiki. Politiki, še posebno v današnjih okoliščinah, radi svojo zunanjo politiko predstavijo v smislu svoje filozofije in političnih naklonjenosti, ker jim to prinaša splošno ljudsko podporo. Vendar, tako kot Lincoln, ločijo med »uradno dolžnostjo«, ki pomeni razmišljati in ravnati v smislu nacionalnih interesov, ter svojo »osebno željo«, ki pomeni realizacijo lastnih moralnih vrednot in političnih načel (povsod) po svetu. Politični realizem ne zahteva niti ne opravičuje indiferentnosti do političnih idealov in moralnih načel, zahteva pa ostro razlikovanje med tem, kar je vedno in povsod željeno, in tem, kar je v konkretnih okoliščinah kraja in časa mogoče.

Jasno je, da se vse zunanje politike v praksi niso uresničevale kot racionalne, objektivne in neemocionalne. Spremenljivi elementi človekove narave, predsodki, subjektivni nagibi ter sploh vse slabosti, h katerim so nagnjeni človekov razum, volja in telo, speljujejo zunanjo politiko stran od njene racionalne smeri. Javno prikazovanje popularnih čustev v podporo neke zunanje politike, ki deluje v pogojih demokratične kontrole, še posebno slabo vpliva na njeno racionalnost. Teorija zunanje politike, ki želi biti racionalna, mora začasno odmisлити iracionalne elemente in si prizadevati oblikovati takšno zunanjo politiko, ki odraža racionalno bistvo, vsebovano v praksi, brez naključnih odstopanj od racionalnosti, ki jih je seveda prav tako mogoče najti v praksi.

Odkloni od racionalnosti, ki niso posledica osebnostnih kapric ali psihopatologije tistih, ki se ukvarjajo s politiko, se zdijo naključni le, če jih opazujemo s stališča racionalnosti – sicer so lahko elementi koherentnega sistema iracional-

nosti. Zato je vredno proučiti možnost konstrukcije nasprotne teorije, to je teorije o iracionalni politiki.

Ko pogledamo razvoj ameriškega razmišljanja o zunanji politiki, nas preseneti trdovratnost napačnih ravnanj in stališč, ki so preživela kljub intelektualni argumentaciji in političnim izkušnjam/praksi (experience). Šele ko se to presenečenje, prav po aristotelovsko, sprevrže v iskanje racionalnega razumevanja, prinese rezultat, ki je tako pomirjajoč kot vznemirjajoč/moteč (disturbing): soočeni smo z intelektualnimi defekti, ki se pojavljajo na različne načine in v različnih stopnjah, vsi skupaj pa oblikujejo neke vrste skico patologije mednarodne politike. Ko se človekov um odloči približati realnosti z namenom, da bi deloval (in politično delovanje je eden od izrazitih primerov), ga pogosto spelje s poti eden od štirih običajnih mentalnih fenomenov: ostanki nekoč ustreznih načinov razmišljanja in ukrepanja, ki so zaradi nove družbene realnosti zastareli; demonološke razlage realnosti, ki nadomeščajo izmišljeno realnost (raje zlobne osebe kot nedoumljivi problemi); zapiranje oči pred zastrašujočo realnostjo in njeno zanikanje s pomočjo iluzornega verbalizma; zanašanje na neskončno prilagodljivost navidezno »trma-ste« realnosti.

Človek reagira na družbene situacije s ponavljajočimi se vzorci. Ista situacija, katere identiteto spoznamo v primerjanju s prejšnjimi situacijami, sproži isti odgovor. Človekov um ima ves čas pripravljeno paleto vzorcev, ki ustrezajo različnim situacijam; določen primer mora človek le identificirati (»spoznati«) in zanj uporabiti že oblikovan ustrezen vzorec. Človekov um se tako ravna po načelu ekonomizacije napa, pri čemer preprečuje raziskovanje »de novo« vseh posamičnih situacij ter iskanje ustreznega miselnega in akcijskega vzorca zanje. V pogojih dinamičnih sprememb pa postanejo tradicionalni vzorci neprimerni, nadomestiti jih morajo novi, ki odražajo te spremembe. V nasprotnem primeru se med tradicionalnimi vzorci in novo realnostjo odpre vrzel, ki ima za posledico napačno razmišljanje in napačno vodene akcije.

Kar zadeva mednarodno raven lahko brez pretiravanja ugotovimo, da sama struktura mednarodnih odnosov, kot se odraža v političnih institucijah, diplomatskih procedurah in pravnih ureditvah, prihaja v protislovje z realnostjo mednarodne politike, oziroma se večji del nanjo ne ozira. Medtem ko omenjena struktura mednarodnih odnosov predpostavlja »suvereno enakost« vseh narodov, v realni mednarodni politiki prevladuje izrazita neenakost narodov, med katerimi sta dve supersili, ki držita v rokah moč popolnega uničenja (ki je brez presedana), mnogi narodi pa so »mini države«, katerih moč je majhna tudi v primerjavi z močjo tradicionalnih nacionalnih držav. Ravno to nasprotje in protislovje med realnostjo mednarodne politike ter koncepti, institucijami in procedurami, ki naj bi to politiko pojasnjevali in jo nadzirali, je povzročilo neobvladljivost mednarodnih odnosov do te mere, da že meji na anarhijo. Mednarodni terorizem in različne reakcije vlad na ta pojav, vpletenost tujih vlad v libanonsko državljansko vojno, vojaške operacije ZDA v Jugovzhodni Aziji in vojaško posredovanje Sovjetske zveze v vzhodni Evropi ni mogoče razložiti ali opravičiti s sklicevanjem na tradicionalne koncepte, institucije in procedure.

Vse naštetе situacije imajo eno skupno značilnost. Sodobne razmere medsebojne odvisnosti zahtevajo politični red, ki to soodvisnost upošteva, medtem ko v realnosti legalne in institucionalne superstrukture, ki se spogledujejo še z 19. stoletjem, ravnaajo tako, kot da bi še vedno šlo za množico samozadostnih, neprodušno zaprtih in suverenih nacionalnih držav. Ti ostanki zastarelega legalnega in institucionalnega reda ne samo da ovirajo racionalno transformacijo mednarodnih

odnosov v smislu priznavanja neenakosti moči, ampak otežujejo in celo preprečujejo racionalnejšo politiko znotraj pomanjkljivega okvira takšnega sistema.

Za primitivno razmišljanje je značilno poosebljanje družbenih problemov. Takšna težnja je še posebno močna v primerih, ko se zdi, da problema ni mogoče racionalno razložiti in ga uspešno obvladovati. Ko pa se takšen težaven problem identificira z določeno osebo ali skupino oseb, se zazdi razumljiv in rešljiv. Verovanje v Satana kot izvor zla nam omogoča »razumeti« naravo zla, tako, da osredotočimo iskanje virov zla in nadzor nad njim v določeni osebi, katere fizični obstoj predpostavljamo. Politični konflikti zaradi njim lastne zapletenosti takšne preproste rešitve izključujejo. Naravnih katastrof ne moremo preprečiti s sežiganjem čarovnic; grožnji močne Nemčije, da bo vzpostavila hegemonijo nad Evropo, se ne moremo zoperstaviti s tem, da se iznebimo cele vrste nemških politikov. Če pa povežemo problem z določenimi osebami, na katere – lahko ali upamo, da lahko – vplivamo, smo problem intelektualno in pragmatično zmanjšali na obvladljive razsežnosti. Ko smo torej ugotovili, da so določeni posamezniki in skupine posameznikov izvor zla, se nam zdi, da smo dojeli vzročno zvezo, ki vodi od posameznikov k družbenim problemom. Takšno navidezno razumevanje ponuja tudi navidezne rešitve: odstraniti posameznike, »krive« za problem – in problem je rešen.

Predsodki še vedno obvladujejo odnose znotraj družbe. Demonološki vzorec razmišljanja in delovanja se je tako prenesel na druga polja človekovih aktivnosti, bližja tisti vrsti racionalnega poizvedovanja in delovanja, ki je predsodke izrinila iz naših odnosov do narave. Kot je zapisal William Graham Sumner, se »količina predsodkov ni veliko spremenila, so pa predsodki sedaj povezani s politiko in ne z religijo«.¹ Številne napake, ki so jih Združene države Amerike zagrešile pri reagiranju na policentrično naravo komunizma, odlično ilustrirajo pravkar zapisano. Rezultat nekritične opozicije proti komunizmu je nekritična podpora vlad in gibanj, ki javno izpovedujejo in prakticirajo antikomunizem. Iz takšne poenostavljene pozicije je zrastle ameriška politika v Aziji in Latinski Ameriki, v njej najdeti svojo racionalizacijo vietnamska vojna in naša nesposobnost dogovora s celinsko Kitajsko, kot tudi teorija in praksa preprečevanja podtalne dejavnosti (counter insurgency), ki s programom »Phoenix« vključuje številne ankete v Vietnamu ter poizkuse ali dejansko izvedbo atentatov na posamezne državnike. Znake podobnega načina reagiranja smo lahko v novejšem času zasledili v Centralni Ameriki.

Demonološki pristop k zunanji politiki krepí še eno patološko tendenco: zavračanje obstoja grozeče realnosti in s tem onemogočanje učinkovitega obračuna z njo. Tak pristop je pri nas v ZDA pozornost in zanimanje usmeril na privržence komunizma (posameznike doma in v tujini, politična gibanja, tuje vlade) ter jo odvrnil od resnične nevarnosti: moči države, komunistične ali nekomunistične. Makartizem ni poskrbel le za najbolj znan ameriški primer demonološkega pristopa, ampak tudi za enega najbolj skrajnih primerov te vrste napačnega presojanja; z malo verjetno nevarnostjo prevrata doma je nadomestil resnično grožnjo ruske moči.

Del takšnega pristopa k politiki je končno tudi prepričanje, da so problemi, ne glede na dozdevno brezupnost, rešljivi, če se jih le lotimo dobronamerno, kompetentno in z dovolj velikimi sredstvi. Že ob drugih priložnostih sem poizkušal razgaliti intelektualne in zgodovinske korenine tega prepričanja,² na tem mestu

¹ »Mores of the Present and Future« v »War and Other Essays« (Vojna in drugi eseji), New Haven: Yale University Press, 1911, stran 159.

² Scientific Man vs. Power Politics (Človek znanosti vs. politika moči), Chicago: University of Chicago Press, 1946.

bom le opozoril na njegovo trdovratno moč vztrajanja, kljub mnogim nasprotnim dokazom, kot so vietnamska vojna in splošno pojemanje ameriške moči. To daja nje prednosti ekonomskim rešitvam pred političnimi in vojaškimi, so močno okrepili potencialni prejemniki ekonomske pomoči, ki so imeli raje dobičkonosen ekonomski transfer kot pa tvegana diplomatska pogajanja.

Razlika med mednarodno politiko, kakršna v resnici je in iz nje izpeljano racionalno teorijo, je podobna razliki med fotografijo in naslikanim portretom. Fotografija pokaže vse, kar je mogoče videti s prostim očesom; naslikani portret ne pokaže vsega, kar je mogoče videti s prostim očesom, pokaže pa zato – ali vsaj poizkuša pokazati nekaj, česar s prostim očesom ni mogoče videti: človeško bistvo portretirane osebe.

Politični realizem ne vsebuje le teoretični, temveč tudi normativni element. Zaveda se, da je politična realnost polna naključij in sistemskih iracionalnosti ter opozarja na tipične vplive, ki jih imajo le-ti na zunanjo politiko. Vendar pa tako kot druge družbene teorije – zaradi teoretičnega razumevanja – poudarja racionalne elemente politične realnosti, ki je prav zaradi njih razumljiva za teorijo. Politični realizem daje teoretično konstrukcijo racionalne zunanje politike, ki se v praksi nikoli ne more popolnoma uresničiti.

Politični realizem tudi meni, da je racionalna zunanja politika dobra zunanja politika, ker edina zmanjšuje tveganja na najmanjšo možno mero, maksimalno povečuje koristi ter tako zadovoljuje moralni zahtevi po preudarnosti in politični zahtevi po uspešnosti. Politični realizem želi, da bi si bili fotografija in slika političnega sveta čim bolj podobni. Ker pa se zaveda neizbežne razlike med dobro, t. j. racionalno zunanjo politiko, in zunanjo politiko, kakršna ta v resnici je, politični realizem vztraja pri zahtevi, da se mora teorija osredotočiti na racionalne elemente politične realnosti, kot tudi, da mora biti zunanja politika racionalna glede na svoje lastne moralne in praktične cilje.

Dejstvo, da zunanja politika v praksi ne more uresničiti opisane teorije, še ni argument zoper to teorijo. Tak argument bi pomenil napačno razumevanje namena te knjige, ki ima za cilj predstaviti racionalno teorijo mednarodne politike, ne pa nekritično opisovati politično realnost. V praksi je, na primer, komaj mogoče najti idealen primer za ravnotežje moči, kar pa še zdaleč ne pomeni, da je ta zato neveljaven; pomeni le, da je realnost v tem smislu pomanjkljiva in jo moramo zato razumeti oz. vrednotiti kot poizkus približevanja k idealnemu sistemu ravnotežja moči.

3. Realizem meni, da je njegov ključni koncept interesa, definiranega kot moč objektivna in splošno veljavna kategorija, vendar mu ne podeljuje trdnega, enkrat za vselej danega pomena. Sama ideja interesa je seveda bistvenega pomena za politiko in neodvisna od okoliščin kraja in časa. Tukididovo izjavo, porojeno iz izkušenj starodavne Grčije, da so »identični interesi najbolj zanesljiva vez tako med državami kot med posamezniki«, je v 19. stoletju povzel lord Salisbury v opazki, da je »edina trajna združujoča vez« med narodi »odsotnost vseh nasprotujočih si interesov«. George Washington je misel povzdignil v splošno načelo vlade:

»Že površno poznavanje človekove narave nas prepriča, da je pri daleč največjem delu človeštva interes vodilno načelo in da je skoraj vsak posameznik bolj ali manj pod njegovim vplivom. Motivi za delovanje v splošno korist (public virtue) lahko za nekaj časa in v posebnih primerih spodbudijo ljudi k dejanjem, v katera njihovi interesi niso vpleteni; niso pa zadostni, da bi stalno generirali situacije, ki bi z rafinirano zahtevnostjo aktivirale ljudi, kot je to v primerih tako imenovanih

družbenih obveznosti (public duties). Malo ljudi se je voljnih kar naprej odrežati osebnim interesom ali ugodnostim na račun splošne blaginje (common good). Zardi tega je domišljavo vzklíkati gesla proti izprijenosti človeške rase: takšna so dejstva, dokazali so jih vsi narodi v vseh časih in če bi hoteli kaj spreminjati, bi morali najprej v dobršni meri spremeniti stroj človeka. Nobena institucija, ki ne temelji na domnevni resnici teh življenjskih pravil (maksim), ne more uspeti.«³

V tem stoletju je to misel dodatno obdelal Max Weber z naslednjo pripombo:

»Interesi – materialni in idealni – in ne ideje, neposredno obvladujejo človekova dejanja. Vendar pa so bile »podobe sveta« (images of the world), ki so jih te ideje ustvarile, zelo pogosto kretnice, ki so določile, po katerih tračnicah bo dinamizem interesov ohranjal dejanja v gibanju.«⁴

Vrsta interesa, ki določa politično akcijo v posameznem zgodovinskem obdobju pa je odvisna od političnega in kulturnega konteksta, v katerem je oblikovana neka zunanja politika. Cilji, za katere se utegnejo potegovati narodi in njihova zunanja politika, lahko zajemajo celotno lestvico ciljev, za katere so se kdajkoli potegovali, oziroma se utegnejo potegovati.

Enake ugotovitve veljajo tudi za koncept moči: njegov obseg in način uporabe sta določena s političnim in kulturnim okoljem. Moč lahko obsega vse, kar vzpostavlja in ohranja nadzor človeka nad človekom. Tako se razprostira nad vsemi družbenimi odnosi, ki služijo temu cilju, od fizičnega nasilja do najbolj subtilnih psiholoških vezi, s katerimi en um nadzira drugega. Moč zajema tudi dominacijo človeka nad človekom – tako v primerih, ko jo brzda moralne omejitve in nadzirajo ustavne garancije (constitutional safeguards) – kot je to v zahodnih demokracijah, in tudi v primerih, ko je moč neukročena, barbarska sila, ki upošteva le zakone svoje lastne moči in opravičuje svoj obstoj edino s samopoveličevanjem.

Politični realizem ne misli, da sedanjih pogojev, v katerih deluje zunanja politika in za katere sta značilni skrajna nestabilnost in stalno prisotna grožnja uporabe nasilja velikih razsežnosti, ni mogoče spremeniti. Ravnotežje sil je, na primer, eden od primerov takih trajnih elementov v vseh pluralističnih družbah, kar dobro vedo avtorji »The Federal Papers«, ki pa je sposoben delovati le v pogojih relativne stabilnosti in miroljubnih sporov. Če bi lahko generatorje takšnih pogojev prenesli na mednarodno prizorišče, potem bi tam prevladali pogoji stabilnosti in miru, kakršni so v daljših zgodovinskih obdobjih prevladovali med nekaterimi narodi.

Vse, kar velja za splošni značaj mednarodnih odnosov, velja tudi za nacionalno državo, na katero se v končni fazi sklicujejo vse sodobne zunanje politike. Realisti zares verjamejo, da je interes trajen standard, s katerim je potrebno ocenjevati in usmerjati politične akcije, medtem ko je sodobna povezava med interesom in nacionalno državo zgodovinski produkt, ki bo kot tak s časom tudi preminil. V stališčih realistov ni ničesar, kar bi govorilo zoper domnevo, da bo današnje delitev političnega sveta na nacionalne države zamenjala ureditev večjih enot povsem drugačnega značaja, kar bo bolj usklajeno s tehničnimi potenciali in moralnimi zahtevami sodobnega sveta.

Od drugih šol mišljenja se realisti ločujejo po odgovoru na nadvse pomembno vprašanje: kako, na kakšen način se bo preoblikoval današnji svet? Realisti so

³ The Writings of George Washington (Pisanja/dela Georga Washingtona), uredil John C. Fitzpatrick (Washington: United States Printing Office, 1931–44), poglavje X, stran 363.

⁴ Marianne Weber, Max Weber (Tuebingen: J. C. B. Mohr, 1926), stran 347–8, glej tudi Max Weber »Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie« (Tuebingen: J. C. B. Mohr, 1920), str. 252.

prepričani, da je mogoče to transformacijo doseči le s pomočjo spretnih manipulacij trajnih sil, ki so oblikovale preteklost in bodo prav tako oblikovale tudi prihodnost. Smatrajo, da sveta ni mogoče preoblikovati tako, da se politični realnosti, ki ima svoje zakonitosti, zoperstavlja abstrakten ideal, ki teh zakonitosti ne upošteva.

4. Politični realizem se zaveda moralnega pomena političnega dejanja. Prav tako se zaveda neizogibne napetosti med zahtevami morale in zahtevami uspešne politične akcije. Ni pa pripravljen te napetosti prikriti ali izbrisati z ustvarjanjem videza, da so politična dejstva bolj moralna, kot v resnici so, oziroma, da so moralni zakoni manj zahtevni, kot v resnici so. To bi pomenilo zamegljevanje tako moralnega kot političnega problema.

Realizem meni, da univerzalne moralne zakone v njihovih splošnih abstraktnih formulacijah ni mogoče uporabljati, ko gre za delovanje držav, ampak da jih je potrebno v takih primerih filtrirati skozi konkretne okoliščine kraja in časa. Posameznik lahko reče »Fiat iustitia, pereat mundus« (Naj se zgodi pravica, tudi če propade svet), država pa kaj takega v imenu tistih, za katere skrbi, nima pravice reči. Posameznik in država morata politično dejanje presojeti s splošnimi moralnimi načeli, kot je na primer svoboda. Pri tem ima posameznik moralno pravico, da se za takšno moralno načelo žrtvuje, medtem ko država nima pravice dovoliti, da bi s svojo moralno grajo (neke) kršitve svobode ovirala uspešno politično dejanje, ki jo navdihuje moralno načelo nacionalnega obstoja. Ne more biti politične moralnosti brez modrosti, to je, brez upoštevanja političnih posledic neke navidez sicer moralne akcije. Realizem torej meni, da je preudarnost – tehtanje posledic alternativnih političnih dejanj – v politiki najvišja vrlina. Etika ocenjuje neko dejanje abstraktno, glede na njegovo skladnost z moralnim zakonom, politična etika pa ocenjuje akcijo glede na njene politične posledice. To sta vedeli klasična in srednjeveška filozofija, vedel pa je tudi Lincoln, ko je dejal:

»Delam, kot najbolje znam in najbolje zmorem in tako nameravam ravnati do konca. Če se bo na koncu vse dobro izteklo, bo brez pomena vse, kar je bilo rečenega proti meni. Če pa se bo izkazalo, da nisem imel prav, mi niti deset angelov, ki bi trdili nasprotno, ne bo pomagalo«.

5. Politični realizem zavrača poistovetenje moralnih teženj neke določene države z univerzalnimi moralnimi zakoni. Tako kot razlikuje med resnico in mnenjem, razlikuje tudi med resnico in idolatrijo. Vse narode mika – le malo se jih je lahko dlje časa upiralo tej skušnjavi – da svoje lastne posebne težnje in dejanja odenejo v plašč univerzalnih moralnih ciljev. Eno je vedeti, da so narodi podrejeni moralnim zakonom, nekaj povsem drugega pa je pretvarjati se, da zanesljivo vemo, kaj je dobro in kaj slabo v odnosih med narodi. Ogromna razlika je med verovanjem, da stojijo vsi narodi pred človeku nedoumljivo Božjo sodbo, ter bogokletnim prepričanjem, da je Bog vedno na eni strani in da želi isto, kar si želi tista stran.

Lahkomiselno izenačevanje nekega nacionalizma z namerami (božje) Previdnosti je moralno neopravičljivo, saj pomeni tisti grešni napuh, pred katerim so vladajoče in vladane svarili grški tragedi in biblijski preroki. Takšno enačenje je tudi politično usodno, saj rado povzroči popačeno presojo, ki potem v pohodu slepe norosti uničuje cele narode in civilizacije, in to v imenu moralnega načela, ideala ali Boga samega.

Po drugi strani pa nas ravno koncept intresa, definiranega kot moč, varuje tako pred omenjenim moralnim ekscesom, kot tudi pred politično norostjo. Kajti, če gledamo na vse narode, vključno z lastnim, kot na politične entitete, ki stremijo

k uresničevanju njim ustreznih interesov, definiranih kot moč, smo sposobni vse pravično obravnavati. Pravično pa jih obravnavamo v dvojnem smislu: o drugih narodih sodimo tako, kot sodimo o svojem lastnem narodu, in ko to storimo, smo sposobni izvajati takšno politiko, ki bo spoštovala (tudi) interese drugih narodov, obenem pa seveda ščitila in razvijala svoje interese. Zmernost v politiki vedno odraža tudi zmernost v moralni presoji.

6. Razlika med političnim realizmom in drugimi šolami mišljenja je torej resnična in globoka. Ne glede na to, koliko je bila teorija političnega realizma napačno razumljena in napačno tolmačena, ni mogoče zanikati njenega razločnega intelektualnega in moralnega odnosa do političnih zadev (do vsega, kar je politično).

Politični realist intelektualno ohranja avtonomnost politične sfere, prav tako kot ekonomist, pravnik ali moralist ohranjajo avtonomnost svojih področij. Realist razmišlja v smislu interesa, definiranega kot moč, enako kot razmišlja ekonomist v smislu interesa, definiranega kot bogastvo, pravnik o usklajenosti dejanja z zakonskimi pravili, moralist pa o usklajenosti akcij z moralnimi načeli. Ekonomist postavlja vprašanje: »Kakšni so učinki te politike na blagostanje družbe in njenih delov?« Pravnik se vpraša: »Ali je ta politika v skladu z zakonskimi pravili?« Moralist zastavlja vprašanje: »Ali se ta politika ujema z moralnimi načeli?« Politični realist pa vpraša: »Kakšen je učinek te politike na moč naroda (ali Zvezne vlade, Kongresa, stranke, kmetijstva – pač odvisno od primera)?«

Politični realist se zaveda obstoja in pomembnosti vseh drugih miselnih standardov, a jih mora, izhajajoč iz svojega zornega kota, podrediti političnemu. Zato se razide z drugimi šolami v trenutku, ko hočejo vsiliti svoje standarde razmišljanja na področje politike. V tem trenutku politični realizem z »legalistično moralističnim odnosom« prenese problem v mednarodno politiko; in ta problem ni, kot trdijo nekateri, le namišljen problem, ampak zadeva samo bistvo spora, na kar kažejo mnogi primeri iz zgodovine. Trije bodo dovolj za dokaz.⁵

Leta 1939 je Sovjetska zveza napadla Finsko, kar je postavilo Francijo in Veliko Britanijo pred dva problema: pravnega in političnega. Ali je šlo za kršitev pakta Lige narodov (Covenant of the League of Nations), in če je, kako lahko ukrepata Francija in Velika Britanija? Na vprašanje o zakonitosti akcije je bilo lahko odgovoriti pritrdilno, saj je Sovjetska zveza zelo očitno storila nekaj, kar je bilo s paktom prepovedano. Odgovor na politično vprašanje pa je bil odvisen, prvič, od načina, kako je ruska akcija prizadela intrese Francije in Velike Britanije, drugič, od obstoječe delitve moči med Francijo in Veliko Britanijo na eni ter Sovjetsko zvezo in drugimi potencialno sovražnimi narodi, posebno Nemčijo, na drugi strani, in tretjič, od vpliva, ki bi ga utegnili imeti nasprotni ukrepi Francije in Velike Britanije na njune interese in na delitev moči v prihodnje. Francija in Velika Britanija sta kot vodilni članici v Ligi narodov poskrbeli, da je bila Sovjetska zveza iz Lige izključena, sami pa bi se skoraj znašli skupaj s Finsko v vojni proti Sovjetski zvezi, če jima tega ne bi preprečila Švedska, ki je prepovedala njunim četam prehod preko svojega ozemlja na poti na Finsko. Le malo je torej manjkalo, da se nista Francija in Velika Britanija zapletli v vojno s Sovjetsko zvezo in Nemčijo – rešilo ju je le švedsko nasprotovanje.

Politika Francije in Velike Britanije je bila klasičen primer legalističnega pri-

⁵ Glej druge primere, našteje v delu Hansa J. Morgenthaua »Another Great Debate: The National Interest of the United States« (Še ena »velika razprava«: nacionalni interes Združenih držav), *The American Political Science Review*, poglavje XLVI (december 1952), str. 979, glej tudi Hans J. Morgenthau »Politics in the 20 Century« (Politika v 20. stoletju), poglavje I, »The Decline of Democratic Politics« (Upadanje demokratične politike), Chicago: University of Chicago Press, 1962, str. 79.

stopa: državi sta dovolili, da je odgovor na vprašanje o zakonitosti, ki je bil v svoji sferi legitimen, določil njuno politično akcijo. Namesto da bi si zastavili obe vprašanji, tako o zakonitosti kot o moči, sta si zastavili le eno – vprašanje o zakonitosti, in odgovor, ki sta ga dobili, ni mogel imeti nobene zveze s problemom, od katerega bi bil lahko odvisen celo njen obstoj.

Drugi primer ilustrira »moralistični pristop« k mednarodni politiki in zadeva mednarodni status komunistične vlade Kitajske. Vzpon te vlade je namreč postavil zahodni svet pred dva problema – moralnega in političnega. Ali sta narava in politika te vlade v skladu s moralnimi načeli zahodnega sveta? Ali naj se zahodni svet sploh ukvarja s tako vladjo? Odgovor na prvo vprašanje je bil seveda negativen, ni pa bil nujno negativen tudi odgovor na drugo vprašanje. Standard razmišljanja, ki so ga uporabili pri prvem – moralem vprašanju, je bil preprosto testiranje narave in politike komunistične vlade Kitajske z načeli zahodne moralnosti. Pri drugem – političnem vprašanju pa je šlo za kompliciran test vpletenih interesov in razpoložljive moči na obeh straneh ter vpliva, ki bi ga imela takšna ali drugačna akcija na te interese in moč. Aplikacija tega testa bi seveda lahko privedla do zaključka, da je bolj modro, ne imeti s komunistično vladjo Kitajske nobenega opravka. Da pa so do tega sklepa prišli tako, da so popolnoma zanemarili omenjeni test ter odgovorili na politično vprašanje, kot da bi šlo za moralni problem, je pomenilo demonstracijo klasičnega primera »moralističnega pristopa« k mednarodni politiki.

Tretji primer jasno ilustrira nasprotje med realističnim in legalistično-moralističnim pristopom k zunanji politiki. Velika Britanija je, kot eden od garantov belgijske nevtralnosti, avgusta leta 1914 stopila v vojno z Nemčijo, ker je le-ta kršila nevtralnost Belgije. Dejanje Velike Britanije je bilo mogoče opravičevati tako v realističnem kot legalistično-moralističnem smislu. V realističnem smislu je bilo mogoče dokazovati, da je bilo za britansko zunanjo politiko že stoletja samo po sebi umevno, da preprečuje nadzor nad t.i. »Low Countries« katerekoli sovražni sili. Torej ni šlo toliko za kršenje belgijske nevtralnosti kot take, ampak za sovražne namere kršitelja, kar je dalo Britancem racionalni razlog za intervencijo. Če bi bil kršitelj kdo drug in ne Nemčija, morda Velika Britanija sploh ne bi posredovala. Takšno stališče je zastopal tedanji britanski zunanji minister sir Edvard Grey. Njegov namestnik Hardinge mu je leta 1908 dejal: »Če bi Francija kršila belgijsko nevtralnost v vojni proti Nemčiji, je malo verjetno, da bi Velika Britanija ali Rusija sploh mignili s prstom. Če pa bi belgijsko nevtralnost kršila Nemčija, bi najbrž prišlo do nasprotnih ukrepov.« Na to pripombo mu je sir Edward Grey odgovoril: »Točno tako je«. Seveda pa bi se lahko držali tudi legalistične in moralistične pozicije, po kateri kršitev belgijske nevtralnosti kot take (per se) – zaradi svojih legalnih in moralnih defektov in ne glede na vpletene interese ali identiteto kršitelja – opravičuje britansko, in kar se tega tiče, tudi ameriško intervencijo. Takšno stališče je na primer zastopal Theodore Roosevelt v svojem pismu siru Edwardu Greyu 22. januarja 1915 leta:

»Zame je bila pomembna Belgija. Če bi Francija ali Anglija nastopili proti njej tako, kot je nastopila Nemčija, bi jima ravno tako nasprotoval, natančno tako, kot sedaj nasprotujem Nemčiji. Močno odobravam vaše dejanje in vidim v njem model za ravnanje vseh tistih, ki verjamejo v častno spoštovanje pogodb in mednarodno moralo. Takšno stališče zavzemam kot Američan, ki ni nič bolj Anglež kot je Nemec, in ki si lojalno prizadeva služiti interesom svoje domovine, ki pa se tudi trudi po svojih močeh za pravico in dostojnost človeštva ter se zato čuti dolžnega soditi o ravnanju vseh drugih narodov ob katerikoli priložnosti«.

Dejstvo, da realisti branijo avtonomnost politične sfere pred vdiranjem drugih načinov razmišljanja, ne pomeni nespoštovanja obstoja in pomena teh drugih načinov razmišljanja. Pomeni le, da mora imeti vsak od njih svoje ustrezno področje in funkcijo. Politični realizem temelji na pluralističnem konceptu/razumevanju človekove narave. Realen človek (človek iz mesa in krvi) je sestavljen iz »ekonomskega človeka«, »političnega človeka«, »moralnega človeka«, »religioznega človeka« in tako dalje. Človek, ki ne bi bil nič drugega kot »politični človek«, bi bil zver, saj bi mu manjkali vsi moralni zadržki. Človek, ki bi bil zgolj »moralni človek«, bi bil bedak, ker bi mu manjkala modrost. Človek, ki ne bi bil nič drugega kot »religiozni človek«, bi bil svetnik, saj ne bi imel posvetnih želja.

S tem, ko priznava različne strani človekove narave, politični realizem tudi priznava, da je zaradi razumevanja teh različnih strani potrebno vsako od njih obravnavati na njej lasten način. Z drugimi besedami, če želim razumeti »religioznega človeka«, moram začasno odmisлити vse druge strani človekove narave in obravnavati to, kakor da je edina. Še več, pri religiozni sferi moram uporabiti njej ustrezen mišljenski standard, pri tem pa se ves čas zavedati obstoja drugih standardov in njihovega dejanskega vpliva na religiozne kvalitete človeka. Podobno velja za vse druge strani človekove narave. Noben sodoben ekonomist, na primer, si ne bi svoje znanosti in njenih relacij do drugih znanosti predstavljal kako drugače. Ravno skozi takšen proces emancipacije od ostalih miselnih standardov in razvijanja ustreznega standarda na svojem področju, se je ekonomija razvila v avtonomno teorijo človekovih ekonomskih dejanj. Namen političnega realizma je prispevati k podrobnemu razvoju na področju politike.

Naravno je, da politična teorija, ki temelji na takšnih načelih, ne doživlja enoglasne potrditve, kot je ne doživlja, kar se tega tiče, takšna zunanja politika. Tako teorija kot politika namreč zadevata ob dva nasprotna trenda v naši kulturi, ki se ne moreta sprijazniti z domnevami in rezultati racionalne objektivne politične teorije. Eden od obeh trendov podcenjuje vlogo moči v družbi zaradi razlogov, ki izhajajo iz izkušenj in filozofije 19. stoletja – o čemer bo obširneje govora malo kasneje. Drugi trend, ki nasprotuje realistični politični teoriji in praksi, pa izhaja iz same narave odnosov, ki ostajajo in morajo obstajati med človekovim umom in politično sfero. Zaradi razlogov, o katerih bomo govorili kasneje, človekov um v vsakodnevnih operacijah ne prenese odkritega pogleda na politično realnost, ampak mora prikrivati, sprevračati, podcenjevati, in olepševati resnico. Bolj ko to počne, bolj je posameznik dejavno vpleten v politične procese, še posebno tiste v mednarodni politiki. Človek kot politična žival je sposoben živeti in biti zadovoljen s seboj in soljudmi le, če samega sebe vara o naravi politike ter vlogi, ki jo igra na političnem prizorišču.

Neizbežno je torej, da mora teorija, ki poizkuša razumeti mednarodno politiko, kakšna v resnici je in kot bi morala biti v luči svoje prave resnične narave, in ne taka, kakršno bi jo ljudje radi videli, premagati psihološki odpor, na katerega večina drugih področij učenja morda sploh ne naleti. Knjiga, posvečena teoretičnemu razumevanju mednarodne politike, zahteva zato posebno razlago in opravičilo.

Prevedla: Sonja Čujović

VLADO BENKO

O prenovi študija na FSPN

(s posebnim ozirom na mesto »mednarodnih odnosov«)

Ta zapis je namenjen »obrambi« statusa predmetnega področja mednarodnih odnosov v učnem programu Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, hkrati pa predstavitvi podobe tega študija v prihodnje. Izhodišče zanj je* osnutek programa, ki te dni kroži na fakulteti in v katerem je temu področju dano komaj omembe vredno mesto. Glede smotra tega zapisa bi mu bilo mogoče očitati, da je obroben in za širšo javnost manj zanimiv, čeprav hkrati menim, da bi mogle biti nekatere opredelitve področja, ki ga branim, relevantne tudi zanjo. Dopustno je namreč trditi, da se je zavest o pomenu mednarodnega pojava že dovolj zasidrala ne samo v t. i. pozorni javnosti, marveč tudi širše, še posebej spričo dinamike v današnji slovenski družbi, ki njegov pomen povzdiguje do zavedanja o njegovi odločujoči vlogi pri kristalizaciji slovenskih perspektiv v prihodnji konfederativni Evropi.

Namenoma sem zapisal besedo »obramba« in ne »utemeljitev« (statusa) tega področja. Menim namreč, da je bil ta status v smislu njegove *temelnosti* nesporen od nastanka nekdanje Visoke šole za politične vede ter njenega postopnega preobražanja v Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo – pa vse do današnjih dni. Ta temeljnost se je dokazovala najprej s strukturo osnovnega predmeta v tem področju, z navezovanjem te strukture na »bližnje« politološke in sociološke predmete in seveda tudi tiste, ki sodijo v ožji okvir tega predmetnega področja (mednarodno javno pravo, mednarodni ekonomski odnosi, dežele v razvoju, mednarodne organizacije, sodobna diplomacija itd.), in končno, neskromno rečeno, tudi na personalno zasedbo. Poudariti velja, da je bil ta status formalno izražen tudi na ravni univerze, saj mu je bila priznana *matičnost* v okviru njenih študijskih programov. To ni bil zanemarljiv dosežek zlasti spričo tega, da je bil uveljavljen v obdobju t. i. sistematizacije na univerzi. Tedaj so se morali predstavniki komaj rojene ustanove trdo boriti za njeno pravico do obstoja, ko je tudi sleherna *priznana matičnost* pomenila argument v prid dokazovanja specifične podobe fakultete in s tem tudi *potrebe po upoštevanju njenega specifičnega poslanstva v tej družbi*.

S tem ko poudarjam dejstvo, da je bilo to predmetno področje od vsega začetka zamišljeno *kot matično in temeljno* – kar velja v prvi vrsti za osrednji predmet

* V drugi verziji tega osnutka, ki mi je prišla v roke, potem ko sem oddal pričujoči tekst uredništvu, predmet (oz. predmetno področje mednarodnih odnosov) ni uvrščen v seznam *matičnih predmetov* fakultete. Znova poudarjam, da je bila ta matičnost priznana s strani Univerze oz. fakultet, ki imajo nekatere predmete blizu tega predmetnega področja (mednarodno javno pravo na Pravni fakulteti oz. predavanja iz teorije mednarodnih odnosov na Pravni fakulteti, ki so jih izvajali učitelji s FSPN), iz česar sklepam, da matičnost oz. priznanje matičnosti ne more potekati brez razprave, kar seveda velja tudi za ukinjanje matičnosti.

v njem, tj. za Mednarodne odnose I – in da je kot tako ostalo tudi tedaj, ko se je ustanova razvijala v tri, v njenem naslovu razvidne smeri, ne želim, da bi se to razumelo kot obramba »pridobljenih« pravic. Dopuščam možnost, da prihaja do tolikšnih sprememb v okolju ustanove in pa v razmerjih znotraj nje same, da je tak premik, kot je zapisan v omenjenem osnutku, potreben, morda celo neizbežen. Toda če zanj obstajajo argumenti, bi jih veljalo slišati in o njih razpravljati, kar pomeni seznaniti se z didaktičnimi in drugimi cilji tega predmetnega področja oz. usmeritve. Ti so vsaj deloma razvidni iz obstoječe strukture osnovnega predmeta (Mednarodni odnosi I) in iz strukture ostalih predmetov. Ni odveč ugotoviti, da je bilo v preteklosti in v procesu spreminjanja učnih programov večkrat načeto vprašanje o »primernosti« predmeta »Mednarodni odnosi I« kot skupnem predmetu za vse smeri – vendar brez navajanja resnejših argumentov, tako da se je razprava zaustavila, nekoliko neskromno rečeno, na strokovni in siceršnji avtoriteti nosilcev predmeta. Obžalovanja vredno bi bilo, če bi se tudi tokrat ne soočili z argumenti in bi postalo odločujoče dejstvo, da teh nosilcev predmeta na fakulteti ni več.

Kot anticipacijo stališč, ki bi jih bilo v predlagani razpravi vredno upoštevati, navajam nekaj tez v prid ohranjanja obstoječega statusa tega predmetnega področja in osnovnega predmeta v njem.

1. Ko je bila nekdanja Visoka šola za politične vede transformirana v Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo, se »trojnost« v njej obstoječih in razvijajočih se smeri ni razumela *kot njihova paralelnost*, marveč kot neke vrste »troedinost«, kar naj bi pomenilo, da sleherna od teh smeri črpa svojo moč in svojo vsebino tako iz nje same (tj. iz njenih svetovnih in domačih virov in vzpodbud), kot tudi iz bližine sosednih smeri – najsi to bližino razumemo v funkcionalnem smislu kot dopolnjevanje in poglobljanje, ali pa v idealnem, čeprav doslej še nedoseženem primeru – kot možnost integrirane obravnave določenih pojavov in procesov, pa najsi gre za pedagoško ali pa znanstvenoraziskovalno početje.

Ni odveč pripomniti, da so predstavniki te fakultete takšno zasnovo branili prav s temi argumenti pred izobraževalnimi in drugimi institucijami; ta zasnova pa je bila – med drugim – legitimirana tudi v jugoslovanskem merilu kot posrečen primer. Iz pričujoče teze sledi vprašanje, ali je v zasnovi novega učnega programa *ta specifičnost ustroja študija zadostno upoštevana*. Kajti, če je odgovor nanj pritrdilen, potem je, vsaj po mojem mnenju, zgledovanje po vzorih (modelih) študija od drugod *omejeno*, če pa je odgovor negativen, potem se s tem odpira vprašanje celovite revizije njenega ustroja.

2. Če se vztraja pri takem konceptu fakultete, kot je bil vzpostavljen in *branj*en na njenih začetkih in v njenem nadaljnjem razvoju, potem se je bilo potrebno vprašati o tem, kateri predmeti v njenem učnem programu smejo oz. morejo prevzemati funkcijo *temeljnosti* in hkrati *sposobnosti*, da bi bili skupni za vse smeri študija. Naj gre za vprašanja strokovnega ali osebnega prestiža, za nekdanje kriterije za financiranje pedagoškega programa (število ur!) in še česa drugega – v vseh teh primerih ni bilo lahko dosežati konsenza o tem, ali ima ta ali oni predmet značaj temeljnosti oz. ali ga je potrebno uvrstiti v skupino skupnih predmetov. Ne bi se spuščal v razglabljanje, kako je bil v preteklosti ta konsenz dosežen, bojim se le, da še doslej niso bili določeni kolikor toliko jasni in s tem tudi uporabljivi kriteriji za odločanje. Starejša generacija iz vrst učiteljev se bo verjetno spominjala tega, da smo merila zanj poskušali dosežati po poti t. i. eksplikacij posameznih predmetov, vendar brez upoštevanja vrednih rezultatov.

Verjetno je, da bi pot k doseganju uporabljivih kriterijev vsaj nekoliko zgladili, če bi načeli in razvili razpravo o *formativni* in *informativni* funkciji posameznih

predmetov, ki obstajajo v učnem programu fakultete. Stvari bi se morda premaknile dlje od točke, na kateri smo danes, čeprav je jasno, da so primesi ene ali druge funkcije, v večji ali manjši meri razvidne tako rekoč pri slehernem od obstoječih predmetov. Globlje bi segli, tako domnevam, tedaj, ko bi si kot pomoč za omenjeno razločevanje priklicali v spomin t. i. osnovne cilje izobraževanja, ki jih – kot ena od inah – vsebuje Bloomova taksonomija izobraževalnih ciljev. Iz izhodišča, da je osnovni cilj visokošolskega izobraževanja v tem, da usposabljanje študirajočega za raznovrstne življenjske in poklicne situacije prehaja v neke vrste piramidalno strukturo in v njej izraženo gradualizacijo in hierarhizacijo teh ciljev. Z nižjih ravni te gradualizacije (poznavanje posamičnega, poznavanje konkretnega, spoznavanje specifičnih dejstev, spoznavanje poti in načinov v obravnavi posamičnega, prehajanje iz obravnave konkretnega k posploševanju itd.) prehaja le-ta v usposabljanje študirajočega za razumevanje danega problema, pojava, procesa itd., za interpretacijo, ki temu sledi, aplikacijo, analizo in sintezo ter končno evaluacijo. Jasno je, da je uporaba takšne ali podobne taksonomije za graditev strukture kakega predmeta zahteven proces, vsekakor pa je zahtevna tudi interpretacija te strukture za potrebe ugotavljanja formativnega ali informativnega značaja predmeta, kajti z njenimi rezultati še ni dokazano, da se tako predmet tudi izvaja.

3. Na tem mestu se ne nameravam spuščati v argumentiranje pomena, kakršnega ima »mednarodni dejavnik« za razvoj in usodo sodobne družbe. Dokazujejo ga rastoča stopnja medsebojne odvisnosti med subjekti v mednarodni skupnosti in vloga, ki jo ta dejavnik pri tem ima s svojo kakovostjo univerzalnosti in globalnosti; dokazujejo ga stopnjevano prepletanje procesov znotraj posameznih držav in v mednarodni skupnosti (kot primer, internacionalizacija notranjih konfliktov in internalizacija mednarodnih konfliktov); tako rekoč usodni značaj tega dejavnika pa je razviden v dejstvu, da se pred sodobno mednarodno skupnostjo pojavlja – prvič v zgodovini – vprašanje njenega preživetja v dobesednem smislu, bodisi spričo možnosti uporabe jedrskega orožja, bodisi spričo strahotnih nihanj v svetovni ekologiji. Zavaljo tega je potrebna sistematična in kvalificirana proliferacija znanj o mednarodnem pojavu, v kateri morajo najti svoje mesto tako sociolog kot politolog, pa komunikolog in še kdo drug. Domnevam, da je temu argumentu mogoče prislusniti, ko gre za razpravo o temeljnosti osrednjega predmeta v t. i. mednarodni usmeritvi in potrebi, da ga kvalificirajo kot skupnega za vse smeri. Če se tako stališče sprejme *kot načelno*, potem je seveda odprta pot za temeljito obravnavo vsebine tega predmeta, ki se ji vsekakor nihče ne upira.

4. Po svoji, sedaj obstoječi strukturi, sodi predmet »Mednarodni odnosi I« v skupino temeljnih predmetov. Trdimo, da je iz njene vsebine mogoče sklepati, da ima zrazito formativno funkcijo, medtem ko le v manjši meri sledi potrebam informacije. Ta formativna funkcija je razvidna tako tedaj, ko »opremlja« študirajočega za razlago o genezi mednarodne skupnosti, ko tematizira specifičnost razvoja v njej, ko se sooča z dejavniki kontinuitete in diskontinuitete v tem razvoju, kot tudi v predstavitvi oz. analizi njene današnje strukture, postavljajoč v ospredje objektivne dejavnike njenega razvoja, subjekte, ki v njej delujejo, procese in odnose, ki potekajo znotraj nje in končno norme, ki te odnose (kooperacije, konflikte, adaptacije itd.) urejujejo. Tudi površen vpogled v strukturo učnega programa pove, da se v njej srečujejo tako sociologija in politologija kot tudi politična ekonomija in komunikacijski pristopi, kar še posebej velja za poglavje o teoriji mednarodnih odnosov. Brez »udeležbe« teh disciplin ni mogoče uspešno izpolnjevati tako kognitivnih kot socialnih aspektov izobraževanja nasploh, in

v tem predmetu še posebej. Opozoril bi še na neko, zlasti v zadnjem desetletju razvoja predmeta prevladujočo tendenco, namreč da se izognemo hipostaziranj institucionalnih aspektov oz. manifestacij političnega faktorja v obravnavi mednarodnega pojava, ne da bi s tem hkrati zašli v politični redukcionizem.

S povedanim je nakazana nadaljnja usmeritev v »dograjevanju« predmeta, ki sem jo na lanskem posvetovanju o družbenih vedah (v organizaciji marksističnega centra pri ZKS) izpovedal kot potrebo po »sociologizaciji« ne samo osrednjega predmeta v skupini mednarodne usmeritve, marveč tudi v nekaterih drugih, saj npr. določene prednosti, ki jih daje povezovanje s sociologijo v okviru te ustanove, niso dovolj izrabljene v mednarodnem pravu (sociologija mednarodnega prava).

Ne more biti sporno, da v »dograjevanje« predmeta in celotne skupine predmetov sodi ne samo zgoraj navedena usmeritev, marveč tudi vprašanje novih znanj, ki naj bi pokrivala novejša gibanja v mednarodni skupnosti, kot je to npr. izziv svetovne ekologije. Z moderniziranjem in aktualiziranjem predmeta »Mednarodni odnosi I« pa naj bi hkrati potekalo tudi krčenje tistih doslej obstoječih programov, ki imajo pretežno informativno funkcijo. Z njimi naj bi zapolnili vsebino drugih predmetov iz sestava mednarodne usmeritve.

5. Iz zgoraj povedanega povzemam naslednje sklepe:

a) Pri prenovi študijskega programa fakultete velja še naprej upoštevati specifičnost njenega ustroja v smislu »troedinosti« sociologije, politologije in komunikologije;

b) Ta specifičnost naj se izraža predvsem v določanju »temeljnosti« posameznih predmetov;

c) S kvalifikacijo temeljnosti le-teh razumem njihovo sposobnost prevzemati formativno funkcijo v procesu izobraževanja profila sociologa, komunikologa in politologa;

d) V določanju formativne funkcije nekega predmeta je upoštevati dognanja didaktike v smislu izpostavljanja izobraževalnih ciljev in načinov njihovega uresničevanja;

e) Iz sedanje strukture predmeta »Mednarodni odnosi I« izvajam predpostavko, da ima ta predmet formativno funkcijo, kar je razumeti ne samo za profil diplomanta mednarodne usmeritve, marveč tudi diplomanta te fakultete sploh;

f) »Udeležba« sociologije, komunikologije, politologije in politične ekonomije v strukturi predmeta »Mednarodni odnosi I« se povezuje z doslej obstoječim mestom tega predmeta v III. letniku. Tako so dane možnosti ne samo za to, da se obnovijo, dopolnijo in aktualizirajo pridobljena znanja iz teh predmetov na širokem območju družbenih in političnih procesov v mednarodni skupnosti, marveč se ponujajo tudi možnosti za uvedbo »integriranih seminarjev« ali pa kolegijev z interdisciplinarno vsebino. Slednja vse doslej, kolikor mi je znano, še ni izkoriščena, čeprav je bilo v njej v preteklosti mnogo govora.

V tem zapisu se nisem dotaknil drugih institucionaliziranih oblik študijskega procesa, kot je npr. podiplomski študij. Ideje o tem so večidel znane, zato jih obširneje ne bi obravnaval.

Ko gre za študij na III. stopnji (za pridobitev magisterija) menim, da bi le-ta v bližnji prihodnosti moral biti usmerjen v obravnavo sodobnega mednarodnega sistema in njegovih segmentov, kot tudi v poglobljanje znanj o teoriji mednarodnih odnosov – vse to pa na podlagi v ta področja usmerjenih raziskav.

Specialistični študij na področju mednarodnih odnosov ima, po mojem mnenju, prihodnost le tedaj, če bi vanj vključevali delne programe drugih fakultet (pravne in ekonomske), se pravi, če bi potekal v skupni režiji.

Končno menim, da je povsem zanemarjena usmeritev k organiziranju krajših seminarjev za dopolnjevanje izobrazbe (obravnava aktualnih mednarodnih procesov – npr. regionalizma), ki naj ne bi bili »enkratni«, marveč med seboj povezani. Organiziranje takšnih seminarjev naj bi bilo namenjeno zlasti diplomantom iz mednarodne usmeritve in novinarjem.

7. februar 1990

ANTON GRIZOLD

Pravica do obstoja

(Študij obramboslovja na FSPN)

Reorganizacija študija na FSPN pomeni zame odpravo nekaterih obstoječih neskladij v smislu uravnoteženja velike disperzije študijskih programov na posameznih smereh ter zmanjšanja velikega števila predmetov po smereh in po letnikih; uveljavitev možnosti za akademsko-profesionalni pristop učiteljev in asistentov pri raziskovalnem in pedagoškem delu (npr. povečati dostopnost do domače in zlasti tuje literature, spremeniti sistem nagrajevanja, ki povečuje količino nad kakovostjo dela, jih razbremeniti rutinskih del – npr. fotokopiranja itn. ter zmanjšati veliko število ur sestankovanja idr.).

Pričujoče razmišljanje o morebitnih spremembah študija na FSPN nima name- na zajeti tovrstno problematiko v vsej njeni celovitosti in zapletenosti na vseh študijskih smereh, ampak je usmerjeno le na študijsko smer obramboslovja. V njem bom poskušal vsaj delno odgovoriti na naslednja vprašanja:

1. V čem je obramboslovna študijska smer sui generis na FSPN?
2. Katera so temeljna področja zvrsti delovanja v družbi, za katera se izobra- žuje študent obramboslovja?
3. Kakšne naj bodo spremembe učnega načrta in študijskega programa obram- boslovja, da bodo zadovoljile tako »družbeno prakso« kot tudi upoštevale sodob- ne tendence organiziranja in razvoja znanstveno-raziskovalnega in pedagoškega dela na univerzi!

1. Temeljne značilnosti študija obramboslovja na FSPN (kronologija in razvoj)

Razvoj teorije in prakse obrambnega organiziranja v Jugoslaviji je zlasti po letu 1969 ustvaril potrebo po ustrezno usposobljenih kadrih, ki bodo poleg vojaških izvedencev strokovno urejali to področje. V ta namen so decembra 1973 republiški organi v Sloveniji sprejeli od učne uprave generalnega štaba JLA osnutek medre- publiškega dogovora o uvedbi visokošolskega študija splošne ljudske obrambe na nekaterih jugoslovanskih univerzah.

Svet za ljudsko obrambo SR Slovenije je 9. 2. 1974 podprl predlog generalnega štaba JLA in sprejel načelni sklep, da bi ta študij uvedli na FSPN. Skozi leto 1974

je potekalo usklajevanje besedila dogovora. Ta je bil podpisan 13. februarja 1975 v Beogradu.¹ FSPN je 8. julija 1975 objavila javni razpis za študij splošne ljudske obrambe. Ta študij je imel od ustanovitve status usmeritve, s tem da sta bili znotraj nje predvideni dve ožji usmeritvi, in sicer pedagoška in upravna.

Omenjeni ožji usmeritvi sta se dejansko pričeli izvajati v študijskem letu 1977/78 (poletni semester) in sta obveljali do prehoda na enovit profil študija, ki ga je potrdil fakultetni svet 19. junija 1979.

Z novim statutom SFPN z dne 15. 12. 1978 je študij splošne ljudske obrambe dobil status študijske smeri.

Od leta 1979 dalje so vse fakultete, nosilke študija splošne ljudske obrambe – skupaj s pristojnimi republiškimi organi in s 4. upravo generalnega štaba JLA – pripravljale nov študijski program. Razlogi za to so izhajali iz štiriletnih izkušenj v posameznih republikah, in sicer iz širjenja možnih sektorjev zaposlitve diplomantov tega študija (od prvenstveno pedagoškega dela v srednjem šolstvu, na organizacijsko-analitična opravila v strokovnih službah družbenopolitičnih skupnosti, v organizacijah združenega dela, v teritorialni obrambi idr.). Rezultat teh dogovorov so Enotni temelji učnega načrta in programa študija splošne ljudske obrambe, ki jih je fakultetam poslal Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo v letu 1981. Na teh temeljih je FSPN izoblikovala učni načrt in program študija splošne ljudske obrambe, ki ju je v naslednjih štirih letih sproti modificirala.

Leta 1985 je ta študij dobil v okviru vzgojnoizobraževalnega programa obramboslovja na FSPN prvi stalni učni načrt in program, ki veljata še danes.

S študijem obramboslovja smo v Sloveniji dobili visoko obrambno šolo, ki zagotavlja oblikovanje profila izobraženih obrambnih strokovnjakov, saj jim daje temeljito obramboslovno izobrazbo in politično razgledanost ter strokovnost na področju vojaško-obrambne dejavnosti – vključno z obvladovanjem vojaških izvedenosti. Tako se lahko diplomirani obramboslovec vključuje v različne dejavnosti obrambnega in tudi političnega sistema v Sloveniji (Jugoslaviji). V smislu razvijanja obramboslovno-vojaškega znanja in izobraževanja obramboslovno-vojaške inteligence opravlja študij obramboslovja pomembno povezovalno funkcijo med kulturo in politično suverenostjo slovenskega naroda.

Študij obramboslovja je na FSPN organiziran kot ena od temeljnih smeri in traja štiri leta, dejansko pa skupaj s stažiranjem 9 semestrov. S spremembami in dopolnitvami zakona o vojaški obveznosti (Ur. list SFRJ 26/89) je dana možnost, da študenti obramboslovja opravijo to obveznost s 4,5 mesečnim stažiranjem po zaključku študija v enotah JLA, s tem pa si hkrati pridobijo čin rezervnega podporočnika oboroženih sil.

Študijski program obramboslovja je rezultat nenehnega preoblikovanja od ustanovitve tega študija do danes. Njegov razvoj je tekel v smeri postopnega zmanjševanja nekaterih tradicionalnih sociološko-politoloških in ekonomskih predmetnih disciplin in k oblikovanju specifičnih obramboslovno-strokovnih. Temelj takega razvoja programa obramboslovja je znanstveno raziskovalno delo ter na njem zasnovana različna spoznanja o vojsstvu in vojaško-obrambni dejavnosti kot pomembnem delu družbene stvarnosti pri nas in drugod v svetu. Šele dobro poznavanje vojaško-obrambnega elementa v celotni strukturi sodobne družbe je

¹ Na fakulteti je bila februarja 1974 ustanovljena posebna študijska skupina za pripravo programa študija ljudske obrambe. V njeni prvotni sestavi so bili: V. Benko, F. Vreg, A. Bebler, Z. Roter, D. Zajc in T. Arko. Predsedoval ji je tedanji dekan V. Benko. V letu 1974/75 je komisija kolektivno izdelala več inačic programa obrambnega študija. Leta 1975 je prenovljena skupina za pripravo študija ljudske obrambe v sestavi: V. Benko, S. Južnič, Z. Roter, A. Bebler, A. Fatur, sprejela dokončno verzijo študijskega programa.

lahko izhodišče za resne strokovne razprave in profesionalno urejanje tega področja. Učni načrt študija obramboslovja vključuje danes tri temeljne skupine predmetov:

a) Skupina družboslovnih predmetov, ki daje študentom temeljno družboslovno znanje in poznavanje jugoslovanske politične in družbenoekonomske ureditve, kar jim omogoča tvorno sodelovanje v obrambnem organiziranju družbe kot integralnem delu celotnega družbenega sistema. Med te spadajo obča sociologija, obča politologija, politična ekonomija, filozofija, politični sistem SFRJ, ekonomski sistem SFRJ idr.

b) Skupina obramboslovno-strokovnih predmetov zagotavlja študentom nujna teoretična in temeljna praktična znanja za uspešno opravljanje strokovnih opravil in organiziranje posameznih dejavnosti v različnih delih obrambnega sistema pri nas. Med njimi so teorija vojne in vojaške sile, zasnova in sistem SLO in DS, vojaška zgodovina, socialno-politično in vojaško zemljepisje, družbena samozaščita, temelji obrambnih priprav, vodenje in poveljevanje, strategija idr.

c) Skupina pedagoško-psiholoških in splošnih predmetov dopolnilno usposablja študente za učinkovit pristop k opravljanju posameznih strokovnih dejavnosti. Vanjo lahko prištejemo metodologijo družboslovnega raziskovanja, pedagogiko, didaktiko, andragogiko, socialno in politično psihologijo z vojno psihologijo idr.

Poleg tega velja omeniti, da je bil leta 1983 ustanovljen Obramboslovni raziskovalni center (v okviru RI FSPN), katerega sodelavci so doslej izpeljali že vrsto teoretično-empiričnih raziskovalnih projektov v zvezi z vojaško-obrambno prakso in pojavi, povezanimi z njo v Jugoslaviji ter v nekaterih drugih sodobnih državah. K raziskovalnemu delu ORC so bili pritegnjeni tudi mnogi študenti obramboslovja. Tovrstno raziskovanje se izvaja z znanstvenim instrumentarijem in metodologijo družboslovja, je pa hkrati izhodišče za oblikovanje specifične obramboslovne raziskovalne metodologije.

2. Področja delovanja diplomiranega obramboslovca

Vojaško-obrambno področje v Jugoslaviji je bilo skoraj tri desetletja po drugi svetovni vojni tisti segment dejavnosti v družbi, ki ga je v celoti obvladovala država in prek nje vojaška organizacija. Z družbenoekonomskim razvojem globalne družbe v Jugoslaviji se je ob centrani ideji o podružbljanju obrambnih funkcij države po letu 1969 oblikoval model obrambne organizacije, ki poleg oboroženega elementa vključuje tudi neoborožene sestavine. Vse to zahteva relativno nove vzorce vedenja, ki so ob visoki stopnji strokovnosti potrebni za urejanje našega vojaško-obrambnega področja. Novi zahtevnosti delovanja na tem področju ustreza poklic obramboslovca, ki so mu trenutno v Sloveniji na voljo naslednje vrste dejavnosti:

- a) Znanstveno-raziskovalno delo (univerza, raziskovalni inštituti ipd.);
- b) Pedagoško delo (srednje, višje in visoko šolstvo);
- c) Organizacijsko-upravno in svetovalno delo (občinska in republiška državna uprava, gospodarstvo, kultura idr.);
- d) Vodilno, vodstveno in praktično analitično delo (teritorialna obramba, pogodbeno delo v JLA idr.).

3. Perspektive nadaljnjega razvoja študija obramboslovja na FSPN

Študij obramboslovja na FSPN se je od leta 1975 programsko oblikoval pod vplivom treh glavnih determinant, in sicer:

a) Enotnih temeljev učnega načrta tovrstnih študijev v Jugoslaviji (sprejetimi z medrepubliškimi dogovori),

b) Potreb prakse na vojaško-obrambnem področju po specifičnem profilu diplomanta;

c) Danih kadrovskih in drugih zmožnosti na fakulteti.

Zato je bolj razumljivo, da v začetnem obdobju ni obstajal stalni učni načrt obramboslovnega študija, ampak se je le-ta za posamezne letnike spreminjal iz leta v leto. To je povzročalo vsakoletne razprave znotraj in zunaj fakultete o potrebnem profilu diplomantov ter o samem učnem načrtu obramboslovja. Po desetletnem iskanju ustreznega koncepta tega študija se je koncept ustalil v sprejetem vzgojno-izobraževalnem programu obramboslovja. Pri oblikovanju koncepta obramboslovnega študija so vseskozi tvorno sodelovali tudi študentje. Mnoge potrditve o solidni zastavitvi študija obramboslovja dobiva Katedra za obramboslovje tudi iz prakse, kjer se diplomanti na različnih delovnih mestih uveljavljajo kot celovito izobraženi in strokovno usposobljeni. Glede na povedano menim, da sedanjega koncepta študija obramboslovja na FSPN ni treba v temeljih spreminjati, ampak gre lahko le za njegovo posodobitev (v smislu kontinuiranega razvoja) iz naslednjih izhodišč:

1. Z učnim načrtom zagotoviti širok profil diplomantov s poglobljenim obramboslovno strokovnim znanjem – ob hkratni temeljni družboslovni in ustrezni pedagoško-andragoški usposobljenosti. Pri tem je treba upoštevati možnosti, da bi se diplomirani obramboslovci lahko tudi po zaposlitvi usposabljali za ožje, iz njihovega poklicnega dela izhajajoče teme, hkrati pa jim omogočiti nadaljnje poglobljanje znanja na specialističnem in podiplomskem študiju obramboslovja.

2. Omogočiti izražanje individualnih interesov in usmeritev študentov z večjo možnostjo izbire predmetov.

3. Zmanjšati skupno obremenitev študentov, njihove obveznosti pa enakomerno razporediti po semestrih.

4. Omogočiti prilagajanje učnega načrta že pridobljeni izobrazbi in izkušnjam, predvsem za študij ob delu in za neposredni vpis v 3. letnik študija diplomantom višjih in visokih šol.

5. Vpis na ta študij omogočiti vsem, ki so končali štiriletne šole, z diferencialnimi izpiti pa tudi tistim, ki so končali poklicne šole.

6. Stažiranje v enotah JLA (s katerim po obstoječem zakonu o vojaški obveznosti moška populacija na študiju obramboslovja to dolžnost absolvira v 4,5 mesecih in si hkrati pridobi čin rezervnega oficirja) naj ne bo obvezno (sestavni del študija), ampak naj fakulteta ponudi program študija, ki bo izobraževal dva profila diplomantov obramboslovja:

a) diplomante, ki želijo s stažiranjem opraviti obveznost služenja vojaškega roka oz. si zaradi narave bodoče zaposlitve pridobiti čin rezervnega oficirja, in

b) diplomirane obramboslovce, ki za svoje delo ne bodo potrebovali »stažiranja« in čina rezervnega oficirja (morebiti zlasti ženska populacija, tuji državljani idr.).

7. Dvigniti raven nekaterih predavanj in zagotoviti večje interdisciplinarno vpletanje oz. vključevanje obramboslovnega vidika v nekatere splošnoizobraževalne družboslovne predmete.

8. Okrepiti posamično delo s študenti in nasploh institucijo mentorstva idr.

JAN-ERIK LANE, SVANTE O.
ERSSON

Politika in družba v zahodni Evropi

(Politics and Society in Western Europe;
SAGE Publications, London, Beverly
Hills, Newbury Park, New Delhi, 1987)

Politika in družba v zahodni Evropi je primerjalna študija o politični stabilnosti šestnajstih zahodnoevropskih držav po drugi svetovni vojni. Avtorja po uvodnem delu, v katerem predstavita okvir nadaljnje analize, nakažeta devet pristopov k problemu politične stabilnosti. Na prvem mestu je *Almondov* pristop, ki temelji na kriteriju družbene fragmentacije in politične strukture vlog. Politični sistem je stabilen, če je politična struktura vlog nizko diferencirana in če je hkrati politična kultura homogena. Potem predstavita *Lipsetov* model, ki upošteva kriterij stratifikacije in strukturo cepitev (cleavage). Stabilen politični sistem je vezan na družbo s prečnimi cepitvami (cross-cutting cleavages) in nizko stopnjo stratifikacije. Prispevek *Dahla* vidita avtorja predvsem v njegovem izpostavljanju pomena ekonomije, enakosti in legitimnosti za stabilno demokracijo. *Lijphart* je razvil konsociativno teorijo demokracije kot teorijo stabilnosti v družbah z visoko stopnjo pluralnosti. Teža njegovega pristopa je po mnenju avtorjev v poudarjanju obnašanja elit kot neodvisne variable. *Lijphart* namreč dokazuje, da v pluralni družbi, kjer ne obstaja konsenz na ravni množic, zagotavljajo elite nosilnih segmentov stabilnost demokracije z medsebojnim sodelovanjem. Potem preideta na vlogo političnih strank pri zagotavljanju stabilnosti in se pri tem opirata na pristop *Sartorija*. Temeljna kriterija za določanje stabilnosti sta ideološka distanca in fragmentacija strank. V primeru visoke fragmentacije strank in visoke stopnje ideološke

distance med strankami je sistem nestabilen. *Doddov* pristop temelji na oblikovanju vlade v pluralnih družbah. *Dodd* dokazuje, da večstrankarski politični sistem ne pelje nujno v nestabilnost vlade. *Smith* v svojem pristopu relativizira trditve, da je družbeni konsenz v vsakem primeru ugoden za stabilnost sistema. Uvedel je razlikovanje med vladno in družbeno kohezivnostjo. Fiksni relaciji med njima ni. Po *Smithu* je področje stabilnosti v pluralnih družbah določeno z obstojem dominantne stranke, ki zagotavlja visoko stopnjo vladne kohezije v razmerah nizke stopnje družbene kohezije. Korporativizem je pristop, ki vnaša v preučevanje stabilnosti nestrankarske organizacije. Avtorja razčlenita eno zadnjih preformulacij korporativizma *Schmitterja* in *Lehmbrucha*, katerega glavni problem je posredovanje interesov organiziranih skupin na mesta, kjer se posamezne vladne politike oblikujejo. Naslednji pristop pomeni vmesni člen med strukturo družbe in njenimi cepitvami ter politično nestabilnostjo, do katere prihaja zaradi nesoglasja med različnimi skupinami; to je politiziran in sporen problem, ki razcepi politično javnost (issue). Politizirani problemi lahko zamajajo stabilnost sistema, hkrati pa jih v predvolilnem obdobju lahko uporabijo kot sredstva za mobilizacijo volilcev. Na zadnjem mestu avtorja predstavita *Powellov* pristop, katerega glavna značilnost je obravnavanje politike kot samostojne identitete.

V drugem poglavju obravnava avtorja cepitve (cleavages) v zahodni Evropi. Cepitve so najpomembnejši dejavniki, ki določajo teren politične stabilnosti. Najprej ugotovita, da vse delitve niso cepitve, nato pa klasificirata cepitve z vidika več kriterijev, npr. na latentne in manifestne, tiste, ki so na ravni strukture in na ravni zavesti ter glede na razne tipe: religiozne, etnične, razredne in regionalne. Potem podrobneje predstavita vsakega od štirih tipov cepitev v šestnajstih zahodnoevropskih državah.

Tretje poglavje je namenjeno podrobni razpravi o političnih strankah. Avtorja raz-

členjujeta značilnosti posameznih tipov strank, njihovo kontinuiteto in relevantnost v posameznih državah, njihovo volilno moč, organizacijsko kontinuiteto, družbene vezi, ideologijo in vladno usmerjenost.

V četrtem poglavju se avtorja ukvarjata s tezo, da politične stranke določa družbena struktura. Na koncu razgneta raznolikost strankarskih sistemov v obravnavanih državah. Za interpretacijo strankarskega sistema sta razvila petdimenzionalni model, ki vključuje: frakcionalizacijo (variacije glede števila in moči strank), funkcionalno orientacijo (variacije glede tradicionalnih buržoaznih, religioznih in etničnih strank), polarizacijo (variacije glede na levo-desno usmeritev), radikalna orientacija (variacije glede na moč levih strank) in nestanovitnost (variacije glede mobilnosti med strankami).

Naslednji dve poglavji sta namenjeni obravnavi sistema odločanja – najprej elementu *avtonomije*, nato pa elementu *vpliva*. Obravnavo te teme vpeljeta avtorja z ugotovitvijo, da politična stabilnost ni preprosta refleksija strukture cepitev v družbi. Zato je pomembno preučevati mehanizme za reševanje konfliktov, saj tudi ti mehanizmi utrpajo stabilnost sistema. Avtonomija je temeljna lastnost zahodnih demokratičnih sistemov. Gre najprej za avtonomijo posameznika, v kateri so zapopadene temeljne svoboščine in pravice, nato pa za avtonomijo institucij, teritorialno in funkcionalno avtonomijo. Avtorja opozarjata, da ideja političnega sistema implicira nepopolnost avtonomije. Koncept vpliva avtonomijo dopolnjuje. Mehanizmi za izvajanje vpliva so predvsem procedure za volitve kandidatov, oblikovanje solucij v dejanskih telesih odločanja ter interpretacija relacij med deli oblasti: izvršilno, zakonodajno in sodno. Moč vpliva je odvisna od nekaterih značilnosti političnega sistema: tipa volilnega sistema, strukture zborov, razvitosti parlamentarizma, vzorca oblikovanja vlade. Avtorja navajata dva tipa vpliva: vpliv množic na politiko (politics) in na oblikovanje politik (policy), pri čemer ima ključno mesto referendum, ter vpliv elit na oblikovanje politik. Avtorja se ukvarjata tudi z učinkovitostjo vpliva v posameznih državah.

V osmem poglavju avtorja podrobneje načenjata problem politiziranih spornih vprašanj (issues). Družbeni problemi morajo biti politizirani še preden preidejo v insti-

tucije sistema; s tem naj bi bilo zagotovljeno učinkovito in mirno urejanje globokih družbenih cepitev. Glavne sporne probleme v državah zahodne Evrope sta avtorja nanižala na podlagi dejavnosti parlamentov in na podlagi zanimanja medijev zanje. Potem predstavi glavne sporne probleme v obravnavanih deželah, to pa glede na enega od njihovih tipov: strukturni, nestrukturni, mešani.

Deveto poglavje sta namenila problemu stabilnosti. Pri tem ugotavljata, da kljub obsežni tovrstni literaturi ni lahko opredeliti kriterijev za razlikovanje med politično stabilnostjo in nestabilnostjo. Uvajata razločevanje med kratkoročno (enoletno) in dolgoročnejšo perspektivo stabilnosti. Med kriterije za določanje stabilnosti pa avtorja uvrščata: deficit javnega sektorja, nestanovitnost oz. stabilnost vlade, proteste in nasilje. Avtorja tudi ugotavljata, da dvostrankarski sistemi v homogeni politični kulturi niso nujno stabilni, prav tako pa večstrankarski sistemi s pluralno politično kulturo niso nujno nestabilni.

V zaključnem delu avtorja še dodatno osvetlita tematiko prejšnjega poglavja. Na dolgi rok je politična stabilnost povezana z družbenimi cepitvami in konflikti, ki jih cepitve povzročajo, po drugi strani pa s sistemom odločanja, zlasti z razporeditvijo vpliva in avtonomije med velikimi družbenimi skupinami. Struktura členitve vpliva na temeljne parametre političnega sistema (podpore političnih strank in oblikovanja spornih problemov), vendar jih ne določa. Politična nestabilnost po mnenju avtorjev ni funkcija strukture cepitev, pač pa je rezultat nizke stopnje avtonomije in nizke stopnje vpliva organizacij v določeni družbi. Ali drugače povedano: družbe, ki jim ne uspe vzpostavljati ravnovesja med avtonomijo in vplivom, so po tendenci nestabilne.

Na koncu knjige imata avtorja obsežen seznam relevantne literature s tematiko o stabilnosti; temu sledijo še podatki o etnično-lingvistični strukturi šestnajstih obravnavanih držav, o povprečnem odstotku glasov, ki so jih stranke v teh državah dosegle v sedemdesetih letih; sledi regresijska analiza vpliva okolja na rezultate strankarskih volitev v posameznih državah, na koncu pa je dodana klasifikacija spornih problemov v posameznih državah.

Študija je napisana zelo pregledno, saj

ima vsako poglavje uvod, jasno razvidno strukturo in sklep. Uvodu sledi razgrnitev temeljnih teoretskih pogledov, temu pa operacionalizacija temeljnih pojmov. S tem daje ta avtorja bralcu možnost za organsko vključevanje obsežnega empiričnega gradiva, ki ga podajata v obliki opisov, tabel in preglednic. Knjiga Lane-a in Erssona je po našem mnenju klasično delo na področju stabilnosti demokratičnih sistemov.

Igor Lukšič

ZVONKO LEROTIČ

Jugoslovanski politični razred in federalizem

(Globus, Zagreb 1989)

Veliko je razlogov, zaradi katerih je potrebno in mogoče označiti in pojasniti vzroke (ne)dosežene stopnje ekonomskega, kulturnega in političnega razvoja sodobnih socialističnih držav in družb. Pri tem je treba proučiti in odkriti strukturo, funkcije in delovanje teh sistemov, ki so zaznamovali 20. stoletje, morda pa tudi naslednje, 21. stoletje. Cilj bi moral biti pač odgovor na vprašanje: zakaj prevladuje sistem zaprte in nadzorovane *politične in ekonomske demokracije*, ki od časa do časa doživlja plime (krize), nato pa nenaravne oseke (uvedbe vojnega stanja, scenarij nebeškega ne-miru ipd.)

Ali je razloge iskati v enosmerni in funkcionalistični ideologiji ali pa je problem v politični (birokratski) skupini, ki se nenehno predstavlja kot avtentični interpret in predstavnik interesov delavskega razreda, ljudstva oziroma družbe? Koliko razlogov je v neobstoju ekonomske in politične demokracije kot stimulatorja tekmovalnega duha svobodnih državljanov in podjetnikov? Ali je vzrok v *ozkem sloju* ljudi, ki imajo svojo logiko ravnanja in obnavljanja? Ali pa je razlog v tem, da je nastal *novi razred*, ki funkcioniра in deluje v socialistični državi

kot ovira za razvoj civilizacijskih (materialnih in kulturnih) pridobitev: univerzalnih vrednot, federalizma, političnega sodelovanja vseh državljanov v pogojih političnega pluralizma, avtonomije in konsenza kot nezamenljivih instrumentov (kvalitet) obnašanja v večnacionalni skupnosti, kakršna je Jugoslavija! Ali so takšni procesi v zadnjih vzdihljajih, ali pa smo morda priče njihove-mu *oživljanju*?

Ta – in številna druga vprašanja – tematizira Zvonko Lerotić v knjigi »Jugoslovanski politični razred in federalizem«, Globus, Zagreb 1989. V prvem delu (Sodobne družbe in birokratski socializem) opisuje Lerotić tisti (naš) tip družbe, v katerem nastaja simbiozni in neartikuliran odnos političnega sistema, ki rojeva splošno *birokratizacijo* in nazadnje politični razred. Da bi prišel do tega sklepa, Lerotić opisuje in opredeljuje pojem sodobne družbe, ki pomeni dejansko bivanje in aktualnost vsega, kar obstaja.

Ta sodobna družba bi morala biti prostor udejanjanja človeka kot umnega in družbenega bitja. Družba postaja sredstvo, ki oblikuje potrebe, interese in vrednote svojih pripadnikov, to pa je uresničljivo samo v državi, kjer je vodilno načelo zakonski in pravni red, ne pa *politična samovolja* skupin pritiska, ideoloških skupin ali političnih strank (str. 16).

Meščanska družba pa, ki – po Lerotiću – sproža nedoumljivosti itd., pomeni osamosvajanje lastništva in osvobajanje delovne sile in njuno izstopanje iz skupnosti agrarnih družb. Predstavlja sistem odnosov, v kateri osvobojeni posamezniki zasledujejo svoj posebni interes, da bi tako zadovoljili svoje potrebe.

Lerotić dalje opisuje moderno družbo, politične institucije sodobne družbe, kulturne predpostavke moderne družbe, konec marksizma in liberalizem interesnih skupin. V osrednjem delu knjige (Politični razred) pa opisuje *jugoslovanski politični razred* in njegov odnos do trga, javnosti in federalizma.

Sodobno jugoslovansko družbo opisuje kot vsoto družbenih sistemov, med katerimi imenuje prvega asociacijski sistem svobodnega združevanja proizvajalcev, delovnih ljudi in državljanov, drugega označuje kot sistem realnih interesov in potreb, tretjega, najmočnejšega, po kot *politokratsko strukturo birokracije s političnim razredom na vrhu*.

Iz tega sklopa se ne more konstituirati uni-

verzalna vrednotna usmeritev, ki bi pomenila temelj notranje skladnosti, komplemenarnosti in kompatibilnosti družbe, pač pa se odkriva ozadje političnega in družbenega sistema, ki je, po Lerotičevem mnenju, v enem razredu, ki obvladuje organe in centre politične oblasti (str. 101). Kajti le razred, nadaljuje Lerotić, kot družbena skupina z lastno identiteto, samostojnostjo in ločenostjo od drugih družbenih slojev more edini vse te organe držati v njihovi enotnosti – in sicer prek usmerjanja in spopadov (strukturnalno in dinamično) – s pomočjo *partije*, ki tako postaja (prek njenih transmissijskih instrumentov) *center političnega usmerjanja v državi in družbi*.

Lerotić se ukvarja tudi s posameznikom, ki v takšnih okoliščinah ostaja zunaj političnega razreda, kateremu ne uspe uresničiti načela splošnosti in zato tudi sistemu ne uspe, da bi deloval. Ne uspe mu namreč, da bi bil učinkovit v zbiranju in usmerjanju družbenih in individualnih sil k ohranjanju javnosti, trga itd., zato pa je tudi pravo od zgoraj (»splošno družbeni interes«) vedno nadrejeno pravo od spodaj (»krajevnemu«, »egoističnemu«)!

Pri analizi funkcij političnega razreda v družbeni lastnini (str. 113) avtor poudarja, da je značilnost političnega razreda v pogledu *prilaščanje oblasti in presežnega dela* v dominantnem birokratskem hierarhičnem odnosu. Sam razred se skriva za normativnimi institucijami, konstituiranimi na občin načelih, katerih uporaba pa se dogaja v neformalnem in za navadne ljudi *nevidnem komunikacijskem sklopu*.

Ker politični razred ni resnično vladajoči razred, tudi ne more biti generator nove družbe (nove kvalitete), čeprav si za to nenehno prizadeva. Za kaj takega nima ne kulturne in ne civilizacijske perspektive. Sodelovanje v realnem življenju je zamenjal pretirani (hipertrofirani) normativizem, ki je oškodoval univerzalnost življenja, kjer se nenehno dogaja *boj za oblast*, privilegije in ugodnosti brez ustreznih obveznosti političnega razreda. Družba postaja tako »nekonfliktna«, ker bojda ni razreda, ki bi bil izkoriščevalski, pač pa so to samo nekateri »posamezniki in skupnine«!

Znotraj političnega razreda se dinamika dogaja med skupinami in posamezniki, pripadniki tega razreda, od časa do časa pa se razširi tudi na odnose med federacijo in

republikami, republikami in pokrajinama, na dva ali več narodov in narodnosti. Pri tem so vsi na zgubi. Predvsem pa univerzalne vrednote, ki bi lahko integrirale skupnost. Vendar pa stroga selekcija in obnavljanje kadrov zagotavlja *kontinuiteto in trden obstoj* političnemu razredu in birokratiziranemu političnemu sistemu, ki se tako rekoč sploh ne spreminja. Prav večnacionalna skupnost je prikladna za takšen model s političnim razredom na oblasti – vendar le deloma, kar dokazuje tudi sodobna jugoslovanska stvarnost, ko so, po Titovi smrti, začeli nasilno ponujati *centralizem, hegemonizem in unitarizem* kot »federalizem brez primesi konfederalizma«.

Tako se torej odpira neizogibno *vprašanje federalizma in konsenza* v (naši) večnarodnostni skupnosti (od str. 185 do str. 280). Heterogenost jugoslovanske večnarodnostne skupnosti se občutneje izraža po Titu, federalizem pa kakor da šele začenja (ne)funkcionirati. Po Lerotiću se morajo v okviru federativnega demokratičnega (in ne fiktivnega) sistema izražati tudi svobodni posamezniki (državljeni) in narodi in narodnosti (kolektivitete, ki so se prostovoljno združile v skupno državo, da bi v njej napredovale, ne pa da bi jih le-ta omejevala in potiskala nazaj). Vendar pa se nenehno dogaja, da se jim poskuša *dirigirati iz centra* – nadnacionalnega ali avtoritarnega nacionalnega centra. V tem smislu se Lerotić sistematično in znanstveno poglobljeno ukvarja z analizo konsenza kot neizogibnega načela. S tem seveda »zavrača« načelo univerzalizma, ki ga v naših razmerah ni mogoče mehanicistično (ali na kakšen podoben način) vsiljevati z namenom, da bi *dobrohotno marginalizirali* cele narodnosti in celo narode iz političnega in družbenega življenja večnarodnostne skupnosti – in to ob navidezem pristajanju na »univerzalno načelo«, kadar pač le-to postane svoje lastno zikanje!

Zato je tudi v Ustavi Jugoslavije izpeljano *načelo konsenza*: obči konsenz glede skupnega življenja, konsenz o združevanju narodov in narodnosti ter njihovo soglasje glede temeljnih vrednot in načina odločanja s pomočjo (tega) načela aktivnega konsenza (str. 217), da bi tako preprečili *majorizacijo in vsiljevanje* smeri in programa razvoja v večnarodnostni skupnosti, ne nazadnje tudi zaradi številčnega sestava kolektivitete,

ki se ji reče narod in narodnost. Ali bo Usta-va iz leta 1974 učinkovita ovira *zgodovinske-mu padcu SFRJ?*

O federalizmu po meri narodov in narodnosti SFRJ bo treba potemtakem še veliko govoriti, razpravljati in soočati moč argumentov, da ne bodo prevladali argumenti moči (številčnost, domnevna zgodovinskost nekaterih narodov in nezgodovinskost drugih itd.). V pogojih sedanje jugoslovanske krize (ki jo Lerotić proučuje pod naslovom »Pojem krize in doživljanje skupnosti«, str. 219–148) se prepletajo in porajajo tudi *nove vrednote*, ki se lahko uveljavijo v okviru federalizma kot sredstva, s katerim je mogoče dosegati nekatere višje politične in družbene cilje (str. 271). Mimogrede rečeno, ameriško izrekanje ZA federalizem in PRO-TI konfederalizmu temelji na cilju, ki teži k ustvarjanju *novega ameriškega naroda*, medtem, ko je bil smoter sovjetskega federalizma *rešiti nacionalno vprašanje*, in takšen federalizem je Lenin sprejel leta 1917. Z negativnimi izkušnjami sovjetskega federalizma, ki ga je Stalin unitariziral in centraliziral (pri čemer ni nikomur dopustil, da bi posumil, da morda to ni »leninistično« načelo), se danes prav dramatično sooča vsa ZSSR. Zato je razumljivo pristajanje na *politične in ekonomske samostojnosti* sovjetskih republik (narodov). Jugoslovanski federalizem označuje Lerotić kot vrednost po sebi; kot je demokracija nasledek pravic državljanov, tržišča in obstoja pravne države, tako je tudi naš federalizem potomec večnacionalnega sistema in pravice narodov do samoodločbe in lastne državnosti. Naš federalizem dviga *vrednote enakosti, avtonomnosti in enotnosti*: prav zaradi pluralne sestave družbe povezuje načelo enotne države z načelom konfederalizma (str. 272).

Zdi se, da ima takšno razumevanje federalizma pred seboj boljšo prihodnost, če vsestranska kriza ne bo porinila skupnosti v objem real-socialistične (ne)demokracije, na katere čelu bi bila »partija« z obćim monopolom, v njenem vrhu pa politini razred z vsiljenim »liderjem«.

Jugoslavija je, po Lerotićevem mnenju, *pred možnostjo*, da se pozitivna revolucionarna vladavina posameznikov, institucij in organov izteče v *vladavino prava, tržnih zakonov v gospodarstvu in javnosti*, da bi se tako izognili nevarnosti vladavine skupin nad zakoni in ljudmi; da bi prek univerzal-

nih vrednot našli pot in obliko med konsenzom in učinkovitostjo, enotnostjo in različnostmi z namenom, da bi ustvarili pogoje za *ustoličenje splošnih zakonov* družbenega življenja – prava, trga javnosti, znanstvenih argumentov, svobodnega prepričanja itd.

Mirko Štufanić

TH. BERGMANN, G. SCHÄFER

Ljubljeneec partije

Theodor Bergmann/Gert Schäfer: »Liebling der Partei«. Nikolai Bucharin – Theoretiker und Praktiker des Sozialismus. (Beiträge zum internationalen Bucharin-Symposium, Wuppertal 1988. Hamburg: VSA-Verlag, 1989, 423 strani.

Od 10. do 13. oktobra 1988 je bil v zahodnonemškem mestu Wuppertal-Barmen, rojstnem kraju Friedricha Engelsa, mednarodni simpozij o Nikolaju Ivanoviču Buharinu (1888–1938), enem najpomembnejših sovjetskih marksističnih teoretikov in politikov v dvajsetih in tridesetih letih, ki je postal Stalinova žrtev. Sodna, znanstvena, politična in moralna rehabilitacija tega »pozabljenega« velikega marksista v začetku lanskega leta (4. februarja 1988) je seveda povzročila tudi izjemno zanimanje za simpozij, ki ga je vzorno organiziral organizacijski odbor pod vodstvom uglednega univ. prof. dr. Theodorja Bergmanna. Simpozija se je udeležilo prek 110 raziskovalcev iz 21 držav (Evrope, ZDA, Kitajske in Indije), od tega 65 referentov. Udeleženci simpozija so se strinjali s pobudo organizacijskega odbora, naj bi najpomembnejše referate objavili v posebnem zborniku ter na ta način predstavili Buharinovo misel in delo širši javnosti.

Tako je bil v redakciji Theodorja Bergmanna in Gerta Schäferja pred kratkim izdan zbornik prispevkov s tega mednarodnega simpozija z naslovom »Ljubljeneec partije« (Leninova oznaka Buharina), in podnaslovom Nikolaj Bucharin – teoretik in praktik socializma.

Zbornik prispevkov je razdeljen na pet tematskih področij (tako kot so bila predstavljena na simpoziju): v prvem so zajeti prispevki, ki obravnavajo Buharinovo politično aktivnost, njegovo človeško veličino in tragedijo; v drugem in tretjem tematskem sklopu so prispevki s področja Buharinovih razmišljanj o ekonomiji – problematika socialistične ekonomije (prehodno obdobje in NEP) ter agrarna politika; v četrtem so prispevki, ki obravnavajo Buharinovo politično teorijo – državo, partijo in birokracijo; ter v zadnjem, petem tematskem sklopu, prispevki Buharina k umetnosti in kulturi. Že tematska področja nakazujejo bogatost Buharinovega teoretičnega in praktičnega dela, še več, če se zavedamo odvisnosti njegovega dela od prostora in časa, v katerem je živel, je interdisciplinarno izhodišče v zborniku za bralca še toliko bolj dragoceno. Zato je prav, da na tem mestu opozorimo na nekatere najbolj odmevne prispevke.

V prvem tematskem sklopu si je *Valerij Pisigin* (predsednik političnega kluba N. I. Buharin) zastavil aktualno vprašanje: »Zakaj potrebujemo Buharinovo politično rehabilitacijo?« (njegov prispevek je bil objavljen tudi v *Naših razgledih*, št. 22/1988). Pisigin zavrača stališče večine zahodnih zgodovinarjev, da so odnosi, ki so se v Sovjetski zvezi razvili sredi tridesetih let »...in ki so nas spravili v neštete nesreče...«, logična posledica stvari, ki jih je sprožil Oktober, torej, da je stalinizem popolni podaljšek leninizma. Avtor poudarja, da se današnji procesi v Sovjetski zvezi niso porajali po zaslugi stalinizma, ampak v nasprotju z njim, in da stalinizem ni izvirал iz leninizma, ampak je pomenil odmik od njega in »hudodelno prezrtje njegovih humanih idej«. Stalinizem moramo ločiti od socializma, poudarja Pisigin, ločiti ga moramo od naše družbenopolitične ureditve, ne pa od zgodovine naše države. V nadaljevanju posebej poudarja, da se razhajanja med Buharinom in Stalinom niso toliko nanašala na vprašanja o tempu industrializacije, kakor mnogi radi mislijo. Šlo je za veliko globlja in načelna razhajanja; to sta bili dve popolnoma različni filozofiji, v praksi pa so se ta razhajanja kazala v dilemi, ali bo država stopila na pot razvoja socializma z vso raznovrstnostjo njegovih oblik, na pot širjenja demokracije, uveljavljanja ekonomističnih metod gospodarjenja, premišljenega in

preudarnega obravnavanja vseh obstoječih vprašanj v duhu Leninove dediščine; ali pa bo stopila na pot, ki pelje stran od socializma, na pot zavračanja demokratičnih institucij, administrativnih metod gospodarjenja in ropanja vasi, uvajanja birokratske oblasti ipd. Kot daljnoviden politik je Buharin to doumel med prvimi, zaključuje svoj prispevek Pisigin ter poudarja, da nam je (misli na Sovjetsko zvezo in druge socialistične države) prav zato Buharin spet potreben.

V naslednjem prispevku je Buharinova hči *Svetlana Gurvič* (Zgodovinski institut, Moskva) opisala poslednji Buharinov nastop – nastop v Parizu, aprila 1936. Buharinov govor o enotni fronti ter njegove slutnje prihodnje tragične usode, ki da bo doletela stare revolucionarje, ki so navajeni misliti s svojo glavo, je označila kot njegov politični testament. Pri tem avtorica poudarja, da je bil ideal Buharinovega socializma – humana človeška družba.

V okviru prvega tematskega sklopa so še posebej zanimivi prispevki, ki osvetljujejo Buharinovo vlogo v kominterni. Znano je, da je Buharin že od leta 1923 sodeloval pri oblikovanju njene strategije in taktike, v letih 1926–28 pa je bil sploh prvi človek te mednarodne delavske internacionale. V tem kontekstu je *Bernhard Bayerlein* (Univerza Darmstadt) objavil novosti, ki jih prinaša arhivsko gradivo v zvezi z Buharinovo aktivnostjo v kominterni v arhivu Julesa Humberta-Droza (vodilne osebnosti v aparatu KI), *Aleksandar Waltin* iz Moskve pa razgrinja Buharinovo politiko v kominterni, pa tudi Buharinov politični padec neposredno po 6. kongresu KI. Opozoriti velja tudi na prispevek *Pierra Broueta* (direktorja Arhiva Trocki, Grenoble) o odnosih med Trockim in Buharinom (voditelja leve oziroma desne opozicije), ki ga je avtor zasnoval na najnovejših arhivskih raziskavah. *Marjan Britovšek* je prispeval prispevek z naslovom *Buharinov boj s Stalinom* (prispevek je objavljen v širši verziji in pod naslovom »Buharinovi ekonomski in politični pogledi« v *Zgodovinskem časopisu*, št. 2/1989). Avtor analizira Buharinove ekonomske in politične poglede na razvoj Rusije v dvajsetih letih. Buharin je bil privrženec Leninovega NEP-a; zavzemal se je za medsebojno prepletanje državnih, zadružnih in zasebnih gospodarskih oblik, poudarja avtor. Neizpodbitno zgodovinsko dejstvo je, da je bil Buharin eden tistih, ki je

v boju z levo in združeno opozicijo s svojimi teoretično-ekonomskimi članki argumentirano zavračal teze leve opozicije, ki se je zavzemala za neposredni razvoj industrije na podlagi podrobnega državnega plana in s financiranjem iz državnega proračuna. V letih 1928/29 je v vodenju sovjetske politike prišlo do preobrata. Začel se je dolgotrajen proces deformacije izvajanja oblasti, ki je zrastle na temelju proletarske družbe. Buharinova smer, ki jo je Stalin označil za desno opozicijo, je bila zadnji poskus, da bi v VKP(b) ohranili kolektivno vodstvo in preprečili Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz je pomenil uvod v politično »revolucijo od zgoraj«, poudarja v zaključku Britovšek, ter v zgodovinsko obdobje stalizma.

V ekonomskem delu so še posebej zanimivi prispevki, ki obravnavajo aktualen problem industrializacije in kolektivizacije v socialističnem gospodarstvu *ter s tem v zvezi vprašanje akumulacije kapitala*. Tako Michal Mirski (Kopenhagen) obravnava pomen Nove ekonomske politike; Aleksandar Vacić (Ekonomska komisija za Evropo v Ženevi) obravnava ekonomske polemike med Buharinom in Preobraženskim; Radoslav Selucky (Ottawa) razmišlja o Buharinovem alternativnem modelu ekonomskega in političnega razvoja Sovjetske zveze; Kenneth Tarbuck (Adis Abeba) piše o Buharinovih pogledih na tržni socializem; Theodor Bergmann (Stuttgart) pa je v svojem prispevku primerjal koncepte reševanja agrarnega vprašanja po revoluciji pri Buharinu, Liu-Šao-Čiju in Kardelju.

V okviru tematskega sklopa »Buharinova politična teorija: države, partije, birokracije« so posebne pozornosti vredni članki tehle avtorjev: Mosheja Lewina (Philadelphija) – Buharin in problem birokracije; Ernesta Mandla (Bruselj) – Enopartijski sistem in birokracija v prehodnem obdobju med kapitalizmom in socializmom; Silva Ponsa (Rim) – Buharinova politična misel ob koncu dvajsetih let; Marie Ferretti (Pariz) – Kulturna revolucija in socialistična demokracija; Suja Shaozhija (Peking) – O nevarnosti absolutne oblasti države; Zhenga Yifana (Peking) – Teorija o pojemanju razrednega boja ter članek Hermana Schmida (Danska) o Buharinovi družbeni teoriji (prispevek k marksistični sociologiji).

V zadnjem tematskem področju (o umet-

nosti in kulturi) Agnes Gereben (Budimpešta) razpravlja o Buharinovih pogledih na literaturo ter pri tem poudarja, da je imel Buharin izjemno velik poudar na intelektualne in umetniške stvaritve; še več, Buharin kulturnikov ni le ščitil, temveč je bil tudi tisti voditelj, ki jim je jamčil svobodno ustvarjanje; bil je zagovornik humanistične socialistične umetnosti oziroma kulture sploh.

Ob koncu torej lahko zapišemo, da omenjeni zbornik prispevkov z mednarodnega simpozija o Nikolaju Buharinu ne osvetljuje le življenja in dela tega velikega sovjetskega marksista ob stoti obletnici njegovega rojstva, petdeseti obletnici tragične smrti in ob njegovi sodni in politični rehabilitaciji, pač pa avtorji odpirajo tudi mnoga globlja vprašanja, vezana z razvojem in perspektivo socializma: Kakšna bi bila pot socialističnega razvoja v Sovjetski zvezi, če bi zmagal Buharinov koncept humanega socializma? Kakšen bi bil notranji razvoj v socialističnih državah danes? Ali bi se sploh oblikoval socialistični (Stalinov) imperij? itn. Ta in mnoga druga vprašanja, povezana s to problematiko, zahtevajo še mnogo znanstvenega raziskovanja. Ker zbornik prispevkov, ki so napisani na visoki znanstveni ravni, razširja naše vedenje o omenjeni problematiki, ga je nedvomno vredno prebrati.

Avgust Lešnik

Med preteklostjo in prihodnostjo

(Charles Gati: »Eastern Europe on Its Own« [Vzhodna Evropa na svojem], Foreign Affairs, Winter 1988/1989; Jacques Rupnik: »Bloc Busters« [Razbijalci bloka], The New Republic, May 1989)

Zdi se, da imajo zapisi, ki so posvečeni spremembam v vzhodni Evropi, vse krajšo uporabno vrednost: spremembe so nagle, pogosto nepričakovane. Med izjemi v tovrstnih tekstih bi lahko uvrstili nedavno objavljeni besedili Charlesa Gatija v časopisu Foreign Affairs in Jacquesa Rupnika v The New Republic. Oba reliefno orisujeta novo

podobo vzhodne Evrope, od katere je – v primerjavi z nekdanjo monolitnostjo – ostala le še senca, izoblikovala pa so se povsem nova zaveznitva. Medtem ko je o večji podobnosti reformskih interesov med Madžarsko in Poljsko ter Sovjetsko zvezo težko govoriti brez mnogih izjem, pa drugi del »socialistične skupnosti« (DR Nemčija, Češkoslovaška, Bolgarija in Romunija) – ki jo Gati poimenuje »štiričlanska banda« – povezujejo mnogo bolj razpoznavni in močni protireformski interesi. Tako vsebuje nekdanja raznolikost vzhodnega bloka danes tudi nekakšno novo politično shizmo, katere razplet lahko postane odločilen tudi za reforme v doslej »pravovernih« državah.

Gati v svojem članku z mnogimi primeri opozarja na pomembno evolucijo v sovjetskem videnju novih odnosov znotraj bloka, vendar pa v izjavah vodstva ne vidi odločilnega odmika od poprejšnjih pojmovanj. Ugotavlja tudi, da je temeljna preokupacija sovjetskega vodstva stabilnost v regiji, kar pomeni mir za vsako ceno. Ta cilj pa je vse težje dosegljiv, ker so nekontrolirani protesti širših razsežnosti celo bolj verjetni, kolikor postaja vojaška intervencija ZSSR vse manj možna. K nestabilnosti prispeva tudi vse bolj izrazita nesposobnost vzhodnoevropskih režimov za vladanje in upravljanje, ker jim zmanjkuje sredstev tako za nagrajevanje kot tudi za kaznovanje njihovih državljanov. Edino, kar jim preostane – pravi Gati – je to, da krmilijo med prepovedano preteklostjo in prepovedano prihodnostjo.

Jacques Rupnik nakazuje možne obrise te prihodnosti. Ena od možnih oblik, v katero se reforma (predvsem na Poljskem in Madžarskem) lahko steče, je model samo-omejujoče koalicije iz obdobja neposredno po vojni, v katerem bi kontrola komunistov nad »strateškimi« ministristvi koeksistirala s svobodnimi volitvami oz. bojem za ostanek oblasti. Drugi model je vrnitev k medvojni nacionalistični in polavtoritarni avtarkiji. Tretja možnost bi bila »habzburgizacija« sovjetskega »carstva«, podobna avstrijsko-madžarskemu pogodbi iz leta 1867, kar je verjetno edini način, da bi narodi vzhodne Evrope prostovoljno sprejeli nekatere omejitve suverenosti njihovih držav. Obstoja seveda še možnost neatraktivne »latinoamerikanizacije«, ki predpostavlja – po obdobju kaosa – močno vojaško oblast in ponovni nacionalizem kot vladajočo ideologijo.

Kot večjemu številu analitikov na Vzhodu in Zahodu se zdi tudi Rupniku vse bolj optimističen model »finlandizacije«, po katerem bi Sovjetska zveza, soočena s prevelikimi stroški za ohranjanje dosedanjega »carstva«, pristala na to, da vzhodna Evropa iz dosedanje sfere njene dominacije preraste v sfero vpliva. To se seveda ne sklada niti s koncepti o Evropi po letu 1992 niti z nedoločno Gorbačovljevo zamisljo o »skupnem evropskem domu«. Vendar pa bi mogla ta vizija »tretje Evrope«, kot poudarjata Gati in Rupnik, postati prvokrat področje, na katerem bi se mogli namesto nekdanjega spopadanja, interesi dveh supersil prekrivati z interesi in težnjami narodov, ki na tem področju prebivajo.

Jovan Teokarević

MIODRAG ŽIVANOVIĆ

Konec marksizma

(M. Živanović, Kraj marksizma (Nacrt za kritiku Marxove dijalektike i marksizma uopšte), »Glas«, Banja Luka, 1989)

Ni se nam treba pretirano čuditi, da se tudi v vrstah naših intelektualcev vse pogostejše pojavljajo teoretični, ki pišejo o koncu marksizma. Takim nazorom so botrovali epohalni neuspehi marksizma in socializma. Eden od tistih, ki izpostavljajo tezo o koncu marksizma, se je naši strokovni javnosti predstavil s pravkar izdano knjigo.

Kot je znano, je marksizem intelektualni plod misli Zahoda, ki jo, kot pravi Živanović, obeležujeta dve bistveni komponenti: imperializem mišljenja, ki doživlja svoj vrhunec v Heglovi filozofia absoluta, in imperializem dejanja oz. prakse, ki ima svojo impotencijo v Marxovi in marksistični interpretaciji sveta in človeka.

Marxova zamisel je bila v tem, da se obstoječi alienirani svet preobrazi v avtentično človeško skupnost, v domovino. Toda izkazalo se je, da uresničenje te zamisli ni možno in da tudi sama zamisel ni ukrojena po meri človeka, obstoječi »socializmi« pa

nazorno izpričujejo insuficientnost Marxove misli.

Problematičnost Marxove in marksistične teoretske pozicije se kaže v naslednjem: Marxova misel je po svoji notranji strukturi in s svojo zahtevo po spreminjanju sveta ter tudi po novem mišljenju, pravzaprav metafizično mišljenje ali mišljenje metafizike. Absolutiziranje prakse kot izključnega kriterija zgodovinske resnice (na primer: Marxove teze o Feuerbachu) je pripeljalo do postuliranja prakse kot metafizičnega principa, do insuficience marksizma in njegovega onesposabljanja za produktivno mišljenje in delovanje. Metafizika končuje v abstrakciji mišljenja, marksizem pa v abstrakciji prakse, s čimer je v bistvu ustvarjena temeljna predpostavka za njegovo redukcijo na ideologijo in politiko. Na praktično-politični ravni se ta redukcija končuje v avtoritarni praksi ideologizacije in politizacije celotnega življenja. Hkrati je ta redukcija ustvarila tudi dvom o sposobnosti in tudi kompetentnosti marksizma kot instrumenta resničnega spreminjanja sveta. Zaradi tega mora marksizem neprestano in vedno znova preverjati svoje teoretske temelje, lastno metodo razumevanja in spreminjanja sveta, meje dialektike itn. Skratka, marksizem mora biti vedno kantovsko intoniran.

Zgodovina marksizma je zgodovina imperializma delovanja. Ta izkazuje transformacijo, po kateri je konstruiranje sveta »iz« mišljenja nadomeščeno z generiranjem mišljenja »iz« sveta. Po Marxu in marksizmu je praksa kriterij resnice, zato je ta teza nujno vodila k preferiranju dejanja, prakse oziroma dejavnosti v odnosu do mišljenja. Posledica je naslednja: izključna naravnost k praksi, subjektivistično-voluntaristično preferiranje delovanja v odnosu na mišljenje, ki pelje k drobljenju mišljenja ter k njegovi redukciji na ideologijo in politiko, ki sta za *takšno* prakso bistveni. Po drugi strani je ta preobrat peljal k teoretski insuficienci marksizma ter k spreminjanju marksizma v metaforiko, k dogmatizaciji teorije ter k institucionalizaciji revolucionarnih gibanj.

Tisto, kar bistveno označuje marksizem, je ideološka in znanstvena absolutizacija marksizma. In prav absolutiziranje ideološkosti in znanstvenosti v marksističnem presojanju je v bistvu marksizem pripeljalo do zastoja: v prvem primeru je z absolutizira-

njem ideološke komponente prispeval k negaciji mišljenja, v drugem primeru pa se je z absolutiziranjem znanstvenosti marksistično presojanje odreklo »življenjski vitalnosti praxisa«. Socializem ni le ekonomsko hendikepiran v primerjavi s kapitalizmom, marveč je to tudi družba, v kateri je prakticirana teoretska insuficienca marksizma oz. redukcija marksistične filozofije na ideologijo in pragmatiko politiko. Konec socializma pomeni tudi konec marksizma prav zaradi tega, ker predstavlja teoretsko in praktično konsekvenco imperializma dejanja.

Knjiga Miodraga Živanovića *Konec marksizma* je zanimiva esejistična študija; četudi v njej temeljne teze niso sistematično in do kraja izostrene, povsem uspešno predstavi pglavitne probleme, s katerimi se sooča »marksistični Rubikon«.

Braco Kovačević

ANDRIJA GAMS

Freud o družbi

(izd. »Naučna knjiga«, Beograd 1988)

Freudovo znanstveno delo priteguje pozornost ne le profesionalnih psihologov in psihoanalitikov, marveč tudi intelektualcev iz drugih disciplinarnih področij. Eden od teh je tudi Andrija Gams, ki je objavil knjigo z naslovom »Freud o družbi«. Knjigo sestavljajo štirje spisi: 1. *Freud o družbi*; 2. *Marx, Engels in alienacija*; 3. *Razmišljanje o grehu*; 4. *Pojem organske družbe*.

Že iz naslovov je moč razbrati, da gre tu za relativno raznolike prispevke, vendar so to prispevki, ki tvorijo celoto prav zaradi tega, ker se ukvarjajo z analizo Freudove koncepcije represivne družbe.

Avtor začenja pisanje z ugotovitvijo, da je Freudova misel močno vplivala na razvoj družbenih znanosti ter da njegov prispevek lahko primerjamo z Darwinovo obogatitvijo prirodoslovnih znanosti, potem pa predstavi bistvene vidike Freudovega pojmovanja družbe. Kot Darwinov privrženec pojmuje Freud družbo kot višji stadij razvoja živalskega sveta, vendar človekovega duhovnega

sveta ne izvaja iz nekakšnih apriornih načel, marveč iz načel materialne eksistence, se pravi iz materialne biti človeka. To Freudovo materialistično biološko-fiziološko načelo avtor nadalje razčlenjuje zlasti v analizi kulture kot bistvenega človeškega in družbenega fenomena, v analizi, ki se opira na pojasnjevanje vloge človekovih nagonov in čustev v kulturi in družbi. To, kar je treba posebej omeniti, je to, da Freud poudarja, da je družba represivna že v svojem bistvu, ker ima njena normativna ureditev (moralna, politična, pravna) enako funkcijo, kot jo ima »vest« v psihi posameznika. Potemtakem sta kultura in družba v bistvu represivni, fenomen represivnosti pa Freud izvaja iz svoje biologistične teorije.

Freud zatrjuje – ugotavlja Gams –, da človekovo duševno življenje določajo instinkti (nagoni), vendar ne neposredno, kot se to dogaja v biološkem, živalskem svetu, marveč posredno, prek družbenih ustanov. Ta odnos je posredovan z normami. Človekovo neposredno zadovoljevanje nagonov preprosto ni mogoče, ker obstaja cela vrsta notranjih prepovedi (»vest«), ki neposredno zadovoljevanje nagonov zatirajo. Potemtakem sta v svojem bistvu družba in kultura represivni, ta represija pa se izraža prek individualnih postopkov dušenja podzavesti. Ker se nagoni ne morejo zadovoljevati neposredno, se transformirajo, zatajujejo, »kompenzirajo« in transponirajo k nekaterim drugim objektom, se »sublimirajo« v nekatere druge, oddaljene in družbeno sprejemljivejše interese in »ideale«.

Freudovo temeljno stališče, da je človek po svoji naravi agresivno bitje, in da sta družba in kultura v bistvu represivni prav zato, ker zatirata človekove podzavestne nagone, je naletelo na ostro kritiko marksistično šolanih intelektualcev.

Fromm pobija Freudovo tezo o represivnosti kulture in prirojeni agresivnosti človeka. Po njegovem mnenju človekova narava ni enkrat za vselej dana, marveč je proizvod zgodovinske evolucije. Človekova narava, strasti in bojazni so v bistvu proizvod kulture in specifičnih pogojev človekove eksistence. Agresivnost ni ontološka sestavina človeka, pač pa ima svoje korenine v blagovnem »fetišizmu«.

Tudi Marcuse odklanja Freudovo tezo o represivnosti kulture; mnenja je, da človek

ni določen in pogojen po svojih nagonih, pa tudi nagoni v človeku niso v nasprotju s kulturo in družbo. Kultura ni nujno represivna: seveda odtujeno delo, tehnologija in industrijska civilizacija lahko zmanjšujejo »libido«, tako se nagon smrti, destrukcije in agresije poveča, vendar more razvoj in višja raven tehnologije vzpostavljati skupnost brez prisile in represije.

Iz povedanega moremo sklepati, da obstaja med Freudom in marksisti v teh ocenah temeljna razlika. Po mnenju marksistov je človek, generično gledano, dobro bitje, medtem ko Freud ta prosvetljenjsko racionalistični koncept odklanja in decidirano zatrjuje, da je človek nagonsko in zato tudi slabo bitje. Pravzaprav je ontološko bitje agresije, in da so zato povsem iluzorna pričakovanja in upi v »boljšo prihodnost«, brezrazredno skupnost in komunizem. In medtem ko marksizem zatrjuje, da je človekova agresivnost proizvod družbenih odnosov (blaga, tržišča, denarja, političnih odnosov) ter da je možno vzpostaviti brezrazredno družbo z odpravo družbenih vzrokov agresije, je Freudovo stališče povsem drugačno. Družba je represivna v samem svojem bistvu in taka bo tudi vedno ostala. Človek je po *naravi* agresivno bitje, to agresivnost pa je seveda možno »sublimirati« v smeri uresničevanja koristnih družbenih ciljev in idealov.

Freudova teoretska pozicija je desetletja pritegovala zanimanje kot tudi ostre kritike ortodoksnih marksističnih intelektualcev. Pa tudi sama odbojnost do psihoanalize kot »buržoazne znanosti« ima svojo teoretsko pa tudi ideološko razlago. Toda ne glede na te, v bistvu niti malo nepomembne probleme, bo Freudova misel zagotovo tudi v prihodnje predmet tako marksistične kot tudi nemarksistične teoretske radovednosti.

Kar pa zadeva Gamsovo knjigo »Freud o družbi«, lahko rečemo, da je zanimiva prav zato, ker razgrinja osrednje kategorije Freudove psihološke in psihoanalitične teorije, ki imajo tudi svojo sociološko in politološko konotacijo. Knjiga nam prav v tem pogledu dokaj uspešno razkriva miselni svet enega od zelo ocenjenih in vplivnih sodobnih teoretikov.

Braco Kovačević

Zgodovina dela od starega Egipta do danes

(Grafični zavod Hrvatske, Zagreb 1987)

Predstavljena knjiga je zbornik prispevkov različnih avtorjev. Prispevki so urejeni v knjigi po kronološkem vrstnem redu, ki se ujema z globalnimi obdobji zgodovine dela: stari, srednji in novi vek. Arne Eggebrecht je v prvem poglavju »Rane visokorazvite kulture: Stari Egipt« podal detajlno analizo delovnih pogojev in socialnih slojev v Egiptu. Helmut Schneider je avtor uvoda, zaključka in drugega poglavja knjige »Antično sužnjelastniško gospodarstvo: Imperium Romanum«. Achatz von Müller analizira kmetijstvo, obrt in mezno delo v poglavju »Fevdalizem: vas in mesto v srednji Evropi«. Akos Paulinyi je avtor IV. poglavja »Industrijska revolucija: nastajanje tovarn v Veliki Britaniji. Jens Flemming je avtor V. poglavja »Delo na vasi v obdobju industrializacije: pruski način«.

Alfred Oppolzer je avtor VI. poglavja »Sodobna industrijska družba: Zvezna republika Nemčija kot primer kapitalistične družbe«. Gert Meyer je avtor VII. poglavja »Sodobna industrijska družba: SZ kot primer socialističnega planskega gospodarstva«. Na koncu knjige so še podatki o avtorjih, opombe z bogato literaturo za vsako poglavje posebej in register imen: Predstavljeni zbornik »Zgodovine dela...« je nastal kot rezultat družboslovnih razprav o delu v Nemčiji. Zbornik obravnava vprašanja, kako izboljšati delovne pogoje ob intenzivnem uvajanju nove tehnologije, kakšne posledice so imeli za družbeno strukturo dominantni pogoji dela, kakšna je razlika med predindustrijskim in industrijskim delom itd.

V starem veku ni enotnega pojma dela, zato je zgodovino dela težko rekonstruirati. Prvi je uvedel splošni pojem dela Cicero v spisu *De officiis*. Prevzel ga je od Panaitiosa. Pomeni mu izvor materialnega blagostanja človeka in temelj njegove civilizacije. V novem veku so to misel o delu zastopali

J. Locke, A. Smith, J. Mill, G. Herder, Condorcet. Z Marxom in Engelsom je misel o delu kot temelju človekove zgodovine prešla v marksizem. H. Schneider v uvodu knjige zastopa Droysenovo in Heglovo idejo, da je zgodovina dela zgodovina svobode. Raven dela je le drug izraz za raven kulture. Zgodovina dela ni ločena od družbenoekonomskih predpostavk. Knjiga obravnava zgodovino nižjega, fizičnega dela v primarnem in sekundarnem sektorju gospodarstva (poljedelstvo, industrija). Zato predstavljena knjiga ni celovita zgodovina dela, ampak iztočnica zanjo. Schneider izhaja iz predpostavk, da je tehnični napredek najčesteje služil povečanju produktivnosti lastnikov proizvodnih sredstev, redkokdaj pa tudi izboljšanju delovnih pogojev. Vsiljene delovne pogoje so delavci redkokdaj sprejeli brez odpora. Boljše pogoje so si morali skoraj vedno šele izboriti. Večja produktivnost dela ni odvisna le od tehničnih iznajdb, ampak od stopnje družbene organizacije in kooperacije dela. V starem Egiptu sužnji nikoli ne bi mogli zgraditi piramid. Eggebrecht trdi, da gre za spontano suženjstvo duhovne narave. Tolikšne množice ljudi, kot je bila potrebna za gradnjo piramid, ne bi bilo možno kontrolirati s prisilo. Delavec je bil v Egiptu meru – nosač. Vsakdo je bil lahko angažiran za manuelno delo in za služenje vojske, razen če ni bil z dekretom oproščen takšne dejavnosti. Z diferenciacijo fizičnega in umskega dela je nastala centralizirana država, s katero se posameznik ni več mogel identificirati. Projekt gradnje piramid ni bil v celoti realiziran. V Egiptu do prihoda Rimljanov niso poznali revščine. Namakalno poljedelstvo je vse dotlej omogočalo konstantno visok pridelek.

Geneza sužnjelastniškega sistema v Rimu kaže na to, da se je položaj sužnjev z razvojem delitve dela slabšal. Sprva so v arhaični dobi delali skupaj z gospodarjem kot drobni kmetje – klienti in živeli kot člani družine. V 3. stol. p. n. št. pa je postal suženj le del posestva kot inventar. Schneider razlaga ta prehod takole: »Nove oblike kooperacije in delitve dela so bile možne zaradi velike koncentracije delovne sile na enem posestvu, vedno večje specializacije posameznih posestev. To in tehnične inovacije so privedle do rasti produktivnosti, kar je veleposestniku omogočilo ekonomsko premoč nad majhnimi posestvi in ustvarilo pogoje za prodajo.«

Veleposestva so se širila z vojaškimi osvajanjimi novih ozemelj. V 2. in 3. stol. n. št. nastane množični prehod na kolonat. Izkazalo se je, da dela sužnjev upravniki niso mogli zaradi nepreglednosti veleposestev učinkovito kontrolirati. Suženj ni delal produktivneje kot drobnolastniški kmet, ki je nastopal v arhaični dobi kot klient, v poznorimskem obdobju pa kot kolon. Klient je bil s patronom povezan osebno, kolon pa z gospodarjem pogodbeno. S prehodom latifundij na kolonat se ukvarja tudi M. I. Finley v delu »Antična ekonomija«. Finley opozori na obrat procesa, ki je spremenil arhaični svet v klasični Rim. Ključ do kolonata niso sužnji, ampak revni svobodnjaki. Z nastankom birokratske avtoritarne rimske države se je povečalo izkoriščanje in revščina množic. Položaj svobodnjakov se je poslabšal. Višji razredi so tako imeli na razpolago lastni »nižji razred« in jim sužnjev ni bilo treba uvažati ter jih vzdrževati. Schneider pa opozarja, da nasprotja med fizičnim in umskim delom ne smemo identificirati z nasprotjem med suženjskim in svobodnim delom. Veliko zdravnikov, učiteljev, znanstvenikov, arhitektov, upraviteljev posestev (vilicus), tajnikov, igralcev je bilo sužnjev, medtem ko so svobodnjaki delali kot mezdni delavci, obrtniki in drobni zakupniki na vasi. Fizično delo je bilo diskriminirano tudi tedaj, če so ga opravljali svobodni. Niso vsi redi enako gledali na fizično delo. Cicero je označil stališče višjega reda (bogatih): »Za svobodnega človeka je nedostojen posel mezdnih delavcev, ki se kupuje po učinku, ne pa po sposobnostih«. Delovni pogoji sužnjev so bili slabi: delovni čas je bil omejen le s počitkom, dobivali so slabo hrano. Pobege sužnje so zaprli v ergastule in so morali delati prisilno. Sužnji so se težko sporazumevali, ker so bili uvoženi iz različnih provinc in so govorili različne jezike. Kljub temu, da so sužnji težko ohranili socialno identiteto, so bili upori sužnjev čedalje pogostejši. V predstavljenem sestavku o antiki manjka krajša primerjava med starogrškim in rimskim gospodarstvom, ki pa jo najdemo v M. I. Finleyevi »Antični ekonomiji« (izd. ŠKUC Filozofska fakulteta, Ljubljana 1987).

Achatz Müller svojo analizo razmerja vasi in mesta v srednji Evropi ne naslanja na Pirennovo teorijo o gospodarski zaprtosti srednjeveške Evrope, po kateri so Arabci

v 8. stol. z invazijo zaprli trgovske poti Evrope z ostalim svetom. Avtor izhaja enostavno iz dejstva avtarkičnega gospodarstva, ki je z notranjo delitvijo dela omogočalo tehnične iznajdbe, rast produktivnosti in prebivalstva. Od II. stoletja dalje se razvija trgovina in z njo tudi mesta. Nastaja združenje cehov. Praoblike meznega dela se pojavijo že na začetku civilizacije. V fevdalizmu se razvije mezdno delo na treh področjih: gradbeništvu, rudarstvu in v tekstilni industriji (proizvodnji tkanin). Rudarstvo se je hitro razvijalo v Evropi od 12. stol. dalje. Celo pojem »meznega delavca« zasledimo v rudarskih predpisih v 14. stol. V rudarstvu so bile za nastanek svobodnih mezdni delavcev najbolj ugodne predpostavke, ker je bila organizacija dela podobna manufakturni. Tudi I. Ilich opisuje v delu *Vom Recht auf Gemeinheit* (Pravo na zajedništvo, Beograd 1985) genezo meznega dela v fevdalizmu. Prehod v kapitalizem so po Müllerju bolj kot kmečki upori pospešili boji za človekove pravice, za boljše mezde, za priznanje dela in svobode.

A. Paulinyi v svojem prispevku »O nastanku tovarn v Veliki Britaniji« trdi, da je bila Velika Britanija že pred industrijsko revolucijo, ki jo definira kot celoten družbenoekonomski prevrat, ekonomska velesila. V tekstilni industriji, ki je prva veja industrije s strojno proizvodnjo, so vidni vsi problemi industrijske revolucije. Kot Ilich tudi Paulinyi ugotavlja negacijo predindustrijske enotnosti mesta dela in mesta stanovanja v kapitalizmu. Za industrijsko delo je potrebna še prodaja delovne sile in uporaba strojev namesto orodij ter razdvajanje delavcev od proizvodnih sredstev. To vodi do večje intenzivnosti dela, usmerjanje delavčeve pozornosti na ponavljanje istih ročnih gibov in prilagajanje ritmu stroja. Učinek industrijskega dela je bil sprva negativen, ker so delavci delali v slabih pogojih. Tudi Ilich v omenjenem delu opozarja na »prevzganje« delavcev na nov način dela s hudimi kaznimi. Delo je postalo manj fizično in bolj psihično naporno. Stroj je terjal večji učinek. Bistvo procesa proizvodnje se ni spremenilo. Avtor se je v svojem prispevku lotil tudi vprašanja rasti ali padanja življenjskega standarda kot posledice industrijske revolucije. Avtor se nagiba k pesimističnim sociološkim teorijam, ki zagovarjajo padec življenjskega standarda in s tem tudi kvalitete

življenja na začetku industrijske revolucije (slaba kvaliteta stanovanj, onesnaževanje okolja, iztrošenost delovne sile zaradi prekomernega trajanja delovnega časa, strožja kontrola dela, povečan ritem dela, povečani psihični napor). Novost je bila v zaposlitvi celih družin v industriji.

Akos Paulinyi opisuje »Delo na vasi v obdobju industrializacije: Pruski način«. Postavlja tezo o kontinuiranem prehodu fevdalizma v kapitalizem in na sintezo interesa fevdalcev in kapitalistov. Do konca 18. stol. so bili izrazi kmet, delavec in podanik sinonimi... Kot dodatna delovna sila se pojavijo v tem času poljedelski mezdni delavci. Njihov položaj je bil zelo težak, ker so največkrat lahko delali le sezonsko in se vse leto preživljali s pičlimi prihranki. Razvoj industrializacije ni pregazil vaše lastnine in drobnega gospodarstva, kot je predvideval Engels. Spremembe na vasi niso bile tako korenite kot v mestu. Kmečko delo je bilo bolj celovito in težje merljivo kot industrijsko. Avtor je opisal tudi postopno konservativno politizacijo kmečkih delavcev v Prusiji, ki so se med zadnjimi zavedli svojega razrednega interesa.

V VI. poglavju o »ZRN kot primeru sodobne kapitalistične družbe« A. Oppolzer dokazuje, da industrijsko delo determinira celoten način življenja. Danes se industrializacija širi na poljedelstvo, upravo in terciarne dejavnosti. Zato po avtorju še ne moremo govoriti o prehodu v postindustrijsko družbo. Področje industrijskega dela se ne more zoževati, dokler vsa področja manualnega dela niso mehanizirana. Mehanizacija manualnega dela je v razvitem svetu na višji stopnji kot v deželah v razvoju. Razvoj industrijskega dela ni linearen, prekinjajo ga krize in vojne, ki so za delavce še dodatne obremenitve. Različne stopnje razvoja tehnike omogočajo različne stopnje učinkovitosti dela. V ZRN je razvoj tehnike privedel gospodarstvo od ekstenzivne k intenzivni ravni. Do boljših osebnih dohodkov in krajšega delovnega časa so se delavci izborili šele s pomočjo sindikatov. Videli smo že, da življenjskega standarda delavcev ne more zagotoviti samo tehnični razvoj. Avtor analizira tri oblike intenzivnosti dela: tehnično-mehanično, psiho-sociološko in psihosocialno. Skupni cilj vseh treh je v tem, da z notranjo motivacijo in z zunanjimi impulzi doprinesejo k večjemu izko-

riščanju delovne sile in k večji učinkovitosti dela. Svobodni prostor dela se zmanjšuje z odpravljanjem delavčevih nepotrebnih gibov. Razlika med delovnimi sredstvi v tovarni in v pisarni izginja, ker stopa predmet dela v ozadje. Točno določena organizacija dela organizacija dela omejuje možnost individualnega načina dela in možnost medsebojne komunikacije delavcev pri delu. Potrebe po večji storilnosti vplivajo na slabšanje zdravstvenega stanja delavcev. Avtor opozarja, da nima samo prekomerno trošenje delovne sile negativne posledice za delavca, ampak tudi pomanjkljivo trošenje. K zakonitosti razvoja industrijskega dela spada tudi to, da delo določa, kako bomo uporabili prosti čas. Le-ta ni kompenzacija za pomanjkljivost dela. Tako se v ZRN kaže zakonitost industrijskega dela v razviti formi.

V VII. poglavju bralec spozna razliko med delovnimi pogoji v carski Rusiji in v SZ. V carski Rusiji je bil položaj delavcev celo slabši kot v Evropi v začetnem obdobju industrijske revolucije. G. Mayer vidi predvsem pozitivne strani razvoja dela v SZ. Sestavljeno delo vključuje več intelektualnih funkcij kot enostavno, ker mora delavec reševati probleme. Delavec ni več neposredno vključen v delovni proces, ampak je bolj njegov nadzornik in regulator. Zgodnje stopnje mehanizacije dela spremlja osiromašenje delovnih vsebin, povečana živčna obremenitev, neprestano ponavljanje istih gibov, nezadovoljstvo delavcev, velika fluktuacija delovne sile, nizka kvalificiranost delavcev itd. Meyer ugotavlja dvig izobrazbene ravni delavcev po vojni. Zastopa tezo, da se izobrazbena raven delavcev ne sme prilagajati nižjim kvalifikacijskim zahtevam proizvodnje. Delavec naj s pomočjo izobrazbe spreminja svoje delovne in življenjske pogoje. Za uravnavanje celotnega življenja vključno s političnim delovanjem in vzgojo otrok odrasli ne morejo biti preveč izobraženi. Iz teh socioloških ugotovitev je razvidno, da mehanizacija dela v SZ ni dosegla višje stopnje razvoja povsod tam, kjer ni potrebna bolj kvalificirana delovna sila. Sodelovanje delavcev pri planiranju proizvodnje ima po avtorju ekonomske učinke. Razvoj produktivnosti pomeni prihranek minulega dela, s čemer meni modernizacijo opreme, standardizacijo proizvodov, boljši izkoristek strojev, predelavo odpadkov, živega dela

z mehanizacijo in avtomatizacijo, izpopolnjevanjem tehnologije, zmanjšanjem delovnih pogojev in discipline ter prihranek bodočega dela: (izboljšanje kvalitete in trajnosti proizvodov, izboljšanje konstrukcije in znanstvene ravni projektov in načrtov. Zanimivo je tudi, da sovjetski sociologi vidijo v nekaterih pojavih sovjetske družbe kot so heterogeni zakoni, komunikacijski stiki med generacijami, višja izobrazbena raven mladih, visoka socialna mobilnost, generiranje direktorjev oz. vodstvene strukture iz delavcev, visoka socialna mobilnost, tendenco k homogenizaciji družbe.

Če primerjamo Oppolzerjev in Meyerjev sestavek o značilnostih modernega industrijskega dela, opazimo, da Oppolzer opisuje pretežno negativne lastnosti dela, Meyer pa pretežno pozitivne. Iz tega sledi, da avtomatizacije dela ne moremo presojati kot izolirano stvar po sebi, ampak le v medsebojni zvezi s socialno-ekonomskimi in političnim kontekstom, v katerem se pojavlja.

Bogomir Novak

Gledišta (Beograd)
št. 5-6/1989

Tema številke: Heidegger in politična filozofija (S. Žunić); MANFRED RIEDEL: Hermenevtika narave in etika v Heideggrovem mišljenju; DANILO A. BASTA: Heidegger in vprašanje o svobodi; JEFFREY ANDREW: BARASH: Opisovanje javnega sveta kot politični problem: kako Hannah Arendt razume Heideggra; ROBERT J. DOSTAL: Eros, prijateljstvo in politika: Heideggrov neuspeh; ATVI-TAL RONELL: Telefonski imenik: Heidegger in kraj državne invazije; TOM ROCKMORE: Heidegger in nacionalsocializem: trojni obrat? ZORAN KINDIĆ: Heideggrova kritika antropocentrizma; TASSOS BOUGAS: Konec filozofije pri Marxu in Heideggru; KENICHI MICHIMA: Domnevna podobnost med Heideggrom in vzhodnoazijsko mislijo – v luči in političnem kontekstu fašističnega in pofašističnega časa; *Dosje:* HANS-GEORG GADAMER: Vrnitev iz Sirakuze? JÜRGEN HABERMAS: Martin Heidegger? Nacist, vsekakor nacist! JACQUES DERIDA: Heideggrovo molčanje; *Intervju:* Pogovor Martina Heideggra z Richardom Wisserjem; *Polemika:* BOŽIDAR JAKŠIĆ: Od »integralnega samoupravljanja« do nacionalne državnosti; *Prikazi.*

Socijalizem (Beograd)
št. 7-8/1989

Članki, razprave: MILIJA KOMATINA: Kam in kako od dosedanjih socializmov? MIHAILO MARKOVIĆ: Etični problemi znanosti; KRSTAN MALEŠEVIĆ: Demokracija v socializmu med nujnostjo in možnostjo; TATJANA ĐURIĆ-KUZMANOVIĆ: Prihodnost jugoslovanskega gospodarstva in družbe; SLOBODAN ANTONIĆ: Je marksizem združljiv z zgodovinsko svobodo; *Preobrazba ZK:* ZDRAVKO TOMAC: Zveza komunistov in vrednostni

sistem družbenih reform; KIRO HADŽI VASILEV: Problemi preobrazbe Zveze komunistov; ZORAN VIDOJEVIĆ: Logika sistema in (ne)možnost reforme Zveze komunistov; DRAGOMIR DRAŠKOVIĆ: Socialistična zveza, politični pluralizem in demokracija; *Mednarodne teme:* SAVA ŽIVANOV: Idejno-politični boji okoli perestrojke; *Iz tradicije delavskega gibanja:* DRAGAN SUBOTIĆ: Začetki federalističnih zamisli v Zvezi komunistov Jugoslavije; *Prikazi.*

Naše teme (Zagreb)
št. 10/1989

Pogledi: MARTIN L. WEITZMAN: Mikroekonomski vidiki delitve dobička z delavci; *Naša tema:* Modeli razvoja in teorije modernizacije v vzhodni Evropi med svetovnimi vojnami; KEITH HITCHINS: Romunski tiranizem – »tretja pot«; ANDREW C. JANOS: Politika zaostalosti v kontinentalni Evropi 1780–1945; ANDRZEJ WALICKI: Razvoj in modernizacija v razklani Poljski; IVAN SZELENYI: Zamisel o »tretji poti« na Madžarskem; VIRGIL NEMOIANU: Romunski razvojni model 1940-ih let; *Študije:* ŽELJKO PAVIĆ, EUGEN PUSIĆ: Prestolnice federacij; *Esej:* DUNJA MELČIĆ: M. Heidegger – ob stoletnici rojstva; *Razgovor o knjigi:* O. U. Ostrožinski: Hišne zadrage – Vojna krajina; K. Marx: Utješenović; IGOR KARAMAN: Tradicionalne vaške institucije v procesih modernizacije; DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ: Poskus tipizacije hišnih zadrug; MIOMIR JAKŠIĆ: O razmerju med naturalno in blagovno proizvodnjo; LATINKA PEROVIĆ: Patriarhalne skupnosti kot temelj preobrazbe družbe; VLAĐO PULJIZ: Modernizacija uničuje družinske zadrage; DUNJA RIHTMAN-AUGUŠTIN: O hlapcih v zadrugi ali o nekem spregledu; PETAR KORUNIĆ: Procesi modernizacije v delu O. U. Ostrožinskega; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Filozofsko-antropološke teme: RASIM MUMINOVIĆ: Človek v Blochovi in Heideggrovi utemeljitvi eksistence; DŽEMAL SOKOLOVIĆ: K Marxovemu pojmovanju človeka; VLADIMIR CVETKOVIĆ: Osebnost in individuum; ZDRAVKO MUNIŠIĆ: Dialektika v jugoslovanski filozofiji danes; DONALD DAVIDSON: Mit o subjektivnem; *Lingvistična filozofija in filozofija znanosti:* JELENA BERBEROVIĆ: Znanstvene teorije in revolucija Tomasa Kuhna ter njegovi kritiki; ALFRED AYER: Lingvistična filozofija; A. F. GRJAZNOV: Ludwig Wittgenstein o metodoloških vprašanjih matematične vede; IVAN KOLARIĆ: Denotacija, kontekst in konotacija; *Dva eseja o Benjaminu:* ABDULAH ŠARČEVIĆ: Teorija jezika in žaloigre; DRAGANA KANDIĆ: Benjamini nova teorija izkustva; *Teme o estetiki:* MILAN DAMNJANOVIĆ: Estetike oči in ušesa; IVA DRAŠKIĆ-VIČANOVIĆ:

Umetnost in enostavnost izraznih sredstev; V. M. ŠATOHN: So bili »Besi« Dostojevskega »paskvila na revolucijo«? *Intervjuji:* GILLES DELEUZ: Znaki in dogodki; FRANCOIS LARUELLE: Stanje v francoski filozofiji danes; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Marksizem u svetu (Beograd)
št. 6-7/1989

Birokracija in socializem (II): GEORGE KONRAD, IVAN SZELENYI: Intelektualci na poti k razredni oblasti; IVAN SZELENYI: Perspektive in omejitve vzhodnoevropskega novega razrednega projekta: samokritične opombe o delu intelektualcev na poti k razredni oblasti; STANLEY DIAMOND, WOLF-DIETER NARR: Birokratizacija kot usoda? (uvod); ROSLYN WALLACH BOLOGH: Max Weber in Karl Marx o birokraciji; JERALD ZASLOVE: Enosmerna ulica; STANLEY DIAMOND, WOLF-DIETER NARR: Birokratizacija kot usoda? (epilog).

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- BRADBURN Norman M.: Polls and Surveys: Understanding What They Tell Us. San Francisco, 1988
- ELIAS Norbert: Ueber die Zeit: Arbeiten zur zur Wissenssoziologie II. Frankfurt: Suhrkamp, 1988
- INTERREGIONAL Migration: Dynamic Theory and Comparative Analysis. Berlin: Springer, 1988
- LA GESTION moderne du loisir et de la culture: Modern Leisure Management. Loisir et societe, 12(1989)1 (tematska številka)
- LUHMANN-KRITIK. Argument, 31(1989)178 (tematska številka)
- MIGRACIJE i Bosna i Hercegovina. Opredeljenja, 20(1989)10 (tematska številka)
- MUENCH Richard: Theorie des Handelns: Zur Rekonstruktion der Beitrage von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber. Frankfurt: Suhrkamp, 1988
- RILEY Mike: Power, Politics and Voting Behaviour: An Introduction to the Sociology of Politics. New York: Harvester Wheatsheaf, 1988
- SOCIOLOGIE de la Revolution. Revue francaise de sociologie, 30(1989)3-4 (tematska številka)
- SUMMERFIELD Penny: Women Workers in the Second World War: Production and Patriarchy in Conflict. London, 1989
- SYMPOSIUM on »Computer Discovery and the Sociology of Scientific Knowledge«. Social Studies of Science, 19(1989)4 (tematska številka)
- TALCOTT Parsons. Theory Culture and Society, 6(1989)4 (tematska številka)
- THE SOCIAL Science Encyclopedia. London; New York: Routledge, 1989
- URBANISTIČKO i prostorsko planiranje u reformi političkog i privrednog sistema. Komuna, 36(1989)6 (tematska številka)

II. POLITIČNE VEDE

- BEYOND the Reform of Parliament. Political Quarterly, 60(1989)4 (tematska številka)
- BIROKRATIJA i socijalizam. Marksizam u svetu 16(1989)6-7 (tematska številka)
- COMMUNITY Conflict: Partition and Nationalism. London: Routledge, 1989
- HANDBOOK of Political Theory and Policy Science. New York: Greenwood Press, 1988
- HANDBOOK of Public Administration. San Francisco: Jossey-Bass, 1989
- NURMI Hannu: Comparing Voting Systems. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1987
- PERESTROIKA: Problems and Prospects. Social Sciences, 20(1989)4 (tematska številka)

- ROEHRICH Wilfried: Politika kao znanost: Jedan pregled. Zagreb: Fakultet političkih nauk, 1989
- SOCIALIZEM in demokracija. Ljubljana: FSPN, 1989
- SOZIALDEMOKRATIE. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1989)4 (tematska številka)
- SYMPOSIUM on the Civil Service Reform Act of 1978. Policy Studies Journal, 17(1988-89)2 (tematska številka)
- THE LOGIC of Multiparty Systems. Dordrecht, 1987

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- AKTUELNI problemi i iskustva opština. Opština, (1988)11-12 (tematska številka)
- AVDIĆ-VLLASI Nadira: Za (odbranu) Azema Vilasija: Izbor članaka. Ljubljana: RK ZSMS, 1989
- DEREGULACIJA ekonomskih i drugih društvenih odnosa. Opština, (1988)5-6 (tematska številka)
- DINĐIĆ Zoran: Jugoslavija kao nedovršena država. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988
- JUŽNIĆ Stane: Zgodovinske determinante jugoslovske družbe: pripravljeno za magistrski študij v okviru predmeta »Razvoj jugoslovske družbe«. Ljubljana: FSPN, 1989
- PODMENIK Slavko: Usodne dileme Zveze komunistov ali tretja možnost: (Zveza enakopravnih članov, delavcev, občanov – ali/in manipulacija in boj za oblast strankarskih liderjev – ali diktatura partijsko-državnih »aparatičkov«): Izbor polemik in študij, interpretacij in aplikacij raziskav metod političnega delovanja s predlogi in primeri drugačnih možnosti. Ljubljana: Komunist, 1989
- POLITIČNI referendum – sredstvo manipulacije ali demokracije? Ljubljana: Komunist, 1989
- PROMENE ustava SR Srbije. Opština, (1988)9-10 (tematska številka)
- REFORMA komunalnog sistema. Komuna, 36(1989)7-8 (tematska številka)
- RUPEL Dimitrij: Slovenski intelektualci: Od vojaške do civilne družbe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989
- SLOVENSKI utrip: Rezultati raziskav javnega mnenja 1988-1989. Ljubljana: FSPN, 1989

IV. MEDNARODNI ODNOSI

- GEORGE Stephen: Politics and Policy in the European Community. Oxford: Oxford University Press, 1988
- L'INVENTION du politique en Afrique et en Asie. Revue Francaise de science politique, 39(1989)6 (tematska številka)
- NESVRSTANOST i razvoj. Razvoj, 6(1989)2-3 (tematska številka)
- NON-MILITARY Aspects of Strategy. Survival, 31(1989)6 (tematska številka)
- POLICYMAKING in Developing Countries. Policy Sciences, 22(1989)3-4 (tematska številka)

- POLITIK und Gesellschaft in sozialistischen Ländern.
Politische Vierteljahresschrift, (1989)20 (tematska številka)
- THE PEOPLE'S Republic of China After 40 Years. China Quarterly, (1989)119 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- BIBLIOMETRIC Methods for the Study of Scholarly Communication. Communication Research, 16(1989)5 (tematska številka)
- FUTURE Directions in Television News Research. American Behavioral Scientist, 33(1989)2 (tematska številka)
- INDIAN media and mass communication research. Media, Culture and Society, 11(1989)4 (tematska številka)
- KULTURA i komunikacije. Kulturni radnik, 42(1989)4 (tematska številka)
- NEGRINE Ralph: Politics and the Mass Media in Britain. New York: Routledge, 1989
- PESMEN Sandra: Writing for the Media. Lincolnwood, Illinois: NTC Business Books, 1983
- WEBSTER'S New World Dictionary of Computer Terms. New York: Webster's New World, 1988

VI. METODOLOGIJA

- HAMMERSLEY Martyn: The Dilemma of Qualitative Method: Herbert Blumer and the Chicago Tradition. London: Routledge, 1989

VII. FILOZOFIJA

- BERGSON Henri: Dva izvora morala i religije. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989
- FLEW Antony: Equality in liberty and justice. London: Routledge, 1989
- HEIDEGGER e la poesia (1). Aut Aut, (1989)234 (tematska številka)
- HUSSERL Edmund: Aufsätze und Vorträge (1911–1921). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989
- JAPAN und Heidegger: Gedenkschrift der Stadt Messkirch zum hundertsten Geburtstag Martin Heideggers. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989
- KAMBARTEL Friedrich: Philosophie der humanen Welt: Abhandlungen. Frankfurt: Suhrkamp, 1989
- MERLEAU-PONTY: Figure della nuova ontologia. Aut Aut, (1989)232–233 (tematska številka)
- SANDVOSS Ernst R.: Geschichte der Philosophie / Bd. 1: Indien China, Griechenland, Rom. Muenchen: Deutscher-Taschenbuch, 1989
- SANDVOSS Ernst R.: Geschichte der Philosophie / Bd. 2: Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Muenchen: Deutscher-Taschenbuch, 1989

VIII. MARKSIZEM

- KARL Kautsky and the Social Science of Classical Marxism. International Journal of Comparative Sociology, 30(1989)1–2 (tematska številka)

- OREŠKOVIĆ Stipe: Leszek Kolakowski: Filozofija dvorske lude. Zagreb: Globus, 1989
- TISMANEANU Vladimir: The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia. London: Routledge, 1988

IX. PSIHOLOGIJA

- FREUD Sigmund: Mali Hans, Volčji človek. Ljubljana: ŠKUC, 1989
- JUNG Carl Gustav: Spomini, sanje, misli. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989
- KOVAČEVIĆ Božo: Psihoanaliza i ljevica. Zagreb: August Cesarec, 1989
- PARKER Ian: The crisis in modern social psychology and how to end it. London: Routledge, 1989

X. PRAVO

- ARAH Janko: Družba z neomejeno solidarno odgovornostjo članov: po jugoslovanskem in avstrijskem pravu = Die Offene Handelsgesellschaft. Ljubljana: Interconsulting, 1989
- ARAH Janko: Pravna ureditev družb. Ljubljana: Arahconsulting, 1989
- FREY Reiner: Vom Subjekt zur Selbstreferenz: Rechtstheoretische berlegungen zur Rekonstruktion der Rechtskategorie. Berlin: Duncker & Humblot, 1989
- SVOBODA združevanja: pravni memorandum. Ljubljana: Magellan, 1989

XI. EKONOMIJA

- BRAUDEL Fernand: Igre menjave: Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje I, II. Ljubljana: ŠKUC, 1989
- BURKE Terry: Competition in Theory and Practice. London: Croom Helm, 1988
- DUJSIN Uroš: Teorija novog socijalizma J. K. Galbraitha. Zagreb: Globus, 1989
- FAJMUT Štefan: Organizacija splošnih spremljajočih dejavnosti v OZD. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1988
- HITIRIS T.: European Community Economics: A Modern Introduction. New York: Harvester, 1988
- JUGOSLOVENSKO preduzeće između starog i novog privrednog sistema. Marksistička misao, (1989)5 (tematska številka)
- L'ARGENT. Communications, (1989)50 (tematska številka)
- MORGAN Gareth: Creative Organization Theory: A Resourcebook. Newbury Park, California: Sage, 1989
- PUGH D. S., Hickson D. J.: Writers on Organizations. London: Penguin Books, 1989
- THE POLITICAL Economy of European Integration: States, Markets and Institutions. New York, 1989
- USTAVNA i privredna reforma i privatna preduzeća. Praksa, (1989)4 (tematska številka)

VOJNIĆ Dragomir: Ekonomska krize i reforma socijalizma. Zagreb: Globus, 1989

XIII. EKOLOGIJA, ZNANOST

DRAGIČEVIĆ Adolf: Sutton socijalizma: Kraj masovnog društva. Zagreb: August Cesarec, 1989

FEMINIST Approaches to Science. New York, 1988

INDUSTRIJSKI centri i zaštita životne sredine. Komuna. 36(1989)9 (tematska številka)

KNOWLEDGE and the State. Social scientific discourse, professional knowledge and public policies. International Social Science Journal. 41(1989)4 (tematska številka)

LA RAPPORT a la Nature. Homme et la societe. 23(1989)1-2 (tematska številka)

RISK, Safety and Capitalism: A Symposium on Environmental Politics. Society, 27(1990)1 (tematska številka)

ROUGEMONT Denis de: Budućnost je naša stvar. Beograd: Književne novine, 1989

SCHAFF Adam: Kamo vodi taj put? Društvene posljedice druge industrijske revolucije. Zagreb: Globus, 1989

TECHNIKKONTROLLE und Internationale Politik. Leviathan, (1989) po 10 (tematska številka)

VOM ANFANG der Welt: Wissenschaft, Philosophie, Religion, Mythos. Muenchen: Beck, 1989

WOZU Wissenschaftsphilosophie? Positionen und Fragen zur gegenwaertigen zur Wissenschaftsphilosophie. Berlin: Walter de Gruyter, 1988

XIV. UMETNOST, JEZIK

CURRENT Issues in Language Planning and Language Education. International Journal of the Sociology of Language, (1989)80 (tematska številka)

PATERNU Boris: Obdobja in slogi v slovenski književnosti: Študije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989

XV. IZOBRAŽEVANJE

UNIVERSITES et pouvoirs: Perspectives internationales. Sociologie du travail, 31(1989)4 (tematska številka)

XVI. SOCIALNA POLITIKA

BULMER Martin: The Social Basis of Community Care. London: Allen and Unwin, 1987

XVII. RELIGIJA

CHRISTLICHE Mystik: Texte aus zwei Jahrtausenden. Muenchen: Beck, 1989

L'ISLAM en Europe. Archives de sciences sociales des religions, 34(1989)68.1 (tematska številka)

RELIGION and Revolution in Iranian Society. Social Compass, 36(1989)4 (tematska številka)

SOCIOLOGY of the Papacy. Social Compass, 36(1989)3 (tematska številka)

ZAHRNT Heinz: Gotteswende: Christsein zwischen Atheismus und Neuer Religiositaet. Muenchen; Zuerich: Piper, 1989

XVIII. ANTROPOLOGIJA

LES NOUVEAUX enjeux de l'antropologie (autour de Georges Balandier). Revue de l'Institute de Sociologie, (1988)3-4 (tematska številka)

LITTERATURE et anthropologie. Homme, 29(1989)111-112 (tematska številka)

XIX. ZGODOVINA

ON PSYCHOHISTORICAL Evolution. Journal of Psychohistory, 16(1989)4 (tematska številka)

ON WRITING Childhood History. A Symposium. Journal of Psychohistory, 16(1988)2 (tematska številka)

POČECI moderne Hrvatske. Naše teme, 33(1989)7-8 (tematska številka)

ROBESPIERRE Maximilien de: Izbrani spisi. Ljubljana: UK ZSMS, 1989

SPECIAL Issue on Cities and States in Europe, 1000-1800. Theory and Society, 18(1989)5 (tematska številka)

VALENCIĆ Vlado: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1989

UDC 322(497.12)

ROTER, dr. Zdenko: The End of a Certain Period (of Relations between the Catholic Church and State in Slovenia)

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vo. XXVII, No 3-4, p. 265-276

In this text, after a series of essays on this theme which I have published before, I find out that the year 1989 means an end to a certain period of relations among churches and the state in the so called socialist society. Together with the decay of the realsocialist model also the existing social policy towards religion and church is abolished, which has been characterized by neglecting, restricting, or even violent eliminating of religious occurrences. New social facts, that I am stating, are the following: leaders of the catholic church in Slovenia are undoubtedly in favour of the democratic social changes in the country; abolition of the monopolistic role of the communist party and in this way also of the party state changes fundamentally the social role of the church which has been the only legal alternative institution so far; the establishment of the Slovene Christian-Democratic Party returns the Christians also in the institutional aspect back to the political field; temporarily accepted and foreseen new constitutional changes announce a possibility of starting a new period with a motto: free church in a free state.

UDC 327.55

MATES, Leo: Non-Alignment after the Ninth Summit

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 3-4, p. 284-292

The author of the contribution reflects upon the immediate future of the non-alignment movement in the light of revolutionary changes in the contemporary world. He mentions warming up of the relations between the East and the West as an important determinant in the process of changing of the role of non-alignment, by means of which the movement is losing its role of a catalyst in splitting the world into two antagonistic blocks, which it has had ever since it occurred. In this way its role at plenary sessions of the World Organization, where it has had an important role for a long time, has also decreased. A new factor which has contributed to diverting attention of the developed North from the problems of the South, is a current consolidation of economic-political conditions in East Europe. This trend is not a favourable one for the non-aligned countries and it also does not seem to be a short-term one. On the threshold of the twenty-first century, the movement is being faced not only to smaller direct interest of the developed world in it, but also to smaller homogeneity among its own members. Besides the excessive indebtedness the author sees the problem also in smaller and smaller dependence on energy and raw materials of the North on the South – and at the same time in controlling the demographic explosion which can annul many endeavours of those members of the movement that otherwise have comparative advantages for being included in the currents of the future.

UDK 322(497.12)

ROTER, dr. Zdenko: Konec nekega obdobja (odnosov med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji)

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 3–4, str. 265–276

V tem besedilu, po vrsti esejev, ki sem jih na to temo objavil že preje, ugotavljam, da se z letom 1989 končuje neko obdobje v odnosih med cerkvami in državo v t.i. socialistični družbi. Z razpadom realsocialističnega modela se ukinja tudi dosedanja družbena politika do vere in cerkve, ki je bila v znamenju zapostavljanja, omejevanja ali celo nasilnega odpravljanja verskega pojava. Nova družbena dejstva, ki jih ugotavljam, so naslednja: vodstvo katoliške cerkve v Sloveniji se nedvoumno izreka v korist demokratičnim družbenim spremembam v deželi; ukinitvev monopolne vloge komunistične stranke in s tem partijske države bistveno spreminja družbeni položaj cerkve, ki je bila doslej edina legalna alternativna ustanova; ustanovitev slovenske krščansko-demokratske stranke vrača kristjane tudi institucionalno v politično polje; začasno sprejete in predvidene nove ustavne spremembe oznanjajo možnost začetenja novega obdobja v znamenju gesla: svobodna cerkev v svobodni državi.

UDK 327.55

MATES, Leo: Neuvrščenost po devetem vrhunskem srečanju

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 3–4, str. 284–292

Avtor prispevka razmišlja o neposredni prihodnosti gibanja neuvrščenih v luči revolucionarnih sprememb v sodobnem svetu. Kot pomembno determinanto spreminjanja vloge neuvrščenosti omenja otoplitev odnosov med Vzhodom in Zahodom, s čemer zgublja gibanje vloge katalizatorja razkola sveta na dva antagonistična tabora, kakršno je odigralo vse od nastanka. S tem je uplahljena tudi njegova vloga na plenarnih zasedanjih svetovne organizacije, kjer je imelo dolgo časa pomembno vlogo. Nov dejavnik, ki je prispeval k temu, da se pozornost razvitega Severa obrača od problemov Juga, je aktualna konsolidacija gospodarsko-političnih razmer v vzhodni Evropi. Ta trend za neuvrščene dežele ni ugoden in tudi ne kaže, da bi bil kratkotrajen. Gibanje se na pragu dvajsetega stoletja ne sooča le z manjšo neposredno zainteresiranostjo razvitega sveta zanj, pač pa tudi z manjšo homogenostjo v lastnih vrstah. Poleg velike zadolženosti vidi avtor problem tudi v vse manjši energetski in surovinski odvisnosti Severa od Juga – hkrati pa v obvladovanju demografske eksplozije, ki lahko zniči mnoga prizadevanja tistih članic gibanja, ki sicer imajo konparativne prednosti za vključevanje v tokove prihodnosti.

**ZABEL, dr. Bojan: Law, Economy and Politics in the Competition Law
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 3-4, p. 316-325**

Market law is a body of those legal rules which directly refer to the market. Within this framework especially those norms are important which determine discipline in competition (competition law). Competition law can be divided into two big parts: law against unfair competition and law against restraints of trade (antitrust law, anticartel law). Legal organization of the competition law is to a great extent a professional legal question. Yet there are some questions where politics and economy have to make decisions before they are organized by law. Regarding the suppression of unfair competition it can be said that both, economy and politics disapprove of unfair competition. For this very reason, law in this field can be relatively independent and it suppresses unfair competition by means of repressive norms. The field of antitrust law is more problematic. Legal organization of this field depends to a far greater extent on previous political and economic decisions. The following issues are meant by this: general illegality of restraints of trade or just prohibition of its misuse; special protection of small and medium-sized enterprises; prohibition of taking advantage of the dominant market position; confiscation of the profit of the enterprise which has an exceptionally favourable position or which misuses the dominant market position.

UDC 321.74:323.2

**KLINAR, dr. Peter: Destruction of the Political Systems of the Eastern Socialist Countries
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 3-4, p. 372-382**

The author analyses political power and authority of Eastern socialist countries which he characterizes as quasi-traditional and charismatic, as well as illegitimate, protected by repression and monistic ideology. The basic conflict between the elitist politocracy and the mass remains hidden, conflicts are not solved but cumulated, which leads to the culmination of the political crisis, to the activity of alternative opposition movements based on a new action theory which is fed from the occurrences of incongruity between the systemic and social integration and from the increasing occurrences of neoindividualism. In the centres of political power fraction clashes are started and it comes to the turning point in a general crisis of Eastern societies when various, alternative, emancipatory movements get mass support, which then becomes a conflict with the centres of political power so the systems start crumbling. Starting-points of the analysis are based on a long crisis of political power, its elitism, the quasi-traditional, charismatic character of illegitimate authority. Power crisis with concentrated, unsolved conflicts and deep social consequences stands for a crisis of the system which is started being solved with destroying political systems of Eastern sociological countries in Europe.

ZABEL, dr. Bojan: Pravo, gospodarstvo in politika v konkurenčnem pravu
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 3–4, str. 316–325

Tržno pravo je skupnost tistih pravnih norm, ki se neposredno nanašajo na trg. V tem okviru so posebej pomembne norme, ki določajo disciplino v konkurenci (konkurenčno pravo). Ločimo dva velika dela konkurenčnega prava: pravo zatiranja nelojalne konkurence in pravo, ki prepoveduje omejevanje konkurence (protimonopolno, protikartelno pravo). Pravna ureditev konkurenčnega prava je v veliki meri pravno strokovno vprašanje. Vendar obstajajo nekatera vprašanja, o katerih morata odločiti politika in ekonomija, preden jih uredi pravo. Glede zatiranja nelojalne konkurence lahko ugotovimo, da tako ekonomija kot politika obsojata nelojalno konkurenco. Prav to omogoča, da je pravo na tem področju sorazmerno samostojno in da nelojalno ravnanje prepoveduje z represivnimi normami. Bolj problematično je področje protimonopolnega prava. Pravna ureditev tega področja je v mnogo večji meri odvisna od predhodnih političnih in gospodarskih odločitev. Tu mislimo zlasti na naslednja vprašanja: Splošna prepoved omejevanja konkurence ali le prepoved njene zlorabe; Posebno varstvo malih in srednjih podjetij; Prepoved izkoriščanja prevladujočega tržnega položaja; Omejevanje konkurence z združevanjem podjetij; Odvzem dobička podjetja, ki ima izjemno ugoden položaj ali ki zlorablja prevladujoči tržni položaj.

UDK 321.74:323.2

KLINAR, dr. Peter: Zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 3–4, str. 372–382

Avtor analizira politično moč in oblast vzhodnih socialističnih držav, ki jo označuje kot kvazitradicionalno in karizmatično ter nelegitimno, zaščiteno z represijo in monistično ideologijo. Temeljni konflikt med politokracijo in množico ostaja prikrit, konflikti se ne rešujejo, marveč kumulirajo, kar privede do kulminacije politične krize, do delovanja alternativnih opozicijskih gibanj, zasnovanih na novi akcijski teoriji, ki se napaja iz pojavov inkongruence med sistemsko in socialno integracijo in iz rastočih pojavov neoindividualizma. V centrih politične moči se začnejo frakcijski spopadi in do točke obrata v vsesplošni krizi vzhodnih družb pride, ko raznotera, alternativna, emancipacijska gibanja dobijo množično podporo, ki preraste v spopad s centri politične moči in sistemi se začnejo rušiti. Izhodišča analize temeljijo na dolgotrajni krizi politične moči, njenem elitizmu, kvazitradicionalnem karizmatičnem značaju nelegitimne oblasti. Kriza moči s koncentriranimi, nerazrešenimi konflikti in globokimi družbenimi posledicami predstavlja krizo sistema, ki se začenja reševati z zrušenjem političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav v Evropi.

CONTENTS

EDITORIAL

- VLADO BARABAŠ: «System» for a Single Use 259

ARTICLES, DISCUSSIONS

- ZDENKO ROTER: The End of a Certain Period 265
VELJKO RUS: Alternative Forms of the Privatization of Social Activities 277
LEO MATES: Non-Alignment after the Ninth Summit 284
ROBERT A. DAHL: Problems of the Pluralist Democracy (1) 293

THE INTERVIEW

- METKA POTOČNIK, MIRAN GOSLAR: Trade between the Anvil of Politics and Entrepreneurship 299

ISSUES OF THE POLITICAL SYSTEM

- BOJAN ZABEL: Law, Economy, and Politics in the Competition Law 316
JANEZ ŠMIDOVNIK: Local Community and Local Self-Management Commune 326

RHETORIC AND POLITICS

- BORIS GRABNAR: Rhetoric and Our Conflicts 339

VIEWS, COMMENTS

- DANILO TÜRK: Reflections on Reading a Comment of the Lawyer Nowak 358
BIŠERKA POVŠE: Relations with the Public – a Necessity of Business Culture 363
JOŽE VOLFAND: Easterly Wind Frightens Arabic Systems 366

CHANGES IN EAST EUROPE

- PETER KLINAR: Destruction of the Political Systems of the Eastern Socialist Countries 372
DARIJAN KOŠIR: Basic Features of the Changes in East Europe 382
TONE HOČEVAR: Transition Period 387
JOVAN TEOKAREVIĆ: End of the Period of Simulated Changes in Bulgaria 390

FROM ECONOMIC RESEARCH

- MARKO KOS: Indomitable Desires for Independence in Entrepreneurship 394
VINKO GOBEC: System of Assistance to Economically Less Developed Republics and to SAP Kosovo 402

FROM SOCIAL RESEARCH

- ANDREJ LUKAN: Empirical Study of Strikes in Yugoslavia 412
MARJAN MALEŠIĆ: Defence and Safety – Socialization, Professionalization, Voluntarism 422

THEORIES OF SCIENCE

- Editorial 430
ANDREJ KIRN: Scientific Revolutions and Scientific Paradigms 431
ANDREJ ULE: New Paradigms in Science 440
FRANC MALI: The Notion of Paradigm and Its Use in Social Sciences 447

INTERNATIONAL RELATIONS

- HANS MORGENTHAU: Theory and Practice of International Relations 454

REFORM OF THE STUDY-PROGRAM AT THE FACULTY FOR SOCIOLOGY, POLITICAL SCIENCE AND JOURNALISM

- VLADO BENKO: On the Reform of the Study at the Faculty 466
ANTON GRIZOLD: Right to Exist 470

REVIEWS, NOTES

- JAN-ERIK LANE, SVANTE O. ERSSON: Politics and Society in West Europe (Igor Lukšić) 474
ZVONKO LEROTIĆ: Yugoslav Political Class and Federalism (Mirko Štufanić) 476
TH. BERGMANN, G. SCHAFER: Favourite of the Party (Avgust Lešnik) 478
Between the Past and the Future (Jovan Teokarević) 480
MIODRAG ŽIVANOVIĆ: End of Marxism (Braco Kovačević) 481
ANDRIJA GAMS: Freud about Society (Braco Kovačević) 482
ARNE EGGBRECHT: History of Labour from the Old Egypt to Nowadays (Bogomir Novak) 484

FROM DOMESTIC REVIEWS

- 488

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

- 490

AUTHORS' SYNOPSES

- 493

INDEX OF YEAR 1989 (enclosed)

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

FRANCE VREG: Javna občila in volilni boji

MIRAN MIHELČIČ: Preoblikovanje družbene lastnine

STANE JUŽNIČ: Evolucija konstitutivnih dejavnikov nastanka Jugoslavije

MILAN ZVER: Zgodovina politične misli (njeni teoretični in metodološki nastavki ter problemi)

LADO POHAR: Zveza borcev Slovenije včeraj, danes in jutri

MARTINA TRBANC: Kanali zaposlovanja

JOVAN TEOKAREVIČ: Kriza, pluralizem in nove koalicije na Poljskem

ZORAN ŽUGIČ: Socialistična javnost, ideologija, utopija ali nekaj tretjega

JOHN KEANE: Svoboda tiska v 90. letih

BENJAMIN CONSTANT: O pojmovanju svobode pri Modernih

IZSLEDKI RAZISKAVE: »Slovensko javno mnenje '90«; prispevki: N. Toš, P. Klinar, B. Markič, Z. Roter